Εμπορία

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΕΤΗΣΙΑ
ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ
ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 9

ΧΑΝΙΑ
2000-2001

Εφετία

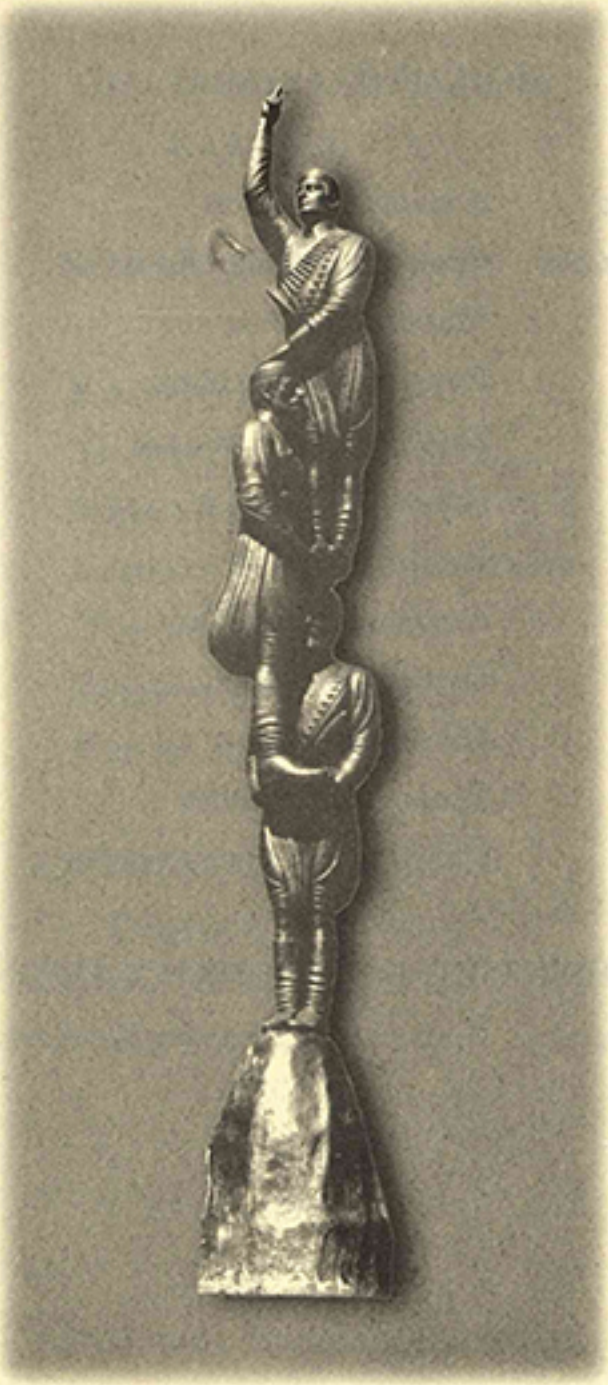

ΕΤΗΣΙΑ
ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ
ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 9

ΧΑΝΙΑ
2000-2001

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	Δημήτρης Λειψάκης
Αντιπρόεδρος	Φλώρα Ζαμπετάκη-Καραπλή
Μέλη	Μάρκος Καραβιτάκης
	Ευτύχης Λαμπουσάκης
	Σταμάτης Αποστολάκης
	Λιάνα Γκαζή
	Βασίλης Γκούστης
	Δημήτρης Καρτσάκης
	Φωτεινή Κωστάκη
	Πέτρος Ξενάκης
	Σμάρω Τσεπαπαδάκη

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

Διευθύντρια	Χρυσούλα Καραπατάκη-Συντζανάκη

ΕΛΛΩΤΙΑ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ερατοσθένης Καψωμένος
Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
Μάρκος Καραβιτάκης
Χρυσούλα Καραπατάκη-Συντζανάκη
Πηνελόπη Ντουντουλάκη
Ζαχαρένια Σημανδηράκη
Χριστίνα Σπανουδάκη

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Γεώργιος Ι. Λουπάσης

ΕΛΛΩΤΙΑ
© ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ
Υψηλαντών 15, 73100 Χανιά, τηλ. 08210/92000, εσωτ. 171, fax 08210/74332
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ
Δήμος Χανίων, 73100 Χανιά, τηλ. 08210/92000 εσωτ. 164, fax 08210/75555

Εξώφυλλο: Γιάννη Μαρκαντωνάκη, «Μνημείο Πεσόντων Λακκιωτών».
Λάκκοι Κυδωνίας. Ορειχάλκινο, ύψους 6.20 μ. Κατασκευάσθηκε
από το 1999 ως το 2001 και αποκαλύφθηκε τον Αύγουστο του 2001.
Η κατασκευή του χρηματοδοτήθηκε από τους απανταχού Λακκιώτες.

Στην *ΕΛΛΩΤΙΑ* δημοσιεύονται κείμενα που αναφέρονται στην Ιστορία και στον Πολιτισμό της Κρήτης.

Τα προς δημοσίευση κείμενα αποστέλλονται δακτυλογραφημένα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων. Αρμόδια για τη δημοσίευσή τους ή μη είναι η Συντακτική Επιτροπή του Περιοδικού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

(Η ΣΥΝΤΑΞΗ) Προς τον Αναγνώστη 11

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ, Χαιρετισμός στο μνημόσυνο του Βενιζέλου 30.3.2001 13

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΜΙΧ. ΜΑΝΟΥΡΑΣ, Γαυγιώτικα Ανάμικτα 15

ΣΟΦΙΑ ΤΡΟΥΛΗ, Κουφονήσι: Μια σημαντική νησίδα στα νοτιοανατολικά της Κρήτης 31

ΜΑΡΚΟΣ Γ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ, Η τελευταία κρητική επανάσταση του 1896-1898 στο Ρέθεμνος 47

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ, Αναφορά στην πόλη των Χανίων 63

ΚΑΝΑΚΗΣ ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ, Η μάχη του Φραγκοκαστέλλου και οι Δροσουλίτες 83

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις σε τέσσερα εικονογραφικά θέματα της εκκλησίας του Χριστού στα Τεμένια Σελίνου (Α΄ Μέρος) 95

ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, Ευρωπαίοι, με την εθνική μας παράδοση 123

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΛΟΥΠΑΣΗΣ, Η θάλασσα στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης 139

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ, Ελευθέριος Βενιζέλος 145

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Συμπληρωματικά στοιχεία για το Μητροπολίτη Κρήτης Βασίλειο Μαρκάκη (1872-1950) 153

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Οι αντιθέσεις και η σημασία τους στην πεζογραφία του Βασίλη Βασιλικού 175

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΠΑΝΟΥΔΑΚΗ-ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, Το αυτοβιογραφικό στοιχείο στο έργο της Μαρίας Πριπάκη 179

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, Ανδρέας Ι. Μανωλικάκης. Το ημερολόγιο ενός εθελοντή Βαλκανιομάχου 187

ΒΑΣΙΛΗΣ ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ, Αγαπητέ αδελφέ, χαίρε! 205

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΒΟΥΛΕΣ, Το σχολείο του Μεσοπολέμου 211

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΚΑΚΗΣ, Η ζωή των κρατουμένων στα ναζιστικά στρατόπεδα της Γερμανίας 217

ΚΑΤΙΝΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΤΕΡΟΥ, Από την Εθνική Αντίσταση στη Βόρεια Ελλάδα κατά τη Γερμανική κατοχή 1941-1944 225

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Βαρύ το τίμημα που πλήρωσε η Κρήτη (1941-1945) 247

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, Η προσφορά του σχολείου Αγ. Ειρήνης Σελίνου στην Αντίσταση (1941-1945) 259

ΝΙΚΟΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ, Ο θρύλος του Ακρωτηριού (9.2.1897) 275

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΑΪΤΖΗΣ-ΜΟΥΝΤΑΚΙΣ, Κανάκης Γερωνυμάκης 283

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Ένα εκπαιδευτικό ταξίδι στην Κανταβριγία της Ισπανίας (Εντυπώσεις - Σχόλια - Προτάσεις) 289

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΟΘΟΥΛΑΚΗ, Ναυαγοσωστική και τουρισμός 309

ΛΙΤΣΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Θαλλώ: Ένα περιοδικό που θάλλει 329

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΜΠΡΙΝΤΑΚΗΣ, Δε θα ξαναπερνούσε πια 337

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΡΙΑΝΑΚΗ-ΚΟΥΤΖΟΓΛΟΥ, Η θεράντα, το γιασεμί και οι διαλογισμοί της 341

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ-ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗ, Αυτό το σπίτι μοιάζει με καράβι 345

ΠΑΥΛΟΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, Η συμφορά του όνου και η μερίδα του λέοντος 353

ΠΗΝΕΛΟΠΗ Ι. ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ, Εφημερία 355

ΓΙΩΓΙΑ ΚΟΜΑΤΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΙΩΚΟΥ, Μαρία Πριπάκη 357

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΡΧΑΛΑΚΗΣ, Χανιά αγάπη μου 359

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ, Φωνές της πέτρας 361

ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΟΪΣΤΕΑΝΟΥ [Τρία ποιήματα]. Μετάφρ. Στέλιος Μανουσάκης 363

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Ο Δήμος Χανίων με τη φροντίδα της *Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων* και της *Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων* προσφέρει το βήμα της «Ελλωτίας» στους εργάτες του πνεύματος που επιθυμούν να υπηρετήσουν την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Κρήτης. Η μέχρι τώρα παρουσία και η πορεία του Περιοδικού σε συνδυασμό με το πλούσιο δυναμικό του τόπου μας εγγυώνται πληθωρική και γόνιμη και τη συνέχεια.

Από τις σελίδες της «Ελλωτίας» παρουσιάζονται στον αναγνώστη αλλά και στον αυριανό συνεργάτη της τα όρια και η διάρθρωση της ύλης του Περιοδικού. Μέσα από αυτά επαναλαμβάνονται και επομένως τονίζονται το πλήθος των θεμάτων που σχετίζονται με την Κρήτη αλλά και η ανάγκη για περισσότερη και πιο συστηματική εργασία, ώστε τα θέματα αυτά να μελετηθούν και να προβληθούν κατά τρόπο αντάξιο της σημασίας τους.

Οι θεματικοί κύκλοι μέσα στους οποίους οργανώνονται αυτά τα κείμενα είναι οι εξής: Ιστορία, Ιστορική έρευνα, Αρχαιολογία, Γεωγραφία - Λαϊκός πολιτισμός και Παράδοση - Τέχνη - Έρευνα, Μελέτη, Δοκίμιο - Πρόσωπα της εποχής μας - Αναμνήσεις - Επικαιρότητα, Επέτειοι, Εκδηλώσεις και δραστηριότητες - Παρουσίαση / Κριτική Βιβλίου - Αφηγήματα, Ποίηση. Με τον τρόπο αυτό, και με προσήλωση στη χρονική τάξη, επιχειρείται να συνδεθεί το παρελθόν με το παρόν αλλά και με το μέλλον. Το γεγονός δε ότι υπάρχουν κείμενα που καλύπτουν τους περισσότερους από τους τομείς αυτούς υποδηλώνει την ύπαρξη ζωηρού ενδιαφέροντος για τα αντίστοιχα θέματα.

Σ' αυτό το ενδιαφέρον θεμελιώνεται η πεποίθηση ότι στους τόμους που θα ακολουθήσουν το ποιοτικό επίπεδο της «Ελλωτίας» θα βελτιωθεί ακόμη περισσότερο: τόσο, ώστε να προβάλλει κατά τον καλύτερο τρόπο τις πνευματικές δυνάμεις της πόλης και του Νομού Χανίων αλλά και της Κρήτης ολόκληρης.

Η ΣΥΝΤΑΞΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ 30/3/2001

«Δύο μεγάλαι δεκαετίαι υπάρχουν εις την Ιστορίαν του Νεωτέρου Ελληνισμού», έλεγε ο Γεώργιος Παπανδρέου. «Η δεκαετία 1820-1830 και η δεκαετία 1910-1920. Η πρώτη ήρχισε με το θαύμα της Εθνικής Αναστάσεως. Η δεύτερη το ολοκλήρωσεν. Η πρώτη δεν είναι επώνυμος. Ονομάζεται "Εικοσιένα". Ο πρωταγωνιστής υπήρξε ομαδικός, το Γένος. Η δεύτερη είναι επώνυμος. Ονομάζεται "ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ"».

Είναι αλήθεια: Σαν θες σοβαρά να μιλήσεις για τη νεώτερη Ιστορία μας, για το έθνος και τη φυλή μας, για τους αγώνες του λαού μας, την εθνική ανάταση και την προκοπή του τόπου μας, σαν την Ελλάδα θες να θυμηθείς σοβαρά, δεν μπορεί παρά να στοχαστείς το έργο, να διασκελίσεις τα μονοπάτια της δικής του πορείας, ν' απλώσεις το Χάρτη της Μεγάλης Ελλάδας και να φωνάξεις δυνατά χωρίς να ψελλίσεις, χωρίς δισταγμό, μ' όποια ταυτότητα και ιδέες κι αν έχεις, «Ελευθέριος Βενιζέλος».

Και σαν για το Λευτέρη μιλάς, θα μιλάς για την Ελλάδα. Για τον επίκαιρο πάντα λόγο του. Για την κρητική λεβεντιά, την αντρειοσύνη, τη διορατικότητα, την πολιτική οξυδέρκεια, το πάθος ενός ηγέτη. Του ηγέτη που ξεδίπλωνε τις ιδέες του στο Κρητικό Κοινοβούλιο, στο Θέρισο την πίστη του στη Δημοκρατία, σε τούτο τον τόπο, στ' Ακρωτήρι, τη θέλησή του για το δίκιο του κακοτράχηλου κι αγέρωχου λαού του. Μιλάς για τον μεγάλο νεκρό που μοίρα τρανή τον κάλεσε να οδηγήσει τη φυλή, το γένος ολάκερο στις πιο μεγάλες σελίδες της δόξας και της τιμής.

Κυρίες και κύριοι,

Συνεπείς κάθε χρόνο. Σε τούτο τον τόπο, κοντά στο λιτό μνήμα π' αγναντεύει τη θάλασσα απέναντι στις γνώριμες Κρητικές Μαδάρες, βρεθήκαμε για το φόρο τιμής. Να στοχαστούμε το έθνος και τους αγώνες. Κι όποιος την ώρα τούτη στοχάζεται πριν απ' τον εαυτό του την Ελλάδα, τιμά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τιμά τον ζωντανό νεκρό και ζει το μεγαλείο του έθνους μας.

Βρεθήκαμε να πούμε ξανά και ξανά πως η δική του μεγαλοσύνη στέκεται ανέπαφη. Πως η Κρήτη, ο λαός της, η Ελλάδα και ο Ελληνισμός τον νιώθουν δικό τους και είναι ένα μαζί του.

Βρεθήκαμε να του πούμε πως τα διδάγματα, τα λόγια, το έργο του όχι μόνο μας οδηγούν, μα προστάζουν.

Προστάζει η χαρισματική διαθήκη του που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε κι εμείς οι μικροί μαζί με τη φώτιση του Θεού της Ελλάδας, μαζί με τη δύναμη και την ευφυΐα τής ελληνικής φυλής, για να περάσομε την όποια κρίση κάθε φορά με τη νίκη στα χέρια μας.

Να του πούμε, τέλος, πως είσαι συ που μας δίνεις ακόμα τα όπλα της νίκης, της νίκης της ζωής, της μεγαλοσύνης, του κάθε ονείρου που πρέπει να κάνουμε πράξη για τη μικρή μας πατρίδα, για τον μεγάλο λαό της, το μεγαλείο της. Αυτό το μεγαλείο που συ το σπόρο του έσπειρες κι έγινε δέντρο, έγινε καρπός ζωής και φως, έγινε Ελλάδα - Μεγάλη Ελλάδα!

Σας ευχαριστώ!

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΜΙΧ. ΜΑΝΟΥΡΑΣ

ΓΑΥΔΙΩΤΙΚΑ ΑΝΑΜΙΚΤΑ

Τα νησιά Γαύδος και Γαυδοπούλα έχουν προσελκύσει από παλαιότερα, αλλά και σχετικά πρόσφατα, ιδίως μετά το 1995, το ενδιαφέρον επιστημόνων πολλών ειδικοτήτων (γεωγράφων, νησιολόγων, γεωλόγων, σπηλαιολόγων, βιολόγων, αρχαιολόγων, ιστορικών, διεθνολόγων κ.λπ.), δημοσιογράφων και δημοσιογραφούντων, ξένων περιηγητών, εκδρομέων και παραθεριστών, επιχειρηματιών και άλλων. Το ενδιαφέρον αυτό φαίνεται και από τις κατά καιρούς δημοσιεύσεις πορισμάτων επιστημονικών ερευνών στη ή για τη Γαύδο, δημοσιογραφικών περιγραφών ή/και ερευνών (ρεπορτάζ), προσωπικών αναμνήσεων, ταξιδιωτικών εντυπώσεων, εκτεταμένων ή συνοπτικών εκθέσεων (αυτοτελώς ή μη), γενικών ή ειδικών πληροφοριών (γεωγραφικών, ιστορικών, "τουριστικών" κ.λπ.), γεωγραφικών χαρτών, απεικονίσεων ή σχεδίων τοποθεσιών ή ακτών, φωτογραφιών τοπίων και ανθρώπων, ή όποιου άλλου είδους κειμένων ή σχεδίων, και από τη διοργάνωση συλλογικών προσπαθειών μελέτης των τοπικών προβλημάτων.

Βιβλιογραφία, ενδεικτική, των δημοσιευμάτων για τη νήσο Γαύδο (και τη νησίδα Γαυδοπούλα) κατάρτισαν το 1988 οι κκ. Νικόλας Γρυπάρης και Γεώργιος Γιαγκάκης που αναδημοσιεύθηκε πολύ αργότερα (βλ. πιο κάτω). Έκτοτε (μετά το 1988) προστέθηκαν διάφορα νέα βιβλία ή νεότερες εκδόσεις παλαιοτέρων, που αφορούν ή αναφέρονται στη Γαύδο, αποκλειστικά ή μη, σχετικές ειδικές μελέτες σε επιστημονικά περιοδικά ή συλλογικά έργα και πολλά άλλα ποικίλου περιεχομένου δημοσιεύματα σε αθηναϊκές ή τοπικές εφημερίδες ή περιοδικά ειδικά ή ποικίλης ύλης. Όσα σημειώθηκαν στη διάρκεια άλλης συναφούς έρευνας, νεότερα και παλαιότερα (Γεωγραφίες Κρήτης κ.ά.), που δεν περιλαμβάνονται στην παραπάνω βιβλιογραφική εργασία, αναγράφονται πιο κάτω. Διευκρινίζεται ότι δεν ερευνήθηκε το ιδιωτικό "Αρχείο της Γαύδου" που τηρεί στο χωριό Βατσιανά ο εφημέριος Γαύδου πρωτοπρεσβύτερος π. Εμμανουήλ Μπικογιαννάκης. Στα παρακάτω λήμματα δεν συμπεριλαμβάνονται οι σχετικές "σελίδες" του ηλεκτρονικού διαδίκτυου (Internet).

Από τη θέση αυτή ευχαριστώ για τις υποδείξεις τους τον π. Εμμανουήλ Μπικογιαννάκη και τους κκ. Σταμάτη Αποστολάκη, Γεώργιο Γιαγκάκη, Στρατή Μπουρδάκη, Γιάννη Παπιομύτογλου και Αντώνη Πλυμάκη.

Στην εδώ βιβλιογραφική συμβολή προτάσσονται γεωγραφικά, ονοματολογικά, διοικητικά και πληθυσμιακά στοιχεία για τη Γαύδο, τη Γαυδοπούλα και τις παρανησίδες τους.

Ι. Θέση, έκταση, ακτογραμμή, υψόμετρα και οικισμοί

Το νησί της Γαύδου βρίσκεται, όπως είναι γνωστό, στο Λιβυκό πέλαγος, σε απόσταση 20-21 ναυτικά μίλια από τις ακτές της επαρχίας Σφακίων της Κρήτης. Το βορειότερο σημείο της είναι το ακρωτήριο *Άγιος Ιωάννης*, το νοτιότερο το ακρωτήριο *Τρυπητή ή Καμαρέλλα* (-ες), το ανατολικότερο η άκρα *Ξεκουδιά* και το δυτικότερο η άκρα *Κεφαλή*. Οι διαγώνιες του παραλληλογράμμου που σχηματίζεται από τις ευθείες (επί χάρτου από Β προς Ν και από Α προς Δ) που περνούν από τα ακρωτήρια αυτά τέμνονται λίγα μέτρα βορειοδυτικότερα του οικισμού *Καστρί*. Το σημείο αυτό αποτελεί το γεωγραφικό κέντρο της νήσου.

Η Γαύδος βρίσκεται σε νοτιότερο γεωγραφικό σημείο (μικρότερο γεωγραφικό πλάτος) από όλα τα νότια νησιά της Μεσογείου (Μάλτα, Παντελλερία της Ιταλίας, Βαλλεαρίδες της Ισπανίας) και του Γιβραλτάρ. Δηλαδή αποτελεί το νοτιότερο κατοικούμενο έδαφος της Ευρώπης, ενώ το νοτιότερο μη κατοικούμενο έδαφος της ευρωπαϊκής ηπείρου είναι το ανώνυμο βραχονήσι που βρίσκεται λίγες δεκάδες μέτρα νότια της άκρας Τρυπητής. Γι' αυτό μπορεί να ονομασθεί "Άκρο Ευρώπη".

Έχει έκταση, σύμφωνα με νεότερες μετρήσεις (1998) αρμοδίων κρατικών υπηρεσιών, 33,025 τετραγωνικά χιλιόμετρα (= τ. χλμ.) που κατανέμεται κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως γης σε 1100 στρέμματα καλλιεργούμενες εκτάσεις, σε 19100 στρέμματα ιδιωτικών δασκότοπων, σε 7100 στρέμματα δάσους και σε 5100 στρέμματα εκτάσεων οικισμών (κτήρια, δρόμοι, κοινόχρηστοι χώροι κ.λπ.).

Το μήκος της ακτογραμμής της είναι 37700 μέτρα (= μ.) και οι κυριότερες εδαφικές εξάρσεις έχουν υψόμετρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας: *Βάρδια* 368 μ., *Φανάρι* 361 μ., *Σπαθί* 313 μ., *Τσιλιμπουνίδης* 239 μ., *Ανεμόμυλος* 165 μ. και 152 μ. και *Κεφάλα* 154 μ.

Η Γαύδος συγκαταλέγεται στα πενήντα πέντε μεγαλύτερα σε έκταση νησιά της Ελληνικής Επικράτειας. Είναι λίγο μικρότερη από την Κίμωλο (36 τ. χλμ.), την Αντίπαρο (35 τ. χλμ.), την Πάτμο (34 τ. χλμ.) και μεγαλύτερη από τη Φολέγανδρο (32 τ. χλμ.), τους Φούρνους (30 τ. χλμ.), τη Χάλκη (28 τ. χλμ.), τους Παξούς (25 τ. χλμ.), τον Πόρο (23 τ. χλμ.), τις Σπέτσες (22 τ. χλμ.) και τα Αντικύθηρα (20 τ. χλμ.).

Από τα νησιά και τις νησίδες που βρίσκονται γύρω στην Κρήτη είναι η μεγαλύτερη σε έκταση (Ντία ή Δία 11,909 τ. χλμ., Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι 4,743 τ. χλμ., Κουφονήσι 4,167 τ. χλμ., Δραγονάρα 2,833 τ. χλμ. και Γιανυσάδα 2,058 τ. χλμ.).

Στο έδαφος της νήσου υφίστανται, σύμφωνα με την απογραφή του 1991 και νεότερα στοιχεία, έξι κατοικούμενοι οικισμοί (χωριά): *Καστρί, Άμπελος, Βατσιανά, Καραβέ, Φωκιά* και *Σαρακήνικο* (βλ. πιο κάτω σχετικό Πίνακα). Επίσης λίγες κατοικούμενες αγροικίες (μετοχάκια) και οι μη κατοικούμενοι οικισμοί: *Γαλανά, Μετόχια, (Α)Ντρεδιανά, Ξενάκι, Φραγκεδιανά*.

Η νήσος Γαύδος αποτελεί αυτοτελή πρωτοβάθμια διοικητική μονάδα της Ελληνικής Επικράτειας (οργανισμό τοπικής αυτοδιοικήσεως), την *Κοινότητα Γαύδου*, με έδρα τον οικισμό Καστρί που υπάγεται στην επαρχία Σελίνου του νομού Χανίων της Κρήτης (βλ. σχετικά πιο κάτω). Στην κοινοτική της περιφέρεια υπάγονται η νησίδα Γαυδοπούλα και άλλες επώνυμες και ανώνυμες μικρές νησίδες και νησαίοι βράχοι.

Η νησίδα Γαυδοπούλα βρίσκεται ΒΔ της Γαύδου σε απόσταση 4 ναυτικά μίλια από αυτήν και 14 ναυτικά μίλια από τις πλησιέστερες ακτές της Κρήτης. Έχει έκταση 1,775 τ. χλμ., μήκος ακτογραμμής 8040 μ. και ανώτερο υψόμετρο 113 μ. στην Κεφαλή. Είναι η έβδομη σε έκταση από τις παρανησίδες της Κρήτης, μεγαλύτερη από την Ελάσα (1,699 τ. χλμ. και την Ψείρα (1507 τ. χλμ.).

Οι παρανησίδες της Γαύδου και της Γαυδοπούλας, σύμφωνα με τα στοιχεία που τηρούνται στο Αρχείο της Υδρογραφικής Υπηρεσίας, επώνυμες και ανώνυμες, που υπάγονται στην κοινοτική περιφέρεια της Γαύδου, είναι 43 (Γαύδου 33 και Γαυδοπούλας 10), με συνολική έκταση 40, περίπου, στρεμμάτων. Η μεγαλύτερη από αυτές είναι το Γαϊδουρονήσι με έκταση 13 στρεμμάτων και ακτογραμμή 533 μ.

Στη Γαύδο λειτουργεί αυτόματος φάρος στο νοτιοδυτικό τμήμα της νήσου (ο παλαιός, του 1880, πετρόχτιστος, κοντά στην Άμπελο, καταστράφηκε κατά τη Γερμανική κατοχή και το κτήριό του είναι ημιερειπωμένο) και στη Γαυδοπούλα άλλος φάρος, στα βορειοδυτικά της νησίδας.

II. Ονόματα της Γαύδου, της Γαυδοπούλας και των παρανησίδων τους.

Η *Γαύδος* αναφέρεται κατά τις διάφορες περιόδους με τα ονόματα: *Ωγυγία* (Όμηρος), *Κλαύδα ή Κλαύδη ή Καύδη* (Πράξεις Αποστόλων), *Κλαύδος*, *Γαύδη ή Γαύδος* (17ος - 18ος αιώνας), *Gaudus ή Gaudos ή Ghozo ή Gozzo ή Isola de Gozzi di Candia* (ενετοί συγγραφείς - χαρτογράφοι), *Γαυδονήσι* και *Μεγάλη Γαύδος* (νεότεροι, τοπικά). Ο κάτοικος της Γαύδου (και ο καταγόμενος από τη Γαύδο) λέγεται *Γαυγιώτης* (όχι Γαυδιώτης).

Η *Γαυδοπούλα* αναφέρεται με τα ονόματα: *Οφιούσα* (Πλίνιος), *Κλαυδοπούλα*, *Αντίγ(κ)οζον* (Antigozo), *Μικρή Γαύδος* και *Γαυδόπουλο*.

Η Γαύδος και η Γαυδοπούλα (μαζί) αναφέρονται: *Κλαυδόπουλα* (τα), *Νησιά των Γαύδων* (1252) και μεταγενέστερα (τα) *Γαυδόπουλα*.

Τα γνωστά ονόματα παρανησίδων της Γαύδου είναι τα εξής:

Το *Γαϊδουρονήσι* (βόρεια της Γαύδου), τα *Γαϊδουρονήσια* (η προηγούμενη και οι γύρω της νησαίοι βράχοι), *τση Γλαρής το Νησί* (βραχονησίδα), *τα Γούργουδα* (δύο βράχοι), *τση Ζύγαινας το Νησί* (βράχος), *ο Καλιτσοβώλακας* (βράχος), *τα (στα) Κάτω Βωλακάκια* (βράχοι), *του Κουτσού το Νησί* (βράχος), *του Μαυριγιάννη το Νησί* (βράχος), *τα (στα) Πάνω Βωλακάκια* (βράχοι), *ο Παπιτσοβώλακας* (βράχος), *ο Πατεροβώλακας ή Βώλακας* (ο μεγαλύτερος από δύο βράχους), *τα Πλακονήσια* (δύο μικρές βραχονησίδες

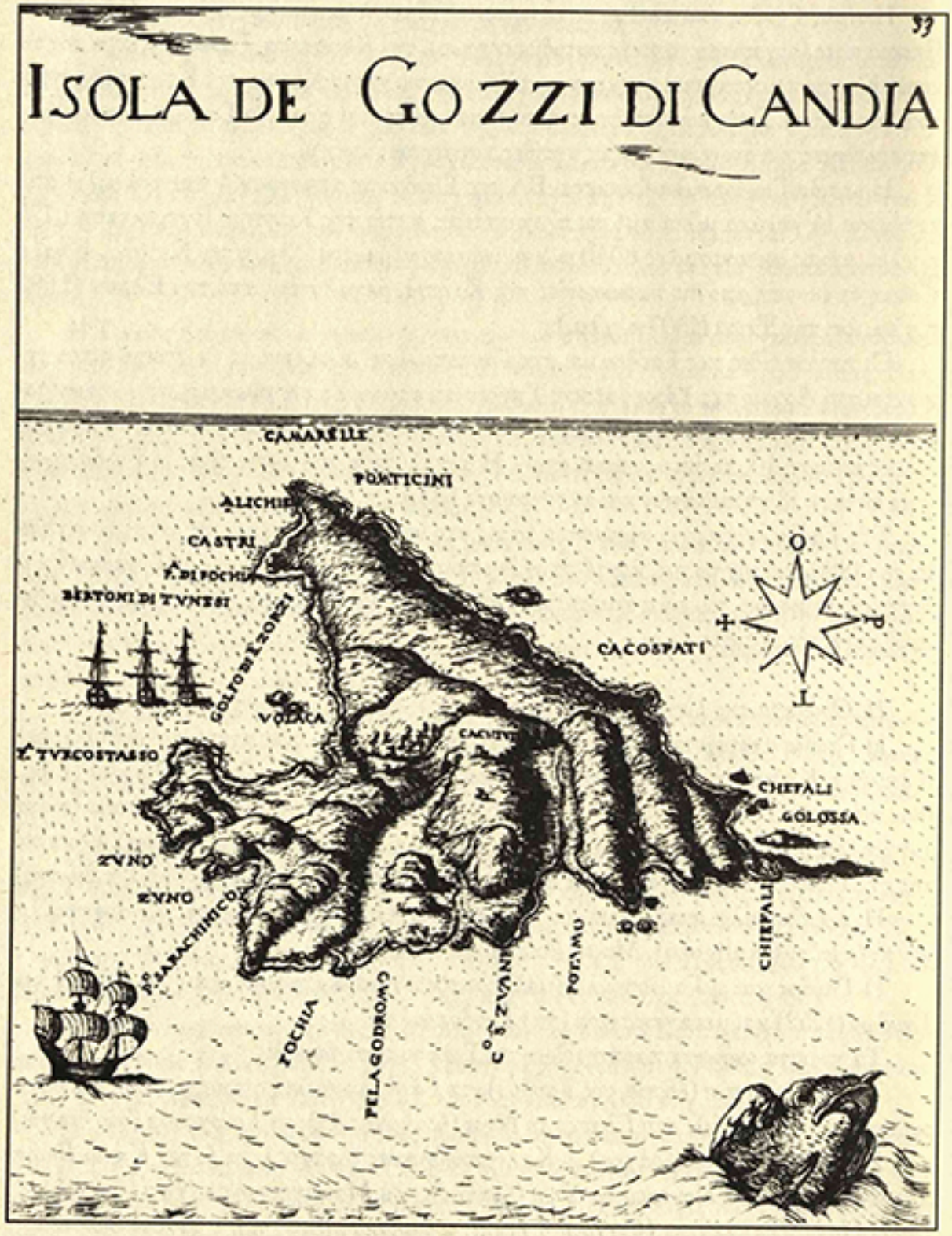

Σχέδιο της Γαύδου στο έργο του Boschini (1651) πίν. 53.

ανατολικά της άκρας Άγιος Ιωάννης), το *Πρασονήσι* (βραχονησίδα βορειοδυτικά του όρμου Λαυρακάς ή Λαύρακας [Πλοηγός] της Γαύδου), *τση Πόντας τα Νησιά* (βράχοι), του *Σελλιού ο Βώλακας* (ψηλός βράχος κοντά στο ακρωτήριο Τρυπητή) και η *Χελώνα* (μεγάλος βράχος).

III. Διοικητική εξέλιξη.

Η Γαύδος κατά την Τουρκοκρατία αποτελούσε "μέρος" της Οθωμανικής (υπο)περιφέρειας Σφακίων, που υπαγόταν διοικητικώς απευθείας στον πασά - Γενικό Διοικητή Κρήτης, που είχε έδρα το Ηράκλειο. Μετά το 1850 τα Σφακιά (με τη Γαύδο) αποτέλεσαν "Καζά" του "Λιβά" των Χανίων, που διοικούσε ο ίδιος ο πασάς Γενικός Διοικητής, που είχε μεταφέρει την έδρα του στα Χανιά.

Με τον Οργανικό Νόμο του 1867/1868 ιδρύθηκαν πέντε "Διοικήσεις" στην Κρήτη, δηλαδή διοικητικές περιφέρειες ισότιμες των "λιβά" και των σημερινών νομών, που λειτούργησαν ουσιαστικά το 1879 (μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας του 1878). Τότε οι πέντε "Διοικήσεις" διαιρέθηκαν σε είκοσι δύο (συνολικά) "Επαρχίες", μεταξύ των οποίων και η "Επαρχία Σφακίων" της ομώνυμης Διοικήσεως. Οι επαρχίες υποδιαιρέθηκαν σε ογδόντα οκτώ (συνολικά) "Δήμους". Η "Επαρχία Σφακίων" υποδιαιρέθηκε σε έξι Δήμους: Χώρας Σφακίων, Ασκύφου, Καλλικράτους, Αγίου Ιωάννου, Ανωπόλεως και Νίμπρου. Στο "Δήμο Χώρας Σφακίων" ανήκαν το ομώνυμο κεφαλοχώρι (έδρα του Δήμου), το χωριό Μουρί και η νήσος Γαύδος καθώς και η ακατοίκητη νησίδα Γαυδοπούλα.

Μετά την ίδρυση της αυτόνομης "Κρητικής Πολιτείας" (1898) και τη θέση σε ισχύ του Συντάγματός της (29 Απριλίου 1899) εκδόθηκε στις 2 Ιουνίου 1899 διάταγμα για το "Διοικητικό Οργανισμό" της Μεγαλονήσου, που διατήρησε την τελευταία Οθωμανική διοικητική διαίρεση σε πέντε περιφέρειες που ονομάσθηκαν "Νομοί" αντί "Διοικήσεις". Ακολούθησε ο "Δημοτικός Νόμος" (120/8 Φεβρουαρίου 1900, Εφημερίς Επίσημος της Κρητικής Πολιτείας = ΕΕΚΠ 3/14 Φεβρουαρίου 1900), που διατήρησε επίσης τις ίδιες διοικητικές υποδιαιρέσεις σε επαρχίες και δήμους. Μόνο οι "επαρχιακοί" δήμοι από 88 περιορίσθηκαν σε 86 (καταργήθηκαν οι δήμοι Χαλέπας και Σπιναλόγκας που συγχωνεύθηκαν -προσαρτήθηκαν διοικητικώς- στους δήμους Χανίων και Κριτσάς αντιστοίχως). Λίγο αργότερα με το νόμο 411/12 Αυγούστου 1901 (ΕΕΚΠ 58/21 Αυγούστου 1901, "Σχηματισμός των δήμων") ο συνολικός αριθμός των "επαρχιακών" δήμων της Κρήτης μειώθηκε σε 68. Οι δήμοι της επαρχίας Σφακίων περιορίσθηκαν σε δύο: τον "Ανατολικό" με έδρα τ' Ασκύφου (συγχώνευση των πρώην Δ. Ασκύφου, Καλλικράτους και Νίμπρου) και τον "Δυτικό" με έδρα την Ανώπολη (πρώην Δ. Ανωπόλεως, Χώρας Σφακίων και Αγίου Ιωάννου) που περιελάμβανε και τη νήσο Γαύδο (του πρώην Δ. Χώρας Σφακίων).

Ο προαναφερόμενος νόμος 411/1901 τροποποιήθηκε με τους νόμους 496 και 497/ 8 Ιουλίου 1903 (ΕΕΚΠ 35/10 Ιουλίου 1903). Τότε αυξήθηκαν οι δήμοι της επαρχίας Σφακίων

από δύο σε τρεις: "Ανωπόλεως" (όπως μετονομάσθηκε ο "Δυτικός" δήμος), "Ασκύφου" και "Καλλικράτους", που προήλθε από την απόσπαση δέκα οικισμών (χωριών) του "Ανατολικού" δήμου. Η νήσος Γαύδος, η νησίδα Γαυδοπούλα και οι άλλες παραννησίδες τους παρέμειναν στη δημοτική περιφέρεια Ανωπόλεως.

Με το νομοθετικό διάταγμα 69/20 Απριλίου 1911 "περί δήμων" (ΦΕΚ - Παράρτημα Κρήτης = ΦΕΚΠΚ 29/32 Απριλίου 1911) και το σχετικό εκτελεστικό διάταγμα 81/14 Μαΐου 1911 (ΦΕΚΠΚ 39/23 Μαΐου 1911) η Κρήτη υποδιαιρέθηκε, σε επίπεδο κατώτερης (πρώτης) βαθμίδας διοικήσεως, σε τρεις "αστικούς" δήμους (Χανίων, Ρεθύμνης, Ηρακλείου) και σε 569 "αγροτικούς" δήμους α' και β' τάξεως (άνω και κάτω των 1500 κατοίκων αντιστοίχως). Ο "Νομός Σφακίων", που τον αποτελούσαν τότε δύο επαρχίες (Αποκορώνου και Σφακίων), υποδιαιρέθηκε σε 44 αγροτικούς δήμους β' τάξεως, από τους οποίους οι 13 ανήκαν στην ομώνυμη επαρχία. Ένας από αυτούς τους δεκατρείς αγροτικούς δήμους β' τάξεως της επαρχίας Σφακίων ήταν και ο "Δήμος της νήσου Γαύδου", στη δημοτική περιφέρεια του οποίου περιλαμβανόταν και η νησίδα Γαυδοπούλα. Επίσης και τα παρακείμενα νησίδια, που δεν αναφέρονταν χωριστά. Δηλαδή η νήσος Γαύδος (με τη νησίδα Γαυδοπούλα) αποτέλεσαν για πρώτη φορά το 1911 αυτοτελή (χωριστή) πρωτοβάθμια διοικητική μονάδα.

Μετά την "Ένωση" (προσάρτηση) της Κρήτης στην Ελληνική Επικράτεια η Μεγαλόνησος διαιρέθηκε διοικητικώς σε τέσσερις νομούς. Ο νομός Σφακίων διαλύθηκε και η μεν επαρχία Αποκορώνου προσαρτήθηκε διοικητικώς στο νομό Χανίων, η δε επαρχία Σφακίων, με τη νήσο Γαύδο, τη νησίδα Γαυδοπούλα και τις παραννησίδες τους, στο νομό Ρεθύμνης.

Το 1925 αναγνωρίσθηκαν και στην Κρήτη οι "κοινότητες" (Δ. 26 Ιαν. 1925, ΦΕΚ 27/31 Ιαν. 1925). Στην επαρχία Σφακίων του νομού Ρεθύμνης αναγνωρίσθηκαν επτά "Κοινότητες", μεταξύ των οποίων: "Ο συνοικισμός Γαύδου, υπό το όνομα (κοινότης Γαύδου) με έδραν τον ομώνυμον συνοικισμόν, ενούνται δ' εις την κοινότητα ταύτην οι συνοικισμοί: Καστρί, Άμπελος, Βατσιανά, Ξενάκι και η νησίς Γαυδοπούλα". Τον ίδιο χρόνο αργότερα, με το Ν. Δ. 13 Αυγούστου 1925 (ΦΕΚ α 261/1925) η Γαύδος (και η επαρχία Σφακίων) αποσπάσθηκε από το νομό Ρεθύμνης και προσαρτήθηκε διοικητικά στο νομό Χανίων.

Με το "κατοχικό" κανονιστικό διάταγμα της 23 Απριλίου 1942 (ΦΕΚ 94/21 Απριλίου 1942) ορίσθηκε ότι: "Η Κοινότης Γαύδου μετά των απαρτιζόντων ταύτην οικισμών αποσπωμένη της επαρχίας Σφακίων υπάγεται εφεξής διοικητικώς εις την επαρχίαν Σελίνου του Νομού Χανίων".

Το 1954 ορίσθηκε και τυπικά ως έδρα της Κοινότητας ο οικισμός Καστρί (το), αντί του (ανύπαρκτου) οικισμού Γαύδος (η).

Κατά την τελευταία συγκρότηση (συγχώνευση) δήμων και κοινοτήτων της χώρας και τη δημιουργία "Δήμων" (το λεγόμενο σχέδιο Καποδίστριας: Νόμος 2539/1997 "Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοικήσεως") στην Κοινότητα της Γαύδου του Ν. Χανίων (ορθώς) δεν επήλθε μεταβολή.

Η "Κοινότητα Γαύδου" εξακολουθεί να υπάγεται διοικητικώς στην Επαρχία Σελίνου του Νομού Χανίων, δικαστικώς στο Ειρηνοδικείο Καντάνου Σελίνου, στο Υποθηκοφυλακείο Καντάνου Σελίνου, παλαιότερα στα Υποθηκοφυλακεία της Χώρας Σφακίων και (αρχικώς) του Βάμου. Στο Καστρί της Γαύδου εδρεύει Αστυνομικός Σταθμός και Δημοτικό Σχολείο, που ιδρύθηκε στις 7 Οκτωβρίου 1899 (το σχολικό έτος 1952-1953 φοιτούσαν 28 μαθητές -τριες), έπαυσε να λειτουργεί το 1992, γιατί δεν υπήρχαν μαθητές, και το σχολικό έτος 2000-2001 άρχισε να επαναλειτουργεί. Το νησί αποτελεί αυτοτελή Ενορία (ενοριακή περιφέρεια) της Ιεράς Μητροπόλεως Κισάμου και Σελίνου (παλαιότερα της Ι. Επισκοπής Λάμπης και Σφακίων).

IV. Πληθυσμιακή εξέλιξη.

Η εξέλιξη του πραγματικού πληθυσμού (σύνολο μονίμων κατοίκων) των οικισμών (χωριών) της νήσου (και κοινότητας) Γαύδου, σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού από το 1881 και μετέπειτα, φαίνεται στον αμέσως παρακάτω Πίνακα, που περιλαμβάνει και στοιχεία των ετών 1550, 1821 (14 Ιουνίου), 1828 (1 Σεπτεμβρίου), 1851 και 1858. Στην τελευταία στήλη του Πίνακα αναγράφεται ο νόμιμος πληθυσμός, δηλαδή το σύνολο των εγγεγραμμένων στο Δημοτολόγιο της Κοινότητας Γαύδου (από το 1928 και εφεξής) είτε κατοικούσαν μόνιμα στο νησί είτε έξω, σε άλλα μέρη. Για το 1550 βλ. Βερνάρδο 1836, σ. 205. Για το 1821 και το 1828 βλ. Γρηγορίου Παπαδοπετράκη, *Ιστορία των Σφακίων*, 1888, σ. 16. Για το 1850 βλ. Spratt (τομ. II, σ. 274), όπου αναφέρονται "περίπου 70 οικογένειες", δηλαδή περίπου 280 κάτοικοι. Από στοιχεία για την απογραφή του 1858 που αναφέρει ο Σταυράκης (1890) υπολογίζονται (εκτίμηση) σε 350 περίπου οι μόνιμοι κάτοικοι. Άλλες πληροφορίες για τον πληθυσμό της Γαύδου από τη βιβλιογραφία και για πριν τις από το 1881 περιόδους δεν είναι πειστικές, γι' αυτό και δεν αναφέρονται εδώ. Το 1881 οι άρρενες κάτοικοι ήταν 211, οι θήλεις 206 και συγκροτούσαν 117 οικογένειες, όλες χριστιανικές, σε 8 χωριά (Σταυράκης). Το 1900 και το 1911, αντιστοίχως, οι άρρενες ήταν 195 και 180 και οι θήλεις 217 και 204. Το 1920 οι άρρενες ήταν 108 και οι θήλεις 125. Το 1991 οι άρρενες ήταν 54 αλλοδαποί και 34 ημεδαποί (σύνολο 88) και οι θήλεις 27 (σύνολο ημεδαπών 61) και κατοικούσαν σε έξι μικρά χωριά. Οι κάτοικοι του έτους 1991 των οικισμών Σαρακήνικου, Καραβέ και Φωκιάς αναφέρονται στη στήλη "Μετόχια" -χωρίς κατοίκους το 1991- του παρακάτω Πίνακα.

V. Πίνακας πληθυσμιακής εξελίξεως της Γαύδου.

Έτος	Καστρί	Άμπελος	Βατσιανά	Μετόχια	Σύνολο	Νόμιμος
1550	;	;	;	;	60	-
1821	;	;	;	;	635	-
1828	;	;	;	;	467	-
1851	;	;	;	;	[280]	-
1858	;	;	;	;	[350]	-
1881	;	;	;	;	417	-
1900	;	;	;	;	412	-
1911	;	;	;	;	384	-
1920	;	;	;	;	233	-
1928	71	104	68	99	342	407
1940	87	102	89	-	278	334
1951	46	61	53	35	195	291
1961	41	29	64	38	172	296
1971	51	16	49	26	142	189
1981	21	12	16	30	79	149
1991	29	10	11	65	115	128
2001 Προσωρινά στοιχεία (μόνιμοι κατ. 67 και μη μόνιμοι 30)					97	;

VI. Βιβλιογραφία Γαύδου και Γαυδοπούλας.

Ν. Αγγελής, «Γαύδος: Διψώ...», εφ. *Ακρόπολις* (Αθηνών), 7 Αυγ. 1977.

Ο ίδιος, «Η Γαύδος με αριθμούς», εφ. *Ακρόπολις* (Αθηνών), 13 Νοεμβρ. 1980.

Άκρα Κριού (ψευδώνυμο αγνώστου), *Η Σειρήνα του Νότου (Γαύδος)*, Χανιά 1989 [υπόδειξη Σταμάτη Αποστολάκη], 6-13.

Απ. Αλεξόπουλος, «Γαύδος η εσχατιά της Ευρώπης: μία σύντομη γεωλογική επισκόπηση», περ. *Μανδραγόρας* 20-21 [;1999], 175-177.

Κ. Αναπλιώτης, «Το νεογενές της νήσου Γαύδου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 42, 1957, 135-146, πιν. I-II.

Μιχ. Ανδριανάκης, «Τρία ανέκδοτα κείμενα για τον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη», περ. *Παρνασσός* 21, 1982, 405-406.

Δώρα Αντωνίου, «Δύσκολη υπόθεση να είσαι μόνιμος κάτοικος "παραδείσου"», εφ. *Καθημερινή*, 28 Ιουν. 1996, 16.

Ανώνυμος, «Ρωμαϊκό ελαιοτριβείο αποκαλύφθηκε στη Γαύδο», εφ. *Ελευθερία* (Ρεθύμνης), 13 Νοεμ. 1999, 24.

Ανώνυμος, «Καθυστερεί η ανάπτυξη της Γαύδου», εφ. *Ελευθερία* (Ρεθύμνης), 13 Σεπτ. 2000.

Σταμάτης Αποστολάκης, «Γαύδος» [λήμμα], *Εγκυκλοπαίδεια Κοντέου*, τομ. 7, 197.

Αντώνης Αρχοντάκης, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 16-25.

Γιάννης Βαρδάκης, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 28-36.

Μ[ανουήλ] Βερνάρδος, μετάφραση Δ. Ο. Δάπερ, *Ακριβής περιγραφή της Κρήτης*, Εν Αθήναις 1836 [«Γόζον της Κρήτης, Αντίγοζον», σ. 205-206. «Περί του νησίου Κλαυδίας ή Γαύδου», 208-209].

Ο ίδιος, *Ιστορία της Κρήτης*, Εν Αθήναις 1846 [«Περί τας Γόζους ή Γαύδους», 82].

Δημήτρης Βλαντάς, *Η προδομένη επανάσταση 1941-1944*, Αθήνα 1977 [«Η δραπέτευση από το νησί Γαύδος», 133-139].

[Βρεταννικό Ναυαρχείο] *Mediterranean Pilot*, vol. IV, 3rd ed., London 1900 [Gavdo, 416. Gaudo Pulo, 417. Υπόδειξη Γ. Γιαγκάκη].

Εμμ. Βυβιλάκης, *Πρωρεύς των εν Κρήτη ναυτιλομένων*, Αθήναι 1869 [Γαύδος, 55-56. Γαυδοπούλα, 56-57].

E. Bergmerier - Π. Δημόπουλος - Κ. Γεωργίου, «Το νοτιότερο νησί της Ευρώπης αλλάζει», περ. *Οιωνός* 7, 1998, 27-29.

Εμμ. Γενεράλις, *Επίτομος Γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Αθήναι 1981, 27-28, 53 [και στις επόμενες εκδόσεις].

Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, *Χάρτης: Ν. Γαύδος*, 1:50000, Σεπτ. 1993.

Γιάννης Γεωργακάκης, «Το νησί της Καλυψώς Γαύδος: ξεχασμένη από μας κι απ' το Θεό», περ. *Ταχυδρόμος*, Μάρτιος 1974, 28-29 [υπόδειξη π. Εμμ. Μπικογιαννάκη].

Γεώργιος Γιαγκάκης, *Μικρές οριακές Ελλάδες*, Αθήναι 1983 [Γαύδος, 8, 11-14, 31-33. Γαυδοπούλα, 31].

Ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση των ελληνικών νησιών 1951-1981*, Αθήναι 1984 [Γαύδος, 23, 36, 46, 51, 53, 54, 61, 76, 89].

Ο ίδιος, *Γαύδος, ο ακρίτας του νότου*, Μύκονος 1988 [και ένθετο: *Συμβολή στη βιβλιογραφία της νήσου Γαύδου*. Βλ. και πιο κάτω Ν. Γρυπάρης - Κ. Γιαγκάκης].

Ο ίδιος, *Τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδος στο Λιβυκό - Αιγυπτιακό πέλαγος και νότια της Κρήτης 717 Ελληνικά νησιαία εδάφη*, Νήσος του Πατρόκλου 1992, 19-21.

Ο ίδιος, *Νησιολόγιον των κατοικουμένων Ελληνικών Νησιών 1940-1991*, Αγκίστρι του Σαρωνικού 1995 [Γαύδος - Γαυδοπούλα, 30, 43].

Μανώλης Γιαλουράκης, *Κρήτη*, Αθήνα 1960 [Γαύδος, 57-59].

Νικ. Γρυλλάκης, «Γαύδος, κάτοικοι 80», περ. *Κρητικές Εικόνες* 19, 1982, 21-26, 28, 34, 58.

Ν. Γρυπάρης - Γ. Γιαγκάκης, «Συμβολή στη βιβλιογραφία της νήσου Γαύδου», ένθετο στην εργασία του Γ. Γιαγκάκη *Γαύδος, ο ακρίτας του νότου*. Αναδημοσίευση: περ. *Μανδραγόρας* 20-21 [;1999], 201.

Γεωργία Γυπαράκη, «Γαύδος...», περ. *Ρεθεμνιώτικες Εποχές* 2, 1999, 26-30.

Σπύρος Δανέλλης, «Προτάσεις για το νησιώτικο σύμπλεγμα Γαύδου - Γαυδοπούλας», εφ. *Μεσόγειος* (Ηρακλείου), 3 Αυγ. 1999.

Δημήτρης Δαφέρμος, «Το Μανωλιό στη Γαύδο», περ. *Κρητική Εστία* 62, 1956, 19-22.

Ε. Δεβόγας, «Η Γαύδος, το νησί της Καλυψώς», περ. *Περιηγητική* 41, Μάιος 1962, 35.

Αθανάσιος Δεικτάκης, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 38-40.

Γιάννης Δεσύπρης, *777 πανέμορφα Ελληνικά Νησιά*, Αθήνα 1994 [Γαύδος, 271].

Μ. Δρετάκης - Ν. Καπετανάκη - Γ. Ρουσόπουλος, «Γαύδος και Γαυδοπούλα», περ. *Οιωνός* 7, 1998, 22-23.

Μ. Δρετάκης, «Στο άκρο της Ευρώπης και στο διάβα των πουλιών», περ. *Οιωνός* 7, 1998, 24-26.

Παρασκευή Δροσινού, «Γαυδοπούλα», περ. *Κρητική Εστία* 4, 1991/93, 231 («Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-1991»).

Γ. Π. Εκκεκάκης. Βλ. Vittorio Simonelli.

Ελευθερουδάκη, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τομ. 3, 1928, 250 [λήμματα «Γαύδος», «Γαυδοπούλα»].

Ελευθερουδάκη, *Ελλάς. Οδηγός ταξιδιώτου*, Αθήνα, 6′ έκδ. 1930 [περιγραφή Γαύδου, 579. Υπόδειξη Γ. Γιαγκάκη].

Ένωση Γυναικών Κρήτης, *Γαύδος - Γαυδοπούλα, Ο Νότος της Ευρώπης* [Πρακτικά Ημερίδας 18 Μαρτίου 1998], Αθήνα 1998 [=2000].

Αλέξης Ζερβάνος, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 46.

Κ. Ζερβαντωνάκης, «Το νοτιότερο νησί της Ευρώπης», εφ. *Αλλαγή* (Ηρακλείου), 5-16 Οκτ. 1980 [αξιοπρόσεκτη «Φυσικογεωγραφική μελέτη» σε 10 συνέχειες].

Στάμος Ζούλας, «Πώς ξεχάσαμε τη Γαύδο», εφ. *Καθημερινή* 9 Ιουν. 1996, 10 [αναδημοσίευση από Στυλ. Χαλατσή, βλ. παρακάτω].

Νικόστρατος Καλομενόπουλος, *Κρητικά, Τοπογραφία και οδοιπορικά...*, Αθήναι 1894, 288.

Κ. Καμπάνη-Βαρδάκη, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 48-59, 60-67.

Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Τα Ελληνικά Νησιά*, Αθήνα 1987 [Γαύδος, 202].

Πάρις Κελαϊδής, *Αρχαίες πόλεις στα Σφακιά*, Αθήνα 1982 [Ωγυγία - Κλαύδη - Γαύδος, 117-147].

Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος - Υπουργείον Εσωτερικών, *Στοιχεία συστάσεως των δήμων και κοινοτήτων της Ελλάδος. 49. Νομός Χανίων*, Αθήναι 1962, 318-319.

Εμμανουήλ Κεφαλάκης, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 70-82

Κατερίνα Κόπακα - Παρασκευή Δροσινού - Γιάννης Χριστοδουλάκος, «Γαύδος. Επιφανειακή έρευνα», περ. *Κρητική Εστία* 5, 1994-96, 242-244.

Κατερίνα Κόπακα, «Ανίχνευση τοπωνυμίων των νησιών Γαύδος και Γαυδοπούλα», *Λοιβή, Εις μνήμην Ανδρέα Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994, 225-252.

Κατερίνα Κόπακα - Γιάννης Νικολακάκης - Άρης Τσαντηρόπουλος - Αγγελική Κόσσυβα, «Συμβολή στο τοπωνυμικό της Γαύδου και της Γαυδοπούλας», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τα Κρητικά Τοπωνύμια»*, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998, τομ. Α΄, Ρέθυμνο 2000, 283-333.

Κατερίνα Κόπακα, «Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Η διερεύνηση ενός οριακού νησιώτικου μικρόκοσμου», *Πεπραγμένα Η΄* [1996] *Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τομ. Α2, Ηράκλειο 2001, 63-80.

Αγγελική Κόσσυβα - Γεωργία Μοσχόβη - Αναστασία Γιαγκάκη, «Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Ενδείξεις για τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή κατάληψη του χώρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Creta, Romana e Protobizantina*, Ηράκλειο 22-23.9.2000, διοργάνωση Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (υπό έκδοση, Υπόδειξη Γ. Γιαγκάκη).

Πέγκυ Κουνενάκη, «Στο φως τα μυστικά της Γαύδου», εφ. *Καθημερινή*, 8 Σεπτ. 1996, 25.

Χρήστος Κουτσοκλένης, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 84-93.

Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας*, τομ. Α2 Αθήνα 1998, τομ. Β΄ 1991, τομ. Γ΄ 1998 [πολλές αναφορές στη Γαύδο].

Κώστας Κρεμμυδάς, «Δεν έχω πια καμιά δουλειά σε τούτο το νησί», περ. *Μανδραγόρας* 20-21, [;1999], 171-172.

Χαράλαμπος Κριτζάς, « Οι αρχαίες επιγραφές της Γαύδου», εφ. *Το Βήμα* (Αθηνών), 16 Ιουν. 1996, 34 [=*Νέες Εποχές*, 2].

Ζαχαρίας Κριτσωτάκης, «Χλωρίδα και πανίδα της Γαύδου», εφ. *Ελευθερία* (Ρεθύμνης), 4/5 Σεπτ. 1999, 16 [αναδημοσίευση εισήγησης στο συμπόσιο Γαύδου 1998. Βλ. παρακάτω].

Κατερίνα Λαδοπούλου, «Γιατί οι Τούρκοι διεκδικούν Ίμια - Γαύδο», περ. *Νέμεσις* 23, Φεβρ. 1998, 38-41.

Εμμανουήλ Λαμπρινάκης, *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνα 1890, 55, 198-199.

Σ. Ε. Λυκούδης, «Γαυδοπούλα», «Γαύδος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* 8 [1929], 160.

Ι. Μαθιουλάκης και Σια ΕΕ [έκδοση] - Χρ. Στεφανάκης [φωτογράφιση], *Γαύδος* (χτε, χεε) [Αθήνα 1998. Εγχρωμες φωτογραφίες από τη Γαύδο].

Ανέστης Χ. Μακριδάκης, «Γαύδος», περ. *Περιηγητική* 31, Ιουλ. 1961, 32-33.

Γ. Μαλεφιτσάκης, «Τα Αχαϊκά τοπωνύμια στην Κρήτη», περ. *Ονόματα* 12, 1988, 321-324 [Ωγυγία - Γαύδος, 321-324].

Στέργιος Μανουράς, «Τα κρητικά νησωνύμια», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τα Κρητικά Τοπωνύμια»*, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998, τομ. Α΄, 411-412 [ονόματα παραννησίδων της Γαύδου].

Γεώργιος Μανουσάκης, «Η Γαύδος και οι τουρκικές αξιώσεις», εφ. *Κρητικά Νέα*, Ιουλ. 1996, 13.

Φάνης Μαυρογιώργης, «Μεγάλος θόρυβος για επενδύσεις στη Γαυδοπούλα», περ. *Αγία Γαλήνη 39, 2000, 23-24.*

Βασίλης Μήτσου, «Γαύδος», *Το Περιοδικό του Βουνού: Κορφές*, 150, Ιούνιος - Αύγουστος 2001, 25-32 (υπόδειξη Αντώνη Πλυμάκη).

Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης, «Στα Μικρονήσια της Κρήτης», *Ημερολόγιο 1998* [με φωτογραφίες νησίδων της Κρήτης], Ηράκλειο 1997 [Γαύδος, 3, 9].

Κ. Μπάκιντας, «Ισοπεδώνεται η Γαυδοπούλα», περ. *Νέμεσις* 21, Απριλ. 1998, 96-98.

Θεόφιλος Μπασγιουράκης - Άννα Καλαϊτζή, «Γαύδος, ο Φάρος του Νότου», περ. *Ελληνικό Πανόραμα* 10, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 1998, 20-91.

Εμμανουήλ Μπικογιαννάκης, πρωτοπρεσβύτερος, *Νήσος Γαύδος: Το νησί της Καλυψώς*, Γαύδος 1981, 6΄ έκδ. 1995.

Ο ίδιος, «Η Γαύδος σας περιμένει», εφ. *Κρητικά Νέα* (Αθηνών), φ. 358, Σεπτ. 1999.

Ευτύχης Μπιτσάκης, «SOS για τη Γαύδο», εφ. Τα Νέα, 17/18 Απρ. 1999, 80. Αναδημοσίευση: εφ. *Ελευθερία* (Ρεθύμνης) 24/25 Απρ. 1999, 15.

Στρατής Μπουρδάκης, «Οικολογική σημασία των νησιών Γαύδου και Γαυδοπούλας», περ. *Μανδραγόρας* 20-21 [;1999], 181.

Ο ίδιος, «Τα σχεδιαζόμενα έργα στη Γαυδοπούλα», στο ίδιο, 196.

Ειρήνη Μπριλλάκη, «Η Γαύδος, το νησί της Καλυψώς, από το Βιβλίο του πρωτοπρεσβύτερου κ. Εμμ. Μπικογιαννάκη» (βιβλιοκρισία), εφ. *Κρητική Επιθεώρησις* (Ρεθύμνης), 12 Φεβρ. 1985.

Γιώργος Νικολακάκης, «Όμορφη Γαύδος», περ. *Μανδραγόρας* 20-21 [;1999], 180.

Ιωάννης Νουχάκης, *Κρητική Χωρογραφία*, Αθήναι 1903, 224, 227-228.

Ανδρέας Παναγόπουλος, «Οφιούσα. Περιεκτικό τοπωνύμιο νησιών του Αιγαίου», περ. *Ονόματα* 14, 1994, 69.

Κ. Παπαγεωργίου, *Τα νησιά της Κρήτης*, Ηράκλειο, 6′ έκδ., χχε [1998; Γαύδος - Γαυδοπούλα, 37-45].

Ιδομ. Παπαγρηγοράκης, «Η παχούντα», περ. *Κρητική Εστία* 38, 1953, 21.

Μανούσος Παπαδάκης, «Γαύδος - Γαυδοπούλα», περ. *Αγία Γαλήνη* 27, 1993, 4-8.

Μιχαήλ Παπαδάκις, «Ένα παραμύθι της Γιαλιάς», εφ. *Βήμα* (Ρεθύμνης), φ. 4462, 18 Σεπτ. 1959.

Ο ίδιος, *Το Μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*, Αθήνα 1978 [σ. 9 Γαύδος = Μεγάλη Γαύδος, Γαυδοπούλα = Μικρή Γαύδος και περίληψη του προηγουμένου].

Κ. Παπακωνσταντίνου, «Η ΕΟΕ [Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία] στη Γαυδοπούλα», περ. *Οιωνός* 7, 1998, 30.

Κ. Παπακωνσταντίνου, «Γαυδοπούλα: όνειρα θερινής νυκτός», περ. *Νέμεσις* 18, Ιουλ. 1998, 105-108.

Ερμιόνη Περδικάκη, στο *Η Σειρήνα του Νότου*, 88-95.

Δήμητρα Πιμπλή-Σπίθα, «Γαύδος, κάτοικοι σαράντα», περ. *Κρήτη* 197, Ιουλ. - Αυγ. 1992.

Ελευθ. Πλατάκης, *Σπήλαια και άλλαι καρστικαί μορφαί της Κρήτης*, τομ. Β′ Ηράκλειο 1975 [ονόματα πέντε σπηλαίων, ενός τεχνητού σπηλαίου και μίας φυσικής γέφυρας στη Γαύδο, σ. 114].

Ο ίδιος, «Βιβλιοθήκη στη Γαύδο», εφ. *Ανατολή* (Αγ. Νικολάου), 11 Μαρτ. 1982 και *Αλλαγή* (Ηρακλείου), 12 Μαρτ. 1982.

Αριστέα Πλεύρη, *Μετάφραση από τα γαλλικά του έργου του Dapper για την περιγραφή της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1999 [6λ. και Βερνάρδος 1836, πιο πάνω].

Αντώνιος Πλυμάκης, «Γαύδος: Το νησί της Καλυψώς», εφ. *Κρητική Επιθεώρησις* (Ρεθύμνης), 10 και 11 Δεκεμ. 1976.

Νικόλαος Πυροβολάκης, *Παλαιόχωρα*, [Χανιά] χεε [1996; - Γαύδος, 60-62].

Ηρώ Σγουράκη, *Γαύδος*, Ηράκλειο 1997 [επιλογή βιβλιογραφίας σ. 115].

Στέργιος Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τομ. V Ηράκλειο 1969, 174-175 [έκθεση Basilicata του 1630 και σχέδιο της νήσου, πιν. 49].

Ο ίδιος, *Κρήτη, Οδηγός*, τομ. Β′ Ηράκλειο [1970-71. Λήμμα Γαύδος, σ. 131-135].

Ο ίδιος, «Γαύδος», *Εγκυκλοπαίδεια Υδρία*, τομ. 17, 1982, 3 [αναδημοσίευση περιλήψεως στο περ. *Κρι-Κρι* 88, Μαϊ. - Ιουν. 1996, 3].

Ο ίδιος, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης...*, τομ. Α΄ Ηράκλειο 1991 [Γαύδος, σ. 216-218].

Λαμπρινή Σταμάτη - Εύη Ελευθεριάδου, «Γαύδος - Μύκονος», εφ. *Τα Νέα*, 4-5 Αυγούστου 2001, 22-23.

Νικ. Σταυράκης, *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήναι 1890 [Γαύδος ή/και Γαυδοπούλα, σ. 15, 67, 174, 192, πιν. 29, 103].

Νικ. Σταυρινίδης, «Συμβολή εις την Ιστορίαν των Σφακίων [1645-1770]», περ. *Κρητ. Χρονικά* 9, 1955, 267, 268.

Αντώνης Ε. Στιβακτάκης, «Ιχνηλατώντας την Ομηρική Ωγυγία», περ. *Κρητολογικά Γράμματα* 7/8, Αύγουστος 1993, 73-86, αναδημοσίευση: περ. *Το Σχολείο και το Σπίτι* 4 (370), Ιουνίου 1994, 203-208 και 5 (371), Ιουλίου 1994, 300-305.

Κική Τριανταφύλλη, «Οδοιπορικό στη Γαύδο», περ. *Ταχυδρόμος* (με εφ. *Τα Νέα*), 28 Ιουλίου 2001, 53-59.

Νικολίτσα Τρίγκα, «Σχολείο στη Γαύδο», εφ. *Έθνος* (Αθηνών), 14 Μαρτ. 2001, 20.

Στάθρος Τσακίρης, *Μέρες και νύχτες στη Γαύδο*, Νουβέλα, Αθήνα 1934 [υπόδειξη: Σταμ. Αποστολάκης].

Ο ίδιος, «Λεφτομέρειες», περ. *Μανδραγόρας* 20-21, 178.

Ι. Τσίδης, «Η Γαύδος. Φιλόξενα νησιά των ναυαγών», περ. *Κρητική Εστία* 168, 1967, 92-97.

Γεώργιος Τσιγωνάκης, «Φωνή αγωνίας από τη Γαύδο», εφ. *Ελευθερία* (Ρεθύμνης) φ. 321, 29/30 Ιαν. 2000.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Συμβολή εις τας τοπωνυμίας του Σελίνου», περ. *Κρητικά* 1, 1930, 30-31 [και τοπωνύμια Γαύδου].

Ο ίδιος, «Κρητικά τοπωνύμια (Γαύδος...)», περ. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 32, 1982, 364-365.

Ο ίδιος, «Αγιολογικά και Υμνολογικά. Α΄ Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη, 10ος-11ος αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 46, 1983-1984, 1-117 [για τη Γαύδο ιδίως στις σ. 65-67].

Υδρογραφική Υπηρεσία Γ.Ε.Ν., *Ναυτιλιακές Οδηγίες Ελληνικών ακτών «Πλοηγός»*, τομ. Β΄ Αθήναι 1976, έκδ. γ΄ [Γαύδος, 49-50. Γαυδοπούλα, 50].

Φοιτητική Ένωση Κρητών Αττικής - Ένωση Κρητών Φοιτητών Θεσσαλονίκης, *Σπουδή Γαύδου, Συμπόσιο για την προκοπή και την καλουργειά της Γαύδου* [3-9 Αυγούστου 1998], χτε [Αθήνα] χεε [1999]. [Εισηγήσεις - παρεμβάσεις φοιτητών, καθηγητών ΑΕΙ και τοπικών παραγόντων].

Ι. Φουντουλάκη. Βλ. Vittorio Simonelli.

Κ. Γ. Φουρναράκης, «Η Γαύδος», μην. εφ. *Κρητικός Κόσμος* (Αθηνών), Απριλ. 1938, 1.

Εμμ. Φραγγεδάκης, *Το Μανωλιό στη Γαύδο, Η ζωή στο χωριό*, Ρέθυμνο 1962.

Στυλ. Χαρατσής, «Ο δάσκαλος της Γαύδου», περ. *Ναυτική Ελλάς* 709, Οκτ. 1992, 54 [υπόδειξη: Κ. Γιαγκάκης].

Βασ. Χαρωνίτης, *Η Κρήτη των θρύλων*, τομ. Α3′ Αθήνα 1985 [Το νησί της Καλυψώς, 116-122].

Γ. Ν. Χατζιδάκις, «Η παχούνται», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών* 14, 1917-1918, 20. Αναδημοσίευση: *Γλωσσολογικαί Έρευναι*, τομ. Α′ Αθήναι 1934 και 1980, 108-109.

Μιχ. Χουλιαράκης, «Γαύδος», *Εγκυκλοπαίδεια Χώρια* 17, 1982, 3-4 [πρόσθετα στοιχεία].

Μιχ. Χουρδάκης, «Γαύδος», περ. *Κρήτη* 222, 1998, 66-77.

Γ. Χριστοδουλάκος - Γ. Μοσκόβη - Κ. Κόπακα - Π. Δροσινού, «Λαξευτά πατητήρια στη Γαύδο», *Πεπραγμένα* Η′ [1996] *Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τομ. Α. 3. Ηράκλειο 2000, 557-580.

Marco Boschini, *Il Regno Tutto di Candia*, Venetia MDCLI [=1651], πιν. 53. Isola de Gozzi di Candia.

O. Dapper [βλ. Βερνάρδος 1936 και Πλεύρη].

G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τομ. 1, τευχ. II, Venezia 1905, 647-648.

Vittorio Simonelli, *Candia ricordi di escursione*, Parma 1897, Ελληνική μετάφραση Ι. Φουντουλάκη - Παρουσίαση Γ. Π. Εκκεκάκης με τίτλο: *Κρήτη 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*, Ρέθυμνο 1996 [Γαύδος, σ. 141, 143, 144, 154, 156-157. Γαυδοπούλα, 154].

T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, vol. II London 1865, 274-280 [βλ. ελληνική μετάφραση στο: Η. Σγουράκη, ό.π., 101-105].

ΣΟΦΙΑ ΤΡΟΥΛΗ

ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ: ΜΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΝΗΣΙΔΑ ΣΤΑ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Εισαγωγή

Από τη Νεολιθική Εποχή κατοικήθηκαν νησίδες και μικρονήσια, που βρίσκονται διάσπαρτα γύρω από την Κρήτη[1]. Δορυφορικοί σχηματισμοί διαφορετικών μεγεθών, που διαμορφώνουν αυτήν την ιδιότυπη νησιωτική περιφέρεια της Κρήτης, αποτέλεσαν ίσως κάποτε, πριν από τις μεγάλες γεωλογικές ανακατατάξεις, αναπόσπαστα μέλη των ακτών της.

Η βασική ιδιαιτερότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι αποτελούν τα νησιά ενός νησιού. Η Κρήτη αποτελεί το σύμπαν τους, τη γεωγραφική τους χώρα. Η αλληλεπίδραση μεταξύ τους είναι αναμφίβολη τόσο στον υλικό όσο και στο συμβολικό τομέα.

Κρίθηκε έτσι απαραίτητη η μελέτη τους, σε μια αρχική προσέγγιση από τους περιηγητές, που πρώτοι εκδήλωσαν ενδιαφέρον για την αρχαιολογική τους αξία και την ιστορική τους πορεία.

Σήμερα σε κάποια από αυτά διενεργούνται επιφανειακές έρευνες, σε άλλα ανασκαφές και μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση αναζητάμε τη λειτουργία τους ως αυτόνομων μονάδων αλλά και ως αναπόσπαστων μελών της Κρήτης.

Στο Κουφονήσι η ανασκαφική έρευνα άρχισε χωρίς τη συγκρότηση διεπιστημονικής ανασκαφικής ομάδας, ενώ παράλληλα υπάρχουν πάρα πολλά κενά τουλάχιστον στις δημοσιεύσεις, όπου φαίνεται ότι δόθηκε βάρος στις αρχαιότητες της ελληνορωμαϊκής εποχής. Επιπλέον, απουσιάζουν αναλυτικοί αρχαιολογικοί αλλά και ακριβείς τοπογραφικοί και γεωφυσικοί χάρτες, ακριβή σχέδια και φωτογραφίες των ευρημάτων. Ωστόσο οι συνθήκες ήταν τόσο αντίξοες, που δυσκόλευαν σε μεγάλο βαθμό την ανασκαφική προσπάθεια και πιθανόν και τη μεταφορά των ευρημάτων από το νησί στην Κρήτη.

Παρόλα αυτά η αρχαιολογική σκαπάνη το μετέτρεψε στο «πιο σημαντικό νησί των κρητικών ακτών από ιστορική και αρχαιολογική άποψη». Έτσι δικαίως χαρακτηρίστηκε ως η «Δήλος του Λιβυκού»[2]. Με λογοτεχνικό οίστρο ο επικεφαλής της ανασκαφής περιγράφει τις δυσκολίες που συνάντησε προκειμένου να αποκαλύψει σε βάθος 4-6 μ. άμμου τα

---

1 Τα μικρονήσια της Κρήτης φτάνουν, σύμφωνα με τα στοιχεία της Υδρογραφικής Υπηρεσίας του Πολεμικού Ναυτικού, τα 155. Λίγοι από τους σχηματισμούς αυτούς διαθέτουν κάποια σημαντική ενδοχώρα, ανάλογα με την έκταση της οποίας χαρακτηρίζονται νησιά, νησίδες, βραχονησίδες, ύφαλοι, βράχοι κ.λπ.

2 *Παπαδάκης 1983α*, 59.

ίχνη του παρελθόντος[3].

Θέση και έκταση

Το Κουφονήσι βρίσκεται απέναντι από τα νοτιοανατολικά παράλια της Κρήτης, στο Λιβυκό Πέλαγος, 3,5 μίλια ΝΑ από το ακρωτήριο *Γούδουρας* ή *Γούδουρος*, το αρχαίο *Ερυθραίο*, και 5400 μέτρα ΝΔ της ακτής του *Αθερινόλακκου*, που βρίσκεται ανατολικά του ακρωτηρίου Γούδουρας[4]. Μέχρι πρόσφατα η πιο κοντινή κατοικημένη περιοχή ήταν το χωριό της Αγίας Τριάδας, 8 χλμ. από την ακτή[5]. Διοικητικά ανήκει στην κοινότητα Αγίας Τριάδας, της επαρχίας Σητείας του νομού Λασιθίου. Η έκτασή του είναι 3.858 στρ., το πλάτος του από Βορρά προς Νότο 3000μ. και από Ανατολή προς Δύση 2.800 μ. Το μέγιστο ύψος του είναι 64 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας.

Το Κουφονήσι είναι η μεγαλύτερη νησίδα ανάμεσα σε μια συστάδα νησίδων, βραχονησίδων, βράχων, υφάλων και σκοπέλων, στο μέσο της οποίας και βρίσκεται. Βορειοδυτικά βρίσκονται οι νησίδες *Μακρουλό*, ύψους 7μ., και η διπλάσια σχεδόν σε μέγεθος νησίδα *Στρογγυλό*, ύψους 19μ. Βορειότερα του βορειότερου άκρου της νησίδας Στρογγυλό και σε απόσταση 5 δεκάτων του μιλίου εκτείνονται οι επικίνδυνοι ύφαλοι *Σπόγγοι*. Νοτιοδυτικά βρίσκεται η νησίδα *Τράχηλος* ή *Τραχήλα*, ύψους 43 μ., της οποίας τα νοτιοδυτικά παράλια περιβάλλουν αβαθή και βράχοι. Πολλοί ύφαλοι και βράχοι βρίσκονται και ανατολικά του νησιού σε απόσταση ενός δεκάτου του μιλίου. Από τη βορειοδυτική ακτή βρίσκεται και η μικρή νησίδα *Μάρμαρα* που αποσχίστηκε από το νησί μάλλον με σεισμό τον 6ο αιώνα μ. Χ.[6], ή με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας.

Βορειοδυτικά του συμπλέγματος του Κουφονησίου και σε απόσταση 1,5 δεκάτων του μιλίου από το ακρωτήριο Γούδουρας βρίσκεται η βραχονησίδα *Πρασονήσι*, ύψους 4 μ., με πολλούς πάλι σκοπέλους και υφάλους τριγύρω. Το θαλάσσιο πέρασμα μεταξύ του Πρασονησίου και των υφάλων Σπόγγοι ονομάζεται *Στενό του Κουφονησίου*. Έχει ελεύθερο άνοιγμα διάπλου 1,5 μίλια, βάθη μεγαλύτερα από 200 μ. και είναι εξαιρετικά επικίνδυνο πέρασμα για τους ναυτικούς.

Τοπωνύμια

Το βόρειο ακρωτήρι του Κουφονησίου ονομάζεται *Ανεμερτιά*. Προχωρώντας νοτιοδυτικά συναντάμε το ακρωτήρι *Παπαλούκι*, που πήρε το όνομά του από το ενδημικό κίτρινο λουλούδι, το παπαλούκι. Ακόμα νοτιότερα είναι το ακρωτήρι *Χιλιαδέλφια*. Χιλιάδελφος είναι είδος αρπαχτικού όρνιου λίγο μεγαλύτερου από το γεράκι το οποίο λέγεται και φιλά-

3 *Παπαδάκης 1983α*, 60.

4 *Πλοηγός, Ναυτιλιακές Οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', Αθήνα 1976, 62-63.

5 Σήμερα υπάρχει ένας μικρός οικισμός στις ακτές του Γούδουρα και του Αθερινόλακκου.

6 Jr. Leonard, «Kouphonisi Revisided», *Archeologia Classica* 24, 1972, 355.

δελφος και ίσως ενδημούσε στην περιοχή[7]. Είναι πιο πιθανόν ωστόσο πως πρόκειται για παραφθορά του ονόματος του Πτολεμαίου του Φιλαδελφέα που είχε στείλει στο νησί ξρουρά. Οι σπηλιές που διαμορφώνονται κατά μήκος της ακτής που χωρίζει τα δυο ακρωτήρια είναι γνωστές ως *ιστορίες*, λόγω των επιγραφών στα τοιχώματά τους. Το νοτιότερο ακρωτήρι είναι ο *Τράχηλος* ή *Τραχήλα*, που πήρε το όνομα από το σχήμα του[8]. Το ανατολικότερο είναι ο *Γραίγος*. Ενώ η θέση *Καμαρέλλες* εκτείνεται ανατολικά του ακρωτηρίου Ανεμερτιά. Στο νησί υπάρχει και μια σπηλιά γνωστή με το όνομα *Πιλαβά*, που πήρε το όνομα της από τον αιμοβόρο γενίτσαρο Μεχμέτ Πιλαβά ή Πιλαβομεμέτη[9].

Γεωλογία

Αποτέλεσμα των γεωλογικών αλλαγών στο νοτιοανατολικό άκρο της Κρήτης, το Κουφονήσι αποτελείται από νεογενείς μάργες, κροκαλοπαγή πετρώματα, λευκούς μαργαϊκούς ασβεστόλιθους και συγχρόνως από άμμο και δίνες[10]. Από γεωμορφολογική άποψη το νησί είναι σχετικά πεδινό, αν εξαιρέσουμε κάποιους χαμηλούς λόφους. Ο πιο ψηλός από αυτούς βρίσκεται πάνω από τα απότομα βράχια της νότιας ακτής και φτάνει τα 64 μ. Στη συνέχεια το έδαφος χαμηλώνει προς τα βορειοδυτικά διαμορφώνοντας μια κοιλάδα που οδηγεί στη σχετικά ομαλή βόρεια ακτή.

Περιβάλλον

Το περιβάλλον παραπέμπει σε αφρικανικό τοπίο, χωρίς νερό σήμερα (αν εξαιρέσουμε ένα πηγάδι με λιγοστό νερό και μια πηγή που είχε νερό μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα)[11].

Η χλωρίδα αποτελείται από θαμνώδη φυτά, σκίνα, αχειμάδες, βάτους, βούρλα, αλιμάτιες, αλμυρίκια, και λιγοστές αγριελιές. Εδώ υπάρχει ένα ξεχωριστό είδος της **anthyllis hermanniae** -ψηλής ακανθώδους χλόης με κίτρινα λουλούδια. Πολλά αφρικανικά φυτά φύονται στο Κουφονήσι και στις άλλες νησίδες που το περιβάλλουν, χωρίς να ενδημούν στην Κρήτη. Ένα από αυτά είναι το όσπριο **astragalus peregrinus**. Δεν υπάρχουν στο Κουφονήσι δέντρα ή θάμνοι που υπάρχουν στην Ανατολική Κρήτη. Τα κυπαρίσσια, τα πλατά-

---

7 Μ. Πιτυκάκη, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης*, Αθήνα 1970, 1153 και 1208. Τοπωνύμιο χιλιαδελφέ, υπάρχει και στα Αφράτα Κισάμου: Ελευθερία Γιακουμάκη, «Το μικρο-τοπωνυμικό της επαρχίας Κισάμου Κρήτης», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 16, 1986, 42, σχετίζεται δε με το αρπακτικό που μνημονεύθηκε.

8 Βλ. Μ. Πιτυκάκη, ό.π. (στμ.7), 1100.

9 Κ. Παπαγεωργίου, *Τα νησιά της Κρήτης*, Ηράκλειο 1996.

10 *Παπαδάκης 1983α*, 59.

11 Βλ. Μυλωνάς, *Διαχειριστική μελέτη για το Κουφονήσι*. Η μελέτη αυτή αναφέρεται στη χλωρίδα και στην πανίδα του νησιού, αλλά δεν κατόρθωσα να τη βρω και να τη μελετήσω. Θεώρησα ωστόσο απαραίτητη την αναφορά των στοιχείων που έχω στη διάθεσή μου.

νια, αλλά και οι φασκομηλιές ή άλλοι αγκαθωτοί θάμνοι είναι ανύπαρκτα. Το Κουφονήσι ανήκει σε ένα από τα πρώτα νησιά που αποκόπηκαν από το σώμα της Κρήτης, κατά συνέπεια λίγα είναι τα κοινά φυτά που ενδημούν σε αυτό και στην Κρήτη.

Την πανίδα τη διαμορφώνουν φίδια, σκορπιοί, αράχνες ποντικοί, μίχοι, ακρίδες, πεταλούδες, γλάροι και άλλα θαλασσοπούλια[12]. Κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας γινόταν εκτροφή κουνελιών[13]. Οι γύρω περιοχές αποτελούν πλούσιους ψαρότοπους κυρίως σε σαργούς, σκάρους, κέφαλους, ορφούς, πέρκες. Επιπλέον είναι γεμάτες από «πάγκους» με σφουγγάρια τα οποία αλίευαν ήδη από την αρχαιότητα[14]. Αλλά η θαλάσσια περιοχή που περιβάλλει το νησί είναι πιο γνωστή για το όστρεο της πορφύρας, γνωστό με την επιστημονική ονομασία *murex trunculus* ή *murex brandaris*[15].

Το κλίμα δεν διαφέρει πάρα πολύ από το αφρικανικό. Οι βροχοπτώσεις είναι λιγοστές και το καλοκαίρι η θερμοκρασία φτάνει τους 40 βαθμούς Κελσίου υπό σκιάν[16]. Το βασικό χαρακτηριστικό του νησιού και της ευρύτερης περιοχής είναι οι ισχυροί άνεμοι[17].

Από αυτήν τη σύντομη αναφορά στο περιβάλλον του νησιού διαπιστώνουμε πως το Κουφονήσι αποτελεί ένα από τα μοναδικά προγεφυρώματα για όλη την Ευρώπη σπάνιων φυτών και ζώων. Από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. έχουν προταθεί πέντε περιοχές τής Επαρχίας Σητείας για να ενταχθούν στο πανευρωπαϊκό δίκτυο ειδικά διαχειριζόμενων περιοχών. Το Κουφονήσι είναι μια από αυτές[18].

Ονομασία

Από τους αρχαίους συγγραφείς το νησί αναφέρει μόνο ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος στο έργο Φυσική Ιστορία[19] με την ονομασία Λεύκη ή Λευκή. Ως Λεύκη αναφέρεται και στα επιγραφικά δεδομένα από τα οποία μαθαίνουμε και τη σημασία του. Αυτή η ονομασία προέρχεται πιθανόν από την εντύπωση που προκαλούν τα άσπρα βράχια των ακτών του, που οι

---

12 C. Buondelmonti, *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, μετάφραση Μάρθα Αποσκίτη, Ηράκλειο 1996, 25. Τα μεγάλα σμήνη των πουλιών έκαναν εντύπωση στον Buondelmonti, που επισκέφτηκε το νησί το 1415.

13 O. Rackman - J. Moody, *The making of the Cretan Landscape*, Manchester University Press, 1996, 205.

14 *Παπαδάκης 1983α*, 62. Αναφέρεται η κατεργασία των σπόγγων, η αγάπη και η ενασχόληση με την αλιεία κατά την αρχαιότητα και ιδιαίτερα κατά τα ελληνορωμαϊκά χρόνια.

15 *Παπαδάκης 1983α*, 61.

16 *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, "Αφιέρωμα στη Σητεία", Κυριακή 9 Νοεμ. 1997, 10.

17 «Οι νησίδες πλήττονται από ισχυρούς ανέμους που μετατρέπουν τα εδαφολογικά δεδομένα, μετακινώντας την άμμο από τη μια άκρη στην άλλη». O.Rackman - J. Moody, *όπ. π.* (σημ.13), 202.

18 Βλ. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες, ό.π.* (σημ.16), 30.

19 Plinius, *Naturalis Historiae*, βιβλίο IV, 12, 61, όπου αναφέρεται και στην κατεργασία της πορφύρας. Επίσης, Στέργιος Μανουράς, «Τα Κρητικά νησωνύμια», *Πρακτικά διήμερου Συνεδρίου "Τα Κρητικά Τοπωνύμια"*, τομ. Α', Ρέθυμνο 2000, 397, 408. Εδώ αναφέρεται ως *Λεύκη ή Λευκή*.

ντόπιοι ονομάζουν *άσπρουγες*. Με το ίδιο όνομα απαντάται σε κάποιους ιστορικούς χάρτες, αλλά κυρίως με άλλα ονόματα, όπως *Farione* ή *Ifarioni* που οφείλεται πιθανόν στους πολλούς υφάλους της περιοχής, ή *Χριστιανή* και *Χριστιανά*[20].

Άγνωστη παραμένει η προέλευση της σημερινής ονομασίας, που εντοπίζεται ήδη σε κάποιους χάρτες της εποχής της Βενετοκρατίας. Σύμφωνα με τον Νίκο Παπαδάκη το πρώτο συνθετικό έχει μάλλον σχέση με τη λέξη "κουφό" που είναι η δημώδης ονομασία του ποντικού, που αφθονεί στο νησί και στις άλλες νησίδες του συμπλέγματος, οπότε ονομάζονται όλες μαζί Κουφονήσια. Μια άλλη εκδοχή είναι ότι έχει σχέση με τη λέξη "κούφος", δηλαδή κούφιος, από τις σπηλιές των άσπρων βράχων του[21].

Ιστορικό της αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας

Το 1415 ο C. Buondelmonti επισκέπτεται το ακρωτήριο Γούδουρα (Ζεφύρου) και ταυτίζει το νησί που βλέπει απέναντι με το Κουφονήσι. Αυτή η αναφορά είναι σημαντική, γιατί είναι μια από τις πρώτες μαρτυρίες του νησιού με αυτό το όνομα.

Το 1851 ο Άγγλος περιηγητής T. B. Spratt, υποναύαρχος, υδρογράφος, γεωγράφος, επισκέπτεται το νησί και παρατηρεί πολλά ερείπια, κάτω από τις αμμοδίνες που τα σκεπάζουν[22].

Το 1903 οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Bosanquet και C. T. Curelly πήγαν στο νησί ένα απόγευμα, διανυχτέρευσαν και έκαναν επιφανειακή έρευνα την επόμενη μέρα, περπατώντας στα χνάρια του Spratt[23]. Τα αποτελέσματα της έρευνας απέδειξαν «για άλλη μια φορά την υπεροχή των μινωικών καταλοίπων έναντι των καταλοίπων άλλων εποχών». Βρήκαν μαζί με ένα σωρό από κοχύλια πορφύρας ένα σύνολο από όστρακα καμαραϊκής κεραμικής[24]. Το 1939 οι ίδιοι κάνουν μια δεύτερη δημοσίευση, που αποτελεί τη μοναδική πηγή με τα σκίτσα τριών αγγείων και μάλιστα της ΜΜ[25].

Οι Pendlebury, Money, Coutts και Eccles δημοσιεύουν το 1932 μια μελέτη τους για

---

20 Για παράδειγμα, σε χάρτη του G. Mercator το 1590 του M. Merian το 1642. Βλ. επίσης βλ. Buondelmonti, ό.π. (σημ.12), όπου το νησί αναφέρεται με την ονομασία *Χριστιανά* και *Κουφονήσι*.

21 *Παπαδάκης 1976α*, 189. Υπάρχει και η εκδοχή του Spratt πως είναι παραφθορά του ονόματος *Οφιούσα*, που ο Πλίνιος δίνει σε νησί της περιοχής, που σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή μπορεί να ταυτίζεται με τα Κουφονήσια.

22 T.A.B. Spratt, *Travels and researches in Crete*, London 1865, vol. I, 241-244.

23 R.C. Bosanquet, «Excavations at Palaikastro III», *Annual of the British School at Athens* IX, 1902-1903, 276-277. Είχαν συγκεκριμένους στόχους. Έψαχναν να δουν κοχύλια πορφύρας, για να επιβεβαιώσουν επιγραφή του 4ου αιώνα π. Χ. που αναφερόταν σε φόρο επί της πορφύρας.

24 Σύμφωνα με τον Ph. Betancourt, *Η Ιστορία της Μινωικής Κεραμικής*, Αθήνα 1985, 142-150, ΜΜΙ6-ΜΜΙΙΙ.

25 R. C. Bosanquet, «Dicte and the temples of Dictaean Zeus», *Annual of the British School at Athens* XL, 1939-1940, 69-72. Πρόκειται για μια λεκανίδα, μια οινοχόη και ένα κύπελλο.

την ανατολική Κρήτη, αλλά δεν αναφέρουν το Κουφονήσι, ενώ ο πρώτος στο βιβλίο του παραπέμπει στον Spratt[26].

Το 1959 η Teresa Wroncka γράφει για τις μινωικές θέσεις τής Σητείας και αναφέρει την ύπαρξη οστράκων της ΜΜ παραπέμποντας στον Bosanquet[27].

Το 1967 ο αμερικανός αρχαιολόγος Jr. Leonard επισκέπτεται το νησί και μένει για δυο μέρες. Το 1971 πραγματοποιεί μια δεύτερη επίσκεψη. Στόχος του είναι να επεκτείνει την περιγραφή τού Spratt[28]. Παρατηρεί προσεχτικότερα όσα είχαν γραφτεί από τους προηγούμενους και ακολουθεί το 1972 η δημοσίευση της έρευνάς του, όπου υπάρχει το μοναδικό σκαρίφημα για τις αρχαιότητες του νησιού.

Διαπιστώνουμε κατά συνέπεια ότι συγκριτικά με άλλα μικρονήσια και άλλες θέσεις πάνω στη Κρήτη για το Κουφονήσι υπάρχει έλλειψη παρατηρήσεων και πληροφοριών, η οποία οφείλεται ίσως στην ανυπαρξία μόνιμης επικοινωνίας με τις απέναντι ακτές τής Κρήτης. Σ' αυτό συνετέλεσε και το ότι μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον αυτές οι ακτές ήταν ακατοίκητες, ενώ ο πιο κοντινός οικισμός ήταν η κοινότητα της Αγίας Τριάδας, που απέχει 8 χιλ. από την ακτή και είναι αθέατος από το νησί. Μια συστηματική επιφανειακή έρευνα και στη συνέχεια μια συστηματική ανασκαφή θα μπορούσε να δώσει απαντήσεις στις υποθέσεις που πύκνωναν και στα ερωτηματικά που άφηναν οι προηγούμενες έρευνες.

Το χειμώνα του 1975 πραγματοποιείται η πρώτη επίσκεψη αρχαιολόγου της ΚΔ' Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων, του Νίκου Παπαδάκη, με τη βοήθεια του ωκεανογραφικού "Καλυψώ", με απώτερο στόχο να τεθεί η βάση για την προετοιμασία του ιστορικού και του τοπογραφικού πλαισίου για τις ανασκαφές που επρόκειτο να διεξαχθούν, καθώς το τότε Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών είχε εγκρίνει τις απαραίτητες πιστώσεις[29].

Αρχαιολογικά κατάλοιπα

Το νησί φαίνεται πως είχε μόνιμη εγκατάσταση ήδη από τους μεσομινωικούς χρόνους και γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Μινωικός οικισμός εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά του νησιού[30]. Η T. Wroncka υποστηρίζει ότι στο

---

26 J. Pendlebury, *The Archeology of Crete. An introduction*, London 1939, 375.

27 T. Wroncka, «Pour un atlas archeologique de la Crète minoenne: Sitia I», *Bulletin de Correspondance Hellenique* LXXXIII, 1959, 533.

28 Βλ. J. R. Leonard, ό.π. (στμ.6), 353.

29 *Παπαδάκης 1976α*, 197. Σ' αυτό το άρθρο ο Παπαδάκης δεν αναφέρει καθόλου τις επισκέψεις του Leonard, γεγονός που το παραδέχεται εξάλλου και ο ίδιος μεταγενέστερο άρθρο στο ίδιο περιοδικό: *Παπαδάκης 1978*, 260.

30 *Παπαδάκης 1976α*, 204-205 και *Παπαδάκης 1983α*, 61: «σε χώρους με ίχνη μινωικής κατοίκησης».

Κουφονήσι υπήρχε μια πόλη σταθμός - προφανώς στους θαλάσσιους δρόμους της νοτιοανατολικής Μεσογείου-, ενώ παράλληλα αποτελούσε θέση αλιείας και κατεργασίας της πορφύρας[31]. Υπήρχε δηλαδή ένας οικισμός ψαράδων και βιοτεχνών. Ο Bosanquet και ο Currely ήταν πεπεισμένοι γι' αυτό[32]. Υπολείμματα πορφύρας βρέθηκαν επίσης στο Παλαίκαστρο και στα Μάλια σε μεσομινωικά και υστερομινωικά στρώματα. Φαίνεται ότι η ενασχόληση με την πορφύρα άρχισε στα μεσομινωικά χρόνια και αυτές οι τρεις θέσεις είχαν κατά κάποιο τρόπο το μονοπώλιό της στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, σύμφωνα με τον O. Rackman και την J. Moody[33].

Στο κέντρο του νησιού, στο λόφο που σχηματίζεται πάνω από την πεδιάδα η οποία απλώνεται βορειότερα, υπάρχουν τα ερείπια ενός προανακτορικού τείχους με κατεύθυνση Δ-Α[34]. Τα μινωικά όστρακα που βρέθηκαν εδώ το χρονολογούν στην ίδια εποχή με τον οικισμό, ίσως και λίγο νωρίτερα. Η οχύρωση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί όπως και ένα σύνολο οχυρώσεων πάνω στην Κρήτη αλλά και σε άλλα νησιά της στο πλαίσιο της θεωρίας ότι η "Μινωική Ειρήνη" δεν υπήρξε ποτέ. Εσωτερικοί ανταγωνισμοί οδήγησαν σε οχυρωμένες ακροπόλεις και εγκαταστάσεις σε υψώματα, ιδιαίτερα στην ΠΜΙΙ/ ΙΙΙ και στην ΜΜΙα[35].

Στο Κουφονήσι βρέθηκαν θολωτοί τάφοι[36], τεμάχια λαρνάκων, ένας κεραμικός κλίβανος[37], αλλά στις μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις δεν υπάρχει ένα σχέδιο ή μια φωτογραφία ή έστω η ακριβής θέση που βρέθηκαν. Τα όστρακα καμαραϊκών αγγείων δεν αποδεικνύουν ύπαρξη εργαστηρίου και αποτελούσαν μάλλον εισαγωγές.

Τίποτα δεν φαίνεται να χρονολογείται μετά από τη μεσομινωική, ενώ γνωρίζουμε ότι τα σπουδαιότερα κατάλοιπα των μινωικών χρόνων στη σημερινή Επαρχία Σητείας είναι αυτά που ανήκουν στην ΥΜ περίοδο, κυρίως ιερά κορυφής και αγροτικές επαύλεις. Για το Κουφονήσι υπάρχει ωστόσο ένα στρωματογραφικό κενό.

Όπως και η Κρήτη έτσι και το Κουφονήσι θα γνωρίσει μεγάλη ακμή στα ελληνιστικά χρόνια. Τότε αναπτύσσεται εδώ ένας εξαιρετικά πλούσιος οικισμός, όπως μαρτυρούν τα

---

31 Βλ. T. Wroncka, ό.π. (σημ.27), 533.

32 Βλ. R.C. Bosanquet, ό.π. (σημ. 23), 276.

33 Βλ. O. Rackman - J. Moody, ό.π. (σημ. 13), 196.

34 *Παπαδάκης 1976α*, 204 και *Παπαδάκης 1983α*, 64 - 65.

35 Βλ. Σπ. Αλεξίου, «Τείχη και ακροπόλεις στη μινωική Κρήτη», *Κρητολογία* 8, 41-56, 1979, 54 και 56: «Εγκαταστάσεις πάνω σε λόφους και δύσβατες περιοχές από όπου απουσιάζει το νερό και ο χώρος για κτίσιμο των σπιτιών είναι ανεπαρκής». Για παράδειγμα ο οικισμός Πύργου και Φούρνου Κορυφής της Μύρτου Ιεράπετρας ή η ακρόπολη στην κορυφή του Γιούχτα.

36 Βλ. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, ό.π. (σημ.16), 10.

37 *Παπαδάκης 1976α*, 197.

ευρήματα στη βόρεια ακτή ανάμεσα στο ακρωτήρι Παπαλούκι και στο ακρωτήρι Ανεμερτιά. Ενώ δεν αποκλείεται να επεκτεινόταν προς τον Βορρά, αφού πάνω στη βραχονησίδα Μάρμαρα και συγκεκριμένα στην ανατολική πλευρά της αποκαλύφτηκαν δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα, και μέσα στη θάλασσα που χωρίζει τις δυο ακτές εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες.

Αποκαλύφτηκαν τοίχοι σπιτιών κατασκευασμένοι άλλοτε με τούβλα και άλλοτε με λίθους και κορασάνι ως συνδετικό υλικό[38]. Ουσιαστικά φαίνεται πως μελετήθηκαν πιο προσεχτικά δυο μόνο από αυτά, η οικία Α και η οικία Β. Η οικία Β που βρίσκεται μέσα στον οικισμό είναι η μεγαλύτερη και αποτελείται από 16 δωμάτια[39]. Διακόσια μέτρα βορειοδυτικά ερευνήθηκε η οικία Α[40] με 8 δωμάτια και μικρό πρόπυλο προς τον δρόμο που οδηγεί στο θέατρο και γι' αυτό ονομάζεται συμβατικά οδός του θεάτρου[41]. Σε κάποιους χώρους των σπιτιών βρέθηκαν πατώματα με ψηφιδωτά από μαύρες και άσπρες ψηφίδες που σχηματίζουν γεωμετρικά σχήματα και γραμμικές διακοσμήσεις. Επιπλέον, στην εσωτερική επιφάνεια κάποιων τοίχων που σώζονται σε χαμηλό ύψος διατηρήθηκαν σε άριστη κατάσταση πολύχρωμα επιχρίσματα. Τα κοινά ευρήματα συνδέουν τα σπίτια του οικισμού και δείχνουν το χαρακτήρα του και τις ασχολίες των κατοίκων του. Σειρές από πήλινες εστίες, μολυβένια βάρη για τα δίχτυα, χάλκινες βελόνες για το ράψιμό τους και προπαντός σωροί από θαλασσινά όστρεα δίνουν μια πρώτη εντύπωση ότι πρόκειται για ένα τυπικό λιμάνι ψαράδων[42].

Δυτικότερα του σπιτιού Α και μόλις 100 μ. από τη θάλασσα ήρθε στο φως το λίθινο θέατρο χωρητικότητας 1050 θέσεων[43]. Το κοίλο και η ορχήστρα έχουν ημικυκλικό σχήμα. Καλύτερα διατηρείται η δυτική πτέρυγα. Χαρακτηριστική είναι η κτιστή διαμόρφωση των εδωλίων στο εξωτερικό μέρος με τέτοιο τρόπο, ώστε το εσωτερικό, το πίσω μέρος να μένει ακάλυπτο για να βάζει τα πόδια του ο θεατής που καθόταν στο πίσω εδώλιο. Το σκηνικό οικοδόμημα αποτελείται από προσκήνιο, υποσκήνιο, κύρια σκηνή και δυο παρασκήνια στα πλάγια, από τα οποία το δυτικό με την αντίστοιχη πάροδο έχουν καταστραφεί εντελώς. Ενώ η ανατολική πάροδος είναι θολωτή και σ' αυτήν κατέληγε η οδός του θεάτρου. Το θέατρο είχε πλούσιο διάκοσμο, όπως δείχνουν οι πλάκες από τη μαρμάρινη επένδυση, υπολείμματα από τα επιχρίσματα των τοίχων, αλλά και αρχιτεκτονικά

38 Βλ. J.R Leonard, ό.π. (σημ.7), 360-362. Εδώ περιγράφονται με ακρίβεια οι διάφορες μορφές λιθοδομής και τοιχοποιίας.

39 *Παπαδάκης 1983β*, 380. Η οικία Β αναφέρεται ως οικία 2.

40 *Παπαδάκης 1983β*, 380. Η οικία Α αναφέρεται ως οικία 1.

41 *Παπαδάκης 1988*, 562-563.

42 *Παπαδάκης 1983α*, 60-61.

43 *Παπαδάκης 1976*, 382-383. Βλ. επίσης *Παπαδάκης 1977*, 79-83.

μέλη, όπως κίονες και ιωνικά κιονόκρανα από γκριζοπράσινο μάρμαρο. Επίσης βρέθηκαν τμήματα από τέσσερα αγάλματα μέσα σ' ένα στρώμα από καμένο χώμα και ξύλα.

Από τον ελληνορωμαϊκό οικισμό δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζει ένα συγκρότημα δημόσιων λουτρών. Είναι γνωστή η αγάπη των Ρωμαίων για τα λουτρά, όπου συνδυάζεται η υγιεινή του σώματος με την άσκηση αλλά και τις κοινωνικές συναναστροφές. Το λουτρό[44] βρίσκεται μέσα στον οικισμό βόρεια της οικίας Β και διαθέτει όλους τους χώρους που υπήρχαν σε οικοδομήματα προορισμένα γι' αυτήν τη χρήση, λεβητοστάσιο, λουτρώνα, αποδυτήριο ή δωμάτιο εφίδρωσης, υπόκαυστα, κήπο, αγωγούς και σωλήνες πήλινους ή μολύβδινους. Εδώ βρέθηκαν επίσης όστρακα λυχναριών 1ου ως 3ου αιώνα μ. Χ., ένα ακέραιο τηγάνι, οικιακά σκεύη και οξυπύθμενοι αμφορείς 1ου και 3ου αιώνα μ. Χ., πολλοί από τους οποίους ήταν ενσφράγιστοι, αλλά και τμήματα από ορθομαρμαρώσεις και ένα άγαλμα. Όλες οι ενδείξεις αποκαλύπτουν τον πλούτο και τη "χλιδή" μέσα στην οποία ζούσαν οι κάτοικοι του οικισμού.

Πώς όμως προμηθεύονταν το νερό που ήταν απαραίτητο για την ίδια τη ζωή, για τη λειτουργία του λουτρού και για την κατεργασία της πορφύρας; Πρωτοποριακό σύστημα ύδρευσης με μια σειρά δολωτών δεξαμενών και κτιστών αγωγών αποκαλύφτηκε στην πεδινή έκταση του νησιού που βρίσκεται βορειοδυτικά τού οικισμού και ξεκινούσε από ένα ύψωμα στο κέντρο του νησιού[45]. Οταν ο Spratt επισκέφτηκε το νησί, είχε επισημάνει στο ύψωμα αυτό μια μικρή πηγή, που έτρεχε ακόμα νερό, συμπληρώνοντας όμως ότι, οποιαδήποτε κι αν ήταν η ροή της στα χρόνια της ακμής του οικισμού, θα έπρεπε να υπήρχε δεξαμενή-συλλεκτήρας βρόχινου νερού. Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά. Μάλλον το ίδιο το σύστημα πρέπει να χρησιμοποιούνταν και για την υδρομάστευση[46].

Ανάμεσα στον οικισμό και στην περιοχή όπου απλώνεται το υδρευτικό σύστημα ο Leonard τοποθετεί την αγορά, το ρωμαϊκό forum, αν και οι σύγχρονες ανασκαφές δεν αναφέρονται σε αυτήν[47].

Από το χώρο της εγκατάστασης δεν θα μπορούσε να απουσιάζει ένα θρησκευτικό κέντρο. Πράγματι, σε ύψωμα στα νότια του νησιού, περίπου τρία χλμ. από τα ερείπια του οικισμού βρέθηκε η βάση ενός ναϊκού οικοδομήματος με μεγάλες διαστάσεις που είχε με-

---

44 *Παπαδάκης 1986*, 228. G. W. M. Harisson, *The Romans and the Crete*, Άμστερνταμ 1993, 282-284 (έχει κάποια λάθη, όπως ότι το Κουφονήσι δεν αναφέρεται από τον Πλίνιο. Ίσως να εννοεί ότι δεν γίνεται κάποια περιγραφή του οικισμού).

45 Βλ. J. R. Leonard, ό.π. (σημ.6), 357-359, όπου υπάρχει λεπτομερής περιγραφή.

46 *Παπαδάκης 1983α*, 63.

47 Βλ. J. R. Leonard, ό.π. (σημ.6), 356: «Ο χώρος οριοθετείται, είναι ορισμένος αρχιτεκτονικά». Βλ. Harisson, ό.π. (σημ. 44), 283 και I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminsters 1982, 137.

ευρήματα στη βόρεια ακτή ανάμεσα στο ακρωτήρι Παπαλούκι και στο ακρωτήρι Ανεμερτιά. Ενώ δεν αποκλείεται να επεκτεινόταν προς τον Βορρά, αφού πάνω στη βραχονησίδα Μάρμαρα και συγκεκριμένα στην ανατολική πλευρά της αποκαλύφτηκαν δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα, και μέσα στη θάλασσα που χωρίζει τις δυο ακτές εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες.

Αποκαλύφτηκαν τοίχοι σπιτιών κατασκευασμένοι άλλοτε με τούβλα και άλλοτε με λίθους και κορασάνι ως συνδετικό υλικό[38]. Ουσιαστικά φαίνεται πως μελετήθηκαν πιο προσεχτικά δυο μόνο από αυτά, η οικία Α και η οικία Β. Η οικία Β που βρίσκεται μέσα στον οικισμό είναι η μεγαλύτερη και αποτελείται από 16 δωμάτια[39]. Διακόσια μέτρα βορειοδυτικά ερευνήθηκε η οικία Α[40] με 8 δωμάτια και μικρό πρόπυλο προς τον δρόμο που οδηγεί στο θέατρο και γι' αυτό ονομάζεται συμβατικά οδός του θεάτρου[41]. Σε κάποιους χώρους των σπιτιών βρέθηκαν πατώματα με ψηφιδωτά από μαύρες και άσπρες ψηφίδες που σχηματίζουν γεωμετρικά σχήματα και γραμμικές διακοσμήσεις. Επιπλέον, στην εσωτερική επιφάνεια κάποιων τοίχων που σώζονται σε χαμηλό ύψος διατηρήθηκαν σε άριστη κατάσταση πολύχρωμα επιχρίσματα. Τα κοινά ευρήματα συνδέουν τα σπίτια του οικισμού και δείχνουν το χαρακτήρα του και τις ασχολίες των κατοίκων του. Σειρές από πήλινες εστίες, μολυβένια βάρη για τα δίχτυα, χάλκινες βελόνες για το ράψιμό τους και προπαντός σωροί από θαλασσινά όστρεα δίνουν μια πρώτη εντύπωση ότι πρόκειται για ένα τυπικό λιμάνι ψαράδων[42].

Δυτικότερα του σπιτιού Α και μόλις 100 μ. από τη θάλασσα ήρθε στο φως το λίθινο θέατρο χωρητικότητας 1050 θέσεων[43]. Το κοίλο και η ορχήστρα έχουν ημικυκλικό σχήμα. Καλύτερα διατηρείται η δυτική πτέρυγα. Χαρακτηριστική είναι η κτιστή διαμόρφωση των εδωλίων στο εξωτερικό μέρος με τέτοιο τρόπο, ώστε το εσωτερικό, το πίσω μέρος να μένει ακάλυπτο για να βάζει τα πόδια του ο θεατής που καθόταν στο πίσω εδώλιο. Το σκηνικό οικοδόμημα αποτελείται από προσκήνιο, υποσκήνιο, κύρια σκηνή και δυο παρασκήνια στα πλάγια, από τα οποία το δυτικό με την αντίστοιχη πάροδο έχουν καταστραφεί εντελώς. Ενώ η ανατολική πάροδος είναι θολωτή και σ' αυτήν κατέληγε η οδός του θεάτρου. Το θέατρο είχε πλούσιο διάκοσμο, όπως δείχνουν οι πλάκες από τη μαρμάρινη επένδυση, υπολείμματα από τα επιχρίσματα των τοίχων, αλλά και αρχιτεκτονικά

38 Βλ. J.R Leonard, ά.π. (σημ.7), 360-362. Εδώ περιγράφονται με ακρίβεια οι διάφορες μορφές λιθοδομής και τοιχοποιίας.

39 *Παπαδάκης 1983β*, 380. Η οικία Β αναφέρεται ως οικία 2.

40 *Παπαδάκης 1983β*, 380. Η οικία Α αναφέρεται ως οικία 1.

41 *Παπαδάκης 1988*, 562-563.

42 *Παπαδάκης 1983α*, 60-61.

43 *Παπαδάκης 1976β*, 382-383. Βλ. επίσης *Παπαδάκης 1977*, 79-83.

μέλη, όπως κίονες και ιωνικά κιονόκρανα από γκριζοπράσινο μάρμαρο. Επίσης βρέθηκαν τμήματα από τέσσερα αγάλματα μέσα σ' ένα στρώμα από καμένο χώμα και ξύλα.

Από τον ελληνορωμαϊκό οικισμό δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζει ένα συγκρότημα δημόσιων λουτρών. Είναι γνωστή η αγάπη των Ρωμαίων για τα λουτρά, όπου συνδυάζεται η υγιεινή του σώματος με την άσκηση αλλά και τις κοινωνικές συναναστροφές. Το λουτρό[44] βρίσκεται μέσα στον οικισμό βόρεια της οικίας Β και διαθέτει όλους τους χώρους που υπήρχαν σε οικοδομήματα προορισμένα γι' αυτήν τη χρήση, λεβητοστάσιο, λουτρώνα, αποδυτήριο ή δωμάτιο εφίδρωσης, υπόκαυστα, κήπο, αγωγούς και σωλήνες πήλινους ή μολύβδινους. Εδώ βρέθηκαν επίσης όστρακα λυχναριών 1ου ως 3ου αιώνα μ. Χ., ένα ακέραιο τηγάνι, οικιακά σκεύη και οξυπύθμενοι αμφορείς 1ου και 3ου αιώνα μ. Χ., πολλοί από τους οποίους ήταν ενσφράγιστοι, αλλά και τμήματα από ορθομαρμαρώσεις και ένα άγαλμα. Όλες οι ενδείξεις αποκαλύπτουν τον πλούτο και τη "χλιδή" μέσα στην οποία ζούσαν οι κάτοικοι του οικισμού.

Πώς όμως προμηθεύονταν το νερό που ήταν απαραίτητο για την ίδια τη ζωή, για τη λειτουργία του λουτρού και για την κατεργασία της πορφύρας; Πρωτοποριακό σύστημα ύδρευσης με μια σειρά θολωτών δεξαμενών και κτιστών αγωγών αποκαλύφτηκε στην πεδινή έκταση του νησιού που βρίσκεται βορειοδυτικά τού οικισμού και ξεκινούσε από ένα ύψωμα στο κέντρο του νησιού[45]. Οταν ο Spratt επισκέφτηκε το νησί, είχε επισημάνει στο ύψωμα αυτό μια μικρή πηγή, που έτρεχε ακόμα νερό, συμπληρώνοντας όμως ότι, οποιαδήποτε κι αν ήταν η ροή της στα χρόνια της ακμής του οικισμού, θα έπρεπε να υπήρχε δεξαμενή-συλλεκτήρας βρύχινου νερού. Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά. Μάλλον το ίδιο το σύστημα πρέπει να χρησιμοποιούνταν και για την υδρομάστευση[46].

Ανάμεσα στον οικισμό και στην περιοχή όπου απλώνεται το υδρευτικό σύστημα ο Leonard τοποθετεί την αγορά, το ρωμαϊκό forum, αν και οι σύγχρονες ανασκαφές δεν αναφέρονται σε αυτήν[47].

Από το χώρο της εγκατάστασης δεν θα μπορούσε να απουσιάζει ένα θρησκευτικό κέντρο. Πράγματι, σε ύψωμα στα νότια του νησιού, περίπου τρία χλμ. από τα ερείπια του οικισμού βρέθηκε η βάση ενός ναϊκού οικοδομήματος με μεγάλες διαστάσεις που είχε με-

---

44 *Παπαδάκης 1986*, 228. G. W. M. Harisson, *The Romans and the Crete*, Αμστερνταμ 1993, 282-284 (έχει κάποια λάθη, όπως ότι το Κουφονήσι δεν αναφέρεται από τον Πλίνιο. Ίσως να εννοεί ότι δεν γίνεται κάποια περιγραφή του οικισμού).

45 Βλ. J. R. Leonard, ό.π. (σημ.6), 357-359, όπου υπάρχει λεπτομερής περιγραφή.

46 *Παπαδάκης 1983α*, 63.

47 Βλ. J. R. Leonard, ό.π. (σημ.6), 356: «Ο χώρος οριοθετείται, είναι ορισμένος αρχιτεκτονικά». Βλ. Harisson, ό.π. (σημ. 44), 283 και I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminsters 1982, 137.

ταβληθεί σε λατομείο το 1920, όταν κατασκευαζόταν ο φάρος[48]. Ο Spratt το είχε δει σε καλύτερη κατάσταση. Σήμερα διακρίνονται τρεις βαθμίδες του κρηπιδώματος στην ανατολική πλευρά, όπου ήταν η είσοδος, και τέσσερις στη βόρεια. Στη νοτιοδυτική πλευρά βρέθηκαν δυο τμήματα από το κάτω μέρος καθιστού, ένθρονου αγάλματος. Ο Spratt, που το είχε δει να σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος, εκτίμησε ότι ήταν από παριανό μάρμαρο. Ο Bosanquet παρατήρησε ότι «η αυστηρή πόζα, η διευθέτηση των ενδυμάτων στο γόνατο, η σοβαρότητα του κύβου που σχηματίζει το κάθισμα προϋποθέτουν αιγυπτιακό μοντέλο»[49]. Ίσως να επρόκειτο για άγαλμα του Πτολεμαίου του Φιλομήτορος, που έγινε με έξοδα των Ιτανίων για να τιμήσουν την προστασία του. Σύμφωνα με τον Sanders[50], αν τα δυο αυτά μέλη συγκριθούν με ένα άγαλμα που βρέθηκε στο Πόρτο Ράφτη[51], ανήκουν μάλλον σε ρωμαϊκό φάρο[52] που είχε για βάση του ένα άγαλμα. Μια άποψη που ενισχύεται και από τη θέση που βρέθηκε, στο πιο ψηλό σημείο του νησιού. Άρα δεν αποκλείεται η υπόθεση ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν ενδέχεται να ανήκαν και σε ένα παρατηρητήριο. Άλλωστε, σε καμιά από τις δημοσιεύσεις δεν γίνεται λόγος για την κεραμεική που βρέθηκε σ' αυτήν την περιοχή και η οποία θα μπορούσε να βοηθήσει για τη χρήση του χώρου.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι η επισήμανση του λιμανιού[53]. Το συνεργείο της ανασκαφής δεν μπόρεσε να εντοπίσει ίχνη αρχαίου μόλου. Επιπλέον, τα παράλια του νησιού δεν προσφέρουν καμιά ασφαλή θέση για αγκυροβόλιο πλοίων. Το μόνο που μπορεί να υποθέσει κανείς, σύμφωνα με τον Νίκο Παπαδάκη, είναι ότι η νησίδα Μάρμαρα ήταν ενωμένη με τη στεριά, σχηματίζοντας ένα στενό ισθμό, όπου τα πλοία πλεύριζαν στο ένα ή στο άλλο μέρος του ανάλογα με τον καιρό. Άρα κατά πάσα πιθανότητα το λιμάνι βρίσκεται σήμερα μέσα στη θάλασσα. Μια μελλοντική ενάλια έρευνα θα απαντήσει σε αυτό το ερώτημα.

Σπουδαίο οικονομικό κέντρο

Όπως προκύπτει από τα ευρήματα, η Λεύκη ήταν ένα από τα πιο σπουδαία κέντρα της Μεσογείου στην αλιεία και την κατεργασία της πορφύρας, από έναν αδένα της οποίας έπαιρναν την πολύτιμη ομώνυμη βαφή, σύμβολο εξουσίας και πλούτου. Η βαφή αυτή ήταν συροφοινικικής προέλευσης και στα ελληνορωμαϊκά χρόνια το βάρος της ζυγιζόταν σε ασήμι σύμφωνα με τον Θεόπομπο. Ο Αριστοτέλης, ο Πλίνιος και ο Κορνήλιος Νέπως μας

48 *Παπαδάκης 1979*, 406.

49 Βλ. R. C. Bosanquet, ό.π. (σημ.25), 71.

50 Βλ. I. F. Sanders, ό.π. (σημ.47), 17 και 137.

51 C.Vermeule, «The colossus of Porto Rafti a Roman Female personification», *Hesperia* 45, 1976, 67-76.

52 Υποθέτουμε πως τέτοιοι φάροι υπήρχαν για να διευκολύνουν το εμπόριο που διεξαγόταν ιδιαίτερα μέσω των θαλάσσιων οδών.

53 *Παπαδάκης 1983α*, 63-64.

δίνουν πληροφορίες για την κατεργασία της πολύτιμης αυτής βαφής που το μυστικό της ήταν οικογενειακό και περνούσε από γενιά σε γενιά[54].

Η ελληνορωμαϊκή Λεύκη λοιπόν ήταν ένας προσοδοφόρος τόπος ως σταθμός αλιείας και ως κέντρο παραγωγής της πορφύρας. Επιπλέον, κατείχε και πλεονεκτική θέση σαν φυλάκιο στα νώτα της Πραισού και της Ιεράπετρας. Έτσι η κατοχή της αποτέλεσε αιτία πολέμων μεταξύ των ισχυρών στην περιοχή τής Ανατολικής Κρήτης. Οι Πραίσιοι, οι Ιτάνιοι και οι Ιεραπύτνιοι που διαφέντευαν τις περιοχές αυτές είχαν πάντα συνοριακές διαφορές για την κυριότητα της Λεύκης. Στη διαμάχη αναμείχτηκαν επίσης και οι Στηλίτες και Σηταήτες[55].

Τον 3ο αιώνα π. Χ. η Κρήτη κλυδωνιζόταν από ισχυρούς πολέμους μεταξύ των πόλεων που υποδαύλιζαν οι μεγάλες δυνάμεις, δηλαδή οι Μακεδόνες και οι ηγεμόνες της Αιγύπτου. Μετά τη συνθήκη των Πραισίων, των Στηλιτών και των Σηταητών για να αντιμετωπίσουν τους Ιτάνιους[56], η Ίτανος ζήτησε βοήθεια από τον βασιλιά της Αιγύπτου Πτολεμαίο Β΄ Φιλάδελφο (309-246 π. Χ.), ο οποίος έσπευσε να προσφέρει βοήθεια, για να αποκτήσει άλλη μια βάση στο Αιγαίο[57]. Έτσι πτολεμαϊκή φρουρά εγκαταστάθηκε στην Ίτανο και στη Λεύκη[58]. Η προστασία αυτή διήρκεσε ως το 146 π.Χ., οπότε πέθανε ο Πτολεμαίος Στ΄ ο Φιλομήτωρ. Μέχρι τότε η Ίτανος ήταν το πολιτικό μάτι της Αιγύπτου στην Ανατολική Κρήτη[59].

Στη συνέχεια ξεσπάει μεγάλος πόλεμος στην Κρήτη. Το 145 π. Χ. η Ιεράπυτνα καταστρέφει την Πραισό και γειτονεύει με την Ίτανο, διεκδικώντας τη νήσο Λεύκη και την Ελεία χώρα, όπου βρίσκεται το ιερό του Δικταίου Διός[60]. Τα κίνητρα ήταν να απαλλαγεί

---

54 «Έπιαναν τα κοχύλια ζωντανά στις αρχές το φθινοπώρου ή στο τέλος του χειμώνα. Τα συντηρούσαν σε κιούρτους, ώσπου να συγκεντρωθούν πολλά, γιατί κάθε κοχύλι έδινε μόνο μια σταγόνα βαφής. Μετά τα πιο μικρά τα έσπαζαν κοπανίζοντάς τα σε επίπεδες πέτρες, ενώ στα πιο μεγάλα άνοιγαν μια τρύπα στην άκρη και έβγαζαν προσεχτικά τον "ανδό" ένα μικρό δηλαδή αδένα. Το γαλακτώδες υγρό που αποκόμιζαν το έβαζαν στην άλμη με ορισμένη αναλογία, προσέθεταν ξίδι και το άφηναν στον ήλιο, ώσπου έπαιρνε μια απόχρωση κοκκινωπή. Στη συνέχεια το έβραζαν σε ξύλινους ή μετάλλινους κάδους, το ανακάτευαν με άλλες ουσίες μέχρι να πάρει την κατάλληλη απόχρωση. Από την άριστη ποιότητα έβγαιναν επτά τόνοι του κόκκινου». *Παπαδάκης 1983α*, 61-62.

55 *Παπαδάκης 1976α*, 190.

56 *Παπαδάκης 1976α*, 190.

57 Είχε ήδη τη Θήρα και τα Μέθανα.

58 Ίσως γι' αυτό το λόγο σε μια μεταγενέστερη επιγραφή οι Ιτάνιοι θεωρούν προγονική τους γη τη νήσο Λεύκη, γιατί τη διαφύλαξαν από ενδεχόμενους κινδύνους με την εγκατάσταση της πτολεμαϊκής φρουράς. Βλ. επίσης R. C. Bosanquet, ό.π. (σημ.25), 71, όπου ταυτίζεται μια θέση στο νησί με τη θέση που εγκαταστάθηκε η πτολεμαϊκή φρουρά.

59 *Παπαδάκης 1976α*, 191.

60 Ν.Ι. Παπαδάκης, *Η αρχαία ανατολική Κρήτη*, Χανιά 1938, 161.

από την εχθρική γειτνίαση με τη Λεύκη στο Νότο και να αποκτήσει ασφαλέστερη διέξοδο προς το λιμάνι της Ελείας χώρας ανατολικά κτρύσσοντας τα εδάφη του ιερού του Δικταίου Διός ιερά και ακαλλιέργητα

Το 143 π. Χ. οι Ρωμαίοι, νέοι ηγεμόνες των Ελλήνων, έχοντας επικεφαλής τον Servius Sulpucius Galba επεμβαίνουν με αποστολή διαιτησίας η οποία δικαιώνει τους Ιεραπύτνιους[61]. Το 141 π.Χ. η Ίτανος διαμαρτύρεται και η δεύτερη αποστολή, με επικεφαλής τον Quintus Fabius Aemilianus, διακηρύσσει να μείνουν τα σύνορα όπως είχαν πριν από τον πόλεμο[62]. Η Ιεράπετρα εγκαλεί την απόφαση στη Σύγκλητο και μια τρίτη αποστολή με υπεύθυνο τον Leucius Calpurnius Piso όρισε το 133-132 π. Χ. ή 140 π. Χ.[63] τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας[64] να διαιτητεύσει με βάση το status quo ante bellum που δικαιώνει την Ίτανο και αναγνωρίζει τα προγονικά δικαιώματά της επί των διεκδικούμενων εδαφών. Αντίγραφα αυτής της απόφασης βρέθηκαν στον ναό της Λευκοφρυήνης Αρτέμιδος στη Μαγνησία και στη Μονή Τοπλού. Το δεύτερο είναι εντοιχισμένο στην πρόσοψη του καθολικού της[65]. Και τα δύο μας διαφωτίζουν για την πορεία της διαμάχης που φαίνεται ότι δεν έληξε ούτε τότε, αφού βρέθηκε μια νέα διαμαρτυρία των Ιεραπυτνίων στην Ίτανο[66]. Η εξέλιξη μας είναι άγνωστη, καθώς οι Ρωμαίοι με τον Quintus Caecilius Metellus υποτάσσουν την Κρήτη το 69 με 67 π.Χ.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι έχει γίνει η υπόθεση από τον Leonard ότι ο πλούτος της ελληνορωμαϊκής Λεύκης εξηγείται από το γεγονός ότι οι πειρατές είχαν εμφανιστεί στο Αιγαίο[67], συμφωνώντας με τον Spratt που απορρίπτει το ενδεχόμενο αυτή η θέση να ανήκε σε πειρατές, κυρίως λόγω του πλούτου της. Ο Sanders τους αντικρούει, γράφοντας ότι οι Κρήτες πειρατές κατά την ελληνιστική περίοδο είναι ιδιαίτερα

---

61 Βλ. *Στο ίδιο*, 162.

62 *Παπαδάκης 1976α*, 192.

63 A. Chaniotis, *Die Vertrage zwischen kretishen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Στουτγκάρδη 1996, 306-310. Δίνεται και η χρονολόγηση 112 π.Χ. Βλ. *Παπαδάκης 1976α*, 193. Γενικά υπάρχει μια διαφορά στις χρονολογήσεις των επιγραφών, που στο σημείο αυτό δεν έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. Οι επιγραφές είναι σημαντικές για να καταλάβουμε τη στρατηγική θέση που είχε ο οικισμός της Λεύκης τόσο στο εμπόριο όσο και στην πολιτική ισορροπία στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, ιδιαίτερα στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα και μέχρι τον 3ο μ.Χ. αιώνα.

64 Επιλέχτηκε η Μαγνησία, γιατί διατηρούσε φιλικές σχέσεις με την Κρήτη και άλλωστε η ίδια αποτελούσε αποικία Κρητών. Βλ. Ν.Ι. Παπαδάκης, *ό.π.* (σημ. 60), 162-163. Η επιγραφή είναι γνωστή ως διαιτησία των Μαγνησίων.

65 Βλ. Ν.Ι. Παπαδάκης, *ό.π.* (σημ. 60), 164-165 για την τύχη της επιγραφής μέχρι να εντοιχιστεί στο Καθολικό της Μονής Τοπλού μετά από πρόταση του Pashley. Το κείμενο της επιγραφής μεταγράφεται στο ίδιο βιβλίο 169-174 και παρακάτω αναλύεται διεξοδικά.

66 *Παπαδάκης 1976α*, 193-194.

67 Βλ. J. R. Leonard, *ό.π.* (σημ.6), 362-363.

γνωστοί και πετυχημένοι και θα μπορούσαν να έχουν στις πόλεις τους πολυτελείς κατασκευές[68]. Άλλωστε, υπάρχει η υπόδεση ότι οι Λευκιανοί ζούσαν και από την πειρατεία. Αν δεν ήταν οι ίδιοι πειρατές, δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν υπό την πειρατική απειλή[69].

Παρακμή

Τα ανασκαφικά δεδομένα αποκαλύπτουν μια βίαιη και μάλλον καθολική καταστροφή. Ίχνη φωτιάς, σπασμένα αγάλματα, κανένα σχεδόν διακοσμητικό στοιχείο in situ[70], μια καταστροφή που επήλθε στα τέλη του 4ου αιώνα μ. Χ., στα χρόνια των διαδόχων του Μεγάλου Θεοδοσίου[71]. Δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν οι εισβολείς, ίσως βάρβαροι επιδρομείς ή φανατικοί χριστιανοί, μετέτρεψαν πάντως σε ερείπια τα οικοδομήματα της Λεύκης[72]. Ίσως πάλι οι ίδιοι οι Ιεραπύτνιοι, που με τόσο πάθος και πείσμα διεκδίκησαν το νησί, όταν είδαν ότι δεν μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του, να προτίμησαν την καταστροφή του για να μην τις καρπώνεται κανείς[73].

Λίγες είναι οι πληροφορίες για το νησί στους επόμενους αιώνες. Χάρη στον Bans μαθαίνουμε ότι το 1318 το Κουφονήσι και οι γύρω από αυτό νησίδες ανήκαν στο Nicholas Pantaleon Pa(n)taruli, που μάλλον τις είχε μετατρέψει σε κουνελοτροφεία. Απαγορευόταν η είσοδος στο νησί σε καταπατητές που ήθελαν να κόψουν ξύλα ή να κυνηγήσουν μικρά ζώα, να καταστρέψουν κάτι παλιό ή να κατασκευάσουν κάτι νέο χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη. Το πρόστιμο ανερχόταν στα 25 υπέρπυρα[74]. Φαίνεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι ο C. Buondelmonti γνώριζε το νησί το 1415[75].

Στους ορμίσκους των δυτικών ακτών, όπου είχαν δημιουργηθεί πολυάριθμες μικρές σπηλιές, κατέφευγαν κατά καιρούς ναυτικοί, μετατρέποντάς τις σε χώρους ξεκούρασης και προσευχής. Στα τοιχώματά τους μπορεί να δει κανείς και σήμερα σκαλιστές μορφές με φωτοστέφανα και μισοσβησμένες πολύστιχες επιγραφές με χρονολογίες του 17ου αιώνα[76].

---

68 Βλ. I. F. Sanders ό.π. (στμ.47), 137.

69 Βλ. O. Rackman - J. Moody, ό.π. (στμ. 13), 208. Βλ. επίσης Εμ. Μικρογιαννάκη, *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους*, Αθήνα 1976, 179.

70 *Παπαδάκης 1976δ*, 383. «Όλα είναι κομματιασμένα με πρωτοφανή αγριότητα...».

71 *Παπαδάκης 1983α*, 65. Η χρονολόγηση της καταστροφής έγινε κυρίως με βάση τα νομισματικά ευρήματα, που παρά τη φθορά τους αποδόθηκαν από τον Νίκο Παπαδάκη στον αυτοκράτορα Ονώριο (393-423μ.Χ.).

72 *Παπαδάκης 1983α*, 65.

73 Βλ. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, ό.π. (στμ. 16), 11

74 Βλ. O. Rackman - J. Moody, ό.π. (στμ. 13), 202, 206-207. Προσπάθησα να διασταυρώσω αυτήν την πληροφορία που δίνουν ο Rackman και η Moody, παραπέμποντας στο P.R. Vidulich, *Ducati Candia Bandi 1313-1329*, Βενετία 1965, αλλά δεν τα κατάφερα. Θεώρησα σκόπιμο ωστόσο να συμπεριλάβω στην εργασία μου αυτήν την πληροφορία.

75 Βλ. C. Buondelmonti, ό.π. (στμ. 12).

76 *Παπαδάκης 1983α*, 64. Είναι οι γνωστές "Ιστορίες", όπως τις ονόμασαν οι ντόπιοι.

Στο Κουφονήσι την άνοιξη του 1823 οι οπλαρχηγοί των ανατολικών επαρχιών της Κρήτης σκότωσαν τον αιμοβόρο γενίτσαρο Μεχμέτ Πιλαβά ή Πιλαβομεμέτη[77].

Το κτήριο που χαρακτηρίστηκε ως ναός υπέστη μεγάλη καταστροφή γύρω στα 1925 με 1930, οπότε μετατράπηκε σε λατομείο για την κατασκευή ενός μεγάλου φάρου 5 μ. από την ανατολική του πλευρά. Ο φάρος αυτός βομβαρδίστηκε το 1944 από τους Γερμανούς. Ακόμα και τότε το Κουφονήσι συνέχιζε να κατέχει στρατηγική θέση στο Λιβυκό Πέλαγος. Ο φάρος του έπαιζε πάρα πολύ σημαντικό ρόλο, βοηθούσε τα καράβια που έρχονταν από τη Μέση Ανατολή για να παραλάβουν από την Κρήτη τους κυνηγημένους αγωνιστές κατά τη Γερμανική κατοχή.

Στα μέσα του εικοστού αιώνα τοποθετήθηκε στο κέντρο του κρηπιδώματος του ναού και πάνω σε μια τσιμεντένια βάση ένας φανός για τη ναυσιπλοΐα και ένας τριγωνικός τριγωνομετρικός κιονίσκος στους αναβαθμούς. Αυτά μετατοπίστηκαν τελικά από την αρμόδια υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού[78]. Ως το 1950 διάφοροι καλλιεργητές φύτευαν στο νησί σιτάρι νοικιάζοντας τα εδάφη του από το ελληνικό δημόσιο. Ως το 1976 χρησιμοποιούνταν και ως βοσκότοπος αιγοπροβάτων[79]. Στην απογραφή του 1940 καταμετρήθηκαν δέκα μόνιμοι κάτοικοι, στην απογραφή του 1951 ένας, μετά κανένας.

Το καλοκαίρι του 1995 δόθηκε μαθητική παράσταση με δραματοποιημένο κείμενο του Ομήρου, από τα γεγονότα της αναγνώρισης του Οδυσσέα, παρουσία πολλών θεατών[80]. Πρόσφατα το υπουργείο Πολιτισμού ανέλαβε ένα εκτεταμένο έργο στερέωσής του, έπειτα από συστηματικές μελέτες.

77 Βλ. Κ. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ.10).
78 *Παπαδάκης 1983α*, 65.
79 Ν. Παπαδάκης, *Σητεία, η πατρίδα του Μύσωνα και του Κορνάρου*, Σητεία 1989, 67.
80 *Βλ. Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, ό.π. (στημ. 16), 10.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Παπαδάκης 1976α: Ν. Παπαδάκης, «Αρχαιολογικά ευρήματα στο Κουφονήσι Σητείας», *Αμάλθεια Ζ΄*, τευχ.26, 1976, 189-206.

Παπαδάκης 1976β: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 31, μέρος Β 1-Χρονικά (1976), 382-383, Αθήνα 1984.

Παπαδάκης 1977: Ν. Παπαδάκης, «Αρχαίο θέατρο στο Κουφονήσι της Σητείας», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 10, 1977, 77-83.

Παπαδάκης 1978: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας. Χρονικό των ανασκαφών», *Αμάλθεια Θ΄*, τευχ. 37, 1978, 260-262.

Παπαδάκης 1979: Ν.Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 34, μέρος Β 1-Χρονικά (1979), Αθήνα 1987.

Παπαδάκης 1983α: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι: Η Δήλος του Λιβυκού», *Αρχαιολογία* 6, 1983, 58-65.

Παπαδάκης 1983β: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 38, Β2, 1983, 379-383.

Παπαδάκης 1986: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 41, Χρονικά (1986), 228-231, Αθήνα 1990.

Παπαδάκης 1988: Ν. Παπαδάκης, «Κουφονήσι Σητείας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 43, μέρος Β 1-Χρονικά (1988), 562-563, Αθήνα 1993.

ΜΑΡΚΟΣ Γ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1896 - 1898 ΣΤΟ ΡΕΘΕΜΝΟΣ

Μετά την επανάσταση του 1895, η Τουρκία αναγκάστηκε να παραχωρήσει στους Κρητικούς νέο Οργανικό Νόμο με προνόμια που προηγουμένως δεν είχαν τηρηθεί από τους ντόπιους Μωαμεθανούς.

Το φιρμάνι της Πύλης εκδόθηκε τέλος Αυγούστου του 1896 με την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες εξασφάλισαν το ελεύθερο δικαίωμα επεμβάσεων στα εσωτερικά πράγματα της Κρήτης.

Οι Στόλοι των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν μεταφέρει στην άλλη Ελλάδα πολλές χιλιάδες Κρητών που ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες διαβίωσης μέσα σε σπηλιές για ν' αποφύγουν τις συνεχιζόμενες σφαγές των Τούρκων.

Οι Κυβερνήσεις των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων εγνώριζαν τα συμβαίνονται από τις καθημερινές αναφορές των Προξένων και Υποπροξένων τους στην Κρήτη. Οι σκληροτράχηλοι και αιμοδιψείς μουσουλμάνοι Τουρκοκρητικοί ήταν η πηγή όλων των συμφορών που συνεχώς επισώρευαν εναντίον των ραγιάδων, των οικογενειών και της περιουσίας των. Τα προϊόντα που απέδιδε η γη δεν έφταναν για τη ζήση τους κι επί πλέον είχαν και τη βαριά φορολογία. Τις καλές περιουσίες τους οι νταήδες Τούρκοι τις αποσπούσαν με εκβιασμούς και τρομοκρατία. Οι προσβολές της τιμής και της θρησκείας τους ήταν τακτικό φαινόμενο.

Όλοι αυτοί οι βασιβουζούκοι Τούρκοι διαβλέποντες ότι χάνουν προνόμια, πλούτη και ανέσεις δεν ανέχονταν την εφαρμογή του νέου Οργανικού Νόμου. Συνέχισαν τις δολοφονίες, τους εμπρησμούς και τις σφαγές.

Οι δυναμικοί Κρητικοί δεν έμεναν απαθείς μπροστά στις συμφορές. Με μεμονωμένες επαναστατικές πράξεις πρόβαλλαν την αντίστασή τους και αναδεικνύονταν οι καπετάνιοι της επανάστασης. Με συμπλοκές, ενέδρες και μάχες γενίκευσαν την τελευταία επανάσταση των Κρητικών την τριετία 1896-1898. Πολιορκίες των χριστιανών στα τούρκικα χωριά και αντίστοιχα των Τούρκων σε χωριά χριστιανών.

Οι Τούρκοι ξεκίνησαν το Γενάρη του 1897 με μεγάλες σφαγές και στις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης. Στο τέλος του Γενάρη 1897 οι Χανιώτες Πλατρεξούσιοι στο Ακρωτήρι εκήρυξαν την κατάλυση της τούρκικης κυριαρχίας και την ένωση της Κρήτης με τη μητέρα Ελλάδα και κάλεσαν τον βασιλιά να καταλάβει την Κρήτη. Το παράδειγμα των Χανιωτών ακολούθησαν όλοι και στα άλλα διαμερίσματα και έτσι γενικεύτηκε η επανάστα-

στη σ' όλο το νησί.

Οι Τούρκοι και Τουρκοκρητικοί γαιοκτήμονες εγκατέλειψαν τα τσιφλίκια και τα κονάκια τους και κλείστηκαν στα φρούρια των πόλεων, όπως έκαναν σε κάθε ξεσηκωμό των Κρητικών. Τα χωριά στο κατωμέρι άδειασαν και οι Κρητικοί τράβηξαν προς τα ορεινά, διότι οι πλούσιοι Τουρκοκρητικοί ήσαν πάντα καλά οργανωμένοι σε φρούρια και πύργους. Πολλά χωριά εκατοικούντο μόνο από Τούρκους, όπως Έρφοι, Καϊρνατζές, Λούτρα, Μαρουλάς κ.ά.

Σπουδαίες επαναστατικές πράξεις έγιναν στο δυτικό και νότιο διαμέρισμα της πόλης του Ρεθύμνου, στα ορεινά και τα νότια του Νομού. Από τα αρχεία, κυρίως των Προξενείων, έχουν γίνει γνωστά τα γεγονότα και έχουν λεπτομερώς δημοσιευθεί από πολλούς ερευνητές.

Η παρούσα μελέτη θα περιοριστεί στην ανατολική της πόλης του Ρεθύμνου έκταση. Εδαφικά λέγεται κατωμέρι, σε αντίθεση με τα ορεινά και τα νότια του Νομού. Η αντιπαράθεση σε μάχες στην περιοχή αυτή έγινε όχι μόνον από τους κατοίκους της, αλλά και από τους άνδρες όλων των κατοίκων του Νομού Ρεθύμνου, που αυθόρμητα και εθελουσίως έτρεξαν όλοι να κάμουν το καθήκον τους. Η μεγαλύτερη δύναμη των Τούρκων σε αστούς, χωρικούς και οργανωμένο στρατό ήταν στην πόλη και γύρω από αυτήν. Στο κατωμέρι παρέμειναν οι οργανωμένοι ένοπλοι Τούρκοι στα καθαρώς τουρκοκρατούμενα χωριά και στους πύργους που είχαν σε πολεμική ετοιμότητα. Τέτοιοι πύργοι υπήρχαν στο Καστέλλι Μυλοποτάμου (Πάνορμο), στη Σκαλέτα, στο Μαρουλά, και στο ανατολικό τμήμα του πηγιανού κάμπου ο πύργος του Γεωργίου Χατζάκη.

Πηγές

Για τα τελευταία επαναστατικά έτη, όταν κατά καιρούς έβρισκα γραπτά ή μαρτυρίες για μεμονωμένα περιστατικά φόνων, σφαγών, εμπρησμών και κατορθωμάτων, εσημείωνα τις τοποθεσίες, τις χρονολογίες και τα ονόματα, κυρίως γνωστά ονόματα οικογενειών. Το ενδιαφέρον μου είχε ξεκινήσει από την παιδική μου ηλικία με τις διηγήσεις του παππού μου Παναγιώτη Γ. Πολιουδάκη (Αναγνώστη και Δάσκαλου) για ξεσηκωμούς, εγκατάλειψη των σπιτιών σε καιρό επαναστάσεων, διαβίωση σε σπηλιές και στα ψηλά χωριά, τρομοκρατίες, επαναστάσεις και άλλα που δυστυχώς έζησε παρόμοια και η γενιά η δική μου, από το Μάη του 1941 μέχρι τον Ιούνη του 1945, με τους Γερμανούς κατακτητές. Η παρούσα μελέτη έχει βασική πηγή έγγραφες μαρτυρίες που ο Αρχιμανδρίτης, πρώην Ηγούμενος της Ι. Μ. Αρκαδίου, Διονύσιος Ψαρουδάκης είχε τη θέληση και το ενδιαφέρον να συγκεντρώσει. Η έρευνά μου στα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών ανακάλυψε αρκετά στοιχεία των κρητικών επαναστάσεων. Ονόματα αγωνιστών βρήκα στα «Κρητολογικά Γράμματα», τεύχος 9-10, 1994, σελ. 172-173, «Επιτροπεία Αγωνιστών Ν. Ρεθύμνης». Επίσης, στο βιλίο του του Μιχάλη Παπαδάκη *Το Μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*, Αθήνα 1978,

σελ. 340-344.

Ηρωικές πράξεις Κρητικών και επαίσχυντες των Τούρκων

Ο Εμμανουήλ Πετρακάκης καταγόταν από τα Αναχωρδομέτοχα, αλλά κατοικούσε στο τουρκοχώρι Έρφους. Ζούσε καθημερινά τις διαιότητες των Τούρκων και είχε αποκτήσει μανία εκδικήσεως εναντίον των. Οι Βολιωνίτες και Πατσώτες Τούρκοι ήσαν μεγάλοι χριστιανομάχοι και ατρόμητοι άντρες. Ανάμεσά τους ξεχώριζε ο Αλής Αλιουδάκης, του οποίου η μάνα είχε εξισλαμισθεί. Ο τουρκοκυνηγός Πετρακομανώλης ξυδάνει οπλισμένος στην Αμαρία χώρα, στο μετόχι της Ι. Μ. Αρκαδίου Βένι του Αγ. Αντωνίου. Είχε περάσει τη δασωμένη περιοχή των Ποταμών, κατάφυτη από ερείκους, κουμάρους, αζιλάκους, δρυγιάδες και πελώρια πλατάνια. Δυτικά των Βολιωνών στη θέση ξαβελόνη συναντά τον Αγά Αλή Αλιουδάκη, τον οποίο εσκότωσε και του πήρε τ' άρματά του.

Οι αδελφοί Δημήτριος και Νικόλαος Γερωνυμάκηδες με τη δράση τους είχαν αναδειχθεί πρωτοπαλλήκαρα της περιοχής. Ταχύποδες και σκληραγωγημένοι, είχαν πιάσει τα βουνά. Δρούσαν εναντίον των Τούρκων της περιοχής. Στα βουνά συνέχεια τριγύριζαν και ο Πατεροξραγγιάς ο Βισταγιανός και ο Ριαλάς από τις Καρίνες.

Ο Ανδρέας Μυλωνάκης από το Ατσιπόπουλο συνάντησε στο δρόμο δίπλα στο Κόκκινο Μετόχι, στο μεγάλο βελανιδέ, τον περιβόητο χριστιανομάχο Αμνατσανό Ετέμ Αγά. Ο Αγάς τον εξύβρισε και τον είπε «σκατόσταυρο» (ήταν η μεγαλύτερη βλασφημία για κάθε πιστό χριστιανό), άναψαν τα αίματα του Μυλωνάκη, του επιτέθηκε και τον σκότωσε. Του πήρε τ' άρματά του και βγήκε στο βουνό. Έκτοτε ζούσε στα ορεινά λημέρια των φυγόδικων Κρητικών και εκδικούνταν τους καταδυναστευόμενους χριστιανούς.

Ανδρέας Μανελάκης και ο γιος του Αλέξης από την Πηγή.

Είχε ανάψει η φωτιά του πολέμου και οι Τούρκοι έζωσαν το χωριό Πηγή. Πατέρας και γιος προσπάθησαν να διαφύγουν νοτικά, από τη θέση *Ριτίκα*. Έπεσαν πάνω στους Τούρκους και ο Ανδρέας έκαμε προς τα οπίσω, αλλά τον πυροβόλησαν και έπεσε νεκρός. Ο γιος του Αλέξης μέσα στην απόγνωσή του τρέχει να προφυλαχτεί μέσα στον παρακείμενο ναό του Αγίου Γεωργίου (επονομαζόμενο «των Κουτρούλιδων»). Οι Τούρκοι που βρίσκονταν μέσα αθέατοι τον έπιασαν ζωντανό. Αφού τον απογύμνωσαν, του έκαμαν τα αίσχη που ο βάρβαρος αυτός λαός είναι συνηθισμένος να κάνει. Αφού οργίασαν όλοι πάνω στον γυμνό νέο Αλέξη μέσα στην εκκλησία και εκόρεσαν το πάθος των, τον έσφαξαν, τον έκαμαν κομμάτια και άλλα επέταξαν στους τοίχους και το τέμπλο του ναού και άλλα εκρέμασαν στα γύρω οπωροφόρα δένδρα.

Αυτόπτης μάρτυρας που τα διηγήθηκε ήταν ο Τούρκος Αχμέτ Σμακλάκης από το χωριό Καβούσι του Δήμου Αρκαδίου. Ο Ανδρέας Μανελάκης ήταν άνδρας μετρίου αναστήματος, παχύς, με γενειάδα και μουστάκι. Το σπίτι τους ήταν στο κέντρο του χωριού. Ο Αλέξης ήταν λεπτοκαμωμένος νέος. Ο θάνατός του ήταν από τους πλέον μαρτυρικούς.

Η μάχη των Σελλιών (10 Απριλίου 1896)

Η Μεταπολιτευτική Επιτροπή με Πρόεδρο τον Μανούσο Κούνδουρο ήλθε στα Σελλιά την 8η Απριλίου 1896. Οι Τούρκοι το έμαθαν και κτύπησαν. Εκυκλώθησαν από πολλά Κρητικά Σώματα και διαλύθηκαν. Μετά τη μάχη οι Τούρκοι πυρπόλησαν το μετόχι της Ι. Μονής Πρέβελη στην Κοξαρέ. Τούρκοι άτακτοι έκαναν επιδρομές στα χωριά, όπου σκότωναν, έκαιγαν και λεηλατούσαν.

Στις αρχές του Ιουλίου του 1896 οι Τούρκοι βγήκαν από το Ρέθεμνος και κατέσφαξαν άοπλους χριστιανούς στα χωριά Άγιος Ιωάννης και Χαμαλεύρι. Άλλοι από τον πύργο της Κοξαρές πήγαν μια νύχτα στα χωριά Αγία Πελαγιά και Μιξόρουμα και τα λεηλάτησαν.

Οπλισμός αντιμαχόμενων

Οι Τούρκοι ήταν εφοδιασμένοι με σύγχρονα όπλα της εποχής, με σασεπώ και μαρτίνια. Τα μαρτίνια ήσαν λεπτότερα και ελαφρότερα από τους γκράδες των Κρητικών. Άλλα όπλα ήταν τα Σοτομάν, όπως τα έλεγαν στη γλώσσα τους. Ο Σοτομάς εκινείτο διά του μεγάλου δακτύλου του χεριού και άνοιγε προς τα κάτω. Με την κίνηση αυτή έπαιρνε το φυσίγγιο εντός της δαλάμης και το όπλο ήταν έτοιμο προς εκπυρσοκρότηση.

Τα Σώματα των άτακτων Τουρκοκρητικών ήσαν εφοδιασμένα εκτός των όπλων του τακτικού στρατού και με μπιστόλες, γιαταγάνια και κοντόκαμες. Ο τούρκικος τακτικός στρατός ήταν εφοδιασμένος με τα σύγχρονα όπλα και αρκετά πυρομαχικά και εφόδια. Ο οθωμανός διοικητής του Ρεθύμνου Χουσεΐν Πασάς είχε ιδιαίτερα φροντίσει για την οργάνωση και τον εφοδιασμό των Τούρκων, γιατί συνεχώς αντιμετώπιζε εκτός των επαναστάσεων και μεμονωμένες πράξεις αντίστασης και αντεκδίκησης των χριστιανών του Ρεθέμνου.

Οι χριστιανοί ήσαν οπλισμένοι με τα γαλλικής κατασκευής όπλα Γκρα, Σισανέδες και άλλα παλαιοτέρων εποχών που είχαν κληρονομήσει από τους πατεροπαππούδες των ή από λάφυρα. Τα πρόσεχαν και τα φύλαγαν με πολλή φροντίδα και αγάπη. Είχαν ακόμη εμπροσθογεμείς μπιστόλες με ίσκα, σπαδιά, κοντομάχαιρες κάμες και σπαδόβεργες καμωμένες από σκληρά ξύλα.

Θυμάμαι, όταν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές, την πρώτη μέρα της κατοχής 1η Ιουνίου 1941, μπήκαν στο σπίτι του παππού μου Παναγιώτη, στο Αστέρι, και έκαναν έρευνα για όπλα, βρήκαν δυο τέτοιες μπιστόλες. Τις παρέδωσαν στον ταγματάρχη Κρωχ και επί παρουσία και άλλων αξιωματικών και στρατιωτών τις περιεργάζονταν και τους έκαναν δεωρία. Στο τέλος εγέλασαν όλοι, αλλά η γερμανική υπεροψία στα χέρια του υπολοχαγού Βον Ρουν έσπασε τις μπιστόλες στο πεζούλι που βρέθηκε μπροστά του.

Σε παραμονές επαναστάσεων τα διάφορα «Κομιτάτα», όπως ελέγοντο οι Επιτροπές στις διάφορες πόλεις της Ελλάδος και του εξωτερικού, έστελναν πολεμοφόδια, όπλα και εθελοντές στην Κρήτη.

Ριψοκίνδυνοι και γενναίοι πλοίαρχοι διασπούσαν τον κλοιό του τουρκικού στόλου και έφθαναν στους όρμους της Κρήτης μεταφέροντες τ' ανωτέρω και την αισιοδοξία για την ευόδωση των επαναστατικών αγώνων.

Οι όρμοι που χρησιμοποιούσαν για τον εφοδιασμό των επαναστατών του Ρεθύμνου ήσαν οι γερανιώτικοι όρμοι στον Πετρέ, στο Μπαλί, στις Σείσες, στην Αγία Πελαγία στα βόρεια παράλια, και Λίμνη Πρέβελη, Αγία Γαλήνη και Κόκκινος Πύργος στα νότια.

Το επαναστατικό πεδίο

Όλη η Κρήτη υπήρξε ένα συνεχές επαναστατικό πεδίο μάχης και συνεπώς και ο Νομός Ρεθύμνου. Η τελευταία Κρητική επανάσταση που είχε ξεκινήσει το 1896 τέλειωσε ευνοϊκά το 1898, όχι από στρατιωτική άποψη αυτής της επανάστασης, αλλά από το σύνολο των μακραίωνων Κρητικών επαναστάσεων.

Κύριο αντικείμενο αυτής εδώ της παρουσίασης είναι τα ιστορικά γεγονότα στην ανατολική περιοχή της πόλης του Ρεθύμνου. Θεωρούμε απαραίτητο να δώσομε τη γεωγραφική φυσιογνωμία της περιοχής αυτής κατά το χρόνο διεξαγωγής του αγώνα.

Την πόλη του Ρεθύμνου περιέκλειαν τα τείχη της με τις δυο πόρτες, τη Μεγάλη και της Άμμου, που άνοιγαν και έκλειναν καθορισμένη ώρα. Στο ισχυρό φρούριο της φορτέτζας κλείνονταν οι Τούρκοι αγάδες με τις οικογένειές τους για ασφάλεια από τους επαναστάτες. Το φρούριο, εκτός της κάλυψης των ανωτέρω, παρείχε και τη δυνατότητα να αντέξουν σε περίπτωση πολιορκίας, διότι το είχαν πάντοτε και εξοπλισμένο αλλά και με πολλά τροφοεφόδια.

Στη συνέχεια ήταν τα Περιβόλια με τους λιγοστούς κατοίκους του. Η λιμνώδης και σχεδόν ακατοίκητη περιοχή του Πλατανέ εμαστίζετο από την ελονοσία με τα ανθυγιεινά έλη. Στη διακλάδωση του χμιονικού δρόμου προς Ηράκλειο - Μαρουλά και Αρκάδι ήταν ο τούρκικος κουμπές. Ένα χαμηλό οικοδόμημα που εστηρίζετο σε 4 πελεκοκτισμένες γωνίες και σε κάθε γωνιά εστηρίζοντο 4 λιθόκτιστα τόξα, πάνω στα οποία εστηρίζετο ο κουμπές. Τα τόξα αυτά ήσαν από πελεκημένη λευκή, μαλακή πέτρα Αλφάς. Στο κέντρο του κουμπέ υπήρχε δεξαμενή που μάζευε τα όμβρια νερά, απ' όπου έπιναν οι δρομολάτες. Οι Τούρκοι πασάδες, μπέηδες και αγάδες είχαν το συνήθειο να χτίζουν τέτοιες βρύσες για να πίνουν οι διψασμένοι περαστικοί και να τους μνημονεύουν.

Στο νοτικό μέρος της περιοχής, το τουρκοχώρι Μαρουλάς με τους πύργους του και τις Βενετσιάνικες οχυρώσεις, που το χρησιμοποιούσαν αποτελεσματικά οι Τούρκοι.

Μετά, το ρυάκι Ξηροπόταμος, φυσικό όριο Πλατανέ και Αδελιανού Κάμπου.

Στη συνέχεια ο πηγιανός κάμπος. Τριακόσια περίπου μέτρα πριν από το ρυάκι που αρχίζει ο παγκαλοχωριανός κάμπος, στη θέση *Λέσκα*, ήταν ο πύργος του Γεωργίου Χατζάκη από την Πηγή.

Μετά το λόφο *Κεφάλα*, δεξιά, αρχίζει διακλάδωση και σε οκτακόσια μέτρα είναι η Ι.

Μ. Αρσανίου. Μεταξύ Μοναστηριού και του χωριού Χαμαλεύρι, λίγο βορειότερα, είναι η θέση Σφάκα.

Φθάνομε στο Σταυρωμένο και ανατολικά η Σκαλέτα, όπου υπήρχε πύργος. Μετά την υπερυψωμένη χαλεποϊσιάδα του Λατζιμά φθάνομε στο Καστέλλι (Πάνορμο), με φρούριο και πύργο.

Νοτικά από τον Σταυρωμένο βρίσκεται το τουρκοχώρι Καϊρνατζές, και συνέχεια τον μεγάλο ποταμό νοτικά φθάνομε στην Αμνάτο, και μετά η Ι. Μ. Αρκαδίου. Από Σταυρωμένου νότια ειναι το Χαμαλεύρι - Αστέρι - Κόκκινο Μετόχι - Αμνάτος. Το Κόκκινο Μετόχι είναι του Αρκαδίου με φρουριακό περιτοίχισμα.

Τα Μοναστήρια Αρκάδι, Αρσάνι και το Κόκκινο Μετόχι υπήρξαν καταφύγια των καταδιωκομένων επαναστατών, των οικογενειών των γύρω χωριών κατά τις επαναστάσεις και κέντρα συγκέντρωσης και εφοδιασμού των επαναστατών.

Έναρξη επανάστασης του 1896

Η άνοιξη του 1896 βρίσκει την Κρήτη σε μεγάλο αναβρασμό. Και οι δυο παρατάξεις είναι επί ποδός πολέμου. Οι βιοτικές ανάγκες γίνονται επιτακτικότερες με την εγκατάλειψη των γεωργικών ασχολιών. Τα σπαρτά έτοιμα προς θερισμό. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν τα χωριά των και κλείστηκαν στα φρούρια. Κάνουν συχνές αιφνιδιαστικές επιδέσεις για διαρπαγές και λεηλασίες στα χωριά του ανατολικού κάμπου, που οι χριστιανοί εγκατέλειψαν και τραβήχτηκαν στα ορεινότερα μέρη. Αρπάζουν τα ζώα και σταχυολογούν τις σχεδόν ώριμες κεφαλές των σιτηρών. Πάντοτε με συνοδεία ενόπλων κάνουν τα μπασκίνια, δηλαδή τις ανωτέρω εξορμήσεις. Από τις ίδιες και περισσότερες ανάγκες πιεζόμενοι και οι χριστιανοί επιτίθενται στα εγκαταλειμμένα χωριά των Τούρκων και αμύνονται των ιδικών των, όπως θα δούμε στην περίπτωση του Κόκκινου Μετοχιού.

Το Μάη του 1896 οι τουρκικές Αρχές της πόλης του Ρεθύμνου, πιεζόμενες από τα επισιτιστικά προβλήματα που επισώρευσε μέσα στην πόλη το πλήθος των Τούρκων που μαζεύτηκε από τα περίχωρα, αποφάσισαν μια μεγάλη και συνδυασμένη εξόρμηση προς τα ανατολικά, να αρπάξουν ζώα και παντός είδους τρόφιμα και να επανέλθουν μέσα στην πόλη. Η όλη εξέγερση αυτή του έτους 1896 ονομάστηκε «η επανάσταση του Μάη».

Συνεννοήθηκαν με τους Μπατζόγληδες, τους Τρουλίτηδες, τον Ρουσουναυλιανό Μπέη, τους Γιακούπηδες και άλλους Τούρκους δραστήριους της περιφέρειας αυτής. Κατάστρωσαν το εξής σχέδιο: Να ενεργήσουν νύχτα αιφνιδιαστική εξόρμηση προς τον ανατολικό τομέα της πόλης. Να αποκόψουν κάθετα προς τη θάλασσα την περιφέρεια από Σταυρωμένο - Καϊρνατζέ - Βιράν Επισκοπή - Έρφους - Σκουλούφια. Να καταλάβουν τα περάσματα, με σημεία στήριξης από βορά τους πύργους Χατζάκη, Σταυρωμένου, Σκαλέτας, Καστέλλι. Από νότια να εξασφαλίσουν τον κλοιό με τα οργανωμένα τουρκοχώρια Έρφους και Μαρουλά.

Ο αιφνιδιασμός όμως των Τούρκων δεν πέτυχε, αλλά βρήκε πανέτοιμους τους χριστιανούς, διότι ο γιατρός Ιωάννης Δάνδολος στην πόλη του Ρεθύμνου πληροφορήθηκε την εξόρμηση από χανούμισσες που γιατρικούλιζε. Ειδοποίησε τον επιστάτη των κτημάτων του στην Πηγή, Νικόλαο Ψαρουδάκη (πατέρα του Διονύσιου), και μπήκε στη χώρα, όπου τον πληροφόρησε μυστικά και του είπε να το αναγγείλει στους καπεταναίους της περιοχής. Πράγματι βρήκε τον Πηγιανό καπετάνιο Νικόλαο Τζεδάκη ή Τζεδονικολή και του εμπιστεύτηκε την πληροφορία. Αμέσως αυτός ο ίδιος και με αγγελιοφόρους ειδοποίησε όλους τους καπετάνιους της περιοχής του Δήμου Αρκαδίου και το Μυλοπόταμο. Έτσι βρέθηκαν όλοι επί ποδός πολέμου. Το σχέδιο εφαρμόστηκε το μήνα Ιούλιο του 1896. Το τούρκικο ασκέρι με Νιζάμηδες, Εσπέχηδες και Γιανίτσαρους και εξαγριωμένους Τουρκοκρητικούς κατέλαβε την ορισθείσα ανατολική γραμμή από θάλασσα μέχρι τα νότια. Αμέσως δέχτηκαν την επίθεση των χριστιανών από Μυλοπόταμο, από όλους που είχαν ειδοποιηθεί και από άλλους που συνεχώς κατέβαιναν στη μάχη. Έτρεψαν τους Τούρκους σε φυγή, οι οποίοι ακολούθησαν το δρομολόγιο από Πρίνο - Καϊρνατζέ προς Σταυρωμένο - Χαμαλεύρι - Μονή Αρσανίου. Εδώ δόθηκε η γνωστή μάχη της Σφάκας και με άλλους Τούρκους που καταδιώκονταν και υποχωρούσαν από Κόκκινο Μετόχι - Αστέρι - Χαμαλεύρι. Το αποτέλεσμα της μάχης ήταν να τρέψουν τους Τούρκους σε φυγή προς Αρσάνι - Κυπαρισσέ - Κεφάλα. Και από Κονίδι - Ρουσά - Σφακάκι - Χάνι Χατζάκη - Ξηροπόταμο.

Η μάχη στη Σφάκα Χαμαλευρίου

Στο Κόκκινο Μετόχι της Μονής Αρκαδίου διέμεναν αρκετοί μοναχοί, οι οποίοι απασχολούσαν πολύ προσωπικό στις γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Το Μετόχι είχε μεγάλες εκτάσεις και 2.500 περίπου ελαιόδεντρα. Επιστάτης ήταν ο Κωνσταντίνος Εμμ. Μανωλέσος από το Καβούσι. Επειδή οι πλησιόχωροι Τούρκοι έκαναν συχνές επιδρομές, είχαν οργανώσει φρουρές με κατοίκους των γύρω χωριών, που εναλλάσσονταν μέρα νύχτα. Με μικρά ένοπλα αποσπάσματα περιφρουρούσαν την περιοχή. Σε επίκαιρα σημεία περασμάτων είχαν ανοίξει χαρακώματα με πέτρινες πολεμίστρες.

Το 1896 φρουρούσαν τους εργάτες που ασχολούνταν με το θερισμό των σπαρτών. Οι Τούρκοι τους επετέθησαν και πιάστηκαν σε μάχη. Αρκετοί χριστιανοί από τα γύρω χωριά Αστέρι, Επισκοπή, Κυριάνα και Αμνάτο άκουσαν τους πυροβολισμούς και έτρεξαν στο Κόκκινο Μετόχι, όπου με τη βοήθειά τους έτρεψαν τους Τούρκους σε φυγή. Καταδιώκοντας αυτούς προς Αστέρι - Χαμαλεύρι, κατά μαρτυρία του παπά Μανώλη Ζαχαράκη, είδε να πολεμούν στη μάχη αυτή τους Αρκαδιώτες Μοναχούς Δαμιανό Αποστολάκη, Συμεών Γαβρά και Παρθένιο από του Γάλλου. Τον Ηγούμενο της Μονής Αρσανίου, Γαβριήλ Κλάδο, τους Δημ. Νικολουδάκη και Χρ. Κανακάκη από Μετόχια, τον παπά Γιάννη από Μαργαρίτες, τον Χρ. Βεργάκη από Βεργιανά, τον Σπύρο Μαρκίδη από Σκουλούφια και πολλούς άλλους.

Η μάχη στη «Σφάκα» συνεχίστηκε, διότι κατέφθασαν για ενίσχυση Τούρκοι από το Μαρουλά και νέοι χριστιανοί να ενισχύσουν τους μαχομένους. Όπως ο Ιερομόναχος Αρκαδίου Ακάκιος Δανδουλάκης και ο Κων/νος Σαραντινός από την Αμνάτο.

Οι Τούρκοι κατεβαίνουν προς τον Σταυρωμένο, αλλά πιεζόμενοι και από κει υποχωρούν δυτικά και από την παραλία έφθασαν στο Χάνι - πύργο του Γ. Χατζάκη, στον πηγαινό κάμπο. Εκεί οχυρώθηκαν και με εύστοχα πυρά εμπόδισαν τους χριστιανούς να πλησιάσουν, πάνω στο σπανό έδαφος. Με ενισχύσεις που κατέφθασαν και βάζοντες πυρά καλυμμένοι από τις όχθες του ποταμού και από μια άλλη ομάδα που κατέβηκε από τους ελαιώνες, ανάγκασαν τους Τούρκους να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να στραφούν δυτικά από το γυρογιάλι. Πέντε Τούρκοι έπεσαν νεκροί εκεί. Οι Τούρκοι στη μάχη της Σφάκας είχαν πολλές απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες, αλλά οι συνθήκες δεν ήταν εύκολες για να εξακριβωθούν. Πριν από τη γέφυρα του Σταυρωμένου σκοτώθηκε ο Νικόλαος Καλλιγιάννης από την Αλφά. Στη μάχη σκοτώθηκε ο Κωνσταντίνος Εμμ. Μανωλέσος με σφαίρα στο κεφάλι, ο οποίος πολεμούσε από το Κόκκινο Μετόχι μέχρι τη Σφάκα, με τους γιους του Εμμανουήλ, Δημήτριο και Νικόλαο, ο οποίος τραυματίστηκε στη θέση Κακαβέλα, μεταφέρθηκε στις Μαργαρίτες όπου τον θεράπευσε ο γιατρός Καυγαλής. Οι Τούρκοι είπαν μετά την επανάσταση ότι τον πατέρα τους τον σκότωσε ο αιμοβόρος Αμνατσανός Τούρκος Κούκλης.

Στη μάχη της Σφάκας έχω τη μαρτυρία ότι σκοτώθηκε ένας Δασκαλάκης από το Χαμαλεύρι.

Ο Εμμ. Αλεξάκης από τον Πρίνο σφαγιάστηκε από τους Τούρκους στη θέση Σφακάκι στις 12 Μαΐου 1896. Με τη γυναίκα του Ευαγγελίτσα είχαν ένα κορίτσι 15 ετών και ένα αγόρι 12 ετών.

Ο Μάρκος Κέκερης ή Τζανουδάκης από το Αστέρι έπεσε σε συμπλοκή με Τούρκους μαχόμενος στη Βιράν Επισκοπή, στις 27 Μαΐου 1896. Η γυναίκα του Αργυρή έτυχε πολεμικής σύνταξης από την Κρητική Πολιτεία με την απόφαση 35/96 μαζί με τρία ανήλικα τέκνα τους, Κωνσταντίνο ετών 15, Αντώνιο 12 και Μαρία 8 ετών.

Στην ίδια συμπλοκή, την ίδια μέρα, στο ίδιο μέρος σφαγιάστηκε και ο νεαρός γιος του Εμμανουήλ Κέκερης ή Τζανουδάκης.

Ο Νικόλαος Καλαϊτζάκης από το Σκορδίλο σφαγιάστηκε από οθωμανούς στο Χαμαλεύρι, στις 28 Ιουλίου 1896. Η γυναίκα του ονομάζετο Πελαγία και ο γιος του Ευάγγελος 7 ετών.

Ο Ιωάννης Ν. Σκαλιδάκης από τον Πρίνο τραυματίστηκε στη μάχη στο πόδι, κοντά στον ποταμό του Σταυρωμένου, και έπεσε μέσα σε σπαρμένο χωράφι. Οι Τούρκοι έκαμαν απόπειρα να τον σφάξουν, αλλά εμποδίστηκαν από τους συντρόφους του, οι οποίοι κατάφεραν να τον στηκώσουν και να τον απομακρύνουν. Έμεινε χωλός σε όλη του τη ζωή.

Στη μάχη του Χαμαλευρίου το Μάη του 1896 σκοτώθηκε ο Νικόλαος Καϊκιώτης

από το Σκορδίλο Μυλοποτάμου, στη θέση *Βουβόστρατα* βορείως του χωριού, απέναντι από τη Μονή Αρσανίου και νοτιότερα της Σφάκας. Έπεσε στις κρατούμενες θέσεις των ατάκτων Τούρκων από το Ρέθυμνο επικεφαλής Ερφιανών και Καϊρνατζανών. Αρχηγός σε όλο το τακτικό αυτό ήταν ο τρομερός χριστιανομάχος από τους Έρφους Μπακόγλου Αγάς. Ο ατυχής Καϊκιώτης έπεσε επάνω τους και τον έσφαξαν σαν αρνί.

Μετά την υποχώρηση των Τούρκων από τη Σφάκα, οι χριστιανοί μάζεψαν εννέα νεκρούς, τους οποίους μετέφεραν και τους έθαψαν στο νεκροταφείο του χωριού Χαμαλεύρι. Δυστυχώς δεν υπήρξε πρόνοια να σωθούν τα ονόματά τους.

Μετά την επανάσταση, ένας Τούρκος που είχε λάβει μέρος στη μάχη της Σφάκας του Χαμαλευρίου έλεγε μέσα σε καφενείο στις Καρίνες ότι: «Εις το μπασκίνι που κάμαμε προς το Μυλοπόταμο είδαμενε μεγάλο ζόρε. Εκινδυνέψαμε στην υποχώρηση, κι εγώ βρέθηκα με άλλους προς τον κάμπο της Πηγής, εκαταλάβανε το χάνι του Χατζάκη και μας εκάμανε γιουρούσι μερικοί χριστιανοί παλληκαράδες που σαν τα θεριά μας μοντάρανε βάλαϊ (δαιμασμός) γύρω από το χάνι. Εσκοτωθήκανε πέντε Τούρκοι από αυτούς που μας κυνηγούσαν και εμείς από αυτούς δεν μπορέσαμε να σκοτώσομε κιανένα».

Ο Αρχιμανδρίτης Διονύσιος Ψαρουδάκης στη συνέχεια των ιστορικών σημειωμάτων του γράφει για τις πηγές του ότι τις πήρε από αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων που επολέμησαν και διεκρίθησαν στις μάχες, όπως είναι ο Καπετάν Νικολής Τζεδάκης, ο Νικόλαος Χατζηγιάννης, ο Ευάγγελος Μουντρινός, ο Ευάγγελος Τερζιδάκης, ο Καπετάν Νικολής Μουλαζήμης, ο Ανδρέας Μυριοκεφαλιτάκης, ο Γεώργιος Κλαδεύτρος, ο Νικόλαος Κυριακάκης, ο Στελιανός Ανωμεριανός, ο Λευτεράκης Βασιλακάκης, ο Μανώλης Μαραγκουδάκης. Οι Αστεριανοί, ο Αναγνώστης (Παναγιώτης) Πολιουδάκης, ο Κωνσταντίνος Τσίχλης, ο Μιχαήλ Φραγκιαδάκης, ο Μιχαήλ Γουλιέλμος. Ο παπά Μανώλης από τον Πρινέ, ο Νικολής Ζαχαράκης και ο Γιάννης Αποστολάκης. Ο εκ των ανωτέρω Αναγνώστης Παναγιώτης Γ. Πολιουδάκης σκοτώθηκε από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές στο σπίτι του στο Αστέρι, στις 3 Ιουνίου 1941, όταν έσπευσε να βοηθήσει τη γυναίκα του Ευαγγελία που πάλευε με ένα Γερμανό αλεξιπτωτιστή.

Σημαντικά γεγονότα του 1897

Την 1η Φεβρουαρίου 1897 ο Τιμολέων Βάσσος με μια μικρή ελληνική στρατιωτική δύναμη αποβιβάστηκε στο Κολυμπάρι και κήρυξε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις επενέβησαν και έθεσαν τέρμα στις δραστηριότητές του και από την άλλη πίεσαν τους Τούρκους να σταματήσουν τις σφαγές και τη φυγή των περισσοτέρων χριστιανών στην άλλη Ελλάδα για να σωθούν από αυτές. Επενέβησαν και ανέλαβαν τη διοίκηση της Κρήτης, την οποία εχώρισαν σε 4 ζώνες, με διοικητή τον ναύαρχο κάθε μιας χώρας. Στο Ρέθυμνο ήλθαν οι Ρώσοι, οι οποίοι άφησαν τις καλύτερες εντυπώσεις και αρκετά θεάρεστα έργα στην πόλη του Ρεθύμνου. Οι ναύαρχοι των Μεγάλων Δυνάμεων προ-

σπαδούσαν να πείσουν τους Κρητικούς να δεχθούν την αυτονομία της Κρήτης, αλλά αυτοί επέμεναν: «Ένωση με την Ελλάδα» και «Ελευθερία ή Θάνατος».

Το Κομιτάτο στην Αθήνα έστελνε συνεχώς όπλα, πολεμοφόδια και εθελοντές. Έβλεπαν ότι επαίζετο το τελευταίο ατού και έπρεπε ο αγώνας να επιτύχει.

Το επαναστατικό έτος 1897

Ο διοικητής των οθωμανών στο Ρέθυμνο Χουσεΐν Πασάς συγκέντρωσε τον τακτικό στρατό και τον προώθησε στον Πλατανέ, να ετοιμαστεί και να εξορμήσει εξουδετερώνοντας την επανάσταση των χριστιανών στο ανατολικό διαμέρισμα. Συγχρόνως ειδοποιεί και καταφθάνουν τ' ασκέρια των αγάδων του Αγίου Βασιλείου και του Αμαρίου. Ισχυροποιεί τις επίκαιρες θέσεις στα χωριά και τους πύργους της περιοχής. Στη Σκαλέτα με ισχυρές δυνάμεις διακόπτει την επικοινωνία προς και από το Μυλοπόταμο. Οι αξιωματικοί του στρατού οργάνωσαν αμυντικά τις θέσεις τους στον τόπο συγκέντρωσης των δυνάμεων, δυτικά και σε απόσταση 400 περίπου μέτρων από τον Ξηροπόταμο και 200 μέτρα από τη θάλασσα, μέχρι τους πυκνούς ελαιώνες. Εκεί είχαν κατασκηνώσει σε τσαντήρια (σκηνές). Νοτικό στήριγμα όρισαν την οχυρή θέση Μαρουλά. Η ενίσχυση από την πόλη ήταν εύκολη και σχετικώς ακίνδυνη.

Οι Ρεθεμνιώτες χριστιανοί

Οι Αρχηγοί και καπεταναίοι αποφάσισαν η συγκέντρωση των πολεμιστών να γίνει στη Μονή Αρσανίου και στο χωριό Πηγή, απ' όπου θα εξορμούσαν βάσει σχεδίου που θα ανακοίνωναν εκεί. Ο αντικειμενικός τους σκοπός ήταν να κτυπήσουν τον τουρκικό στρατό στον Ξηροπόταμο, να κυριεύσουν το Μαρουλά και να στραφούν προς την πόλη και να την καταλάβουν.

Ο Κωνσταντίνος Γερακάρης από τον Πρινέ Μυλοποτάμου συγκέντρωσε τους Πρινιανούς, Μετοχιανούς, Σκουλουφιανούς, Αλφιανούς και από τα άλλα περίχωρα και συγκεντρώθηκαν στην έρημη Μονή Αρσανίου. Οι καλόγεροι και οι κάτοικοι της περιοχής είχαν τραβηχτεί στα νοτιότερα, εκτός ζώντες επιχειρήσεων.

Ο Γ. Πλουμής από Γαράζο, ο Κυριάκος Μπιράκης από Μελιδόνι, ο Γιάννης Καρακούτης από τον Ορδέ καταφθάνουν με τους άντρες των. Επίσης οι Ανωγειανοί καπετάνιοι Γεώργιος Σκουλάς (Αράπης) και ο Σπιθούρης. Ο καπετάν Μιχάλης Σγουρός από τα Αγγελιανά.

Εκεί συγκεντρώθηκαν και Αστεροπαγκαλοχαμαλευριανοί από τις γύρω περιοχές, όπου είχαν ασφαλίσει τις οικογένειές των με τον Αναγνώστη Παναγιώτη Γ. Πολιουδάκη. Το σύνολο των ενόπλων ξεπερνούσε τους τρακόσους άντρες. Την επομένη προωθήθηκαν όλοι στον τελικό χώρο συγκέντρωσης, στην Πηγή.

Στην Πηγή είχε φθάσει και το Αρκαδιώτικο μπαϊράκι με σημαιοφόρο τον μοναχό

Αρσένιο Σκιζαεράκη και τον Ηγούμενο Γαβριήλ Μαναρή.

Οι Μαρουλιανοί με τον Γεώργιο Κλαδεύτρο, οι Αδελιανοί με τον Νικ. Μουλαζίμη. Οι Αμνατσανοί με τον Ηρακλή Κορνηλάκη. Οι Λουτριανοί με τον Εμμ. Μαραγκουδάκη. Οι Πρινιώτες από το Κάτω Μυλοπόταμο με τον Ιωάννη Σκαλιδή.

Κυριαρχούσες μορφές του αγώνα: Ο Ηγούμενος Αρσανίου Γεώργιος Κλάδος, ο Πηγιανός Νικόλαος Τζεδάκης, ο παπά Μαρουλιανός και ο Ιωάννης Ζωγράφος από τα Περιβόλια.

Στο δυτικό και νότιο τομέα της πόλης του Ρεθύμνου, για τον αποκλεισμό των εκεί Τούρκων, συγκεντρώθηκαν Ατσιπουλιανοί, Γαλλιανοί, Γερανιώτες, Πισκοπιανοί και από τα άλλα χωριά του δυτικού Ρεθύμνου. Κατέλαβαν τις θέσεις από Βιολί Χαράκι - Γέφυρα Ατσιποπούλου μέχρι τα 3 Μοναστήρια. Τα νοτικά ύψώματα κατέλαβαν Βρυσινιώτες, Αμαριώτες και Αγιοβασιλιώτες ένοπλοι. Μαρτυρείται η συμμετοχή από τα χωριά Θρόνο, Πατσό και Γέννα.

Η συγκέντρωση των επαναστατών στην Πηγή

Στον ορισθέντα τόπο συγκέντρωσης των επαναστατών, στην Πηγή, κατέφθαναν συνεχώς και μεμονωμένοι ένοπλοι και άοπλοι χριστιανοί απ' όλα τα σημεία του Νομού, εκτός από τις ομάδες των καπεταναίων με τις σημαίες των. Τελικά συγκεντρώθηκαν περί τις 2500 άνδρες πολεμιστές με ακμαιότατο ηθικό και με ανυπομονησία να επιτεθούν κατά του τυραννικού εχθρού.

Κατά μαρτυρίες των εκεί παρόντων Μάρκου Τζανιδάκη και Στυλιανού Ξεξάκη από την Ελεύθερνα, έγινε αγιασμός από τον Ηγούμενο Αρκαδίου Γαβριήλ Μαναρή, ο οποίος ευλόγησε τα όπλα των επαναστατών.

Ακολούθησαν ενθουσιώδεις πατριωτικοί λόγοι. Η επαναστατική Επιτροπή εχώρισε τις δυνάμεις κατά τομείς και όρισε την πορεία και το σκοπό σε κάθε παλαίμαχο καπετάνιο. Ξεκίνησαν για να καταλάβουν τις θέσεις τους, προπορευομένων των πολεμικών σημαιών, με εντολή να περιμένουν το πρόσταγμα της επίθεσης. Οι Μυλοποταμίτες Αρχηγοί και Καπεταναίοι με τους άντρες των κατέλαβαν τον τομέα του Ξηροποτάμου, όπου είναι σήμερα ο συνοικισμός Τσεσμές.

Στη μεγάλη συγκέντρωση της Πηγής έγινε και ένα αδέλητο δυστύχημα. Από εκπυρσοκρότηση του όπλου τού Ευάγγελου Κουμιωτάκη από το Παγκαλοχώρι σκοτώθηκε ένας λιάπης (εθελοντής), ονόματι Πάγκαλος, από το Μυλοπόταμο.

Η μάχη στον Ξηροπόταμο

Αντικειμενικός σκοπός ήταν να παραταχθούν οι δυνάμεις των επαναστατών στην ανατολική όχθη του Ξηροπόταμου και να επιτεθούν εναντίον του στρατοπεδευμένου τούρκικου στρατού, δυτικά της όχθης.

Ξεκίνησαν κατά τομείς. Ο νοτικός τομέας, Προφήτης Ηλίας - Αγία Κυριακή - Κουρτικιανά - Βαγιωνιά. Ο επόμενος τομέας οι βορεινές ακρολιθιές - Μοναχή ελέ (ελιά) αδελιανού κάμπου, και ο βορεινός τομέας, αμαξιτή οδός Ηρακλείου - Ρεθύμνου με θάλασσα.

Η μάχη του Ξηροπόταμου έγινε το Μάρτη του 1897.

Οι χριστιανοί εκτύπησαν πρώτοι τον τουρκικό τακτικό στρατό στις αμυντικές του θέσεις 400-500 περίπου μέτρα από τη δυτική όχθη του Ξηροπόταμου. Οι Τούρκοι αμύνθηκαν στα πυρά των επιτιθεμένων.

Παρά την αριθμητική του δύναμη και τον άριστο εξοπλισμό του, ο τουρκικός στρατός δεν εξορμά, αλλά αμύνεται σε όλη τη διάρκεια της μάχης.

Ο παπά Μαρουλιανός, ο γενναίος αρχηγός, κατεβαίνει μαζί με τους δυο γιους του στη μάχη και ενισχύει τον επιτιθέμενους χριστιανούς.

Το τουρκικό σχέδιο μάχης

Οι Τούρκοι του Μαρουλά έχουν πάρα πολύ ενισχυθεί από Μπαϊρακταγάδες της περιφέρειας Βρύσινα, από Μυλοποταμίτες και τις νότιες περιφέρειες, Πατσιώτες, Γεννιανούς, Κλεισιδιανούς, Αμπαδιώτες, Χρωμοναστηριανούς. Από το Μυλοπόταμο, Νταλαμπελιανούς, Ρουσουναυλιανούς, Μπραχιμιανούς. Αρναούτες (Αλβανούς), Εσπέχηδες και όλους τους παλληκαράδες της υπαίθρου. Όλα τα αποβράσματα που σε καιρό ειρήνης κατατυραννούσαν, σκότωναν και βιάζαν τους χριστιανούς. Όλοι είχαν μαζευτεί στην οχυρή θέση του Μαρουλά, ενισχύοντες τους ντόπιους Τούρκους.

Έτσι αποτέλεσαν μια ισχυρή πολεμική βάση εξοπλισμένη και εφοδιασμένη. Τα αγαδικά κονάκια είχαν στ' αμπάρια τους πολλούς ζαερέδες, υπόγειες δεξαμενές νερού και αρκετά ζώα, για να αντέξουν σε πολιορκία πολλών ημερών. Ήταν ασφαλισμένοι μέσα στα παχειότοιχα ενετικά κτήρια και τους πύργους.

Οι Τούρκοι με βάση το Μαρουλά εφάρμοσαν ένα πετυχημένο σχέδιο δράσης. Από απόμερο και αδέατο σημείο αμόλησαν ένα - ένα τους πολεμιστές τους και συγκεντρώθηκαν βορεινά προς τον Ξηροπόταμο σε μια λακκούβα. Άλλοι πολεμιστές από το χωριό μέσα έβαζαν πυρά συνέχεια προς τα ανατολικά στη Βαγιωνιά για να στρέψουν προς τα εκεί την προσοχή των Κρητικών.

Από την προωθημένη αυτή θέση δόθηκε η δυνατότητα στους συγκεντρωμένους Τούρκους να θέσουν στα πυρά τους τους Κρητικούς από τα νώτα τους. Η ώρα αυτή της μάχης είναι κρίσιμη. Οι Τούρκοι εισορμούν στο βορεινό τομέα. Το ρήγμα της γραμμής από τους μουσουλμάνους Μαρουλιανούς στη θέση Κουρτικιανά είναι επικίνδυνο να σπάσει την επίθεση των χριστιανών και να τη μετατρέψει σε υποχώρηση.

Στην εμφάνιση του τρομερού Αγά Γενιτσαράπη από το τουρκοχώρι Ατσιπάδες έξιππου σε μια άσπρη φοράδα και περιστοιχιζόμενου από 15 περίπου καβαλλάρηδες αρματω-

μένους, επικράτησε αιφνιδιασμός και σύγχυση. Τους αντιμετωπίζουν κατ' αρχήν. Οι περισσότεροι ήσαν Αδελοπηγιανοί και Μαρουλιανοί, αλλά άρχισαν να κλονίζονται. Τότε, την κρίσιμη αυτή κατάσταση έσωσε μια δυνατή και βροντερή φωνή που ακούστηκε από τον παλαίμαχο Πηγιανό καπετάνιο, τον Νικόλαο Τζεδάκη ή Τζεδονικολή, που σταμάτησε πίσω από μια ελιά και τους φώναξε: «Σταθείτε, μωρέ παιδιά, μα κρέας και κόκκαλα έχουν κι αυτοί. Μη φεύγετε, αν είστε χριστιανοί βαφτισμένοι. Πιάσετε τους κορμούς των ελιών. Δεν πρέπει να δείξομε λιποψυχία».

Οι πολεμιστές συνήλθαν και έλαβαν θέσεις, άρχισαν να πυροβολούν. Πάνω στη μάχη μια σφαίρα από το κοντογκραδάκι του Βαγγέλη Τερζιδάκη χτυπά το δεξί χέρι του Αγά, αυτός πιάνει το σπαθί του με το αριστερό. Οι σύντροφοί του τον περιτριγυρίζουν και αρπούν το χαλινάρι της φοράδας του. Το αίμα τρέχει ποταμός. Αυτός τους φωνάζει: «Αραιώσετε, γιατί θα σας σκοτώσουν όλους κι αφήσετε το χαλινάρι του ζώου ελεύθερο και εάν τραβήξει ομπρός, να ακολουθήσετε, εάν στραφεί πίσω, να φύγετε γιατί έτσι το θέλει ο Αλλάχ». Πράγματι ο Θεός έστρεψε προς τα πίσω το ζώο, αν και συνηθισμένο στους κρότους των όπλων. Η συνοδεία στράφηκε προς το Ρέθυμνο, για να φροντίσουν τη θεραπεία της πληγής του.

Η γραμμή σταθεροποιήθηκε. Οι Αμαριώτες εθραδυπόρησαν να φθάσουν. Μα εκείνη την κρίσιμη στιγμή κατέφθασαν πολεμιστές από την πλευρά του χωριού Μέση, και με τους πυροβολισμούς των οι Τούρκοι εκόρμισαν και σταμάτησαν, για να μην πέσουν σε παγίδα.

Οι απώλειες και από τις δυο πλευρές ήσαν αρκετές.

Στον τομέα αυτό της μάχης, της δεσπόζουσας θέσης Κουρτικιανά και από Βαγιωνιά, έβλεπαν τον Πλατανέ και τα οχυρωματικά έργα των Νιζάμηδων (τουρκικός στρατός) και τα τσαντήρια τους. Εβάλλοντο από πυρά και άλλων Τούρκων, αλλά κρατούσαν τις θέσεις των. Ο Αδελιανός Ιωάννης Μουλαζίμης κρατούσε τη σημαία των Σκουλουφιανών και ενώ την ανέμιζε τραυματίσθηκε με μια σφαίρα στο στόμα που βγήκε από τον σβέρκο του. Έσπευσαν και τον πήραν ο παπά Μανώλης Ζαχαράκης και ο Βερβέρης από τον Αη Γιάννη. Κατά μαρτυρία, μετά την επανάσταση, του Τούρκου Γεννούση Τρουλίτη από τα Σκουλούφια, εκείνη τη μέρα στη Βαγιωνιά τραυματίστηκε και ο Μπαϊρακαγασής Αμνατσανός Κουκλάκης ή Κούκλης. Όταν τον μετέφεραν στην πόλη, πέθανε πριν από τα Περιβόλια.

Ο ήρωας καπετάν Ιωάννης Ζωγράφος ο Περβολιανός

Πολλές οι μαρτυρίες και πάνδημη η αναγνώριση του ηρωικού θανάτου του. Στη μεγάλη επαναστατική μάχη του Ξηροπόταμου το 1897 μάχεται και ο καπετάν Ιωάννης Ζωγράφος με Περβολιανούς και Μυλοποταμίτες στη θέση Μοναχή ελέ (ελιά). Η θέση αυτή είναι δεσπόζουσα, ανατολικά του Τσεσμέ, 500 περίπου μέτρα νότια από τη θάλασσα και 200 περίπου βόρεια από τις ακρολιθιές.

Είναι ο λόφος της *Αγρουλίδας* (άγριας ελιάς), ή ο λόφος Β΄ όπως τον είχαν ονομάσει οι Αυστραλοί του 2/11 τάγματος, όταν το Μάη του 1941 εξολόθρευσαν τα κατερχόμενα από τον ουρανό στίφη των Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Μέσα σε 44 χρόνια δυο περίφημες μάχες στον ίδιο τόπο (Δες Μάρκου Γ. Πολιουδάκη, *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*, τόμοι Α΄ και Β΄).

Ο Ιωάννης Ζωγράφος ήταν ο τουρκομάχος εκδικητής των χριστιανών της περιοχής του. Ψηλόμεσο παλληκάρι, αδείλιαστος μαχητής. Είναι η ώρα που οι Τούρκοι του Μαρουλά έχουν διασπάσει τη γραμμή των Κρητικών και υποχωρούν καταδιωκόμενοι. Ο Ζωγράφος παίρνει μια σφαίρα στο μηρό, σπάει το κόκκαλο και πέφτει κάτω βαριά τραυματισμένος. Οι Τουρκοκρητικοί εξορμούν να τον πιάσουν ζωντανό για να κορέσουν την εκδίκησή τους επάνω στο τραυματισμένο σώμα του. Όμως με την εξυπνάδα και την παλληκαροσύνη του πέφτουν δίπλα του τρεις Τούρκοι σκοτωμένοι. Τον πρώτο που τον πλησίασε εσκότωσε με το μαρτίνι του. Μετά το πετά μακριά, αφού το εξεκένωσε, προς τους Τούρκους. Τον θεωρούν άοπλο και σπεύδουν να τον πιάσουν. Αυτός τραβά το περίστροφό του και σκοτώνει και τον δεύτερο. Το εκσφενδονίζει και αυτό μακριά. Οι Τούρκοι τον βλέπουν άοπλο και εξορμούν με λύσσα και πάλι, ο τολμηρότερος πέφτει επάνω του για να του πάρει την κεφαλή με το μαχαίρι του, για να το έχει να το δείχνει τρόπαιο παλληκαριάς και θριάμβου. Με ανασκουμπωμένες τις άσπρες μανίκες τού ποκαμίσου του, όπως ήταν το ένδυμα των Μπαϊρακαγασήδων Τούρκων της εποχής, ξεκούμπιαστα τσόχινα γελέκια πάνω στην άσπρη ποκαμίσα, με γυμνό το στήθος, επίδειξη αγριάδας και αντρειοσύνης. Ο αιμορραγών Ζωγράφος τον διαπερνά με το δίστομο μαχαίρι του που κρατούσε σφιχτά και με προφύλαξη στο χέρι του. Και ο τρίτος παλληκαράς πέφτει νεκρός δίπλα του. Ξέπλυνε ο ίδιος το αίμα του πάνω στο αίμα της τουρκιάς. Οι λυσσασμένοι λύκοι πέφτουν επάνω του και με πολλά μαχαίρια τον κομματιάζουν. Παίρνουν την κεφαλή και τα άρματά του, στρώνουν και τους τρεις δικούς των νεκρούς και τους μεταφέρουν στην πόλη. Όλη η τουρκιά μαζεύεται, ωρύονται, ξαγριεύουν και ζητούν εκδίκηση.

Αυτό ήταν το ηρωικό και ένδοξο τέλος του ήρωα Ιωάννη Ζωγράφου.

Τούρκικες και άλλες μαρτυρίες

Ο Διονύσιος Ψαρουδάκης πήρε την παρακάτω μαρτυρία από τον Μάρκο Τζανιδάκη από τα Μετόχια, σε διήγησή του για την επανάσταση του 1897.

Μετά την επανάσταση, σε μια αποσπερίδα ο Τούρκος επιστάτης τού Μουσταφά Μπέη από τους Έρφους, ονομαζόμενος Ετεχέμ Αγάς, τους διηγήθηκε ότι είχε λάβει μέρος με τους ομοχωρίους του στη μάχη και τραυματίστηκε στη θέση *Μοναχή Ελέ*. Από απόσταση παρακολουθεί τον τραυματισμένο και στο έδαφος πεσμένο Ιωάννη Ζωγράφο. Διηγείται γι' αυτόν όλα τα παραπάνω αναφερόμενα ακριβώς όπως έγιναν και επιπροσθέτως τα παρακάτω: Με την υποχώρηση των χριστιανών φθάνει πάνω από τον πεσμένο Ζωγράφο

ένας πολεμιστής με παλιό όπλο και τον παρακαλεί να του δώσει το όπλο του, για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων. Μα ο καπετάν Ζωγράφος, παρά τους δυνατούς πόνους και το αίμα που έτρεχε από το τραύμα του, με φωνή σαν καμπάνα απαντά στον χριστιανό που του ζητά το όπλο του, «αφού δεν μπορείς να με βοηθήσεις και να με πάρεις εμένα που κινδυνεύω, τι σου χρειάζεται το όπλο μου; Σ' αυτό έχω τις τελευταίες μου ελπίδες και πιστεύω στο Θεό να με βοηθήσει να πάρω πίσω το αίμα μου και να πεθάνω ευχαριστημένος για την πατρίδα μου». Ο άγνωστος χριστιανός φεύγει αμέσως προς τον ελαιώνα, γιατί οι Τούρκοι έχουν φθάσει από τη σπασά των χριστιανών με το ζόρισμα των Μαρουλιανών Τούρκων. Ο Ζωγράφος έγινε αντιληπτός από τους Τούρκους που έφθασαν και αφού τον αναγνώρισαν έτρεμαν να τον πλησιάσουν, γιατί ήξεραν την παλληκαριά του.

Ο Ερφιανός Ετεχέμ Αγάς είδε ακόμα, και συνέχισε τη διήγησή του, ότι στη Μοναχή ελέ ένας λιάπης με στρατιωτικά ρούχα και πηλήκιο, που αργότερα μάθαμε ότι ήταν από τη Λαγκά, όνομα Πάγκαλος, κυκλώθηκε από την παρέα μας, αλλά προλαβαίνει και πιάνει μιτρίζι σε μια ελιά και γυρίζει το όπλο του κατά πάνω μας, μα εμείς φοβισμένοι από το Ζωγράφο που τραυματίας σκότωσε τρεις, δεν τολμά κανείς μας να τον πλησιάσει και του ρίξαμε όλοι μαζί και τον εσκοτώσαμε.

Στη μάχη αυτή τραυματίστηκε και ο Παντελής Σκουντής από το Μαρουλά.

Ο Ηγούμενος του Αρκαδίου Γαβριήλ Μαναρής άοπλος και έφιππος πάνω σε μια λευκή φοράδα έτρεχε από τη μια μεριά στην άλλη της μάχης και ενεθάρρυνε τους μαχομένους.

Στη μάχη αυτή το σύνθημα αναγνώρισης και ταυτότητας των χριστιανών ήταν «ξεκουκουλαρία», δηλαδή ξεκουκούλωτοι, όλοι με ασκεπές κεφάλι, σε αντίθεση με τους Τούρκους.

Ο Ηρωικός Ηγούμενος Αρσανίου Γαβριήλ Κλάδος

Ο Ηγούμενος Αρσανίου Γαβριήλ Κλάδος καταγόταν από τα Λειβάδια Μυλοποτάμου. Στη σύναξη της Πηγής και στη συνέχεια στη μάχη πήγε ντυμένος κι αρματωμένος με βράκες, σταυρωτό τσόχινο γιλέκο, μαύρη μεταξωτή ζώνη, μαύρα υποδήματα, σκουφάκι και μαύρο μαντήλι, κοντό όπλο γκρα, περίστροφο και φυσιγγιοθήκες στη μέση του και στο στήθος. Πολέμησε παράτολμα στην τοποθεσία Μοναχή ελέ, όπου και έπεσε, την ίδια μέρα και στον ίδιο τόπο με τον Ιωάννη Ζωγράφο. Οι Τούρκοι του έκοψαν την κεφαλή, την κάρφωσαν σε μια λόγχη και την περιέφεραν θριαμβευτικά, τρόπαιο νικηφόρο.

Ύστερα από κάμποσες μέρες μια ομάδα ενόπλων από Πηγιανούς, Λουτριανούς και Αδελιανούς με μέλη των οικογενειών των πήγαν και πήραν τα ακέφαλα σώματα, όζοντα ήδη, των ηρώων Γαβριήλ και Ζωγράφου, τα μετέφεραν στη Μονή Αρσανίου, όπου και τα ενταφίασαν.

Το τέλος της μάχης, της επανάστασης και της κατοχής

Λόγω της μεγάλης υπεροχής σε αριθμούς ανδρών, πολεμικών μέσων και εξοπλισμού του εχθρού, οι χριστιανοί αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν.

Οι συνεχείς επαναστάσεις των Κρητών, οι σφαγές των χριστιανών από τους Τούρκους, η μεταφορά και η διάσωση χιλιάδων Κρητικών στην άλλη Ελλάδα με τα πλοία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, οι διπλωματικές παρεμβάσεις των Κυβερνήσεων των Μεγάλων Δυνάμεων έφεραν την ώρα της δικαίωσης των πολυχρόνιων και πολυαίμακτων αγώνων των Κρητικών.

Οι χριστιανοί Πληρεξούσιοι της Κρήτης σε παγκρήτια διάσκεψη στο Μελιδόνι Μυλοποτάμου στις 13 Οκτωβρίου 1897, διαπιστώσαντες ότι η πολυπόθητη Ένωση με την άλλη Ελλάδα θα είναι ευκολότερη και συντομότερη, δέχτηκαν τελικά την προτεινόμενη Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία με προκήρυξή τους προς τον Κρητικό Λαό.

Με τη συμμετοχή του Ελευθερίου Βενιζέλου άρχισαν να διανοίγονται για το μέλλον οι εθνικοί ορίζοντες.

Σε Γενική Συνέλευση των Κρητών στο Αρκάδι, στις 19 Οκτωβρίου 1897, ύψωσαν τη σημαία της Αυτονομίας στην ιστορική δυτική πύλη της Μονής. Προσφώνησε και χαιρετισμό προς Αυτήν απηύθυνε ο Επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος Καστρινογιαννάκης. Εσύνταξαν σχετικό Πρακτικό των Πληρεξουσίων της Κρήτης.

Η αναρχία με αλληλοσκοτωμούς μεταξύ χριστιανών και οθωμανών συνεχίστηκε και το 1898.

Ο οθωμανός διοικητής στο Ρέθυμνο Χουσεΐν πασάς άρχισε να αντιλαμβάνεται ότι το έδαφος της Κρήτης δεν τους στήκωνε πια.

Στις 3 Νοεμβρίου 1898 έγινε η υποστολή της τούρκικης σημαίας στο φρούριο Φιρκά των Χανίων και αναπετάσθηκαν οι σημαίες των 4 Μεγάλων Δυνάμεων.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 ανέλαβε Ύπατος Αρμοστής των Μεγάλων Δυνάμεων ο Πρίγκηπας Γεώργιος, ο οποίος έγινε δεκτός με ενθουσιασμό και υπερηφάνεια. Τότε άρχισε η φυγή των Τούρκων από την Κρήτη και οριστικοποιήθηκε το 1924, με την ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδος και Τουρκίας, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

Τελικά έγινε η Ένωση με την Ελλάδα, το 1913 με τη Συνθήκη Βουκουρεστίου, με τους νικηφόρους Βαλκανικούς πολέμους.

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην πόλη των Χανίων αποδεικνύουν ότι αυτή είναι χτισμένη πάνω στα ερείπια της Κυδωνίας, μιας αξιόλογης αρχαίας πόλης η οποία χτίσθηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους από τον Κύδωνα, γιο - σύμφωνα με τους αρχαίους Κρήτες - του Ερμή - κατ' άλλους του Απόλλωνα - και της νύμφης Ακακαλίδας, κόρης του Μίνωα. Ο χαμηλός λόφος του Καστελιού, στα ανατολικά του λιμανιού, αποτέλεσε ιδανική θέση για εγκαθίδρυση προϊστορικού οικισμού, γιατί όχι μόνο γειτονεύει με τη θάλασσα, αλλά περιβάλλεται και από τον πλούσιο Χανιώτικο κάμπο. Η κεραμεική της μεταβατικής νεολιθικής περιόδου (3.000 - 2.900 π.Χ.) αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία ανθρώπινης δραστηριότητας στο λόφο αυτό.

Γρήγορα ο οικισμός αναπτύσσεται σε σημαντικό κέντρο με στενές εμπορικές σχέσεις με τα Κύθηρα. Γύρω στο 2.200 π.Χ. κατοικείται και η περιοχή νότια από την Αγορά των Χανίων. Το 1450 π.Χ. η εγκατάσταση στο Καστέλι καταστρέφεται από μεγάλη πυρκαϊά. Σ' αυτήν την περίοδο ανήκουν και 100 περίπου πήλινες πινακίδες με σύμβολα της Μινωικής Γραμμικής Α γραφής, που ψήθηκαν κατά την πυρκαϊά και δηλώνουν την πιθανή ύπαρξη κάποιου ανάκτορου στη γύρω περιοχή. Μετά την καταστροφή του 1450 π.Χ. η πόλη ξαναχτίστηκε και συνέχισε τη ζωή της ως το τέλος των μινωικών χρόνων, το 1100 δηλαδή π.Χ., με ενδιάμεσες επίσης καταστροφές. Η υστερομινωική ΙΙΙ περίοδος (1400 - 1100 π.Χ.) υπήρξε εποχή μεγάλης ακμής του οικισμού. Η νεκρόπολη του προϊστορικού οικισμού απλώνεται σε μεγάλη έκταση ολόγυρά του. Μεσομινωικά ταφικά πιθάρια προέρχονται από το Στάδιο και από το Άλσος των Προσκόπων. Υστερομινωικοί τάφοι (1400 - 1200 π.Χ.) έχουν σκαφτεί στο Α., ΝΑ και ΒΑ τμήμα της σύγχρονης πόλης και έχουν βρεθεί πήλινα αγγεία υστερομινωικής ΙΙΙ γραφής.

Είναι βέβαιο ότι τα Χανιά, τόσο το Καστέλι όσο και το τμήμα της νέας πόλης, κατοικούνταν στους πρώτους αιώνες της πρώτης χιλιετίας, δηλαδή στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια. Στην ίδια εποχή ανήκει και τμήμα ζωφόρου στο Μουσείο Χανίων, που εικονίζει πρόσοψη ναού με το άγαλμα της θεάς στο εσωτερικό του, πλαισιωμένο από τοξότες που το προστατεύουν από επίδεση ιππέων. Λίγα ίχνη έχουν βρεθεί από την πόλη των κλασικών χρόνων (5ος και 4ος αιώνας π.Χ.). Ωστόσο η περίοδος αυτή πρέπει να ήταν εποχή άνθησης για την περιοχή, αν κρίνει κανείς από τους τάφους που έχουν αποκαλυφθεί και από μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, ενώ είναι γνωστό ότι ο περίφημος γλύπτης Κρησίλας, μαθητής του Φειδία, καταγόταν από την Κυδωνία των κλασικών χρόνων. Η Κυδωνία ήταν η περισσότερο εκτεθειμένη σε εξωτερικές επιδρομές πολιτεία της αρχαίας Κρήτης, και

επέδραμαν εναντίον της Ζακύνθιοι, Σάμιοι, Αιγινίτες, Αθηναίοι, Φωκαείς. Κατά τους συνεχείς μεγάλους εμφύλιους πολέμους των Κρητικών πόλεων, η Κυδωνία έδινε τη νίκη σ' εκείνο το στρατόπεδο με το οποίο συμμαχούσε. Το 189 π.Χ. αντεπεξήλθε μόνη της εναντίον των δύο μεγαλύτερων πόλεων της Κρήτης, Κνωσού και Γόρτυνας, ενώ το 170 π.Χ. πολιορκήθηκε από τους Γορτύνιους και ζήτησε τη βοήθεια του βασιλιά της Περγάμου Ευμένη.

Η Ρώμη, η οποία από την αρχή του 2ου αιώνα π.Χ. αναζητούσε ευκαιρίες για να επέμβει στα Κρητικά πράγματα, έλαβε αφορμή από τη συμπάθεια των Κρητικών πόλεων προς τον Μιθριδάτη του Πόντου και επεχείρησε να καθυποτάξει την Κρήτη, αλλά ηττήθηκε το 71 π.Χ. Λίγο αργότερα ο Ρωμαίος στρατηγός Κόιντος Καικίλιος Μέτελλος, ο Κρητικός, όπως ονομάστηκε μετά τη νίκη του, πέτυχε να καταλάβει την Κυδωνία το 69 π.Χ. και στη συνέχεια την υπόλοιπη Κρήτη. Η ειρηνική ζωή κατά τα χρόνια αυτά στην περιοχή των Χανίων επιβεβαιώνεται από τα πολυτελή δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα, τα άφθονα γλυπτά που φέρνουν στο φως οι ανασκαφές, τα ωραία ψηφιδωτά δάπεδα που έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της πόλης. Το θέατρο της αρχαίας πόλης σωζόταν ως το 1585, οπότε το κατεδάφισαν οι Ενετοί για να χρησιμοποιήσουν το οικοδομικό υλικό στο χτίσιμο των εξωτερικών τειχών.

Τέλος, η αρχική κατασκευή του "Βυζαντινού" τείχους της ακρόπολης του Καστελιού πρέπει να αναχθεί στα χρόνια αυτά. Η νεκρόπολη του οικισμού των ιστορικών χρόνων ήταν εξαπλωμένη ολόγυρά του. Οι περισσότεροι περιηγητές και σύγχρονοι επιστήμονες τοποθετούν και την Κυδωνία των ιστορικών χρόνων στη σημερινή πόλη των Χανίων. Στα Υστερορωμαϊκά χρόνια η Κυδωνία είναι ακόμη η σπουδαιότερη πόλη της περιοχής και για το λόγο αυτό ορίζεται έδρα της ομώνυμης παλαιοχριστιανικής Επισκοπής. Η πιο σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία είναι η πρόσφατη ανακάλυψη, κάτω από τα θεμέλια του βενετσιάνικου καθεδρικού ναού στη συνοικία Καστέλι, μιας μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία και βεβαιώνει ότι και στην περίοδο αυτή εδώ ήταν το κέντρο της πόλης.

Η πόλη της Κυδωνίας εξακολουθεί να ακμάζει και στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο, μέχρι την Αραβική κατάκτηση. Ο Χριστιανισμός διαδίδεται από τον 1ο αιώνα. Στη Σύνοδο της Σαρδικής (Σόφιας) στα 342-343 συμμετέχει και ο Επίσκοπος Κυδωνίας και μνημονεύεται συχνά σε Πρακτικά Συνόδων και Εκκλησιαστικά "Τακτικά" μέχρι τον 9ο αιώνα. Επιτύμβιες επιγραφές και τάφοι από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου και στην περιοχή του σημερινού Ορφανοτροφείου δείχνουν ότι εκεί ήταν τα εκτεταμένα νεκροταφεία της πόλης κατά την περίοδο αυτή. Το καλλιτεχνικό επίπεδο είναι συνήθως επαρχιακό, σε σχέση ακόμη με την ανατολική Κρήτη, όπως διαπιστώνεται από την ποιότητα των κτισμάτων και των γλυπτών. Καλύτερη είναι η ποιότητα των ψηφιδωτών δαπέδων, όπου διαπιστώνεται στενή σχέση με μνημεία της κεντρικής Κρήτης.

Από τους επόμενους αιώνες υπάρχει ένα κενό στις πηγές και στις αρχαιολογικές μαρ-

τυρίες, ενώ διαπιστώνονται αρκετές καταστροφές, κυρίως σε μνημεία που υπήρχαν σε παραλιακές τοποθεσίες και οφείλονται ασφαλώς στις άγριες Αραβικές επιδρομές. Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς στα 824 μ.Χ. θα δημιουργήσει κυριολεκτικά αναστάτωση στη ζωή του τόπου, με συνέπειες στον κοινωνικό, οικονομικό και θρησκευτικό τομέα. Η Αραβοκρατία, από το 824 μ.Χ. έως το 961 οπότε η Κρήτη ανακατελήφθη από τον Νικηφόρο Φωκά, είναι για την Κυδωνία μια σκοτεινή περίοδος. Οι ιστορικές πηγές δεν είναι πολύ σαφείς και αρχαιολογικές ενδείξεις δεν έχουν εντοπισθεί καθόλου. Από το Συναξάρι του Αγίου Νικολάου του Ομολογητή (ηγουμένου της μονής Στουδίου και γνωστού απολογητή των εικόνων), που καταγόταν από την Κυδωνία, μαθαίνουμε ότι η πατρίδα του ήταν πλούσια και εύφορη, με έντονη την ανάμνηση του ένδοξου παρελθόντος της.

Μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς, το Βυζάντιο καταβάλλει έντονες προσπάθειες να εδραιώσει την εξουσία του και να μειώσει τις συνέπειες της αραβοκρατίας στον πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό τομέα. Στο πλαίσιο της ίδιας πολιτικής το Βυζάντιο θα εγκαταστήσει αποίκους από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Μέσα στη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο θα σταλούν από τη Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη αρχοντικές οικογένειες (τα "Δώδεκα Αρχοντόπουλα") που θα αναλάβουν ηγετικό ρόλο ανάμεσα στον ντόπιο πληθυσμό. Τις πληροφορίες των ιστορικών πηγών για διασυνδέσεις της Κρήτης με την πρωτεύουσα και τη σημαντική θέση της στα ενδιαφέροντα του Βυζαντίου έρχεται να επιβεβαιώσει η αρχαιολογική έρευνα. Στη θέση της Κυδωνίας, που εξακολουθεί να διατηρεί τη στρατηγική της σημασία, και πάνω στο λόφο Καστέλι, χτίζεται από τους Βυζαντινούς ένα φρούριο, που σε πολλά του σημεία πατεί πάνω στο αρχαίο τείχος και έχει κατασκευασθεί από τα οικοδομικά υλικά της αρχαίας Κυδωνίας. Η πόλη ωστόσο έχει χάσει την αρχική της σημασία και για το λόγο αυτό και η Επισκοπή της μετεφέρεται στην κοντινή Αγιά. Από την περίοδο αυτή σώζονται μόνο μερικά τμήματα του τείχους στο Καστέλι. Μέσα στα χρόνια αυτά φαίνεται ότι πήρε η πόλη και το όνομα Χανιά.

Με την Δ΄ Σταυροφορία και την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η Κρήτη δίδεται στον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό, που στη συνέχεια την πουλά στους Ενετούς. Αλλά προτού υπογραφεί η αγοραπωλησία, ο Γενουάτης Κόμης της Μάλτας Ερρίκος Πισκατόρι καταλαμβάνει την Κρήτη και χρειάσθηκαν 8 χρόνια για να μπορέσει η Βενετία να εξώσει τους Γενουάτες από το Νησί. Έτσι από το 1210 μέχρι το 1252 η Βενετία προσπαθεί να εδραιώσει την εξουσία της στη Δυτική Κρήτη, όπου οι τοπικοί ηγέτες με τη συνεργασία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας αντιστέκονται. Στα 1252 η πόλη και ο νομός μοιράζονται σε 90 "καβαλαρίες" και δίδονται στους Ενετούς αποίκους με τη ρητή υποχρέωση να ξαναχτίσουν την πόλη των Χανίων. Αυτοί επισκευάζουν το τείχος του Καστελιού και ορ-

ιδιωτικά κτήρια και τον καθεδρικό ναό της Παναγίας. Τα δημόσια κτήρια αναπτύσσονται κατά μήκος του κεντρικού δρόμου (corso - σημερινή οδός Κανεβάρω) που διασχίζει το Καστέλι από ανατολικά.

Έξω από τα τείχη, στις αρχές του 14ου αιώνα, χτίζονται οι μονές του Αγίου Φραγκίσκου των Φραγκισκανών και του Αγίου Νικολάου των Δομηνικανών μοναχών. Στα αστικά κέντρα της Κρήτης επικρατεί το καθολικό στοιχείο, αντίθετα με την ύπαιθρο, όπου κυριαρχούν οι ορθόδοξοι. Από την πρώτη περίοδο της πόλης, κατά την οποία αυτή περιορίζεται μέσα στα όρια του Καστελιού, ελάχιστα στοιχεία σώζονται, καθώς οι σεισμοί και οι άλλες καταστροφές είναι συχνές.

Τα Χανιά εξελίσσονται σε δεύτερη πόλη του "Βασιλείου της Κρήτης", είναι έδρα "Ρέκτορα" και Λατίνου Επισκόπου. Η πόλη και το λιμάνι της αποτελούν το κέντρο μιας πλούσιας γεωργικής περιοχής με οικονομικές και πολιτιστικές διασυνδέσεις με την Βενετία. Σταδιακά η πόλη επεκτείνεται και έξω από το παλιό φρούριο, ώστε θεωρείται απαραίτητη η νέα και σύγχρονη οχύρωσή της. Έτσι στα μέσα του 16ου αιώνα η πόλη οχυρώνεται για μια ακόμη φορά σε σχέδια και επίβλεψη του διάσημου στα οχυρωματικά έργα Βερονέζου Michele Sanmichielli με σύγχρονα τείχη και τάφρο. Οι νέες οχυρώσεις έχουν παραλληλόγραμμο σχήμα και περικλείουν μια αρκετά μεγάλη έκταση. Τα τείχη με την τάφρο - που όμως δεν γέμισε ποτέ με νερό - περιλαμβάνουν και το λιμάνι και είναι κτισμένα με τις πιο σύγχρονες για την εποχή αντιλήψεις της οχυρωματικής τεχνικής. Μέσα στη νέα αυτή πόλη με το καλύτερο ρυμοτομικό σχέδιο χτίζονται ή επισκευάζονται ναοί, μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια που ακολουθούν τις τάσεις του Βενετσιάνικου Μανιερισμού. Ανεγείρονται νέο υδραγωγείο, κτίσματα για την εξυπηρέτηση των στρατιωτικών αναγκών, και στο λιμάνι κτίζονται σταδιακά 22 νεώρια που χρησίμευαν για τη φιλοξενία και επισκευή, κατά τους χειμερινούς μήνες, των πλοίων του βενετσιάνικου στόλου. Η οχύρωση ενισχύεται με φρούρια στα νησάκια Θεοδωρού, Σούδα και Γραμβούσα. Χτίζονται μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, ναοί, αποθήκες, νεώρια.

Αλλά οι αντιδράσεις του προσανατολισμένου στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Ελληνική Αυτοκρατορία ντόπιου στοιχείου είναι συχνές. Από το 1212 και μέχρι το τέλος της Ενετοκρατίας οι Κρήτες πραγματοποίησαν 27 επαναστάσεις. Αρχηγοί των επαναστάσεων αυτών ήταν μέλη των οικογενειών των 12 Αρχοντόπουλων, οι οποίες είχαν διατηρήσει τα φεουδαλικά τους προνόμια και διακρίνονταν για τον υλικό και πνευματικό τους πλούτο, αλλά και την εμμονή τους στο Ορθόδοξο Δόγμα και την αποτίναξη του ξενικού ζυγού.

Στις συνεχείς εθνικο-κοινωνικές εξεγέρσεις ο ρόλος των "αρχοντορωμαίων" και του Κλήρου είναι μεγάλος. Η Δυτική επιρροή είναι σχεδόν ανύπαρκτη, παρά τις έντονες προσπάθειες προσηλυτισμού που καταβάλλονται. Η μακραίωνη ωστόσο συμβίωση των δύο στοιχείων θα δημιουργήσει μια κοινωνική και πολιτιστική προσέγγισή τους, αλλά χωρίς

να υποχωρεί το στοιχείο της αντιπαράθεσης. Δημιουργούνται όμως σιγά σιγά οι κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να μπορούμε σήμερα να αναφερόμαστε στην "Κρητική Αναγέννηση" στους τομείς της Λογοτεχνίας, της Αρχιτεκτονικής και της Ζωγραφικής.

Από τα παλαιότερα χρόνια οι Τούρκοι εποφθαλμιούσαν την Κρήτη. Έτσι τον Ιούνιο του 1645 ο Γιουσούφ Πασάς αποβιβάζει στρατό στα Μεσόγεια Κισάμου και στο Κολυμπάρι και πολιορκεί το φρούριο της νησίδας Θεοδωρού. Στις 15 Ιουνίου 1645 αρχίζει η πολιορκία της πόλης των Χανίων που πέφτει μετά από 57 ημέρες, τον Αύγουστο του 1645, ενώ ολόκληρη η Κρήτη καταλαμβάνεται τελικά από τους Τούρκους το 1669, μετά από 25ετή πόλεμο.

Με την κατάκτηση των Χανίων οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες αλλάζουν σημαντικά. Το μουσουλμανικό στοιχείο αποτελεί την άρχουσα τάξη με φεουδαρχικό χαρακτήρα. Νέες συνθήκες ζωής διαμορφώνονται, συνδεδεμένες στενά με τη θρησκευτική και κοινωνική οργάνωση του κατακτητή. Η πόλη ορίζεται έδρα Τούρκου Πασά, ενώ εγκαθίσταται και πάλι Ορθόδοξος Επίσκοπος Κυδωνίας, με κέντρο του τον ναό των Αγίων Αναργύρων. Οι καθολικές εκκλησίες μετατρέπονται σε τζαμιά και χτίζονται ακόμη μερικά καινούργια, καθώς επίσης και λουτρά, κρήνες, δημόσια κτήρια, όπως στρατώνες, νοσοκομεία και άλλες στρατιωτικές εγκαταστάσεις εκτός από τις ενετικές, και γίνεται συμπλήρωση της οχύρωσης του φρουρίου, ενώ απαγορεύεται η οικοδόμηση έξω από αυτό.

Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη - Βλάχου το 1770 και το αποτρόπαιο τέλος που του επεφύλαξαν οι Τούρκοι (τον έγδαραν ζωντανό) αλλά και όλες οι επαναστάσεις κατά τον παραγμένο 19ο αιώνα επηρέασαν τόσο τις κοινωνικοπολιτικές δομές της Κρητικής ζωής, όσο και τις εξελικτικές διαδικασίες στον διοικητικό και πολιτιστικό τομέα.

Κατά τη διάρκεια της Αιγυπτιακής κατοχής, όταν η Κρήτη είχε παραχωρηθεί στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, ανακατασκευάζεται ο λιμενοβραχίονας και ο περίφημος φάρος του λιμανιού, ενώ η Αιγυπτιακή Διοίκηση εκδίδει στα Χανιά την πρώτη Κρητική εφημερίδα "Βακάϊ Γκιρίτ" (Φωνή της Κρήτης), μισή στα Ελληνικά και μισή στα Αραβικά.

Η δεύτερη περίοδος της Τουρκοκρατίας αρχίζει με την επαναφορά της Κρήτης στους Τούρκους, ενώ στα μέσα του 19ου αιώνα τα Χανιά καθιερώνονται ως πρωτεύουσα του Νησιού, λόγω των συχνών επαναστάσεων στο χώρο της Δυτικής Κρήτης. Γεγονός που επηρεάζει σοβαρά την εξέλιξη της πόλης, κυρίως με την επικράτηση μιας πιο ανεκτικής πολιτικής, παράλληλα με την οικονομική άνθηση. Κτίζονται νέες δημόσιες και ιδιωτικές οικοδομές που ακολουθούν τα σύγχρονα ρεύματα του νεοκλασικισμού, η πόλη επεκτείνεται και αποκτά σιγά σιγά ευρωπαϊκό χαρακτήρα ξεφεύγοντας από τα όρια των οχυρώσεων. Χτίζονται νέοι ναοί και κοινοτικά καταστήματα, σχολεία, ο καθεδρικός ναός της Τριμάρτυρης κ.ά.

Το 1841 ξεσπά το Κίνημα του Χαιρέτη και το 1858 το Κίνημα του Μαυρογένη, με το

οποίο οι Κρήτες πετυχαίνουν να κατέχουν ελεύθερα όπλα, να ασκούν τη λατρεία και να γίνεται σεβαστή η θρησκεία τους, καθώς και τη σύσταση Χριστιανικών Δημογεροντιών που είχαν αρμοδιότητα σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πρόνοιας, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου. Ακολουθεί η τριετής επανάσταση 1866 - 1869 καθώς και η επανάσταση του 1877 - 1878 που φέρνει και την περίφημη Σύμβαση της Χαλέπας. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, η Κρήτη αποχωριζόταν από την λοιπή Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνέχιζε να διοικείται από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και παραχωρούνταν ορισμένα προνόμια, μεταξύ των οποίων και η σύσταση Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων και η έκδοση εφημερίδων. Μέχρι τότε - και με εξαίρεση ελάχιστα παράνομα μονόφυλλα - εκδιδόταν, από το 1867, η ημιεπίσημη εφημερίδα της Τουρκικής Διοικήσεως "Κρήτη".

Κάνοντας χρήση των διατάξεων της Συμβάσεως της Χαλέπας, οι Χανιώτες συγκροτούν το 1879 τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο "Μίνως" και τον Γεωργικό Σύλλογο "Δήμητρα" (με παραπλήσιους σκοπούς), οι οποίοι και λίγο αργότερα ενώνονται για να δυαλυθούν τελικά μετά από μικρό χρονικό διάστημα. Το 1880 δημιουργείται ο θεατρικός θίασος "Ευτέρπη", με στελέχη του επίλεκτα μέλη της Χανιώτικης κοινωνίας, μεταξύ αυτών και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που δίνουν παραστάσεις θεατρικών έργων ή ενισχύουν θεατρικά σχήματα που επισκέπτονται τα Χανιά. Παράλληλα από το 1880 και εξής αρχίζουν να εκδίδονται στα Χανιά πλείστες εφημερίδες: "Λευκά Ορη", "Αλήθεια", "Πατρίς", " Αμυνα", η σατιρική "Κίσσα", καθώς και αρκετές τουρκικές. Το 1884 συγκροτείται ο Δικηγορικός Σύλλογος Χανίων. Αλλά το 1889 η Τουρκία περιορίζει σημαντικά τα προνόμια των Κρητών και επακολουθεί η επανάσταση του 1889 που καταπνίγηκε μετά από ένα οκτάμηνο. Το 1895 συγκροτείται η Μεταπολιτευτική Επιτροπή, αλλά στις 11 Μαΐου 1896 ο πληθυσμός των Χανίων υφίσταται μεγάλη σφαγή, όπως άλλωστε τον επόμενο χρόνο 1897, οπότε και πυρπολούνται και τα κοινοτικά καταστήματα απέναντι από τον καθεδρικό ναό, που περιλάμβαναν το επισκοπικό μέγαρο και το παρθεναγωγείο.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, που πάντοτε ενδιαφέρονταν για την Κρήτη λόγω της στρατηγικής της σημασίας, αποφασίζουν την διεθνή κατοχή του νησιού, ενώ η Ελλάδα στέλνει εκστρατευτικό σώμα 1500 ανδρών υπό τον συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο.

Το γνωστό επεισόδιο της 9ης Φεβρουαρίου 1897 με τον Σπύρο Καγιαλέ, ζωντανό κοντάρι της σημαίας του επαναστατικού στρατοπέδου Ακρωτηρίου, στον Προφήτη Ηλία, κάνει το γύρο του κόσμου. Στις 20 Μαρτίου του ίδιου χρόνου οι Μεγάλες Δυνάμεις χωρίζουν το Νησί σε διεθνείς τομείς, ενώ τα Χανιά και η γύρω περιοχή της πρωτεύουσας γίνεται πολυεθνικός τομέας.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 φθάνει στη Σούδα και αναλαμβάνει τη διοίκηση της νεοσύστατης Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, ως Ύπατος Αρμοστής, ο Πρίγκηπας Γεώργιος. Έδρα του Αρμοστή και πρωτεύουσα του Κρητικού Κράτους συνεχίζει να είναι η πόλη των Χανίων, μεγάλο διοικητικό, πνευματικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο. Η Κρητική Πο-

λιτεία έχει δική της σημαία και νόμισμα - την Κρητική δραχμή -, ιδρύεται η Τράπεζα Κρήτης, συντάσσεται το Σύνταγμα του Κρητικού Κράτους, γίνονται εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων, αρχίζει να εκδίδεται η Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας και δημιουργείται η Κρητική Χωροφυλακή. Συγκροτείται το Συμβούλιο του Ηγεμόνα και συνιστώνται πέντε Ανώτερες Διευθύνσεις, αντίστοιχες με τα σημερινά Υπουργεία. Οικονομικών, Εσωτερικών, Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και Θρησκευμάτων, Συγκοινωνιών και Ασφαλείας και τέλος Δικαιοσύνης (με Σύμβουλο-Υπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο).

Τα Χανιά στις αρχές του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την απογραφή του 1900, έχουν περίπου 21.000 κατοίκους και συνεχίζουν να είναι πρωτεύουσα της Κρήτης. Η πόλη έχει στενούς δρόμους, μικρές πλατείες και κτήρια με στοιχεία ενετικά, τουρκικά και ελληνικά - πολυεθνική πόλη, με γνήσιο Κρητικό χαρακτήρα αλλά και με ξενικές επιρροές, λόγω των κατακτητών του παρελθόντος αλλά και της παρουσίας των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων που παραμένουν στο Νησί. Τα Χανιά ασφυκτιούν περιορισμένα ακόμη μέσα στα όρια της παλιάς εποχής, τα φρούρια και τις τάφρους γύρω τους, τα "χεντέκια", κι έτσι μια νέα πολιτεία αρχίζει να αναπτύσσεται σιγά σιγά έξω από τα τείχη που οριοθετούν τη σφιχτοδεμένη ύπαρξη της μεσαιωνικής πόλης. Ωραιότατα νεοκλασικά κτήρια, σωστά καλλιτεχνήματα, αρχίζουν να ορθώνονται, φτιαγμένα από ειδικευμένους μηχανικούς και εργολάβους, ενώ οι τάφροι τώρα πια, γύρω από τα τείχη, χρησιμοποιούνται για την καλλιέργεια λαχανικών και οπωρικών, για τις ανάγκες της πόλης. Τα τείχη, χτισμένα το 1252, είχαν τρεις πύλες, μια στα ανατολικά, την πύλη της Άμμου, Σαμπιονέρα, στο Κουν-Καπί, που είχε ονομασθεί έτσι από το αμμώδες έδαφος της περιοχής, την πύλη στη συνοικία Τοπχανά, το "πορτάκι", στο τέλος της σημερινής οδού Θεοτοκοπούλου, που εξυπηρετούσε τη στρατιωτική Υπηρεσία, αλλά και τους Εβραίους που έμεναν στη συνοικία της Οβριακής και όταν είχαν κηδεία κατευθύνονταν στο Εβραϊκό νεκροταφείο, στα νοτιοδυτικά του εργοστασίου της ΑΒΕΑ. Και τέλος την πύλη του Καλέ-Καπισί, πύλη του φρουρίου, Porta Retimiota όπως λεγόταν παλαιότερα, μια που από εκεί άρχιζε ο δρόμος για το Ρέθυμνο, που βρισκόταν στα νότια του τείχους που περιέκλειε την πόλη. Στα παλαιότερα χρόνια, όπως άλλωστε οι περισσότερες πύλες των φρουρίων, άνοιγε με την ανατολή του ηλίου και κλειδωνόταν με τη δύση του. Από αυτή είχε βγει και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης στις 3 Νοεμβρίου του 1898. Απέναντι από το Καλέ-Καπισί βρισκόταν η πλατεία Κοτζάμπαση, που πήρε το όνομά της μετά τη δολοφονία, στο μέρος εκείνο, του Καβάση του Ρωσικού Προξενείου Γιώργη Κοτζάμπαση.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η πόλη ασφυκτιά μέσα στα τείχη, ενώ μια νέα πολιτεία αρχίζει να σχηματίζεται και να αναπτύσσεται απ' έξω. Η ανάγκη ένωσης των δύο τμημάτων της πόλης φέρνει τις κατεδαφίσεις των φρουρίων και τη δημιουργία ρηγμάτων στο Κρύο Βρυσάλι, στο Καλέ-Καπισί και στα ανατολικά της Piatta Forma, προς το κτήριο του Γυμνασίου, ενέργεια που με τις σημερινές αντιλήψεις θεωρείται λανθασμένη, την επο-

Το ρήγμα στα τείχη

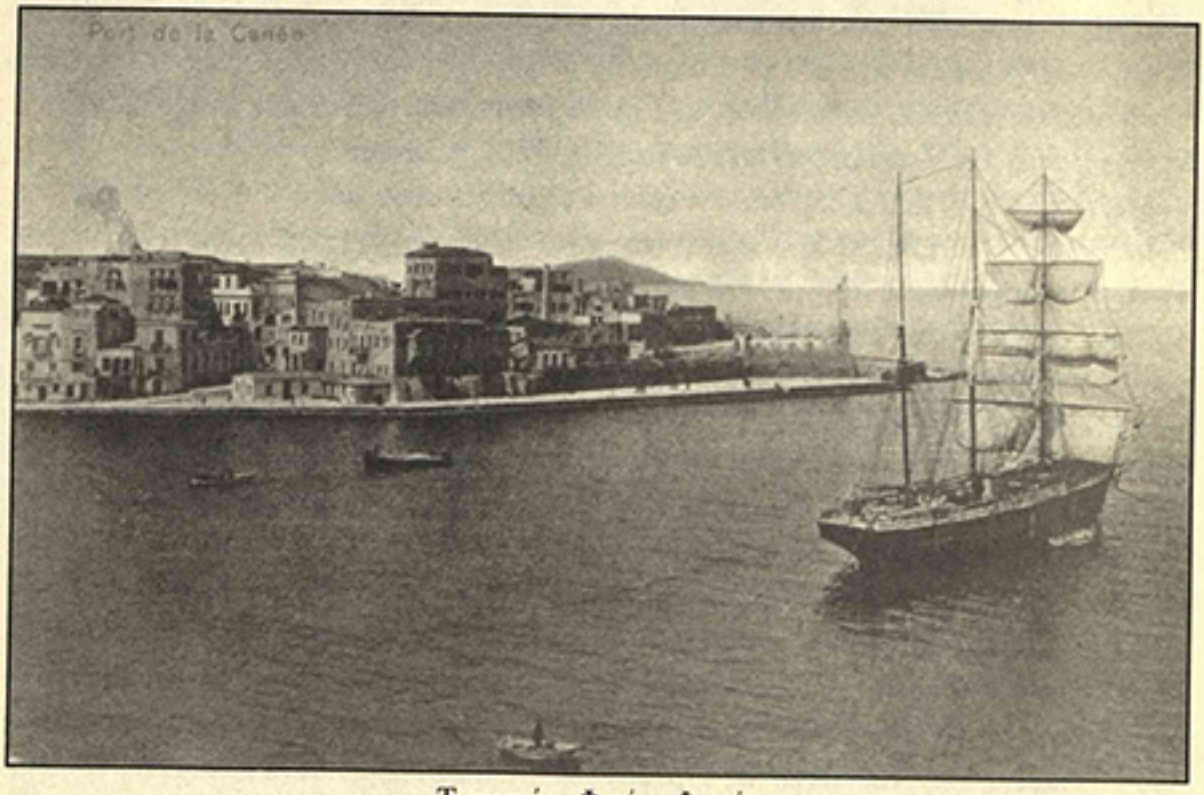

Τοπχανάς - Φρούριο Φιρκά

χή όμως αυτή εθεωρείτο ότι εξυπηρετούσε τους πολίτες και συνέβαλλε στον εξωραϊσμό και στην ανάπτυξη της πόλης. Χαρακτηριστικά μάλιστα είναι τα δημοσιεύματα της εποχής. Είναι ευχής έργον ότι δεν επικράτησε ως τις μέρες μας η άποψη - με κάποιες ίσως εξαιρέσεις - ότι θα πρέπει να γκρεμίζουμε φρούρια, μνημεία, αγάλματα, απομεινάρια άλλων δύσκολων και σκληρών εποχών και να διαγράφουμε από τη μνήμη και την ιστορία μας γεγονότα, αγώνες και ιστορικές περιόδους του Νησιού μας, σαν να μην υπήρξαν ποτέ.

Η πόλη των Χανίων, λοιπόν, στις αρχές του αιώνα, όπως αναφέρεται σε σχετικά δημοσιεύματα, «μη δυναμένη να αναπτυχθή εντός του στενού χώρου του φρουρίου έχει στενάς οδούς και σκολιάς. Αλλά διά της κατεδαφίσεως μέρους του τείχους εύρεν ελευθέραν διέξοδον εις τα πέριξ, όπου πολλαί οικοδομαί ανεγείρονται επί κανονικωτέρου σχεδίου. Η πόλις Χανία περιβαλλομένη υπό τειχών ανεγερθέντων υπό των Ενετών τω 1252, ων μέρος εκρημνίσθη ήδη υπό της Αυτονόμου Κρητικής Πολιτείας, έχει εντός μεν των τειχών τα εξής Δημόσια, Δημοτικά και Κοινοτικά οικοδομήματα . Φυλακάς των υποδικοκατα-δίκων, δημοτικόν Σχολείον των Αρρένων, Ηγεμονικά Ανάκτορα, Παρθεναγωγείον και Επισκοπήν, ανεγερθέντα δαπάναις του Αυτοκράτορος της Ρωσίας Νικολάου του Β , Νομαρχείον, Τελωνείον, δύο ναούς των Ορθοδόξων, ένα των Καθολικών, Εβραϊκήν Συναγωγήν, εννέα τουρκικά τεμένη (τζαμιά), Μουσουλμανικόν Σχολείον, Δημαρχείον και Δημοτικόν Νοσοκομείον... Η πόλις έχει το πλείστον λιθοστρώτους και στενάς οδούς, μικράν πλατείαν των Μαυροβουνίων καλουμένην (πρότερον Σανδριβάνι) και πλακόστρωτον προκυμαίαν. Ο λιμήν των Χανίων είναι μικρός και σχετικά αβαθύς, δεχόμενος εν τοις ύδασιν αυτού μικράς χωρητικότητος ατμόπλοια, λίαν επισφαλής, ατε προσβαλλόμενος υπό βορείων και δυτικών ανέμων. Εις την είσοδον αυτού, αριστερά ως προς τον εισπλέοντα, υπάρχει φάρος με ακίνητον λευκόν φως, ορατόν εξ αποστάσεως 12 μιλίων. Η εν τη πόλει βιομηχανία είναι καθεκλοποιία, οινοπνευματοποιία και σαπωνοποιία, ήρξατο δε ν' αναπτύσσηται η βιβλιοδετική και η τυπογραφική». «Η πόλις των Χανίων ασκεί το μεγαλύτερον εμπόριον της Κρήτης, και μάλιστα της εξαγωγής ελαίου, καλλωπίζεται δε ολονέν, καταρριπτομένων των κιοσκίων...».

Στις γειτονιές αυτής της πόλης που «ολονέν καλλωπίζεται» μας μεταφέρουν κείμενα των χρόνων εκείνων, που περιγράφουν με γλαφυρότατο τρόπο τις ομορφιές και τις εικόνες από την καθημερινή ζωή της πόλης.

Ο Τοπχανάς είναι η Χριστιανική αριστοκρατική συνοικία στη βορειοδυτική άκρη της πόλης, που πήρε το όνομά της από τα κανόνια που ήταν εγκατεστημένα παλαιότερα στον προμαχώνα Σαν Σαλβατόρε. Η συνοικία έχει ωραία σπίτια και στενά δρομάκια αλλά και σωζόμενα βενετσιάνικα κτήρια που «διατηρούν την ατμόσφαιρα της μεσαιωνικής σιωπής και του μισόφωτου, που βοηθά σε αναδρομές και αναπολήσεις». Παλαιότερα βρίσκονταν εκεί και τα Προξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων, πριν μεταφερθούν στη Χαλέπα. Τώρα τα διάφορα κέντρα της προκυμαίας προσφέρονται για τις κοσμικές συναντήσεις των Χανιωτών,

Πλατεία Μαυροβουνίων (Συντριβάνι)

Τέμενος Κιουτσούκ Χασάν (Γυαλί)

με τη μπάντα να παίζει τις γιορτινές μέρες. Στη βορειοδυτική πλευρά του Τοπχανά υψώνεται το φρούριο Φιρκά (=στρατιωτική μονάδα, μεραρχία). «Ένας αρκετά ευρύχωρος στρατών, πολύ περιποιημένος, καταλαμβάνει το εσωτερικόν μέρος του παλαιού φρουρίου του στηριζομένου επάνω εις τα παλαιά τείχη. Και κάτω από τα τείχη αυτά απλώνεται μια ευρύχωρος και ωραία, αλλ' ακόμη απεριποίητος πλατεία, τα κράσπεδα της οποίας βρέχονται από το κουρασμένον της θαλάσσης κύμα. Μερικά ωραία σπίτια υψώνονται προς τ' αριστερά του παλαιού φρουρίου και ένα ωραίο ζυθοπωλείον με το επίκαιρον όνομα "Ακταίον" είναι ο μεγαλύτερος ανταγωνιστής του Δημαρχιακού Κήπου, ως Χανιώτικου κέντρου. Εις εκείνο το "Ακταίον" όπου το καλοκαίρι προσφέρεται μπύρα Κλωναρίδου, με την μουσικήν του φλοίσβου καλύπτουσαν τας παραφωνίας ενός ξεκουρδισμένου βιολιού και ενός πολυπαθούς πιάνου, περνούν τα βράδυα του καλοκαιριού Χανιώται συζητηταί και Χανιώτισσαι χαριτωμέναι και κομψότατα».

Το Σαντριβάνι - αν και μικρή - είναι η κοσμικότερη πλατεία, πλακόστρωτη, με καφενεία, ξενοδοχεία και λέσχες, καταστήματα πολυτελείας νεωτερισμών, το Δημαρχείο. Είναι κέντρο συζητήσεων και συναντήσεως των Χανιωτών κι είχε πάρει το όνομά του από μια ογκώδη κρήνη που είχε κατασκευασθεί εκεί επί τουρκοκρατίας και στην οποία προσκολλήθηκαν ως υδροδόχες μαρμάρινες λάρνακες. Το Σαντριβάνι είναι κλειστό από τη βορεινή πλευρά με κτήρια (που κάηκαν αργότερα) και έχει δυο περάσματα, ένα στενό για τους πεζούς στο βορειοδυτικό μέρος, κάτω από μιά στοά που σχηματίζουν τα κτήρια, και ένα πλατύτερο στη βορειοανατολική πλευρά, για τις άμαξες, τα κάρα και τα βιζαβί.

«Το Σαντριβάνι. Ποιος επήγε στην Κρήτη και δεν το έμαθε; Ποιος επήγε στα Χανιά και δεν έγινεν από τους τακτικούς του θαμώνας; Ποιος έφυγε και το ελησμόνησε; Αι Αθήναι έχουν την πλατείαν Συντάγματος, η Κωνσταντινούπολις το κέντρο του Γαλατά Σεράι, η Σμύρνη το Και, η Κέρκυρα την Σπιανάδαν, η Σύρος την Πλατείαν της, αι Πάτραι την πλατείαν Γεωργίου, το Παρίσι την Place de la Concorde, το Λονδίνον το Trafalgar Square, η Νέα Υόρκη το Herald Square. Τα Χανιά έχουν το Σαντριβάνι των και είναι υπερήφανα δι' αυτό... Εις την μικράν αυτήν πλακόστρωτον πλατείαν, την οποίαν περικλείουν καφενεία και καταστήματα και ξενοδοχεία και λέσχαι, ζουν χειμώνος και θέρους τα πολιτικολογούντα, τα εμπορευόμενα, τα εργαζόμενα, πολυάσχολα Χανιά. Εκεί είναι τα αριστοκρατικά ξενοδοχεία και τα εκλεκτά κέντρα. Εκεί τα Ευρωπαϊκά εδωδιμοπωλεία, τα καταστήματα πολυτελείας και νεωτερισμών, εκεί τα μικρά αλλά κομψότατα κουρεία, εκεί τέλος η κεντρική αγορά και τα πολιτικά κέντρα, προεξαρχούστης της λέσχης του Κονδυλάκι και του ιστορικού "σιμπιλιχανέ", είδους οκνηροστασίου, ανάγοντος την ύπαρξίν του εις τους παλαιούς της τουρκοκρατίας χρόνους. Χειμώνα ή καλοκαίρι, αδιάφορον, το Σαντριβάνι είναι πάντοτε αειθαλές κέντρον συζητήσεων. Εκεί σχολιάζονται αι νόται των Δυνάμεων και τα άρθρα του Μπάουτσερ, αι δηλώσεις του Γκρέυ και τα τηλεγραφήματα του Γκάλλι, το Τουρκικόν σύνταγμα και τα έργα της Εκτελεστικής. Διότι, όλα κι όλα, αλλά οι Κρη-

τικοί και ιδίως οι Χανιώται είναι πολιτικοί. Λέγω ιδίως οι Χανιώται, διότι εις το Ρέθυμνον και το Ηράκλειον ο κόσμος είναι πρακτικώτερος και εμπορικώτερος. Αλλά εις τα Χανιά! Ειμπορείς να καθήσης από το πρωί μέχρι βαθείας νυκτός εις το Σαντριβάνι και να μην εξαντληθή η συζήτησις. Όλη η πολιτική ιστορία της Κρήτης, με τους αγώνας, τας περιπετείας, τας χαράς και τας απογοητεύσεις της, περνά καθημερινώς εις αφηγήσεις, από τας οποίας ένας ξένος πάντοτε θα μάθη μίαν λεπτομέρειαν που δεν εγνώριζεν...» .

Στο Καστέλι, τη συνοικία πάνω από το Σαντριβάνι, υπάρχουν πύλες στ' ανατολικά και δυτικά και μιά τρίτη στενή πύλη στα νότια, με σκαλοπάτια, που έμεινε με το όνομα "Τα σκαλάκια". Λίγο πιο δίπλα από τα Σαντριβάνι είναι η Οβριακή, η συνοικία της Ισραηλικτικής παροικίας, με μεγάλη και μικρή συναγωγή, ενώ προς τα βόρεια του Σαντριβανιού βρίσκεται το "Μέγα ξενοδοχείον της Αγγλίας" καθώς και το "Γυαλί τζαμισί", το τέμενος του Κιουτσούκ Χασάν, με ιδιόμορφο σχήμα, το μιναρέ του, τους μικρούς και το μεγάλο τρούλο.

Στο λιμάνι βρίσκονται οι αποθήκες, τα εμπορικά και ναυτιλιακά γραφεία, το τελωνείο, πολλά καταστήματα και τα ιχθυοπωλεία. Τα πλοία που έρχονται από την Ελλάδα, το εξωτερικό ή από άλλα λιμάνια της Κρήτης, μια και υπάρχει και θαλάσσια επικοινωνία με τα διάφορα λιμάνια του Νησιού, σταματούν αρόδω, έξω από το λιμάνι και οι επιβάτες, οι αποσκευές και τα προϊόντα μεταφέρονται με βάρκες στην ξηρά και το αντίθετο.

«Περνώντας στενούς και κατερημωμένους δρόμους, σκύβοντας κάτω από καμάρες - απομεινάρια βαριά και θλιβερά των παλιών κατακτητών - βγαίνεις στη Σπλάντζια, τη Σπλάντζια την ολοκόκκινη από τα τουρκικά φέσια. Η Σπλάντζια είναι η τουρκική πλατεία των Χανίων. Γύρω γύρω τουρκόσπιτα εγείρονται με καφασωτά παράθυρα και περιστερεώνες επάνω στην κορνίζα. Η πλατεία είναι ενα κομμάτι ζωντανής τουρκιάς μέσα στην πρωτεύουσα της Κρήτης. Καφενεία και μαγαζάκια τούρκικα γύρω και Τουρκαλάδες καλοντυμένοι και Τουρκαλάδες ξυπόλητοι, αράπηδες καψαλιασμένοι, με κάτι μπράτσα και πόδια σαν να τα γαλβάνισεν η δουλειά, ροφούν σε μεγάλα φλυτζάνια τον καφέ τους ή συζητούνε με χαμηλωμένη φωνή και σκυμμένα κεφάλια. Στη μέση ένα κιόσκι τουρκικό εγείρεται μέσα σε ένα μικρό και ανθισμένο κηπάκον. Εκεί πάνε και πίνουνε οι προεστοί οι τούρκοι και οι μπέηδες τον καφέ τους και τον αργιλέ. Ενας γερωπλάτανος δίπλα στέκεται σοβαρός και μελαγχολικός σαν χότζας.... Όλη η Τούρκικη πλατεία γεμάτη άνθη και κλαριά και βασιλικούς και δροσιά και φρεσκάδα... Απέναντι εγείρεται ένα τζαμί [Χουνγκιάρ τζαμισί = τέμενος του Μονάρχου, αφιερωμένο στον Σουλτάνο] δείχνοντας τον ουρανό με τον άσπρο μιναρέ του... Αυτά μεταξύ ενός ποτηριού νερού και ενός καφέ στην πλατεία της τούρκικης γειτονιάς, ανάμεσα σε ραχατλήδες Τούρκους ξαπλωμένους, σε κατάμαυρους αράπηδες, σε Τουρκόπουλα που χοροπηδούν επάνω εις το καλντιρίμι και σε χανούμισες που συχνοπερνούν μεγαλοπρεπώς με ανοιχτές τις κατάμαυρες ομβρέλλες... Άλλοτε εις χρόνια μαύρα τα οποία επέρασαν, εις την πλατείαν αυτήν εθανατώνοντο οι Χριστιανοί μάρτυ-

Το περίπτερο στη Σπλάντζια

Ο Δρόμος προς τη Χαλέπα - Προξενεία

ρες της Κρητικής Ελευθερίας και από των κλάδων του πλατάνου εκρεμώντο τα μέλη των διά να χρησιμεύσουν ως στόχος βολής των Τουρκικών τσιφτέδων... Τώρα η πλατεία είναι ένα ήμερον κέντρον εις το οποίον μεταβαίνων ο Χριστιανός είναι βέβαιος ότι θα τύχη μεγάλων και προπαντός ειλικρινών περιποιήσεων. Η Σπλάντζια ευρίσκεται εν τη δόξη της κατά τας μεγάλας μουσουλμανικάς εορτάς, όταν οι εν τέλει πηγαίνουν εκεί να συγχαρούν τους Τούρκους συμπολίτας. Παίζει η μουσική της Χωροφυλακής, καίονται πυροτεχνήματα το βράδυ, γίνεται διασκέδασις μοναδική...».

Τούτη η συνοικία, που στα παλιά σχεδιαγράμματα αναφέρεται ως Ponte de Viari, είναι για τους Τούρκους ό,τι είναι για τους Χριστιανούς το Σαντριβάνι. Κάτω από τον πελώριο πλάτανο και το κομψό αραβικό περίπτερο είχε κατασκευασθεί παλαιότερα μια υπόγεια υδαταποθήκη με κρουνούς στην οποία κατέβαινε κανείς με τρεις σκάλες.

Λίγο πιο πάνω, μέσα σε στενάκι, διατηρείται η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, ενώ πίσω από την "οδό Πεταλάδικα", σημερινή οδό Τσουδερών, βρίσκεται το Αγά τζαμισί, το τέμενος του οποίου ο μιναρές σώζεται και σήμερα στο εργοστάσιο Μαλινάκη.

Προς τ' ανατολικά ξεκινά η οδός Χαλέπας, ο κύριος δρόμος έξω από τα τείχη, σημερινή οδός Ελ. Βενιζέλου, δρόμος περιποιημένος και δενδροφυτεμένος με γαλάζιες ακακίες από τα αγροκήπια της Γεωργικής Εταιρείας Γεωργιουπόλεως, που καταλήγει στο πλούσιο αριστοκρατικό προάστιο και θέρετρο των εύπορων Χανιωτών. Η Χαλέπα, με κτήρια πολυτελή κι όμορφα, είναι ένα μικρό παράρτημα της Ευρώπης, με τα προξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων, τη σχολή του Σαν Ζοζέφ, όπου οι καλόγριες μαθαίνουν στα πλουσιοκόριτσα Γαλλικά και καλή συμπεριφορά, την κομψότατη εκκλησούλα της Αγίας Μαγδαληνής μέσα στους ανθισμένους κήπους. Εδώ και η κατοικία του Ύπατου Αρμοστή, που στις αρχές του αιώνα ήλθε σε σύγκρουση με τον Βενιζέλο και τον απέλυσε από Σύμβουλο της Δικαιοσύνης.

Μετά το Κίνημα του Θερίσου το 1905, στο οποίο ως γνωστόν πρωτοστάτησε ο Βενιζέλος, ο Πρίγκηπας Γεώργιος αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει το 1906 κάποια νύχτα την Κρήτη, από την ακτή των Ταμπακαριών. «Ο περίπατος προς την Χαλέπαν ό,τι τερπνόν. Εδώ νεότευκτα και κηποκόσμητα μέγαρα, με προαύλιον την απέραντον θάλασσαν. Εδώ και το κομψόν ανάκτορον του πρίγκηπος. Κατάκλειστον. Ίσως κάποιος κηπουρός πατεί κάποτε το πόδι του εις το περιβόλι για να περιποιείται τις πορτοκαλλιές και μερικά άνθη. Παραπλεύρως, συνορευόμενον σχεδόν, το σπίτι του Βενιζέλου. Σιωπούν σκυθρωπά απέναντι αλλήλων. Μάτην η σελήνη χύνει επάνωθεν το μειλίχιον φέγγος της. Από μικρόν ύψωμα η ιδία δείχνει την έρημον ακτήν, όπου με νυκτοφάναρο εφώτιζεν ένας ηγεμών την αποβάθραν της εξορίας του... Η Χαλέπα, ευρωπαϊκότατη με όλα τα προσόντα, ευρωπαϊκά σπίτια, ευρωπαϊκά προξενεία, ευρωπαϊκάς λέσχας και ευρωπαϊκάς βίλλας. Ό,τι μπορούσε κανείς να επιθυμήση διά μίαν ιδεώδη διαμονήν, το ευρίσκει εις την Χαλέπαν, πρασινάδα και ακρογιαλιάν. Η πρώτη κυριαρχεί γύρω γύρω εις τα χαριτωμένα σπίτια. Η δευτέρα εκδη-

λούται με τον θόρυβον των κυμάτων της και με το νανούρισμα των φλοίσβων της. Μακάριος ανήρ, ο εν Κρήτη διαμένων και εν Χαλέπα καθήμενος....».

Ξαναγυρνώντας στην πόλη, περνούμε από την περιοχή των Δικαστηρίων. Το μέγαρο αυτό, η σημερινή Νομαρχία και Δικαστήρια, σχεδόν μόνο του στην περιοχή, είναι το διοικητικό κέντρο όλων των Υπηρεσιών. «Το Μέγαρον των Δικαστηρίων. Να ότι και η Κρητική Πολιτεία ευρήκεν ένα αξιοπρεπές και σχετικώς αρχοντικόν οίκημα διά να εγκατασταθεί. Απομεμονωμένον μέσα εις μίαν πλατείαν, το Διοικητικόν Μέγαρον είναι κέντρον όλων των Ανωτάτων της Πολιτείας Υπηρεσιών. Εκεί είνε αι Διευθύνσεις, επέχουσαι θέσεις Υπουργείων, εκεί το Γενικόν Λογιστήριον, εκεί τα Διαστήρια, εκεί το Κυβερνητικόν Τυπογραφείον, εκεί τέλος αι αρχαί και όλα εκτός των Στρατιωτικών. Καθόλου γραφειοκρατικά τα Κυβερνητικά γραφεία της Κρήτης, απεναντίας μάλιστα, εργατικά, οικοκυρεμένα, καλοκατηρτισμένα, καθαρώτατα, με υπαλλήλους ευγενείς, ικανωτάτους και γνωρίζοντας την δουλειά των. Βγαίνει κανείς με τας ευρωπαϊκωτέρας εντυπώσεις από το ενδιαίτημα αυτό της επισήμου Κρήτης...».

Ο Δημοτικός Κήπος, λίγο πιο κάτω από τα Δικαστήρια, είναι μια μικρή όαση. Παλαιότερα ήταν μια αμμώδης έκταση, συνέχεια του σταδίου. Έργο του Ρεούφ Πασά, που επέβλεψε ο ίδιος τη διαμόρφωσή του, ο Κήπος είχε σχεδιασθεί το 1870 σε ευρωπαϊκά πρότυπα και είχε φυτευθεί με πολλά αειθαλή δένδρα και λουλούδια. «Εις την εποχήν της ευρωπαϊκής κατοχής, αυτός ο κήπος ήτο το εντευκτήριον των ευρωπαϊκών αξιωματικών και το κέντρον των γλυκοξύνων συναντήσεων. Επείχεν θέσιν πάρκου και βουλεβάρτου. Έπαιζεν εκεί τακτικά η μπάντα της Χωροφυλακής και η μουσική των ευρωπαϊκών στρατευμάτων. Τώρα αι παλαιαί εκείναι δόξαι επέρασαν και εις τον κήπον συχνάζουν οι ευρωπαϊκώτατοι Χανιώται... Μέσα εις τον Κήπον, πολύ καλά περιποιημένον και δενδρόφυτον, με μίαν θαυμασίαν θέαν προς το βάθος, είναι το κτίριον της Βουλής. Άλλοτε ήτο θέατρον, αλλ' όταν το πρωτοείδα μου εφάνη ότι ήτο παρεκκλήσι. Ταπεινόν, μονώροφον, σκοτεινό και κάθε άλλο παρά επιβάλλον, το Κρητικόν Κοινοβούλιον, μου έκαμε την εντύπωσιν μιας Κρήτης βασανισμένης, ταπεινωμένης και πτωχής, η οποία δεν είχε τα μέσα να στεγάση καλλίτερον τους λαϊκούς της αντιπροσώπους. Και όμως αυτό το σαθρόν και πενιχρόν κτίριον με τα μαυρισμένα κεραμίδια και τους ασβεστοχρισμένους τοίχους, υπήρξεν ο τελευταίος σταθμός των ευλογημένων Κρητικών αγώνων. Και ενόμισα πως ευρισκόμην εις το Άγιον Βήμα εκκλησίας, την στιγμήν που εμβήκα στην σκοτεινή του αίθουσα, που είχε διά μόνον της φως δύο - τρία χαμηλά παράθυρα και μόνο στολίδι της μίαν κυανόλευκον σημαίαν...».

Αλλά όπως ήδη αναφέρθηκε η πόλη επεκτείνεται έξω από τα τείχη προς όλες τις πλευρές. «Δυτικώς των Χανίων κείται εις απόστασιν 10η Νεάπολις (Καινούργια Χώρα), παρά την οποίαν υπάρχει εργοστάσιον ελαιουργίας και σαπωνοποιίας, δυτικώτερον κείται το Βαρούσι, τουρκική αγροικία, κέντρον των δολοφόνων κατά τας ημέρας της δουλείας...». Προς τα νοτιοδυτικά βρίσκονται «τα περίχωρα (Τοπ-Αλτί) περιλαμβάνοντα τας αγροικίας

Το Διοικητικό Μέγαρο (Δικαστήρια)

Δημοτικός Κήπος Χανίων

Βαρούσι, Πελεκαπίνα, Κομμεναριά (κατοικούνταν από λεπρούς παλαιότερα, που μεταφέρθηκαν στην Σπιναλόγγα), Άγιος Βασίλειος, Μπάρμπου κλπ....». Έξω από την πόλη είναι και τα "μεζαρλίκια", το τούρκικο νεκροταφείο, που απλώνεται από τη σημερινή οδό Αποκορώνου ως τα Νέα Καταστήματα και το εικονοστάσι του Αγίου Κωνσταντίνου.

Στ' ανατολικά βρίσκεται η συνοικία Κουμ-καπισί με χαμόσπιτα και καλύβες, όπου ζουν οι χαλικούτες Βεγγάζιοι και φτωχοί Τούρκοι. «...Η μεταξύ Χανίων και Χαλέπας αμμώδης έκτασις Κουμ-Καπί παρεχωρήθη εις Βεγγαζίους, οίτινες αντί οικιών είχον σκηνάς, τας οποίας κατεσκεύαζον οι ίδιοι. Τούτο απετέλει μίαν ασχημίαν, καθόσον ο συνοικισμός ούτος των Βεγγαζίων, καταλαμβάνων το ωραιότερον μέρος της έξω πόλεως, λόγω της γειτνιάσεως αυτού προς την θάλασσαν εκώλυε την ένωσιν των Χανίων μετά της Χαλέπας... Όλοι του οι κάτοικοι στεγάζονταν σε καλύβες κανωμένες από πασάλους ξύλινους και στεγασμένες και ντυμένες από ντενεκέδες. Το τελευταίο αυτό οικοδομικό υλικό αφθονούσε στα Χανιά, γιατί όλο το φωτιστικό υλικό (το πετρέλαιο ή γκάζι εξ ου και γκαζοντενεκές) εισαγόταν σε τέτοια δοχεία, τοποθετημένα ανά δύο μέσα στις γκαζόκασες... Οι πρώτοι Χαλικούτες, έτσι λέγονταν μ' ένα κοινό όνομα, όλοι αυτοί οι μαύροι και ημίλευκοι Αφρικανοί μαζεύτηκαν στην Κρήτη και κυρίως στα Χανιά, από τα σκλοβοπάζαρα της Ανατολής, για τις δουλειές των δούλων (χαμάληδες, βαρκάρηδες, λούστροι) και κάθε άλλη παρακατεινή και βρωμερή δουλειά... Έτσι σιγά σιγά εγκαταστάθηκαν στην πολιτεία μόνιμα, αφού οικόπεδο και οικοδομικό υλικό υπήρχε δωρεάν...». Αργότερα «...Από την συνοικίαν κουμ-Καπί αφηρέθη το άθροισμα εκείνων των σκηνών και εις την θέσιν αυτήν ωκοδομήθησαν οικίαι λίθιναι. Δυστυχώς δεν ελήφθη εγκαίρως κυβερνητική πρόνοια και ο συνοικισμός εκείνος με τα μικρόσπιτα και τους στενούς και σκολιούς δρόμους παρουσιάζει ακόμη εικόνα Αφρικανικού χωρίου...».

Αλλά στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας γίνονται πολλά έργα ανασυγκρότησης - διάνοιξη δρόμων και πλακόστρωση, αποχετευτικά έργα καθώς και εξωραϊσμού και καλλωπισμού, ανεγείρεται η περίφημη Δημοτική Αγορά. Το αρχιτεκτονικό ρεύμα του νεοκλασικισμού έρχεται να προσθέσει τη σφραγίδα του στα στενά δρομάκια της παλιάς πόλης. Το πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι σε υψηλό σημείο, λειτουργούν νέα σχολεία, το ποσοστό του αναλφαβητισμού μικραίνει, έχει συγκροτηθεί από το 1899 ο Φιλολογικός Σύλλογος "Χρυσόστομος" και στη συνέχεια ιδρύονται όλο και περισσότερα πνευματικά, φιλανθρωπικά, αθλητικά και εργατικά σωματεία, διοργανώνονται πλείστες εκδηλώσεις. Έρχονται πολυμελείς και καλά καταρτισμένοι ελληνικοί και ξένοι θίασοι, μαθητές επίσης δίνουν θεατρικές παραστάσεις με αξιώσεις και μάλιστα στα αρχαία Ελληνικά. Χώροι των παραστάσεων ο Δημοτικός Κήπος, το θέατρο της Σπλάντζιας, του Καλέ-Καπισί, του Φαλήρου στο Κούμ-Καπί, του Καστελιού.

Στο "Ακταίον" ο κουκλοπαίχτης Χρήστος Κονιτσιώτης, «ο πρύτανις των ανδρεικέλων», συγκεντρώνει πλήθη μικρών και μεγάλων, με τον μεγάλο ξύλινο θίασό του. Δίδο-

νται συναυλίες, διοργανώνονται μουσικοφιλολογικές εσπερίδες, έρχονται ο φωνογράφος και ο κινηματογράφος στα Χανιά.

Κυκλοφορούν εφημερίδες και περιοδικά με αξιοθαύμαστη ύλη, ενώ το 1901 στα πρωτοπόρα Χανιά γίνεται πρόταση χειραφέτησης της γυναίκας στην Κρητική Βουλή, από τον Σφακιανό βουλευτή Γεώργιο Δασκαλογιάννη.

Η Αρμοστεία καταργείται σιωπηρά και ακολουθείται από τη Γενική Διοίκηση, ενώ την 1η Δεκεμβρίου του 1913 πραγματοποιείται στο φρούριο Φιρκά η επίσημη τελετή της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού και απερίγραπτης χαράς.

Τα Χανιά συνεχίζουν να είναι η πρωτεύουσα της Κρήτης και έδρα της Γενικής Διοικήσεως και τις επόμενες δεκαετίες. Υφίστανται όμως σταδιακά πολλές επεμβάσεις για τον "εκσυγχρονισμό" της παλιάς πόλης, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται σιγά σιγά ο μνημειακός της χαρακτήρας.

Πάντα πρώτοι οι Χανιώτες τρέχουν σ' όλους τους εθνικούς αγώνες της μάνας Ελλάδας. Στα Χανιά γίνεται και το αντιδικτατορικό Κίνημα του 1938, αφού οι κάτοικοι αυτής της πόλης έχουν πάντοτε όραμά τους τη Δημοκρατία και την Ελευθερία.

Πρωταρχικό ρόλο παίζουν και πάλι τα Χανιά και στη θρυλική Μάχη της Κρήτης. Από εδώ ξεκίνησε η επιδρομή των Στούκας, η πόλη βομβαρδίζεται συνεχώς, εδώ πέφτουν οι πρώτοι αλεξιπτωτιστές και εδώ πρωτοσυναντούν την απελπισμένη και ανυποχώρητη αντίδραση του Κρητικού λαού, όχι μόνο τις 10 μέρες της Μάχης μα και αμέσως μετά την κατάληψη της Κρήτης, με τον σχηματισμό των αντιστασιακών ομάδων.

Το 1964 η πόλη των Χανίων χαρακτηρίζεται από την Πολιτεία ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο και καταβάλλεται έντονη προσπάθεια για τη διατήρηση και ανάδειξη του ιστορικού χαρακτήρα της. Γιατί παρά την έντονη ανάπτυξη των τελευταίων χρόνων, τις επεμβάσεις, τις καταστροφές και τις μοντέρνες αρχιτεκτονικές αντιλήψεις, η παλιά πόλη μας κατάφερε να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό το ιστορικό της πρόσωπο.

Τα Χανιά μας λοιπόν, τούτη η πόλη η αγαπημένη, με την μακραίωνη, όπως είδαμε, ιστορία, η πόλη η αρχαία μα και σύγχρονη, η πόλη των λουλουδιών και του πολιτισμού, η πόλη των αγώνων στα πεδία των μαχών και της πολιτικής, η πόλη για τ' άρματα μα και για τα γράμματα και τις τέχνες, η πόλη της Λευτεριάς και της Δικαιοσύνης, η πόλη μας, που δεν ονομάσθηκε άδικα Βενετία της Ανατολής, σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης για αιώνες, καίριο σημείο της Μεσογείου ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, κατακτήθηκε, υπέφερε, υποδουλώθηκε, μα δεν έσκυψε. «Ολονέν καλλωπίζεται», για να θυμηθούμε την παλιά περιγραφή, και αλλάζει συνεχώς - προς το καλύτερο άραγε, ή μήπως όχι;

Εικόνες νοσταλγικές μέσα από κείμενα αλλά και φωτογραφίες και παλιές κάρτ-ποστάλ μάς μεταφέρουν τώρα πια σε παλαιότερες στιγμές και μπορούμε να παρακολουθήσουμε στοιχειωδώς την πορεία της και τις αλλαγές στις γειτονιές της, ώστε να έχουμε ένα

μέτρο σύγκρισης με την σημερινή εποχή. Αντιπροσωπευτικές εικόνες εποχών που χάθηκαν, μα δεν ξεχάσθηκαν, που διασώθηκαν χάρις στην φροντίδα, την αγωνία, την αγάπη και το σεβασμό στην πολιτιστική μας κληρονομιά, λογίων, δημοσιογράφων, λογοτεχνών, φωτογράφων, συλλεκτών και αρχειακών υπαλλήλων. Πολλά από αυτά που περιγράφονται ή απεικονίζονται στις φωτογραφίες, παραμένουν ίδια κι αναλλοίωτα από το χρόνο. Σ' άλλα σώζονται ακόμη αμυδρά τα στοιχεία που τα ανέδειξαν ως θέματα άξια περιγραφής, καταγραφής και φωτογράφισης. Κι άλλα, αλλοίμονο, έχουν εξαφανισθεί εντελώς, χωρίς να υποδηλώνεται πουθενά στη σημερινή πόλη πως κάποτε έγραψαν τη δική τους σελίδα στο βιβλίο της Χανιώτικης ιστορίας και πολιτισμού.

Κι εύχεται κανείς να είχαμε λίγο περισσότερη ευαισθησία, λίγο πιο ανοιχτό το μυαλό και την καρδιά μας και ν' αφήναμε αυτές τις εικόνες να μας μιλούσαν από φυσικού τους και όχι μέσα από παλιά κείμενα και κιτρινισμένες φωτογραφίες, που αναδίνουν βέβαια την ευωδιά του παρελθόντος, μα που δηλώνουν ταυτόχρονα την αναλγησία μας και την προσπάθεια να παραβλέψουμε, να ξεχάσουμε, να διαγράψουμε, να αγνοήσουμε και να θυσιάσουμε σχεδόν τα πάντα στον βωμό των μοντέρνων καιρών μας.

Χωρίς να απορρίπτουμε τις επιταγές του σύγχρονου κόσμου μας, ας κρατούμε λίγο χώρο στην καρδιά για την πόλη που μας ακολουθεί, την πληγώνουμε και μας πληγώνει. Σ' αυτήν την αρχόντισσα πόλη που αφήνεται χαδιάρικα στην αγκαλιά του Κρητικού πελάγους, ας ανακαλύψουμε τις κρυμμένες ομορφιές στα χορταριασμένα απομεινάρια του τείχους, στις πρασινισμένες απ' τη θαλασσινή αλμύρα γωνίτσες του φρουρίου, στην απλωμένη φτερούγα της ανοιξιάτικης χελιδόνας πάνω απ' το μεγάλο αρσενάλι, τον τεράστιο όγκο των Νεωρίων, τους μαυρισμένους τοίχους της παλιάς εκκλησούλας, το λαβωμένο νεοκλασικό αρχοντικό, ας ακούσουμε τους ψίθυρους που πλανιούνται και περνούν μέσα απ' τα καμαρωτά παράθυρα και τα ξύλινα καφασωτά σε έρημα δωμάτια, τον ήχο απ' τα κύματα στη ρίζα του γέρικου φάρου και τον αγέρα που σφυρίζει πάνω στην ντάμπια, ας χαρούμε την αρμονία της παλιάς σιδερένιας πόρτας, του χαριτωμένου φουρουσιού, της μαρμάρινης κρήνης, του ξεχασμένου απ' το χρόνο ψηφιδωτού. Ας ακούσουμε το τραγούδι του καιρού.

Σε μας εναπόκειται να διατηρήσουμε την ιστορία της πόλης μέσα από τα μνημεία και τα δείγματα του παρελθόντος της, να τα συντηρήσουμε, να τα αναδείξουμε, να επενδύσουμε σ' αυτά αγάπη, σεβασμό και φροντίδα, να διδαχθούμε και να προχωρήσουμε. Είναι το λιγότερο που οφείλουμε στην πόλη μας αλλά και στα παιδιά μας, στα οποία και θα την παραδώσουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ενδεικτική)

Νικ. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Χανιά 1890.

Νικόστρατος Καλομενόπουλος, *Κρητικά ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της Νήσου*

Κρήτης, Αθήνα 1894.

Εμμ. Γενεράλις, *Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1891, Ηράκλειο 1894, Χανιά 1900, Αθήνα 1902, 1914.

Ιω. Κονδυλάκης, *Ιστορία και Γεωγραφία της Κρήτης*, Αθήνα 1900.

Ιω. Λανδράκις, *Γεωγραφία της Ελληνικής μεγαλονήσου Κρήτης, φυσική και πολιτική*, Χανιά 1900.

Αρ. Κριάρης, *Γεωγραφία της Κρήτης φυσική και πολιτική*, Χανιά 1901.

Ιω. Νουχάκης, *Κρητική χωρογραφία*, Αθήνα 1903.

Εφημ. *Ατλαντίς* Νέας Υόρκης 1910: «Τα παλιά Χανιά» (Σαντριβάνι, Σπλάντζια Χαλέπα, Δημ. Κήπος, Δικαστήρια, Τοπανάς).

Εφημ. *Ανεξάρτητος* Χανίων φ. 29/14-7-1912 ("Η Σπλάντζια", υπό Σταμ. Σταματίου).

Εφημ. *Ανεξάρτητος* Χανίων φ. 39/23-9-1912 (Σαντριβάνι, Ακταίον, Χαλέπα, Σπλάντζια).

Κ.Γ. Φουρναράκης, *Τα Χανιά μας*, Χανιά 1928.

Γεώργιος Δημοτάκης, *Χανιά στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 1969.

Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη - Τουριστικός, Ιστορικός, αρχαιολογικός Οδηγός* (τ.Β - Δυτ. Κρήτης).

Χανιά 1974 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Για να γνωρίσεις τα παλιά Χανιά».

Χανιά 1980 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Αναδρομή στα παλιά Χανιά».

Χανιά 1983 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Περίπατος στα παλιά Χανιά».

Φιλολογικός Σύλλογος "Χρυσόστομος", (φωτ. Λεύκωμα) *Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα.*

Αιμιλία Κλάδου - Μπλέτσα, *Τα Χανιά έξω από τα τείχη.*

Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1909.

Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1902.

Κ. Κριτοβουλίδης, *Ιστορία των Επαναστάσεων της Κρήτης*, Αθήνα 1971.

Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.

Γιάννης Χρηστάκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995.

Γεώργιος Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995.

Μιχάλης Ανδριανάκης, *Η παλιά πόλη των Χανίων.*

Ζαχαρένια Σημανδηράκη, *Η Δημοτική Αγορά Χανίων*, Χανιά 1993.

Ζαχαρένια Σημανδηράκη, «Η Κρητική Πολιτεία», περ. *Έρεισμα.*

Μαρία Βλαζάκη, *Ο Νομός Χανίων από τα μνημεία του*, Αθήνα 1996.

ΚΑΝΑΚΗΣ ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ

Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΟΚΑΣΤΕΛΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΔΡΟΣΟΥΛΙΤΕΣ

(Χατζή Μιχάλης - Μουσταφά Πασάς - Στρατής Δελιγιαννάκης)

1. Το Φραγκοκάστελλο

Από τις αρχές του 14ου αιώνα οι Ενετοί κατακτητές της Κρήτης εθεώρησαν ότι είναι επιτακτική ανάγκη να κατασκευαστεί ένα ισχυρό φρούριο στον κάμπο που απλώνεται μπροστά από τα χωριά Πατσιανός και Καψοδάσος και που σήμερα, ύστερα από την κατασκευή αυτού του φρουρίου, ονομάζεται κάμπος του Φραγκοκαστέλλου. Ήταν που έπρεπε να παρακολουθούνται από κοντά οι ατίθασοι Σφακιανοί που είχανε τάση πάντα για επαναστατικές εξεγέρσεις μα και που ήτανε ενοχλητικοί για τους Ενετούς φεουδάρχες, γιατί και τα ζώα τους εκλέβανε στη στεριά και τα καράβια τους ελιγτεύανε στη θάλασσα. Ακόμα όμως σημαντικός λόγος που συνηγορούσε για τη δημιουργία φρουρίου, σ' αυτόν τον κάμπο, ήτανε η σοβαρότατη απειλή των Τούρκων, αφού το μέρος είναι πρόσφορο για απόβαση. Το 1340 εστείλανε τον Tomaso Vizzamano στη Βενετία, για να υποβάλει το αίτημα στην «Γαληνοτάτη Δημοκρατία». Αναγνωρίστηκε μεν η σκοπιμότητα και η αναγκαιότητα κατασκευής εκεί ενός φρουρίου, πλην όμως μόνο το 1371 άρχισαν να το χτίζουνε και το 1374 το τέλειωσαν.

Πέτρες για να χτίσουνε το φρούριο επήρανε από τα ερείπια της παλιάς πόλης που ήτανε στα δυτικά του και που άλλοτε τη λέγανε Νικήτα και άλλοτε Ξηρούπολη. Δεν φτάσανε όμως οι πέτρες των ερειπίων και στήνανε ανθρώπους στη σειρά από το βουνό μέχρι το εργοτάξιο και έδινε τις πέτρες ο ένας στον άλλο και χέρι χέρι ετρέχανε ποτάμι σε απόσταση δύο χλμ. Άλλο συνεργείο τις συγκέντρωνε στο βουνό.

Εργάτες και τεχνίτες φέρανε από την άλλη Κρήτη, γιατί οι Σφακιανοί, όπως γράφει ο Γενικός Προβλεπτής Μοτσενίγκο στον Δόγη της Βενετίας, «...είναι γραμμένοι στις ορδινάτσες 700 άνδρες από τα Σφακιά, μα κανείς δεν πηγαίνει στα κάτεργα και στις αγγαρείες, γιατί ισχυρίζονται ότι όλοι κατάγονται από τα 12 αρχοντόπουλα του Βυζαντίου... θεωρούνται Αρχοντορωμαίοι».

Ό,τι χτίζανε τα συνεργεία την ημέρα επηγαίνανε τη νύχτα τέσσερις αδερφοί Πατσοί (κατ' άλλους ήτανε εξ αδελφοί αυτοί) και τα χαλούσανε. Τελικά τους ανακαλύψανε, τους συλλάβανε και τους κρεμάσανε στους τέσσερις γωνιακούς πύργους του φρουρίου. Από το όνομα της οικογενείας αυτής, το χωριό τους ονομάστηκε Πατσιανός.

Εχτίστηκε το φρούργιο, γιατί εθεωρήθηκε απαραίτητο, όμως κατά διαστήματα μόνο το είχανε επανδρωμένο. Μεγάλες δυσκολίες απαιτούσε η διατήρηση στρατού εκεί αλλά και

κινδύνους. Γι' αυτό λέει κι ο Μπάρμπα Μπατζελιός στο τραγούδι του Δασκαλογιάννη:

«... Και το γκαιρό απού 'σανε στη γ-Κρήτη Βενετσιάνοι
κιανείς δεν ήρθε στα Σφακιά κατοικυριό να κάνει...»

Το 1593 ο Γενικός Προβλεπτής Nicolo Dona επισκεύασε φθορές που είχανε προκαλέσει καιρικές συνθήκες, μα πάλι δεν το επανδρώσανε. Απ' ό,τι βρήκε γραμμένο ο Στέργιος Σπανάκης στα αρχεία της Ενετίας, το 1630, που ήτανε τόσο φανερός ο κίνδυνος από τους Τούρκους, πάλι δεν ήτανε επανδρωμένο το Φραγκοκάστελλο. Μα και κατά την επανάσταση του Καντανολέου το χρησιμοποιήσανε οι Σφακιανοί.

2. Τουρκοκρατία

Το 1770 κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη οι Σφακιανοί απέτυχαν. Οι Ρώσοι τους εξαπάτησαν. Υποσχέθηκαν βοήθεια για να ανάψουνε φωτιά στην Κρήτη, για αντιπερισπασμό, επειδή είχανε πόλεμο αυτοί με τους Τούρκους, μα μετά άφησαν να κάψει τα Σφακιά η φωτιά αυτή. Κάτι λίγα παλληκάρια, πολύ λίγα, ήρθανε να θυσιαστούνε μαζί με τους Σφακιανούς, από τις γειτονικές επαρχίες. Όταν όμως ο αρχηγός Δασκαλογιάννης εθεώρησε ότι, αν επήγαινε να παρουσιαστεί, να θυσιαστεί άλλη μια φορά, θα μπορούσε να σταματήσει το μακελλειό σε βάρος των Σφακιανών, επαρουσιάστηκε στην Ανώπολη και μετά τον οδήγησαν στο Φραγκοκάστελλο που είχε προσωρινή έδρα εκεί ο Βεζύρης.

3. Η Επανάσταση του 1821

Κατά την επανάσταση του 1821 οι Κρητικοί είχανε σημαντικές επιτυχίες στα πρώτα χρόνια και οι Τούρκοι ήτανε περιορισμένοι στα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού, μα το 1824 ο Χουσεΐν πασάς έπνιξε στο αίμα την Επανάσταση.

Το 1827 εθεωρήθηκε απαραίτητο να ενισχυθεί ο απελευθερωτικός αγώνας της Κρήτης από εθελοντές από την ηπειρωτική Ελλάδα για να αναζωπυρωθεί η Επανάσταση, μα και ακόμα για να υπάρχουνε ελπίδες ότι θα συμπεριληφθεί και η Κρήτη μεταξύ των υπό απελευθέρωση ελληνικών περιοχών, εν όψει και της αναμενομένης συνθήκης του Λονδίνου. Έγινε πρόταση λοιπόν στον Νικόλαο Κριεζώτη και στον Κώστα Μπότσαρη για να ηγηθούνε σχετικού εθελοντικού σώματος, μα δεν το δεχτήκανε. Την επικίνδυνη και πατριωτική αυτή αποστολή την δέχτηκε ο γενναίος Ηπειρώτης Χατζή Μιχάλης Νταλιάνης.

4. Βιογραφικά για τον Χ"Μιχάλη Νταλιάνη

Ο Χ" Μιχάλης εγεννήθηκε το 1775 στο Δελβινάκι της Ηπείρου. Το επίθετό του ήτανε Χρήστου, όμως, επειδή σ' ένα ταξίδι του επήγε στους Αγίους τόπους, άρχισαν από τότε να τον λένε Χατζή, και επειδή αγόρασε με δικά του χρήματα όπλα τύπου «Νταλιάνι» και τα διέθεσε στον αγώνα, του κόλλησαν και το όνομα Νταλιάνης και έτσι επέρασε στην ιστορία σαν Χατζή Μιχάλης Νταλιάνης. Εσπούδασε στη Βενετία. Τις σπουδές του τις αξιοποίησε σε εμπορικές δραστηριότητες. Εμπορευότανε κυρίως καπνά και είχε συναλλαγές με την Πόλη, τη Σμύρνη, την Τεργέστη, στη Συρία κ.λπ. Ήτανε επιτυχημένος

επιχειρηματίας και εκέρδιζε πολλά λεφτά και τα διέθετε στον Αγώνα. Από την αρχή ήτανε μυημένος στη Φιλική Εταιρεία και από την αρχή εγκατέλειψε τις εμπορικές δραστηριότητες, για να επιδοθεί ολοκληρωτικά στον Αγώνα. Οργάνωσε ιππικό και το συντηρούσε με δικά του χρήματα. Το 1825 επήγε στη Βηρυττό επικεφαλής 800 ανδρών μαζί με τον Κριεζώτη, για να βοηθήσουνε τον Εμίρη Μπεκίρη για να επαναστατήσει κατά του σουλτάνου, μα οι άντρες τους δεν δείξανε καθόλου πειθαρχία και έφυγαν σαν ανεπιθύμητοι. Εβοήθησε αποτελεσματικά τον Φαβιέρο, όταν τον είχανε πολιορκημένο οι Τούρκοι στην Κάρυστο. Επολέμησε στην Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο. Συνεργάστηκε στις μάχες με τον Νοταρά, με τον Καραϊσκάκη και με άλλους, κυρίως κατά του Ιμπραήμ και κατά του Ομέρ Πασά.

5. Η κάθοδος του Χ"Μιχάλη στην Κρήτη

Στους ύστερους μήνες του έτους 1827 οργάνωσε στο Ναύπλιο την αποστολή για την Κρήτη ο Χ"Μιχάλης βοηθούμενος από τον Αντωνιάδη και από άλλους Κρήτες. Στις 4 του Γενάρη του έτους 1828 έφτασαν στη Γραμπούσα 606 εθελοντές με το πλοίο του Τομπάζη και που περίπου οι 70 ήτανε ιππείς και αρχηγός τους ήτανε ο Χ"Μιχάλης. Άμα ήρθε στην Κρήτη ο Χ"Μιχάλης, τον απασχολούσε η επιλογή του ορμητηρίου. Έπρεπε να διαλέξει μεταξύ Γραμπούσας, Λασιθίου και Σφακίων. Τελικά αποφάσισε να πάει από τα Σφακιά «εκτιμώντας τις εμπειρίες και ικανότητες των Σφακιανών στην τέχνη του πολέμου».

Τα άλογα και η μεγαλύτερη δύναμη από τους άνδρες του Χ"Μιχάλη εβγήκανε στο Λουτρό στις 2 Φεβρουαρίου 1828 και αρχές Μαρτίου έφτασε και ο Χ"Μιχάλης με την υπόλοιπη δύναμη. Οι Σφακιανοί του έκαναν ενθουσιώδη υποδοχή και όπως γράφει ο Παπαδοπετράκης στην *Ιστορία των Σφακίων*, επανέκδοση 1971 σ. 385 «... ούτος ιδών τας διαθέσεις των κατοίκων και το Φραγκοκάστελλον, εχάρη μεγάλως, αν και ποσώς δεν ωφέλησαν ούτε εκείνοι ούτε αυτό ένεκα της εαυτού απειρίας και ιδίως της ισχυρογνωμοσύνης του».

Λίγο μετά από τον Χ"Μιχάλη ήρθε στα Σφακιά και ο Ιωάννης Χάλης με 37 Γραμπουσιανούς.

6. Μουσταφά Ναϊλή Πασάς «Γκιριτλής»

Ο Μουσταφά Πασάς ήτανε και αυτός από την Ήπειρο, χωριανός του Χ"Μιχάλη, με τον οποίον έμελλε να αναμετρηθεί. Ήρθε στην Κρήτη από το 1822 νεαρός αξιωματούχος και έφτασε στο ανώτερο αξίωμα της Κρήτης (Δ/τής του νησιού). Επί 40 χρόνια, σχεδόν συνεχόμενα, ήτανε η δεσπόζουσα φυσιογνωμία στην Κρήτη και οι Τούρκοι τον αποκαλούσανε «Γκιριτλή» (Κρητικό). Δύο ήτανε τα σημαντικότερα γεγονότα που εσημαδέψανε το πέρασμα του Μουσταφά από την Κρήτη. Η μάχη του Φραγκοκαστέλλου και το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, στα οποία αυτός ήτανε πρωταγωνιστής. Ήτανε δυνάστης και άδικος και έκανε τεράστα περιουσία στα Χανιά (όπου η πολυτελέστατη έπαυλή του ήτανε με τό

όνομα «Σερσεμπίλ»). Περιουσία στο Ηράκλειο και μέγαρο στην Κων/πολη. Και στην Αλεξάνδρεια είχε ακίνητα και μια συνοικία έφερε το όνομα «συνοικία Μουσταφά Πασά» προς τιμή του. Είχε 50 σαπουνοποιεία και ελαιοτριβεία. Το Ναό των Εισοδείων στα Χανιά τον είχε σαπουνοποιείο όπου κατά μίαν εκδοχή τον παρεχώρησε στους χριστιανούς, όταν ένα παιδί του επνίγηκε μέσα σε πηγάδι που ήτανε μέσα στην εκκησία, κατά άλλην εκδοχή τον παρέδωσε στους χριστιανούς ο γιος του Βελής, όταν ήτανε και αυτός διοικητής της Κρήτης το 1858.

7. Στρατής Δεληγιαννάκης, ο ήρωας του Φραγκοκαστέλλου.

Στη σημαντική μάχη του Φραγκοκαστέλλου όλοι ήτανε ήρωες, μα ο ρόλος του Σ. Δεληγιαννάκη, με την απόφασή του να κλειστεί στο φρούριο με 60 παλληκάρια επηρέασε αποφαστιστικά την έκβαση της μάχης και ο ρόλος του απεδείχθη πρωταγωνιστικός. Θα πρέπει να αναφέρομε ολίγα και περί Στρατή Δεληγιαννάκη; Ήτανε γιος του Νικολάου Δεληγιαννάκη, ο οποίος ήτανε αρχηγός των Ασφενδιωτών κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (είχανε δύο αρχηγούς οι Ασφενδιώτες τότε. Ο έτερος αρχηγός τους Στρατής Βούρβαχης εσκοτώθηκε στην Αράδενα στη μάχη). Ένας αδερφός του Στρατή Δεληγιαννάκη ήτανε ο Γιώργης που τον σκότωσαν οι Τούρκοι το 1822 σε ενέδρα με 12 άντρες του στους Αρμενοκάμπους Ρεθύμνου σε ηλικία 30 χρόνων και με το βαθμό του 500άρχου (στρατηγού). Άλλος αδερφός του Σ. Δεληγιαννάκη, ο Γιάννης, εσκοτώθηκε στη μάχη στο Αρκάδι το 1822 ως οπλαρχηγός. Ο αδερφός του ο Σήφης επίσης ήτανε στρατηγός, και ο αδερφός του ο Θόδωρος ήτανε οπλαρχηγός. Οι τρεις που φτάσανε στο βαθμό του στραγητού, από τα παραπάνω αδέρφια, εκτός από το Ασφένδου, αρχηγεύανε και σε μέρος του Νομού Ρεθύμνου.

8. Οι πρώτες εχθροπραξίες

Στις 8 του Μάη ο Χ"Μιχάλης άφησε 100 από τους άντρες του στα Σφακιά και με τους υπόλοιπους, μαζί και με Σφακιανούς, εκατεβήκανε στο Ρέθυμνο και χτυπήσανε τον Οσμάν πασά, την ώρα που έβγαινε από την πόλη για να πάει να ενωθεί με το ασκέρι του Μουσταφά, για να επιτεθούνε στα Σφακιά. Εσκότωσαν 40 Τούρκους, επιάσανε πολλούς αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων και τον Ικιτζή Αγά, επήρανε 6.000 ζώα των Τούρκων και πολλά φορτηγά ζώα φορτωμένα τρόφιμα. Ο αράπης υπηρέτης του Χ"Μιχάλη εχάθηκε στη μάχη και νομίζανε ότι εσκοτώθηκε, μα δυστυχώς δεν εσκοτώθηκε, μα είχε πιαστεί αιχμάλωτος, και λέμε δυστυχώς γιατί, όπως απεδείχθη, έδωσε στους Τούρκους χρήσιμες γι' αυτούς πληροφορίες.

Αρχές του Μάη, ο Μουσταφά πασάς εστρατοπέδευσε στις Βρύσες Αποκορώνου με 8.000 πεζούς και 400 ιππείς. Από εκεί έγραψε στον Χ"Μιχάλη, αν θέλουνε οι εθελοντές του να πάνε να καταταχτούνε στον δικό του στρατό, ή αν θέλουνε να πάνε να παρουσιαστούνε στα Χανιά και αυτός, με δικά του πλοία, θα τους πήγαινε όπου αυτοί θα θέλανε. Τους έδωσε προθεσμία 10 ημερών. Ο Χ"Μιχάλης του έδωσε την ηρωική και λακωνική

απάντηση: «Ήλθα στην Κρήτη για να πολεμήσω Τούρκους και όπου θέλει ο Θεός ας δώσει τη νίκη».

Παράλληλα έγραψε και στους Σφακιανούς ο Μουσταφάς, νομίζοντας ότι θα μπορούσε να τους καταστήσει κάπως αδιάφορους: «Έρχομαι στα Σφακιά για να πολεμήσω τον Χ"Μιχάλη και τους ενοχλητικούς ξένους που εκουβάλησε στον τόπο σας. Εσείς να μην αναμειχθείτε και κανείς δεν θα σας πειράξει. Αν όμως αναμειχθείτε, θα έχετε βαριές συνέπειες».

Στις 13 του Μάη εβγήκε ο Μουσταφάς με το ασκέρι του και διενυχτέρευσε στο Ασκύφου. Στις 14 εδιενυχτέρευσε στον Καλλικράτη και στις 15 έφτασε στον Καψοδάσο. Κατά τη διαδρομή είχε δώσει αυστηρή εντολή στον στρατό του να μην πειράξουνε Σφακιανό, γιατί ήθελε να δώσει την εντύπωση ότι δεν τους θεωρεί εχθρούς τους Σφακιανούς. Στον Καψοδάσο άφησε ο Μουσταφάς τους στρατιώτες του τρεις μέρες να ξεκουραστούνε. Αυτές τις τρεις μέρες εσυνεχίστηκε η ασυμφωνία μεταξύ των Σφακιανών καπεταναίων και του Χ"Μιχάλη. Διαβουλεύσεις επί διαβουλεύσεων και αγεφύρωτες διαφορές απόψεων. Ο Χ"Μιχάλης ήτανε αποφασισμένος να δώσει τη μάχη στον κάμπο του Φραγκοκαστέλλου. Οι Σφακιανοί επιμένανε ότι δεν μπορούνε επ' ουδενί να ελπίζουνε σε νίκη, αν θα αναμετρηθούνε στον κάμπο με έναν στρατό πολλαπλάσιο και καλώς οργανωμένο και εξοπλισμένο. Θα μπορούσανε με πεποίθηση να ελπίζουνε στην νίκη, μόνο αν θα παρασύρουνε τον εχθρό στις ατραπούς και στα φαράγγια τους όπου 1) Είναι γνώστες του εδάφους. 2) Έχουνε εμπειρία από μάχες σε τέτοιο περιβάλλον και 3) Ο εχθρός δεν θα μπορεί να χρησιμοποιήσει όλο τον όγκο των δυνάμεών του. Ανένδοτη ήτανε κάθε πλευρά στις απόψεις της. Όταν οι Σφακιανοί του είπανε ότι θεωρούνε σίγουρη και ανώφελη θυσία την αναμέτρηση στον κάμπο και ότι θα μπορούσανε να πουλήσουνε τη ζωή τους για την πατρίδα μα δεν το θεωρούνε σκόπιμο να την σπαταλήσουνε ανώφελα, γιατί και η πατρίδα και οι οικογένειές τους τους έχουνε ανάγκη ζωντανούς, αυτός τους έστειλε την παρακάτω επιστολή: «Φίλοι Σφακιανοί, σεις με γράφετε ότι δεν είστε μαθημένοι, ουδ' έχετε άλογα να πολεμάτε εις τον κάμπον εναντίον ιππικού, λοιπόν φυλάγετέ τους από τα όρη σας να μην φύγουν και άφετε εμάς εδώ κάτω να κοιτάζετε να μας βλέπετε πώς πολεμούμεν εμείς.

Φραγκοκάστελλον 16 Μαΐου 1828

Χ"Μιχάλης»

Έστειλαν γράμματα οι Σφακιανοί και με τον Γ. Διακονιάρη, και με έναν νεαρό Μποτωνάκη. Επήγε και ο Στρατής Δελιγιαννάκης και ο Γεώργιος Τσουδερός για να μεταπείσουν τον Χ"Μιχάλη, μα ήτανε αμετάπειστος.

Οι Σφακιανοί, μαζί με τους άνδρες που τους συμπαραστάθηκαν, του Τσουδερού και του Χάλη (ο ίδιος ο Χάλης αρρώστησε τις μέρες της μάχης και πέθανε στο σπίτι του συντέκνου του του Μανούσακα στην Ίμβρο), αποφασίσανε να πιάσουνε θέσεις στα ριζοβούνια, από Κολοκάσια μέχρι Καψόδασο, και ο Χ"Μιχάλης έπιασε τον Κάμπο. Ηξέρανε ότι ο Μου-

σταφάς θα χτυπήσει στον κάμπο τον Χ"Μιχάλη και ξέρανε επίσης ότι σε λίγες ώρες θα τον κατατροπώσει, όπως και έγινε. Όμως ο Στρατής Δεληγιαννάκης είπε: «Είναι ντροπή μας να πεθάνουνε ξένοι ανδρώποι στον τόπο μας και να μην πεθάνομε και εμείς στο πλευρό τους» και πήρε 60 παλληκάρια και κλείστηκε στο φρούριο που, όπως συνήθως και επί Ενετών, δεν ήτανε και τώρα επανδρωμένο από τους εχθρούς.

9. Έναρξη της Μάχης

Μόλις έφεξε η μέρα στις 18 Μαΐου 1828, εκίνησε τον στρατό του ο Μουσταφάς από τον Καψοδάσο προς τον κάμπο, μα όταν είδε πως οι Σφακιανοί εκινούνταν και καταλάμβαναν την θέση που αυτός εγκατέλειπε, άφησε 3.000 στρατό για να τους αντιμετωπίζει και με τους υπόλοιπους επροχώρησε αυτός στον κάμπο. Πρώτα εχτύπησαν από τα δυτικά. Εκεί στην περιοχή της Αγίας Πελαγίας ήτανε ο ανηψιός του Χ"Μιχάλη, Κυριακούλης Αργυροκαστρίτης, με 123 άνδρες. Σε λίγη ώρα δεν έμεινε κανείς ζωντανός. Κάτι που διάβασα σε όλες τις ιστορίες, μα που δεν θέλω να το πιστέψω, είναι ότι ο Χ"Μιχάλης είχε δώσει εντολή και ήτανε «δεμένοι οι άντρες του μεταξύ των για να μη μπορεί κανείς να φύγει» μα όμως, αν συνέβαινε ένα τέτοιο πράμα, υστερεί την ευελιξία του πολεμιστή και τον κάνει σαν το δεμένο αρνάκι μπροστά στον χασάπη.

Μετά χτυπήσανε ανατολικότερα την υπό τον Χ"Μιχάλη δύναμη. Σε λίγες ώρες εδιαλύθηκε και η δύναμη αυτή και είχε ακόμα 215 νεκρούς. Τελικά, μεταξύ των επιζώντων ήτανε ο Χ"Μιχάλης και έτρεξε να μπει στο φρούριο από την μικρή, την ανατολική αυλή, μα ήτανε φραγμένη από πτώματα και εξ ανάγκης εμάχετο μέχρι που έσπασε το σπαθί του, εσκοτώθηκε το άσπρο άλογό του και αυτός έπεσε χτυπημένος από τους εχθρούς. Εδώ ήτανε το τέλος του γενναίου πολεμιστή, του φλογερού πατριώτη, αλλά και του μέχρι θανάτου ισχυρογνώμονος. Εδώ, δυστυχώς, εφάνηκε η επαλήθευση των προβλέψεων των Σφακιανών καπεταναίων. Οι Τούρκοι έκοψαν το κεφάλι του ήρωα Χ"Μιχάλη και το πήγανε του Μουσταφά στη θέση Θυμέ, ανατολικά του Πατσιανού, αυτός όμως δεν ευχαριστήθηκε, γιατί τον ήθελε ζωντανό.

10. Η πολιορκία του φρουρίου.

Ήρθε τώρα η σειρά να λύσει τον λογαριασμό του ο Μουσταφάς και με τον πολιορκημένο Στρατή Δεληγιαννάκη. Αυτός ήτανε πολύ σκληρό καρύδι. Ήτανε και δεινός σκοπευτής. Είχε δίπλα του άνδρες και του γεμίζανε τα όπλα και αυτός τα άδειαζε στα σώματα των εχθρών. Γράφει η ιστορία ότι «τα περισσότερα από τα 800 πτώματα των Τούρκων που εκείτοντο γύρω γύρω από το φρούριο ήτανε θύματα της σκοπευτικής δεινότητας του Στρατή Δεληγιαννάκη».

Από τις 18 μέχρι τις 24 του Μάη εκράτησε η πολιορκία. Τα τρόφιμα, το αλάτι, τα ξύλα για το μαγείρεμα είχανε εξαντληθεί. Οι αναθυμιάσεις από τα πτώματα ανθρώπων και ζώων εδημιουργούσανε ανυπόφορη κατάσταση για πολιορκητές και πολιορκημένους. Ο Μουσταφάς εκαλούσε τους πολιορκημένους να παραδοθούνε μα, αν και ευρίσκοντο σε

απελπιστική κατάσταση, επ' ουδενί δεν εδέχονταν να συζητήσουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ο Στρατής Ντιλιντάς εβγήκε νύχτα από το κάστρο και εκατάφερε να πέσει στη θάλασσα χωρίς να τον αντιληφτούνε οι Τούρκοι και επροχώρησε κολυμπητός και βγήκε πιο πέρα και ανέφερε στους άλλους Σφακιανούς πώς έχει η κατάσταση στο φρούριο. Την ίδια νύχτα ήρθε με βάρκα από τη Χώρα Σφακίων κοντά στον πύργο και εφώναξε: «Σφακιανοί, αντέξετε, έρχεται βοήθεια από τις γειτονικές επαρχίες και θα σας σώσουνε». Αυτό, αν και δεν ήτανε αλήθεια, ετόνωσε το ηθικό των πολιορκημένων και απογοήτευσε τους πολιορκητές.

Απογοητευμένος ο Μουσταφάς ότι δεν θα καταφέρει να κάμψει την καρτερικότητα των πολιορκημένων, αναγκάσθηκε να δεχτεί τους όρους του Δελληγιαννάκη και του επέτρεψε να φύγει με τους άνδρες του και με τον οπλισμό τους. Αυτός στην συνέχεια εχάλασε τους βόρειους πύργους του κάστρου, γιατί δεν ήθελε να χρησιμεύει στους επαναστάτες. Όλες οι ιστορίες της Κρήτης, μα και η «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» στην Αθήνα στο φύλλο της 13-6-1828 γράφουνε για τον ηρωισμό και τον ρόλο του Στρατή Δελληγιαννάκη. Ο Β. Ψιλάκης ειδικά γράφει στον Δ΄ τόμο της *Ιστορίας της Κρήτης* και στην σελ. 1948: «... Η εισέλευσις προ πάντων του Δελληγιαννάκη (εις το Φρούριο) ήτο θεία ευδοκία, διότι άριστος σκοπευτής ούτος ων, είχε παρ' εαυτώ άνδρας τινάς οι οποίοι τω εγέμιζον μόνον όπλα, δι' ων επροξένει εκείνος φθοράν φοβεράν κατά των λυσσωδώς εφορμώντων. Εις τον Δελληγιαννάκην προ πάντων οφείλεται η σωτηρία τότε του φρουρίου...». Αν έπεφτε το φρούριο, θα είχαμε διαφορετικές εξελίξεις.

ΙΙ. Η καταδίωξη, η φθορά και η ταπείνωση του Μουσταφά

Μετά τη λήξη της πολιορκίας ο Μουσταφάς επήρε τον στρατό του και πήγε και στρατοπέδευσε στην Ακασταρέ, νοτίως της Σκαλωτής. Ο Δελληγιαννάκης επήρε τους άνδρες του και πήγε και ενώθηκε με τους άλλους Σφακιανούς και τους λοιπούς συμπολεμιστές τους. Αρχηγοί ήτανε ο Α. Μανουσογιαννάκης, ο Σήφης Καυκαλάς, ο Σήφης Δελληγιαννάκης, ο Α. Μανουσέλης, ο Π. Τσιριντάνης, ο Γ. Τσουδερός, ο Ξυνιδογιάννης κ.α. και πήγανε και χτυπήσανε τον Μουσταφά στην Ακασταρέ. Από γύρω γύρω έδωσαν και φωτιές, για να μην μπορούνε να φεύγουνε οι Τούρκοι, που, αιφνιδιασμένοι και τρομοκρατημένοι, το βάλανε στα πόδια προς ανατολάς. Ο Μουσταφάς έδωσε εντολή να πετούνε ό,τι πολύτιμα είχανε μαζί τους οι άνδρες του για να ψάχνουνε για λάφυρα οι διώχτες, να κερδίζουνε χρόνο οι διωκόμενοι. Ο ίδιος ο Μουσταφάς εκινδύνεψε να πιαστεί ή να σκοτωθεί, κατά την καταδίωξη. Τον έσωσε ένας αράπης, τον οποίον για ανταμοιβή τον έκανε μετά επιστάτη των αχθοφόρων στο Ρέθυμνο.

Ο απολογισμός της εκστρατείας του Μουσταφά στα Σφακιά είναι: Τούρκοι νεκροί. Κατά τη διαδρομή από Βρύσες - Καψοδάσο σε μικροσυμπλοκές 26. Στον κάμπο του Φραγκοκαστέλλου 800 και στην καταδίωξη από Ακασταρέ - Άγιο Αντώνη τα Χάλαρα (νοτίως του Ροδακίνου) 1902. Σύνολον 2728. Από τους άνδρες του Χ"Μιχάλη 338 νεκροί και

από τους Σφακιανούς 50. Από τους υπόλοιπους άνδρες του Χ"Μιχάλη 20 επιάστηκαν αιχμάλωτοι, μερικοί κατάφεραν να μπούνε στο φρούριο από τη νότια πύλη και μερικοί άλλοι κατάφεραν να απομακρυνθούνε από το πεδίον της μάχης.

Μετά τη μάχη μια μοναχή του Αγ. Χαραλάμπη εφρόντισε και βρήκε το κεφάλι του Χ"Μιχάλη που το είχανε αφήσει οι Τούρκοι στον Καψοδάσο και το έθαψε μαζί με το σώμα του στον Αγ. Χαράλαμπο. Και έβαλε ανθρώπους και μαζέψανε τα πτώματα, εχθρών και δικών μας, και τα πέταξαν ανακατεμένα σε ένα σχίσμα της παραλίας ανατολικά του φρουρίου.

12. Οι Δροσουλίτες

Την εποχή που έγιναν οι μάχες στο Φραγκοκάστελλο και στη θέση που έγιναν κάθε χρόνο επαρουσιάζονταν κάτι ανθρωπόμορφες, ασπρόμαυρες σιλουέτες κινούμενες από τα ανατολικά του φρουρίου προς το φρούριο. Άλλοτε σε φάλαγγα κατ' άντρα και άλλοτε σε φάλαγγα κατά δυάδες ή τριάδες. Για να τους δει κανείς φαίνονται από απόσταση 250-1000 μ. Αν σφώσει κανείς κοντά, χάνονται ή απομακρύνονται. Είναι σαν πυκνές στήλες μαύρου καπνού, επιτρέπουνε όμως κάποια διαφάνεια. Για να παρουσιαστούνε θα έπρεπε να είναι άπνοια, να μην είναι συννεφιά και η ώρα να είναι άμα φέξει καλά η μέρα, και πριν βγει ο ήλιος ή έστω και πολύ λίγη ώρα άμα αρχίσει να φαίνεται. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν μπορούσε κανείς να τους μετρήσει. Τη μια στιγμή ήταν 100 και την άλλη 200. Το φαινόμενο αυτό ήτανε πολύ συνηθισμένο και ο κόσμος είχε εξοικειωθεί και το θεωρούσε δεδομένο, στις τελευταίες δεκαετίες όμως άρχισε να σπανίζει και πρέπει να οφείλεται αυτό στην αλλοίωση του περιβάλλοντος. Ενώ παλιότερα εσπέρνονταν τα χωράφια, τώρα εχτιστήκανε σπίτια, έγιναν δρόμοι και τα υπόλοιπα χωράφια ή εφυτεύτηκαν με ελιές ή έγιναν χέρσα και γέμισαν θάμνους με συνέπεια, όπως φαίνεται, να αλλοιωθούνε οι συντελεστές που εδημιουργούσανε αυτό το φαινόμενο.

Ο κόσμος στα Σφακιά επίστευε ότι το φαινόμενο είναι υπερφυσικό και ότι είναι οι ψυχές των σκοτωμένων που κάθε χρόνο ήρχοντο στον τόπο και στην εποχή της μεγάλης τους θυσίας. Ενώ οι εγγράμματοι υποστηρίζουνε ότι το φαινόμενο πρέπει να οφείλετο σε αντικατοπτρισμό, από στρατόπεδα της Αφρικής. Και οι δυο απόψεις είναι υποθέσεις χωρίς αποδείξεις.

Ο Ανδρέας Μπιράκης από τους Κομητάδες, δικηγόρος και πολιτικός, που εχρημάτισε και υπουργός Τριατατικών (ταχυδρομεία, τηλέγραφος, τηλέφωνα) είχε γράψει μια επιστολή την 1-10-1907 στην εφημερίδα «Κρητικός Αστήρ» των Χανίων, όπου μεταξύ άλλων γράφει για τους Δροσουλίτες: «... Έχουσιν ενδυθεί ενδύματα μελανά. Φέρουσιν όπλα επ' ώμου με λόγχην απαστράπτουσαν. Ποιούσιν διαφόρους ελιγμούς ωσεί εκγυμναζόμενοι... Πλην της εκπλήξεως των κατοίκων διά το φαινόμενον τούτο αναφέρεται (και μοι διηγήθη τούτο αξιόπιστον πρόσωπον, όπερ υπήρξεν αυτόπτης μάρτυς) και το εξής αστεί-

ον: Πρωίαν δηλαδή τινά, οι αξιωματικοί των εκεί κατά το 1889 εστρατοπεδευμένων Τούρκων παρετήρησαν από τον πύργον τους Δροσίτας. Δεν εδίστασαν να εκλάβωσιν αυτούς ως «γκιαούρ ασκέρι» και να διατάξωσιν διά σαλπίγγων τον στρατόν να καταλάβει τα προχώματα...». Άκουσα όμως εγώ πως και οι Γερμανοί τους είδανε στην κατοχή και βάρεσαν συναγερμό.

Κατά την δεκαετία του 1920 ένας Άγγλος περιηγητής είδε τους Δροσουλίτες και όταν εγύρισε στην πατρίδα του το έκανε γνωστό στην «Εταιρεία Ψυχικών Ερευνών» του Λονδίνου και την άνοιξη του 1928 έστειλαν τους υπαλλήλους της εταιρείας αυτής Μπένετ και Ουάιλς, για να ερευνήσουνε την περίπτωση αυτού του φαινομένου. Ήρθαν στο Φραγκοκάστελλο οι άνθρωποι, εκάθισαν λίγες μέρες, μα δυστυχώς δεν τους ευνόησαν οι καιρικές συνθήκες και δεν είδανε τίποτα. Τον άλλο χρόνο 1929 ενδιαφέρθηκε και η «Εταιρεία Ψυχικών Ερευνών των Αθηνών» και ήρθε στο Φραγκοκάστελλο ο ιδρυτής αυτής Άγγελος Τανάγρας και έκαμε και αυτός λίγες μέρες, μα επίσης και αυτός δεν πέτυχε ευνοϊκές καιρικές συνθήκες και δεν είδε τίποτα. Δεν καταφέρανε ούτε οι Άγγλοι ούτε ο Τανάγρας να δούνε τους Δροσουλίτες, εκατάφεραν όμως να φέρουνε στην επικαιρότητα το θέμα των Δροσουλιτών. Έτσι ο 5ος τόμος του περιοδικού «Ψυχικαί Έρευναι» το 1929 εφιλοξένησε αρκετές σχετικές επιστολές. Στη σελίδα 61 του περιοδικού αυτού δημοσιεύεται επιστολή του Δ/ντού του Υπουργείου Γενικής Διοικήσεως Κρήτης Μανώλη Ψυλλάκη που ήτανε από το χωριό Κολοκάσια, κοντινό στο Φραγκοκάστελλο, της οποίας απόσπασμα ακολουθεί.

«... Ήτο το πρώτον δεκαήμερον του Μαΐου ή του Ιουνίου του 1904 ή του 1905, ότε λίαν πρωί και προ της ανατολής του ηλίου ευρέθην εις Φραγκοκάστελλον. Κατά την στιγμήν της ανατολής του ηλίου αντελήφθην εις μεγάλην έκτασιν της προς Β. του φρουρίου σχηματιζομένης πεδιάδος σκιάς διαφόρων σχημάτων κινουμένας και σαν ιπταμένας εκ του εδάφους προς τον ουρανόν. Αι σκιαί αύται ήσαν ασθενέσταται και όμοιαι προς εκείνας αίτινες σχηματίζονται υπό των αντικειμένων εντός δωματίου υπό του συνήθους φωτός της ημέας (όχι του ηλιακού).

Δεν παρετήρησα σκιάς ανθρώπων ή ζώων, αλλά διαφόρων σχημάτων, μικρών ή μεγάλων, σχηματιζομένας απέναντι του ανατέλλοντος ηλίου επί της πεδιάδος.

Κατά την γνώμην μου, χωρίς να δύναμαι και επιστημονικώς να την υποστηρίξω, δεν πρόκειται ούτε περί αντικατοπτρισμού ούτε περί σχεδιαγραφήσεως των κορυφογραμμών των ορέων, αλλά περί υδρατμών οίτινες αναπτύσσονται εκείνην την ώραν εις την περί ης πρόκειται πεδιάδα.

Μετ' εξαιρέτου τιμής
Εμμ. Ψυλλάκης»

Ο Στρατηγός Χατζή Μιχάλης (απόγονος του ηρωικού Νταλιάνη) γράφει στην ίδια σελίδα του ίδιου τόμου ότι εσυνάντησε τον Εμμ. Ψυλλάκη και εσυζήτησε μαζί του την πε-

ρίπτωση και συνεπέρανε ότι τους Δροσουλίτες τους είδε όταν εδιαλύονταν και για τον λόγο αυτό είδε συγκεχυμένες εικόνες.

Στην σελίδα 62 του ίδιου τόμου δημοσιεύεται επιστολή του Μανούσου Κούντουρου, του γνωστού μας Προέδρου της Επιτροπής της Μεταπολίτευσης, που γράφει ότι πηγαίνοντας στην Ασή Γωνιά από το Ασκύφου περνώντας από Χορεύτρες και Μαυρόχι είδε η παρέα του παρόμοιο φαινόμενο: «... Προφανώς πρόκειται περί αντικατοπτρισμού ατμοσφαιρικού και ότι τα αντικείμενα, μακράν από τον ορίζοντα της νήσου, την Αφρική, μας εκπέμπουσι τας εικόνας τους, όταν η ατμοσφαιρική κατάστασις το επιτρέπει». Την επιστολή γράφει ο Κούντουρος για παράδειγμα και για να υποστηρίξει ότι πρόκειται περί αντικατοπτρισμού και ότι αφορά τους Δροσουλίτες, όπως το φαινόμενο που αναφέρει.

Ο γιατρος Νέαρχος Κοκκαράκης, από το Ζαρό Ηρακλείου, γράφει στο ίδιο περιοδικό και στη σελίδα 74:

«... Φαινόμενα όμοια προς τους Δροσουλίτας συμβαίνουνε και στο χωρίο Χάρακας Μονοφατσίου, απέχον της διαμονής μου 25 περίπου χιλιόμετρα. Κατά τας αρχάς του θέρους και κατά τας πρωινάς ώρας, εις δυο τοποθεσίας του χωριού παρατηρούνται σκιαί ανθρωπόμορφοι, παριστάνουσαι στρατόν γυμναζόμενον ή μαχόμενον. Και εις τας τοποθεσίας όμως αυτάς αναφέρεται ότι προ 100 περίπου ετών συνέβησαν πολύνεκροι μάχαι...»

Ο περιηγητής Παυσανίας κάπου γράφει ότι είδε ένα ανάλογο φαινόμενο στον Μαραθώνα. Βλέπομε την περίεργη σύμπτωση να παρουσιάζονται ανάλογα φαινόμενα σε χώρους που έγιναν πολύνεκρες μάχες.

Το φαινόμεο του αντικατοπτρισμού παρουσιάζεται όντως σε πολλά μέρη. Ειδικά στη Σαχάρα, πολύ συχνά τα καραβάνια βλέπανε μπροστά τους οάσεις και διάφορα πράματα που όσο πλησιάζανε κοντά εξαφανίζονταν. Στη γέφυρα της Κορίνθου συχνά παρουσιάζεται αντικατοπτρισμός και πιο συχνά παρουσιάζεται στο στενό Ιταλίας - Σικελίας στο Fata Morgana.

Στο άρθρο της η Σοφία Were στην *Παραψυχολογική Επιθεώρηση* του Όσλο της Νορβηγίας, κορυφαίο μέντιουμ της χώρας της, υποστηρίζει με διάφορα επιχειρήματα ότι υπάρχουν τέτοιου είδους υπερφυσικά φαινόμενα.

Ο Σήφης Εμμανουήλ Χιωτάκης είδε τους Δροσουλίτες την άνοιξη του 1975 και έγραψε σχετική επιστολή στην εφημερίδα των Χανίων «Χανιώτικα Νέα» την 9-5-1975.

Δεν έτυχε να δω τους Δροσουλίτες με τα μάτια μου, μα μου διηγηθήκανε πως τους είδανε πολλά αξιόπιστα πρόσωπα. Δεν πρέπει κανείς να αμφιβάλλει ότι μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες επαρουσιάζετο πολύ συχνά το φαινόμενο των Δροσουλιτών. Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι από τότε που στον κάμπο το περιβάλλον άλλαξε αυτοί αρχίσανε να «ξεσπιτώνουνται».

Για τους Δροσουλίτες δεν υπάρχει επιστημονική εξήγηση. Υπάρχουνε μόνο επιστημονικές υποθέσεις. Ο καθένας αφήνεται να βγάλει δικά του συμπεράσματα και να πιστέ-

ψει ό,τι αυτός νομίζει. Βάσει των παραπάνω στοιχείων, παραθέτομε δύο ποιήματα σχετικά με το Φραγκοκάστελλο

1) Ριζίτικο

Κάτω στο Φραγκοκάστελλο τσι Τούρκους πολεμούνε.
Οι Τούρκοι εφάγα τζι Ρωμιούς με το Χατζή Μιχάλη.
Μα ο Ντελληγιάννης ο Στρατής μ' εξήντα παλληκάρια
τσι Τούρκους τσ' εσυγύρισε.

2) Άλλο ριζίτικο*

Θέλεις να ιδείς και να χαρείς όμορφα παλληκάρια;
Άμε στο Φραγκοκάστελλο νά 'ναι τ' Αγιού Νικήτα
που κατεβαίνουν τα χωριά τα πάνω και τα κάτω
να δεις ξανθούς, να δεις σγουρούς όμορφους κοπελλιάρους
να δείξουν την ευλάβεια και τέχνη των αρμάτω.

3. Αποσπάσματα από το τραγούδι του Χ"Μιχάλη

«... Εμπέψα γράμμα του Χατζή, κείνου του Μωραΐτη,
να πρεμαζώξει άλογα να κατεβεί στην Κρήτη.
Στ' Ανάπλι εμονομέριασεν εξήντα πέντε ατλήδες
στην Κρήτη για να κατεβεί απού 'ναι οι Μυσιρλήδες.
Απής τσι μονομέριασε τσι βάνει στα καράβια
εδιάλεξε τση Ρούμελης τα 'μορφα παλληκάρια...
... Ελάστε 'σεις οι Σφακιανοί, πρόβολα παλληκάρια
να πολεμούμε την Τουρκιά κι αφήστε τα κουράδια...
... Κι όντεν εκαβαλίκευε έκλαιγε τ' αλογό ν-του
και τότεσας εγνώρισε πως είν' ο θάνατός του...

4) Για τους Δροσουλίτες από τον ποιητή Γ. Ζαλοκώστα

«... Κι έρχονται στο λημέρι σας, με βάγια με θυμάρι
κατά το γλυκοχάραμα οι Τουρκομάχοι Κρήτες
λέγοντας "καλώς ήλθατε και φέτος Δροσουλίτες"».

Σημείωση: Το παραπάνω κείμενο στηρίζεται σε πληροφορίες και στοιχεία που προέρχονται από τις εξής πηγές:

1) Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, 1971.
2) Διον. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 11.

* Το ριζίτικο αυτό είναι σχετικό με αγώνες, μα όχι με τη μάχη και τους Δροσουλίτες.

3) Περιοδικό «Ψυχικαί Έρευναι» τευχ. 5, σ. 61, 62, 74, 75.
4) Δημοτικό τραγούδι Χατζή Μιχάλη.
5) *Εφημερίς της Ελλάδος*, Αθήνα 13-6-1828.
6) Πάρη Κελαϊδή, *Αρχαίες Πόλεις στα Σφακιά*, σ. 209.
7) Πάρι Κελαϊδή, *Ριζίτικα για τα Σφακιά*, τ. Α σ. 133.
8) *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τευχ. 119/1978.
9) Σπύρος Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, σ. 188, 192.
10) Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Δ' σ. 1948.
11) Εφημερίδες των Χανίων.
12) Εφημερίδα «Τα Σφακιά», φ. 55/1989.
13) Εφημερίδα «Καθημερινή», ένθετο 7 ημέρες «ΤΑ ΣΦΑΚΙΑ», 4-8-1996.
14) *Κρητική Εστία*, τεύχ. 69/1957.
15) Προφορικές μαρτυρίες αξιόπιστων προσώπων.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ν. ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΕΣΣΕΡΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΑ ΤΕΜΕΝΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ainaud : J. Ainaud, *La peinture romane,* Pont Royal-Paris 1963.

Art Gothic: *The Art of Gothic, Architecture-Sculpture-Painting,* Könemann-Cologne 1999.

Babic: G. Babic, *L'église du Roi à Studenica* (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), Βελιγράδι 1987.

Bellosi: L. Bellosi, *Giotto, complete works,* Scala-Firenze 1981.

Gerola, *Κατάλογος* : G.Gerola, *Τοπογραφικός Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης,* μετάφραση Κ. Λασσιθιωτάκη, Ηράκλειο Κρήτης 1961.

Gerola, *Monumenti*: G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta, t. I-IV, Venezia.*

Grabar: A.Grabar, *L'âge d' or de Justinien,* Paris 1966.

Cutler - Spieser : A. Cutler - J. M. Spieser, *Byzance médiévale 700-1204,* Paris 1996.

Histoire : Histoire de l' art, Grange Batelière-Paris 1973 (δεκάτομη Ιστορία της Τέχνης με εξαίρετες ολοσέλιδες εικόνες έγχρωμες).

Jannella : C. Jannella, *Duccio di Buoninsegna,* Scala - Firenze 1991.

Kidson : P. Kidson, *Ο Μεσαιωνικός Κόσμος,* τ. 7 της *Παγκόσμιας Ιστορίας της Τέχνης,* Αθήνα-Φυτράκης 1967.

Mandel: G. Mandel, *Les manuscrits à peintures,* Pont Royal-Paris 1964.

Michelet: *Histoire de l' art,* Paris 1926, έκδοση υπό τη διεύθυνση του A. Michelet.

Pirani : E. Pirani, *Gothic Illuminated Manuscrips,* London 1966.

Rice: D. T. Rice, *Kunst aus Byzanz,* München 1959.

Rice, *Historie:* D. T. Rice, *Histoire de la peinture des origines à Giotto,* Somogy - Paris 1967.

Schiller: G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst,* Gütterloch 1968.

Stylianou : A. Stylianou and J.A. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus, Treasures of byzantine Art,* London 1985.

Tischendorf: C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha,* Lipsiae 1853.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983.

Γαλάβαρης: Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, στη σειρά *Ελληνική Τέχνη*, Εκδοτ. Αθηνών, 1995.

Θησαυροί: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Εκδοτ. Αθηνών, 1979.

Λασσιθιωτάκης, Εκκλησίες: Κ.Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτ. Κρήτης». *Κρητ. Χρονικά* 21-23 (1969 - 1971).

Λασσιθιωτάκης, Τύποι: Κ. Λασσιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12ο αιώνα και εντεύθεν στη Δυτική Κρήτη», *Κρητ. Χρονικά* 15-16/2, 1961.

Μαδεράκης, Βυζ. ζωγραφική: Σ. Ν. Μαδεράκης, «Βυζαντινή ζωγραφική από την Κρήτη στα πρώτα χρόνια του 15ου αιώνα», *Πεπραγμένα του Στ΄ Διεθν. Κρητ. Συνεδρίου*, τ. Β΄ (Χανιά 1991).

Μαδεράκης, Βυζ. μνημεία: Σ. Ν. Μαδεράκης, «Βυζαντινά μνημεία του Νομού Χανίων. Ο Άγιος Δημήτριος στον Λειβαδά Σελίνου και οι τοιχογραφίες του», *Χανιά 1987* (ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων), 69-95.

Μαδεράκης, Η εκκλησία: Σ. Ν. Μαδεράκης, *Η εκκλησία του αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Έξω Λακώνια Μεραμπέλλου*, Άγιος Νικόλαος 2000.

Μαδεράκης, Ο Άγιος Νικόλαος: Σ. Ν. Μαδεράκης, «Ο Άγιος Νικόλαος στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης», *Πεπραγμ. του Ζ΄ Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου* (έκδοση ΝΕΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ), Ρέθυμνο 1995.

Μαδεράκης, Ο Χριστός: Σ. Ν. Μαδεράκης, «Μια εκκλησία στην επαρχία Σελίνου: Ο Χριστός στα Πλεμενιανά», *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου*, Ηράκλειο Κρήτης 1986, τ. Β΄.

Ξυγγόπουλος: Α. Ξυγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964.

Παπαδάκη-Οέκλαντ: Στ. Παπαδάκη-Οέκλαντ, «Δυτικότροπες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης;», *Ευφρόσυνον* (αφιέρωμα στον Μ. Χατζηδάκη), τ. 2, Αθήνα 1992.

Έχουν περάσει κάμποσα χρόνια από τότε, όταν για πρώτη φορά ασχολήθηκα με την εκκλησία του Χριστού στα Τεμένια Σελίνου του Νομού Χανίων. Η εκκλησία έχει απασχολήσει όλους όσους ασχολούμαστε με τη βυζαντινή τέχνη της Κρήτης[1]. Δεν μπορώ

1 Για την εκκλησία και τις τοιχογραφίες της βλ. Gerola, *Κατάλογος*, αριθμ. εκκλησίας 188. Στα ελάχιστα που σημειώνει ο Gerola για την εκκλησία, φαίνεται σαν να μη την είχε δει, πράγμα ανακριβές, γιατί δημοσιεύει την κάτοψη και φωτογραφία της: Gerola, *Monumenti*, τ. 2, εικ. 261 και 263. Η εκκλησία

παρ' όλ' αυτά να πω ότι ξέρομε πραγματικά το μνημείο και ότι αυτό δεν μας επιφυλάσσει αρκετές εκπλήξεις, όταν κάθε φορά μπαίνομε σ' αυτό και με όποια ιδιότητα, του πιστού για να προσευχηθεί, του περίεργου, που έχει διαβάσει κάπου για την εκκλησία, αυτού που λέγει ότι ασχολείται με την τέχνη... Αυτό βέβαια ισχύει και για κάθε βυζαντινό μας μνημείο, που σιγά σιγά χάνεται ξεχασμένο, τώρα μάλιστα όταν τα χωριά μας χάνουν με ταχύτατους ρυθμούς τους κατοίκους των και τους φυσικούς προστάτες της πολιτιστικής των παράδοσης και κληρονομιάς. Η εκκλησία του Χριστού, όπως και πολλές άλλες, δεν παύει να εκπλήσσει όλους εμάς, που από τα παιδικά μας χρόνια την ξέρομε και δεν περιμένομε να μας πουν οι άλλοι γι' αυτήν, ιδιαίτερα τώρα, όταν θεωρούμε τους εαυτούς μας τάχα σπουδαγμένους. Μας εκπλήσσει με τον πλούτο των εικονογραφικών θεμάτων, που σώζονται ακόμη, με τον ασυνήθιστο τρόπο που ο ζωγράφος της μας διηγείται την ιστορία του Χριστού, έναν τρόπο απαράμιλλης ομορφιάς, παράξενο όμως και βάρβαρο, ας μου επιτραπεί ο όρος, όπου κάθε λογής πρόσωπα κινούνται και δρουν, βασανίζουν και βασανίζονται και αποτελούν παράλληλα μαρτυρία αλλοτινών εποχών και ανθρώπων. Αυτά και μερικά άλλα με παρακίνησαν να συντάξω αυτό το κείμενο. Αναγκάζομαι όμως να περιοριστώ στην παρουσίαση τεσσάρων εικονογραφικών θεμάτων από τα πολύ περισσότερα της εκκλησίας, γιατί η πλήρης παρουσίαση ενός από τα σημαντικότερα μνημεία του τόπου μου δεν μπορεί να χωρέσει σε μια σύντομη μελέτη. Ίσως, αν οι καιροί το επιτρέψουν, κάποτε θα γίνει και αυτό. Τα θέματα τα οποία θα παρουσιάσω είναι: *Η Κοινωνία των Αποστόλων*, *Ο Χριστός δωδεκαετής στο ναό*, *Η Ευλόγηση της Θεοτόκου από τους ιερείς* και *Η Δίκη του Χριστού από τους αρχιερείς του Ισραήλ και τον Πιλάτο*.

δεν είχε καμπαναριό, όταν την φωτογράφισε ο Gerola, και ασπρίστηκε προπολεμικά. Σήμερα οι τοιχογραφίες έχουν καθαριστεί μερικά. Βλ. ακόμη για την εκκλησία, Λασσιθιωτάκη, *Εκκλησίες*, 22, 365-368, εικ. 342-349, γενικά όμως και χωρίς καμμιάν αναφορά στα όσα συζητώ στην εργασία μου. Επίσης: Λασσιθιωτάκη, *Τύποι*, σχ. 11, π. Ζ,4. Με την εκκλησία ασχολήθηκα στη διδακτορική μου διατριβή, πριν αφαιρεθούν οι ασβέστες, πράγμα που δεν επέτρεπε να εκτιμηθούν σωστά οι τοιχογραφίες, τις οποίες όμως τότε χρονολόγησα, όπως σήμερα, όταν και μίλησα για τις δυτικές επιδράσεις. Στην εκκλησία επανέρχομαι σύντομα και για τους λόγους που απαρίθμησα τότε: Σ. Ν. Μαθεράκης, *Βυζ. μνημεία*, 69-95, κυρίως 88 κ.ε., εικ. 15-22 και εικ. σ. 93. Επίσης αναφέρομαι στην εκκλησία σε άλλες εργασίες μου και ανακοινώσεις στη Χριστιαν. Αρχαιολογ. Εταιρεία (Χ.Α.Ε.). Βλ. *Προγράμματα και Περιλήψεις ανακοινώσεων των Ζ' και ΙΒ' Συμποσίων Βυζαντ. και Μεταβ. Αρχαιολογίας και Τέχνης* (1987 και 1992), 45-46 και 32-33 αντίστοιχα. Βλ. και *Παπαδάκη-Οέκλαντ*, 491 κ. ε. π. 257-263. M. Vassilakis-Mavrakakis, «Western Influences on the fourteent century art of Crete», *Πεπραγμένα του XVI Διεθ. Βυζαντιν. Συνεδρίου: Jahrbuch der Östereichischen Byzantinistik*, Wien 1982, τ. 32/5, 303, εικ. 3. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, Οδηγός, 225-227, όπου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 16/17ο αι. και εικ. 174, Ο Εμπαιγμός του Χριστού και το επεισόδιο με τη γυναίκα του Πιλάτου (Ματθ. κζ', 19 και 27).

Εικ. 1. Ο Χριστός στα Τεμένια από Ν.Δ.

Η εκκλησία του Χριστού δεν είναι μόνο ένα από τα πιο γραφικά εκκλησάκια μας, ιδιαίτερα αν την κοιτάζομε από τα νοτιοδυτικά (εικ. 1) και το βλέμμα μας περιπλανηθεί στον κομψό σταυροειδή με τρούλλο νάρθηκά της, το σύγχρονο, μετά το 1900, καμπαναριό του και τα άλλα μορφικά στοιχεία του. Η εκκλησία είναι ένα από τα σημαντικότερα κρητικά μνημεία εξαιτίας της ζωγραφικής της, μιας ζωγραφικής τόσο ξένης από αυτή που έχομε συνηθίσει να βλέπομε στις σύγχρονες και φανταχτερές εκκλησίες μας, αλλά και στα βυζαντινά μας μνημεία. Αυτή η ζωγραφική μάς περιέπλεξε και χρονολογήσαμε την εκκλησία άλλοι στον 13ο, άλλοι στο 16/17ο αιώνα[2], οι τοιχογραφίες όμως αυτές έγιναν λίγο πριν από το 1313/4 ή 1315/6, όταν ο αγιογράφος της εκκλησίας ιστόρησε τη δεύτερη εκκλησία του στο Σέλινο, αυτή του Αγίου Δημητρίου στον Λειβαδά, της οποίας οι τοιχογραφίες χρονολογούνται με κτιτορική επιγραφή, που σώζεται αχνά σήμερα[3]. Και αν ακόμη οι τοιχογραφίες της εκκλησίας του Λειβαδά δεν είχαν χρονολογία, οι τοιχογραφίες του Χριστού δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 1300 ή μετά το 1320, όπως δείχνει μια σειρά μνημείων της δυτικής Κρήτης, του Σελίνου και της Κισάμου, που παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά. Το παλαιότερο από αυτά τα μνημεία είναι ο Άγιος Κήρυκος στην αρχαία Λισσό (χάραγμα 1306)[4] και το νεώτερο ο Χριστός στο Κεφάλι Κισάμου (1320)[5]. Ανάμεσα στα δύο αυτά μνημεία τοπο-

2 Βλ. στμ. 1.

3 Gerola, *Monumenti*, IV, 471, αριθμ. επιγραφής 55.

4 Η εκκλησία αναφέρεται μερικές φορές με το όνομα Άγιος Κυριακός από ένα λάθος του Pashley, ο οποίος εξέλαβε το τοπωνύμιο Άγιος Κύρκος, όπως είναι γνωστή και σήμερα η Λισσός, ως Άγιος Κυριακός: R. Pashley, *Ταξίδια στην Κρήτη*, ελλην. μετάφραση, Ηράκλειο Κρήτης 1994, τ. Β', 70. Για την εκκλησία βλ. και Λασσιθιωτάκης, *Εκκλησίες*, 22, 383-385 με πολλές ανακρίβειες. Δεν ξέρω αν σήμερα σώζεται το χάραγμα το οποίο αναφέρω.

5 Λασσιθιωτάκης, *Εκκλησίες*, 21, 212-217, εικ. 62-72, γενικά για την εκκλησία. Παλαιότερα, στηριζόμενος σε μερικές κακές φωτογραφίες μου, τον τύπο του προσώπου του Παντοκράτορα και τα γράμματα στο ανοικτό Του ευαγγέλιο, θεώρησα τις τοιχογραφίες της εκκλησίας πιθανό τρίτο έργο του ζωγράφου των Τεμενίων, λάθος βέβαια. Πρβ. Μαδεράκη, *Βυζ. μνημεία*, 59 και εικ. 2 και Λασσιθιωτάκη, *Εκκλησίες*, 21, εικ. 70.

θετούνται οι τοιχογραφίες του Χριστού στα Τεμένια, του Αγίου Δημητρίου στον Λειβαδά και του Αγίου Φωτίου στους Αγίους Θεοδώρους Σελίνου. Την τελευταία εκκλησία ιστόρησαν συνεταιρικά ο Μιχαήλ Βενέρης και ένας ζωγράφος, του οποίου η τέχνη παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά των υπολοίπων τεσσάρων εκκλησιών που είναι γνωστές για την ώρα[6] και παρουσιάζουν το ίδιο ύφος.

Τα χαρακτηριστικά της τέχνης των εκκλησιών αυτών μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω: Αναδρομή στην τέχνη του δευτέρου μισού κυρίως του 13ου αιώνα και μάλιστα σε ένα ύφος γνωστό από δεκαπέντε μνημεία το λιγότερο της Κρήτης ολόκληρης και το έργο του Θεοδώρου Δανιήλ Βενέρη[7], πρωτοτυπία εικονογραφικών θεμάτων, τα οποία μπορεί να θεωρούμε δυτικής προελεύσεως, καλύτερα όμως θα πρέπει να θεωρήσομε πολύ παλιά και να αναζητήσομε στην κοινή πολιτιστική κληρονομιά τής Μεσογείου, λεπτομέρειες πράγματι δυτικής καταγωγής, που οφείλονται κυρίως στη μόδα και τις αντιλήψεις και είναι αυτές οι λεπτομέρειες που δίδουν τη σφραγίδα στις τοιχογραφίες αυτές και μας κάνουν να μιλούμε για δυτικές επιδράσεις, μια διαφορετική αντίληψη για τη φυσική ανθρώπινη ομορφιά καθαρά λαϊκής αντίληψης και μια σχετική μονοχρωμία. Ας δούμε όμως τα τέσσερα παραπάνω εικονογραφικά θέματα και το πόσο σ' αυτά είναι αποτυπωμένα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, αλλά ας δούμε και μιαν καλλιτεχνική αντίληψη διαφορετική από την κυρίαρχη βυζαντινή, η οποία αποτελεί μιαν ευχάριστη μεν, χωρίς αύριο όμως εικόνα μιας εποχής και ενός κόσμου διαφορετικού από το δικό μας, αλλά και του συγχρόνου των μνημείων βυζαντινού.

1. Η *Κοινωνία των Αποστόλων* είναι ένα αποκλειστικά βυζαντινό εικονογραφικό θέ-

---

6 Σ. Ν. Μαδεράκης, «Ο Άγιος Φώτιος στους Αγίους Θεοδώρους Σελίνου Χανίων», *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων του ΙΒ' Συμποσίου Βυζαντ. και Μεταβυζ. Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χ.Α.Ε.* (1992), 32-33. *Παπαδάκη-Οέκλαντ*, 494 κ.ε. Οι πίνακες 268 και 269 στην εργασία αυτή είναι από το έργο του Μιχαήλ Βενέρη και οι ΛΔ-ΛΣΤ και 270-274 από εκείνο του συνεργάτη του. Η τελευταία παρατήρηση δική μου.

7 Για τον ζωγράφο και τον ανηψιό του: Σ. Ν. Μαδεράκης, «Οι κρητικοί αγιογράφοι Θεόδωρος Δανιήλ Βενέρης και Μιχαήλ Βενέρης», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθ. Κρητ. Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, 155-179, π. 57-83, κ. σ. 159-160 και Μαδεράκη, *Βυζ. μνημεία*, 79-83. Στους δύο Βενέρηδες αγιογράφους, ανηψιό και θείο, προστίθεται και ένας ακόμη, ως ανηψιός επίσης του Θεοδώρου Δανιήλ, ο Ottorino, για τον οποίο δεν ξέρομε τίποτε και ο M. Cattapan, ο οποίος τον αναφέρει, δεν παραθέτει καμιάν απόδειξη. Επειδή ο συγγραφέας αυτός λέγει πολλά και διάφορα και μάλιστα χωρίς να ξέρει έστω και μιαν κρητική εκκλησία, για να στηρίξει απόψεις που ήταν της μόδας την εποχή του και παλαιότερα, δεν μπορούμε να κάνομε υποδέσεις για τον Ottorino και τη σχέση του με τους Βενέρηδες ούτε φυσικά γνωρίζομε τέτοιον ζωγράφο, εγώ τουλάχιστον. Βλ. M. Cattapan, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500», *Περ. του Β' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου*, τ. Γ', εν Αθήναις 1968, 32,35 και π. σ. 37. και Μαδεράκη, *Βυζ. μνημεία*, 80-83.

μα, που εικονίζεται κάτω από τον Παντοκράτορα ή τη Δέηση ή την Πλατυτέρα στην αψίδα του ιερού στις βυζαντινές εκκλησίες, όχι μόνο της Κρήτης. Κάτω από την Κοινωνία των Αποστόλων εικονίζονται οι συλλειτουργούντες μεγάλοι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας γύρω από τον Αμνό. Εικονίζοντας οι αγιογράφοι αυτά τα τρία θέματα στον περισσότερο ιερό χώρο της εκκλησίας, χώρο ο οποίος συμβολίζει τη Σάρκωση του Χριστού, θέλουν να δείξουν στον πιστό ολόκληρο το νόημα της χριστιανικής διδασκαλίας. Οι μεγάλοι Πατέρες λειτουργούν γύρω από τον Αμνό κατά το παράδειγμα του μεγάλου Αρχιερέα Χριστού, ο Οποίος τελεί τη Θεία Ευχαριστία, η οποία «...Θεία Ευχαριστία δεν απεικονίζεται», στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, «με αναφορές συμβολικές. Την βλέπομε τελούμενη στην ιδεατή μεγαλοπρέπειά της: Είναι ο Μέγας Αρχιερέας, βοηθούμενος από τις ουράνιες ιεραρχίες, Εκείνος ο οποίος κοινωνεί το μυστήριο στις πρώτες τάξεις και ανθρώπινες ιεραρχίες (τους Αποστόλους) και τις καθιστά συγκοινωνούς στο υπούργημα των αγγέλων», όπως παρατηρήθηκε[8]. Η Θεία Λειτουργία, είτε εικονίζεται μόνο με τους συλλειτουργούντες Πατέρες, όταν η αψίδα της εκκλησίας είναι μικρή, κανόνας σχεδόν για τις κρητικές εκκλησίες και όχι μόνο, είτε και με την Κοινωνία των Αποστόλων, κορυφαία στιγμή της Θείας Λειτουργίας μετά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων κατά την ώρα της Αναφοράς, τελείται μπροστά στον Πατέρα, που εικονίζεται όμως με τα χαρακτηριστικά τού σαρκώσαντος Λόγου, μπροστά δηλαδή στον Παντοκράτορα ή μπροστά στην Πλατυτέρα, δοχείο της Σάρκωσης και Συμβολισμό της Εκκλησίας[9]. Ο ιερέας, ο οποίος σε κάθε Θεία Λειτουργία ιερουργεί στην πραγματική Αγία Τράπεζα της Εκκλησίας, ιερουργεί και γίνεται ένα με τους Αποστόλους, τους αγγέλους και τους μεγάλους Πατέρες μέσα στο μυστικό ιερό, όπου συναντούνται τα ουράνια και τα επίγεια, και, κατά το παράδειγμα του Χριστού και των Πατέρων, και εμείς, που κοινωνούμε, συνεχίζομε το παράδειγμα των πρώτων τάξεων και ανθρωπίνων ιεραρχιών, των Αποστόλων. Αυτό το μήνυμα θέλησε να μας μεταφέρει και ο αγιογράφος των Τεμενίων, στη δική του όμως γλώσσα.

Η Κοινωνία των Αποστόλων, η οποία απεικονίστηκε από πολύ παλιά, στον 6ο αιώνα, παράλληλα με το Μυστικό Δείπνο[10], σε λειτουργικά βιβλία, κυρίως Ευαγγελιστάρια,

---

8 G. Millet, "L' art byzantin", στο *Michelet*, τ. 1, 192.

9 Για το θέμα: Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, 19-22, 31, 65 κ. ε., όπου και η βιβλιογραφία στις σημειώσεις.

10 *Rice*, π. III και 69 και *Grabar*, εικ. 266, 362 ,365. *Schiller*, τ. 2, εικ. 56 και σ. 38-39, για τον δίσκο της Κωνσταντινουπόλεως και εικ. 57 και 58, οι μικρογραφίες του κώδικα του Ροσσάνο. Ήδη από τις πρώτες απεικονίσεις του θέματος αυτό εικονίζεται με δύο τύπους, τον συμβολικό, όπου ο Παύλος παίρνει τη θέση του Ιωάννη, όπως και στην Ανάληψη, αν και δεν ήταν καν Απόστολος, όταν έγινε ο Μυστικός Δείπνος, και τον ιστορικό, όπου δεξιά του Χριστού εικονίζεται ο Πέτρος και αριστερά ο Ιωάννης. Τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά και δεν θα αναφέρω κανένα. Στην Κρήτη, στα κάμποσα παραδείγματα που ξέρω, εικονίζεται ο συμβολικός τύπος.

βιβλία δηλαδή που περιέχουν τις ευαγγελικές περικοπές που διαβάζονται κατά τη διάρκεια του έτους, ή δισκάρια και άλλα λειτουργικά σκεύη, εικονίζεται, όπως ξέρομε, σε μια μακρά ζωφόρο με τον Χριστό να μεταδίδει το αίμα Του στους έξι Αποστόλους, που έρχονται σε λιτανεία από τα αριστερά Του, και το Σώμα Του στους υπόλοιπους έξι, που έρχονται από το δεξιά Του, χωρίς να αποκλείεται και η αντίθετη διάταξη. Για λόγους οικονομίας ο Χριστός εικονίζεται δύο φορές. Τον Χριστό δορυφορούν άγγελοι με τελετουργικά ριπίδια. Ολόκληρη η παράσταση δεν είναι τίποτε άλλο από επανάληψη της σκηνής που βλέπομε να εκτυλίσσεται γύρω από την Αγία Τράπεζα σε κάθε λειτουργία, στην οποία χοροστατεί ο εκάστοτε επίσκοπος ή συλλειτουργούν περισσότεροι ιερείς, οπότε ένας ένας κατά σειρά πρεσβείας και ηλικίας πλησιάζουν στην Αγία Τράπεζα κατά την ώρα της Θείας Κοινωνίας, παίρνουν από τα χέρια του αρχιερέα το Σώμα του Χριστού, τον Άρτον, και, αφού σχηματίζεται μικρή πομπή, που κάνει μικρή λιτανεία γύρω από την Αγία Τράπεζα, έρχονται και κοινωνούν το Αίμα από τα χέρια ξανά του αρχιερέα που ιερουργεί, ή παίρνοντας καθένας το Άγιο Ποτήριο από την Αγία Τράπεζα. Δεν είναι λοιπόν η Κοινωνία των Αποστόλων παρά η ιδεατή πρώτη Λειτουργία, την οποία ετέλεσε ο ίδιος ο Χριστός και τελούμε και εμείς σήμερα κατά το παράδειγμά Του σε ανάμνηση της πρώτης και τελευταίας Λειτουργίας, την οποία ετέλεσε ο Χριστός την ώρα του Μυστικού Δείπνου και πριν να προσφέρει το τίμιο Σώμα και Αίμα Του επάνω στο Σταυρό για τη λύτρωση του ανθρώπου, "γενόμενος υπήκοος μέχρι θανάτου" στον Πατέρα, κατά τη χριστολογία της προς Εβραίους Επιστολής του Αποστόλου Παύλου[11].

Εικ. 2. Χριστός στα Τεμένια: Μετάδοση του Αίματος.

Στη Μετάδοση του Αίματος, παράσταση που εικονίζεται στο νότιο μισό της αψίδας της εκκλησίας μας και το μεγαλύτερο τμήμα της βρίσκεται ακόμη κάτω από τον ασβέστη,

11 *Προς Εβραίους* ι', 1-18.

Εικ. 3. Χριστός στα Τεμένια: Η μετάδοση του Σώματος.

ο Χριστός, με ρόδινο χιτώνα και μπλε ιμάτιο και τα χέρια καλυμμένα με το λέντιο, προβάλλει στο τοξωτό άνοιγμα μικρής ξύλινης κατασκευής, η οποία έχει αντικαταστήσει το συνηθισμένο κιβώριο, που συνήθως εικονίζεται επάνω από την Αγία Τράπεζα, και τείνει τον πολυτελέστατο και κατάκοσμο κάλυκα με το αίμα στον Απόστολο Παύλο, ο οποίος τείνει το στόμα του να το γευθεί (εικ. 2). Δεν εικονίζεται η Αγία Τράπεζα. Ο Παύλος με τα χέρια καλυμμένα, ένδειξη ευλάβειας και σεβασμού, με μιαν άκρα του χρυσοκίτρινου σήμερα ιματίου του, το οποίο αρχικά θα ήταν βαθύ μελιτζανί, εικονίζεται βαθιά σκυμμένος. Δίπλα στην ξύλινη κατασκευή, από την οποία προβάλλει ο Χριστός, εικονιζόταν οικοδόμημα με επίπεδη πιθανώς στέγη, της οποίας η πρόσοψη χωριζόταν στα δύο από κίονα από πορφυρίτη ίσως.

Παρά το ότι ο Χριστός, με το ροδοκόκκινο φωτοστέφανό Του, στον οποίο φωτοστέφανο οι κεραίες του σταυρού έχουν σβήσει, ακολουθεί τα καλύτερα βυζαντινά πρότυπα της εποχής, όταν εκτελέστηκαν οι τοιχογραφίες, πάρα πολλά είναι αυτά τα οποία κάνουν την παράσταση αυτή να διαφέρει από τις άλλες παρόμοιες. Αν και ο Χριστός επαναλαμβάνεται στον Παντοκράτορα της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου στον Λειβαδά[12], έχει ορθάνοικτα μάτια, γεμάτα έκπληξη, όπως και ο Παύλος. Ο κάλυκας, αν και είναι ο ίδιος που βλέπομε στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου μεταξύ των συλλειτουργούντων με τον Αμνό μέσα και πολύ κατεστραμμένο στην ίδια θέση στην εκκλησία του Χριστού (εικ. 5), εικονίζεται κατά τους νόμους του κυβισμού, διπλωμένος στα δύο και με τον κυρίως κάλυκα σε ανάκλιση και προς το μέρος του θεατή, ενώ η λαβή του εικονίζεται κάθετα. Ο Παύλος αποδίδεται γελοιογραφικά και η ξύλινη κατασκευή θυμίζει τις θύρες των πατρικών μας σπιτιών, πριν ο πολιτισμός τις καταστρέψει, θύρες των οποίων το ένα θυρόφυλλο από τα δύο ή το μοναδικό θυρόφυλλο ήταν κομμένο στη μέση και το άνω μισό του άνοιγε μόνον όταν χρειαζόταν να δούμε έξω ή να μας φωνάξει και να περμαζέψει η μάνα μας από τα παι-

12 Μαδεράκης, *Βυζ. μνημεία*, εικ. 2.

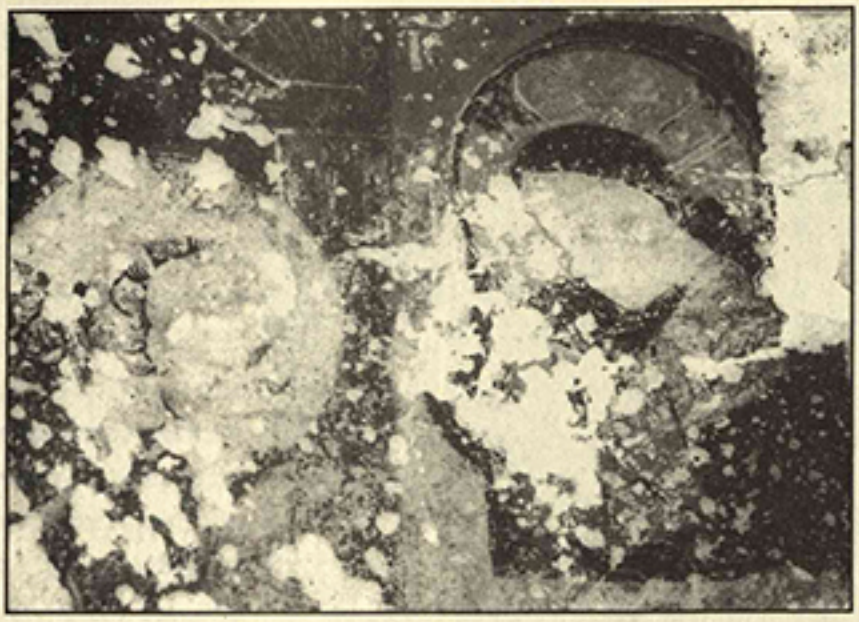

Εικ. 4. Τμήμα της εικ. 2: Ο Χριστός και ο Πέτρος.

γνίδια μας, ενώ το άλλο μισό του μοναδικού θυρόφυλλου ή αυτό το θυρόφυλλο που δεν είχε κοπεί έμενε πάντοτε κλειστό, και άνοιγε μόνο σε σημαντικά γεγονότα του σπιτιού. Μπορεί ο αγιογράφος να έχει πρότυπό του το τόξο, κοσμημένο με πολύτιμους λίθους, επάνω από την Αγία Τράπεζα στην μετάδοση του Αίματος της εκκλησίας του Χριστού στα Πλεμενιανά[13] και να τό μετέφερε από αυτή την τοιχογραφία στη δική του εικόνα, συγχέοντας όμως τα πράγματα, και η απεικόνιση του θέματος να ακολουθεί τη βυζαντινή εικονογραφία, όμως όλα τα παραπάνω δεν είναι συνηθισμένα στην επίσημη βυζαντινή ζωγραφική και έχουν λαϊκή καταγωγή, ίσως είναι επίδραση του περιβάλλοντος του ζωγράφου.

Η Μετάδοση του Σώματος. Ο Χριστός, απόλυτα όμοια ντυμένος όπως και στη Μετάδοση του Σώματος, και προβάλλοντας από τον όμοιο οικίσκο, κρατεί μεγάλη φιάλη, ανάβαθη κούπα ή δίσκο, σε σχήμα όμως πλοιαρίου, μέσα στην οποία είναι τοποθετημένα τα κομμάτια του Άρτου της Θείας Κοινωνίας, και τείνει την μερίδα τού άρτου στον Πέτρο (εικ. 3 και 4). Ο Πέτρος, ο οποίος καταλαμβάνει το μεγαλύτερο πλάτος της παράστασης με τον όγκο του σώματός του, με ορμητική κίνηση και βαθιά σκυμμένος, πλησιάζει να κοινωνήσει. Στην ορμητική του κίνηση προς τα εμπρός κοντεύει να πέσει μπρούμυτα και σπρώχνει τους υπόλοιπους Αποστόλους προς τα οπίσω και τούς συνωθεί σ' ένα συμπαγές σύνολο. Ο Πέτρος εικονίζεται κατά κρόταφο (προφίλ) με χονδρή μύτη και παχιά χείλη, γελοιογραφικά, όπως δείχνουν τα καλύτερα σωζόμενα μέρη του προσώπου του και η έγχρωμη κυρίως φωτογραφία (εικ. 4). Ο Πέτρος έχει τα χέρια καλυμμένα με μιαν άκρα του καφέ-κίτρινου σήμερα ιματίου του, το οποίο αρχικά θα ήταν μελιτζανί, χρώμα το οποίο υπερβολικά αγαπά ο αγιογράφος των Τεμενίων και ξέρει να αποδίδει με μοναδική μαστοριά. Η εικονογραφία αυτή του Πέτρου, που αποδίδει τον Απόστολο κατά κρόταφο και εκφραστι-

13 Μαθεράκης, *Ο Χριστός*, π. ΞΓ(3α) και ΞΒ(2 6).

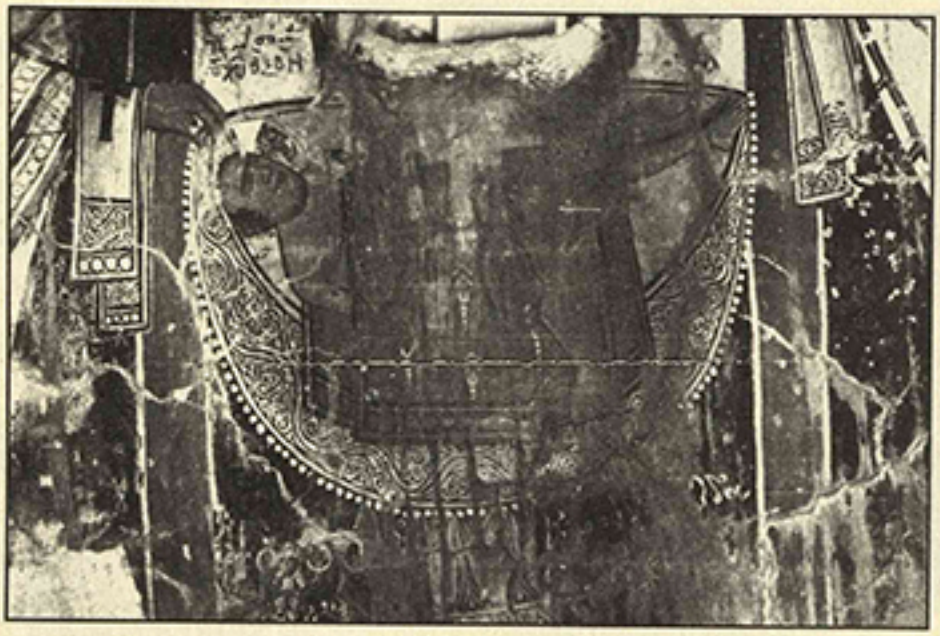

Εικ. 5. Άγιος Δημήτριος στον Λειβαδά· Ο Αμνός από τον Μελισμό.

κά (εξπρεσσιονιστικά), είναι η συνηθισμένη στη βυζαντινή ζωγραφική της περιοχής της Μακεδονίας την εποχή αυτή[14].

Πρώτος πίσω από τον Πέτρο ακολουθεί ο Ιωάννης, ο οποίος εικονίζεται όχι νέος και αγένειος, στον ιστορικό του δηλαδή τύπο, αλλά γέροντας με λευκά μαλλιά και γένειο, με τα προφητικά του δηλαδή χαρακτηριστικά, τυλιγμένος στο ανοικτό κόκκινο σήμερα ιμάτιό του και τείνοντας τα καλυμμένα με μιαν άκρα του ιματίου χέρια του, για να πάρει την μερίδα του Άρτου. Με τα προφητικά του χαρακτηριστικά δεν εικονίστηκε σε καμιά ευαγγελική σκηνή ο Ιωάννης, όσο ξέρω, από τους δυτικούς καλλιτέχνες. Συνήθως αυτοί τον εικονίζουν νέο, σχεδόν παιδί, και μερικές φορές με κοριτσίστικα χαρακτηριστικά. Ο αγαπημένος μαθητής σχεδιάζεται σ' έναν τύπο που ανάγεται σε αριστοκρατικά πρότυπα, σε μικρογραφίες χειρογράφων του 10ου-11ου αι., τύπο όμως που δανείζεται ο αγιογράφος πιθανώς από την τοιχογραφία της εκκλησίας του Χριστού στα Πλεμενιανά. Ο Ιωάννης στην τοιχογραφία των Πλεμενιανών, αλλά και άλλες μορφές αγίων του ανατολικού τρίτου της εκκλησίας, που ανήκουν στον πρώτο ζωγράφο της εκκλησίας αυτής, αποδίδει καλύτερα από κάθε άλλη τοιχογραφία της Κρήτης τα πρότυπα αυτά[15]. Τον Ιωάννη ακολουθούν ο Σίμων, όπως δείχνουν τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά, και ο Ματθαίος, του οποίου η κεφαλή και ο πράσινος, σήμερα μαύρος, φωτοστέφανος φαίνονται ανάμεσα στις κεφαλές του Ιωάννη και του Σίμωνα, ενώ άλλοι δύο Απόστολοι δηλώνονται μόνο με την άνω άκρα των φωτοστεφάνων των. Τη διάταξη των Αποστόλων στη

14 *Babic*, εικ. σ. 44 και εικ. 71. Πρβ. όμως εικ. 112. Ξυγγόπουλος, εικ. 42 και 35. Ο κρητικός αγιογράφος αποδίδει τα χαρακτηριστικά του Πέτρου τραχύτερα, αν και φαίνεται ότι γνωρίζει τα προοδευτικότερα ρεύματα της βυζαντινής τέχνης της εποχής του. Αυτό που συνδέει τον κρητικό αγιογράφο με αυτούς του μακεδονικού χώρου είναι η έντονη εκφραστικότητά του (εξπρεσσιονισμός του) και η πλάγια θέση.

15 Μαδεράκης, *Ο Χριστός*, π. ΞΓ (36), πρβ. τον Ιωάννη, επίσης π. ΞΔ (46), ΞΕ (56) και ΞΘ.

μετάδοση του Αίματος της εκκλησίας των Τεμενίων θα επαναλάβει ο αγιογράφος στο νότιο ημιχόριο της Ανάληψης στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στον Λειβαδά.

Πέρα από τα όσα σημείωσα στην Μετάδοση του Σώματος ως χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν την παράσταση από τις άλλες παραστάσεις του θέματος στη βυζαντινή τέχνη και είναι τα ίδια περίπου με αυτά που βλέπομε και στη Μετάδοση του Αίματος, εκείνο το οποίο αποτελεί άπαξ στη μετά την Εικονομαχία απεικόνιση του Χριστού από τη βυζαντινή τέχνη είναι ότι εικονίζεται νέος, σχεδόν παιδί, και αγένειος στον τύπο του παλαιοχριστιανικού Χριστού (εικ. 3 και 4). Η κεφαλή του Χριστού σχεδιάζεται κατά κρόταφο με μια συνεχή γραμμή και σε σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου, του οποίου οι γωνίες στρογγυλεύουν, για να αποδοθούν οι στρογγυλάδες του προσώπου. Η κεφαλή του Χριστού τεντώνεται μπροστά και σχηματίζει αμβλεία γωνία με τον μακρό λαιμό, έστω κι αν η φιάλη κρύπτει μερικά τη σχεδίαση αυτή. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του Χριστού, χαρακτηριστικά μάλλον παιδιού, με τη μικρή, ανασηκωμένη μύτη, τα παχιά χείλη και την μαύρη σήμερα σαν μια στενή ταινία αποδιδόμενη κόμη, αποδίδονται αρκετά ρωπογραφικά.

Μπορεί αυτή η απεικόνιση του Χριστού να μας θυμίζει παραστάσεις του Δαυίδ στις μικρογραφίες του Ψαλτηρίου της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους (κώδ. 61)[16], όμως δεν υπάρχει καμμιά άλλη όμοια απεικόνιση του Χριστού στη βυζαντινή τέχνη μετά την Εικονομαχία. Η περισσότερο εύκολη απάντηση στις απορίες μας για όλα τα χαρακτηριστικά της παράστασης της Κοινωνίας των Αποστόλων στην εκκλησία του Χριστού στα Τεμένια είναι να την αποδώσομε σε δυτικά, γοτθικά κυρίως, πρότυπα, λαμβάνοντας υπό-

Εικ. 6. Ψαλτήριο της Ουτρέχτης. Λεπτ. του κάτω μισού της εικονογράφησης του ψαλμού 14.

16 *Θησαυρός*, τ. Γ', εικ. 183, 184, 200, 211, 212. Πρβ. και εικ. 183 και 184, τη στάση και την κίνηση του Χριστού. Ο αγιογράφος μας αποδίδει τις μορφές τραχύτερα και χωριάτικες.

Εικ. 7. Ο Χριστός μπροστά στον Καϊάφα. Μικρογραφία του βιβλίου Περικοπών του Ερρίκου του Β' (Γερμανία).

ψη μας και τις ιστορικές συνθήκες της Κρήτης την εποχή, όταν έγιναν οι τοιχογραφίες αυτές, και τα όσα άλλα χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών αυτής της παράξενης, πολύ όμορφης όμως εκκλησίας. Ο τύπος του προσώπου του Χριστού συναντάται πράγματι σε πολύ παλαιά παραδείγματα απεικόνισής Του και απεικόνισης αγγέλων σε μικρογραφίες των 9ου-11ου αι. δυτικές, στις μικρογραφίες π.χ. των ψαλμών 11 και 14 στο περίφημο Ψαλτήριο της Ουτρέχτης (εικ. 6) [17], στην παράσταση της μαίας και ενός αγγέλου στη Γέννηση του Χριστού στη μικρογραφία του λειτουργικού βιβλίου (sacramantaire) του Robert de Jumièges, στην Δημοτική Βιβλιοθήκη της Ρουέν σήμερα[18] ή στην Ανάληψη ενός Ευαγγελισταρίου στη Φλωρεντία (Ms 91, νέα αποκτήματα), και στον Χριστό, που ελέγχει τους πρωτοπλάστους μετά το προπατορικό αμάρτημα στη μικρογραφία του Ms Lat. 10434[19], λιγότερο δε σε μορφές του Χριστού στα βιβλία με τις ευαγγελικές περικοπές που διαβάζο-

17 *Michelet*, εικ. 175 και *Miniatura medievale*, τεύχος 203 της ιταλικής σειράς οι *Μεγάλοι Ζωγράφοι*, π.1, (κείμενο Bertelli, έκδοση Fabbri), κάτω αριστερά. Αξίζει να συγκριθεί η μορφή του Χριστού μεταξύ των αγγέλων, στο μέσο δεξιά της ίδιας σελίδας του χειρογράφου αυτού, όπου αντιγράφεται ένα από τα καλύτερα και αριστοκρατικότερα βυζαντινά πρότυπα απεικόνισης του Χριστού. Αυτή και άλλες απεικονίσεις του Χριστού, αλλά και άλλων προσώπων, στο ψαλτήριο της Ουτρέχτης, και όχι μόνο ο τοπιογραφικός και αρχιτεκτονικός διάκοσμος, εξηγεί, νομίζω, την παλιά άποψη ότι πίσω από τις μικρογραφίες του ψαλτηρίου αυτού υπάρχει ένα ελληνικό ή ελληνολατινικό πρότυπο: *Michelet*, 362. Για το ρόλο που έπαιξαν μερικά χειρόγραφα του 6ου αι. μ. Χ. στη διαμόρφωση της τέχνης της δύσεως: *Grabar*, 212-217.

18 Ωραία έγχρωμη απεικόνιση: *Histoire*, τ. 3, εικ. σ. 318. Βλ. και τα πρόσωπα των Μάγων και στην Πεντηκοστή των Αποστόλων σε δύο μικρογραφίες του ίδιου χειρογράφου: Rice, *Histoire*, εικ. 124 και 125. Πρβ. και πρόσωπα στις εικόνες 117,105,111 και 114. Άλλες μικρογραφίες του ίδιου χειρογράφου και ενός ακόμη του ίδιου εργαστηρίου: *Mandel*, εικ. 33, 30, 31 και 32.

19 *Mandel*, εικ. 6 και 76.

νται κατά τη διάρκεια του έτους (Ευαγγελιστάρια) των Όθωνα III και Ερρίκου II της Γερμανίας, στη Βιβλιοθήκη σήμερα του Μονάχου (εικ. 7), και στον κώδικα Egbert της Βιβλιοθήκης των Τρεβήρων[20].

Θα μπορούσαμε ακόμη να θεωρήσομε ότι η παρουσία του αγένειου παλαιοχριστιανικού Χριστού στην τοιχογραφία μας οφείλεται στην παρουσία ενός βενετσιάνικου έργου στην Κρήτη ή στο ότι ο αγιογράφος μας γνώριζε το ψηφιδωτό στο αίθριο του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, στο οποίο ψηφιδωτό εικονίζεται η Γένεση (εικ. 8)[21], αναλογιζόμενοι και πάλι τις ιστορικές συνθήκες της Κρήτης και ότι ο Χριστός εικονίζεται στη βυζαντινή τέχνη με τα γνωστά χαρακτηριστικά του Παντοκράτορα μετά την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο. Πράγματι, δεν γνωρίζομε κανένα παράδειγμα απεικόνισης του παλαιοχριστιανικού αγένειου Χριστού μετά τη Σύνοδο αυτή στην βυζαντινή τέχνη εκτός αυτά του κρητικού μνημείου, του ψηφιδωτού του Αγίου Μάρκου και δύο καμέων, στο Μόναχο και το Λούβρο σή-

Εικ. 8. Άγιος Μάρκος στη Βενετία: Γένεση: ο Χριστός δημιουργεί τα άστρα (τμήμα).

20 E. G. Grimme, *La peinture médiévale*, στη μικρή βιβλιοθήκη Payot-Paris, τ. 12, εικ. 5,6,8 και *Schiller*, τ. 2, εικ. 131, 146, 189.

21 Σύντομα για το ψηφιδωτό: Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, στη σειρά *Ελληνική Τέχνη*, Εκδοτική Αθηνών 1994, σ. 24 και 250, εικ. 146-149. Ο Χριστός όμως στο ψηφιδωτό με το κοντόχοντρο σώμα και το πλατύ πρόσωπο, αν και ακολουθεί τον παλαιοχριστιανικό τύπο, είναι δηλ. αγένειος, απέχει πολύ από την κρητική τοιχογραφία. Είναι γνωστό ότι πρότυπο των ψηφιδωτών θεωρείται ένα χειρόγραφο του τύπου του χειρογράφου Gotton.

μερα[22], που αποδίδονται σε βενετσιάνικο εργαστήριο, αν και ανήκουν στα καλύτερα κωνσταντινουπολίτικα έργα, κατά τη γνώμη μου. Επίσης έτσι εικονίζεται και σε μιαν αρμενική μικρογραφία του 1302, λίγα δηλαδή χρόνια παλαιότερη από το κρητικό παράδειγμα, στο Ms 6792 της Συλλογής Matenadaran[23], στην οποία μικρογραφία η απόδοση του Χριστού με τα παλαιοχριστιανικά χαρακτηριστικά ερμηνεύεται ως ελεύθερη αρχαϊκή απόδοσή Του. Σε ένα από τα παραπάνω μνημεία και άλλα ανάλογα, που ίσως δεν ξέρω, θα μπορούσαμε να αναζητήσομε το πρότυπο του αγιογράφου της Κρήτης ή να θεωρήσομε την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στα Τεμένια ένα δάνειο από τη δυτική τέχνη.

Η εικονογραφία όμως αυτή της Κοινωνίας των Αποστόλων είναι άγνωστη στη δυτική τέχνη[24] και ύστερα όλα τα άλλα χαρακτηριστικά της παράστασης που έχω σημειώσει

---

22 *L'art Byzantin*, Κατάλογος της 9ης Έκθεσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήναι 1964, αριθμ.118 και εικόνα με τον ίδιον αριθμό και αριθμ. 117, σ. 204 και 203.

23 *Armenian Miniatures of the 13th and 14th centuries from the Matenadaran Collection*, Yerevan, Leningrad 1984, εικ. 16. Πρβ. και εικ. 27, την κεντρική μορφή στο Βάπτισμα του λαού από τον Ιωάννη στον Ιορδάνη, που έχει τα χαρακτηριστικά του αγένειου Χριστού.

24 Οι δυτικοί αγιογράφοι εικονίζουν συνήθως τον Μυστικό Δείπνο σε διάφορες παραλλαγές και ανάλογα με την εποχή και εντάσσουν στο θέμα και την κοινωνία των Αποστόλων, δίδοντας παράλληλα έμφαση στην επίδοση του ψωμιού στον Ιούδα. Στη βυζαντινή τέχνη ο Ιούδας διαφοροποιείται μόνο με το ότι μόνος αυτός απλώνει το χέρι του στο τραπέζι, για να πάρει, ενώ οι άλλοι Απόστολοι κάθονται επίσημα σ' αυτό. Διαφοροποιείται επίσης στην Κοινωνία των Αποστόλων με το να εικονίζεται τελευταίος στη σκηνή της μετάδοσης του Σώματος και σε μερικά παραδείγματα με την πλάτη στραμμένη προς τους άλλους Αποστόλους, να φεύγει δηλαδή. Το παλαιότερο παράδειγμα αυτής της εικονογραφίας που ξέρω, δηλ. ο Ιούδας να φεύγει, είναι η τοιχογραφία της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Κύπρο, 1105/6: *Stylianou*, εικ. 58. Πρβ. και δύο μεταγενέστερα παραδείγματα από την Κύπρο, αυτόθι εικ. 46 και 169. Το ίδιο θέμα έχομε και στον Χριστό στα Πλεμενιανά: Μαδεράκης, *Ο Χριστός*, π. ΞΓ (36) και σ. 259. Στην Κρήτη επίσης εικονίζεται έτσι ο Ιούδας στην Παναγία τη Γκουβερνιώτισσα στις Ποταμιές Πεδιάδας, στην Παναγία στο Ανισαράκι (Κάντανος) και στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο Κακοδίκι Σελίνου, ίσως δέβαια και αλλού. Οι δυτικοί αγιογράφοι τονίζουν το επεισόδιο με το χωρισμό του Ιούδα από τους άλλους Αποστόλους και εικονίζουν το αμέσως πριν από τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων και την κοινωνία των Αποστόλων επεισόδιο του Μυστικού Δείπνου (*Ιωάν.* ιγ', 21-30, *Ματθ.* κς', 21-25, *Μάρκ.* ιδ', 18-21). Βλ. τα παραδείγματα: *Schiller*, εικ. 73-116 και σ. 48-51. Σε μια σειρά μικρογραφιών κυρίως συναντούμε μια μορφή της Κοινωνίας των Αποστόλων, πάντοτε όμως το θέμα εντάσσεται στον Μυστικό Δείπνο και την επίδοση του "ψωμίου" στον Ιούδα (*Ιωάν.* ιγ', 26). Η παλαιότερη από αυτές τις μικρογραφίες ανήκει στον 6ο αι. και στις μικρογραφίες αυτές ο ευχαριστηριακός άρτος παίρνει σιγά σιγά τη μορφή της Όστιας: *Schiller*, τ. 2, εικ. 73 και 74, όπου ο Χριστός με τα δύο χέρια σε έκταση τείνει στους Αποστόλους με τη δεξιά τον άρτο και την αριστερή τον οίνο σε είδος λέβητα αντί του ποτηρίου, εικ. 87, μικρογραφία του Ψαλτηρίου της Ίγγελμπουργκ, όπου ο Χριστός κρατεί την Όστια και τείνει το ποτήριο στον Πέτρο, ενώ ο Ιούδας κάθεται κατάχαμα, εικ. 81, όπου ο Χριστός κρατεί με τη μια χείρα το ποτήριο και τείνει το ψωμίο στον Ιούδα. Στη μικρογραφία του χρυσού κώδικα του Ερρίκου ΙΙΙ (Εσκοριάλ, Μαδρίτη: *Schiller*, τ. 2, εικ. 80) ο Χριστός δεν τείνει τον άρτο στο δεξιό Του Απόστολο μόνο, μόνος όμως ο Πέτρος κρατεί το ποτήριο, όπως στη μικρογραφία του Ψαλτηρίου της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους (κώδ. 61), όπου ο Πέτρος κρατεί μεγάλη φιάλη και πίνει μόνος του: *Θησαυροί*, εικ. 188. Από κάδο ετοιμάζεται να κοινωνήσει ο Παύλος στην τοιχογραφία της Παναγίας Ljeviska στο Prizren,

δεν μπορούν να εξηγηθούν ως επιδράσεις δυτικές, ανήκουν δε μάλλον σε μιαν έντονη λαϊκή αντίληψη, όσο κι αν τα ορθάνοικτα έκπληκτα μάτια θεωρούνται χαρακτηριστικά της λεγόμενης σταυροφορικής τέχνης και η γελοιογραφική απόδοση των μορφών είναι ένα από τα χαρακτηριστικά και της γοτθικής τέχνης. Ακόμη πρέπει να πούμε ότι ο κρητικός και ορθόδοξος αγιογράφος, για να εικονίσει την Κοινωνία των Αποστόλων, ακολούθησε τον συμβολικό τύπο απεικόνισης του θέματος, δηλαδή εικονίζει τον Πέτρο να κοινωνεί το σώ-

---

πρώην Γιουγκοσλαβία: D. T. Rice, *Βυζαντινή Τέχνη*, ελλην. μετάφραση, Αθήνα 1994, εικ. 192. Στην τοιχογραφία αυτή, του 1310 περίπου, δεν εικονίζεται ο Πέτρος πρώτος στα δεξιά του Χριστού να κοινωνεί, αλλά άλλος Απόστολος: N. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, εικ. 567. Αναφορά άραγε στις αντιδράσεις προς την φιλοδυτική πολιτική και ένδειξη μη αποδοχής του πρωτείου του Πάπα, κύριο εμπόδιο προσέγγισης των δύο εκκλησιών, Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής; Στις απεικονίσεις της Μετάδοσης του Αίματος, στα παλαιότερα, όχι μόνο βυζαντινά μνημεία, ο Χριστός κρατεί σταμνί, π.χ. τοιχογραφία Χριστού στα Πλεμενιανά: Μαθεράκης, *Ο Χριστός*, π. ΞΒ(26) και στην τοιχογραφία της εκκλησιας του Αρχ. Μιχαήλ στο Κακοδίκι, ή κανάτα, της οποίας τα χείλη έχουν διαμορφωθεί σε σχήμα τετραφύλλου, όπως στις τοιχογραφίες των εκκλησιών του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιτζαριανό (Πηγή Πεδιάδος) ή του Χριστού-Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά Αποκορώνου (Οι παρατηρήσεις δικές μου), για να περιοριστώ σε ελάχιστα κρητικά παραδείγματα. Στη μικρογραφία του χρυσού κώδικα, για να ξαναγυρίσω στο θέμα μου, ποτήριο κρατούν και άλλοι δύο Απόστολοι, το ποτήριο δε ενός, του Ιούδα προφανώς, σχεδιάζεται σαν πουγγί. Στην άκρη της παράστασης ένας ακόμη Απόστολος κρατεί μερίδα άρτου. Είναι φανερό ότι σ' αυτή την απεικόνιση του Μυστικού Δείπνου έχομε αναφορά σε ένα πραγματικό συμπόσιο. Αναφορές όμως σε πραγματικό συμπόσιο θα πρέπει να αποτελούν και ο κάδος, το λαγήνι και η κανάτα στα κρητικά και άλλα παραδείγματα από τον βυζαντινό κόσμο και ασφαλώς όλ' αυτά θέλουν να τονίσουν την ιστορικότητα της Κοινωνίας των Αποστόλων κατά το Μυστικό Δείπνο αντίθετα με τον κάλυκα, ο οποίος ανάγει την εικονογραφία του στο λειτουργικό σκεύος, έχει με άλλα λόγια συμβολικό χαρακτήρα. Η ιστορικότητα του γεγονότος δεν φαίνεται από τον τρόπο που εικονογραφείται η Κοινωνία των Αποστόλων, η οποία, όπως είπα, εικονίζει τη συγκεκριμένη λειτουργική πράξη που βλέπομε και σήμερα κατά την ώρα της Θείας Μετάληψης. Ένα πραγματικό συμπόσιο βλέπομε πράγματι στη μικρογραφία του Βιβλίου των Περικοπών (Ευαγγελιστάριο) του Ερρίκου Β' (Μόναχο): *Kidson*, εικ. ασπρ. 25, άνω. Μερικές από τις απεικονίσεις του Μυστικού Δείπνου από τους δυτικούς καλλιτέχνες κατάγονται πιθανώς από πρωτοβυζαντινές παραστάσεις του θέματος, όπως και πολλά άλλα, όπως έχει παρατηρηθεί από πολύ παλιά, ώστε να περιττεύει η γνώμη μου. Η σύγκριση μερικών από τα παραδείγματα τα οποία συγκέντρωσε η Schiller με την εικονογραφία του ασημένιου δίσκου της Κωνσταντινουπόλεως (*Rice*, εικ. 69), τη μικρογραφία του Ψαλτηρίου της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, αλλά και άλλα, είναι διδακτική. Πρέπει να πούμε ότι η βυζαντινή τέχνη έχει να μας δείξει και άλλες παραλλαγές του θέματος, που φαίνεται να αγνοεί η δυτική, όπως π.χ. αυτή της εκκλησίας του Τιμίου Σταυρού στο Αγιασμάτι (Κύπρος-1494), μεταγενέστερη βέβαια, όπου ο Χριστός καθήμενος σε θρόνο πίσω από την Αγία Τράπεζα τείνει με τα δύο χέρια τον Άρτο και το Ποτήριο με τον Οίνο στους Αποστόλους, όπως ο μέγας αρχιερέας. Οι Απόστολοι έρχονται σε δύο ομάδες από δεξιά και αριστερά με πρώτους τον Πέτρο και τον Παύλο (*Stylianou*, εικ. 123. Βλ. άλλα παραδείγματα του θέματος από την Κύπρο στο ίδιο εικ. 58, 265, 169, 170, 81, 46, 47). Η τοιχογραφία στο Αγιασμάτι θα πρέπει να έχει πρότυπο μιαν απεικόνιση της Κοινωνίας των Αποστόλων, όπως είναι η τοιχογραφία της Αγίας Σοφίας στην Οχρίδα (Ωραία απεικόνιση: *Cutler - Spieser*, εικ. 209,210) ή η μικρογραφία του Ψαλτηρίου της Μονής Παντοκράτορος. Τα παραπάνω παραδείγματα, τα οποία ανέφερα ενδεικτικά, γιατί υπάρχουν πολύ περισσότερα, θα πρέπει να μας κάνουν προσεκτικούς, πριν αποδώσομε αυτό ή εκείνο το μνημείο σ' αυτή ή την άλλη παράδοση. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Χριστού στα Τεμένια.

μα και τον Παύλο, ο οποίος δεν ήταν παρών στο Μυστικό Δείπνο, το αίμα, ακολουθούμενους από τους άλλους Αποστόλους, και όχι τον ιστορικό τύπο, όπου τη θέση του Παύλου έχει ο Ιωάννης[25] στον ιστορικό του τύπο, νέος δηλαδή και αγένειος, όπως ήταν στο Μυστικό Δείπνο, και όχι στον προφητικό, όπως εικονίζεται εδώ, πράγμα επίσης που εφιστά την προσοχή, αν θέλομε να αποδώσομε την Κοινωνία των Αποστόλων των Τεμενίων σε δυτικό πρότυπο.

2. Σ' έναν άλλο κόσμο βρισκόμαστε, όταν στο δυτικό άκρο του βορείου τοίχου της εκκλησίας του Χριστού στα Τεμένια κοιτάζομε την Κρίση του Χριστού από τους αρχιερείς και τον Πιλάτο και την απόνιψη του Πιλάτου, θέματα που εικονίζονται σε μια στενή ζωφόρο και τα δύο μαζί. Οι σκηνές αυτές έχουν υποφέρει σημαντικά και από τις επιγραφές που τις ταυτίζουν, μόνο λίγα γράμματα διαβάζονται στη σκηνή της απόνιψης.

Η κρίση των ιερέων και του Πιλάτου. Σε μια ζωφόρο παρατακτικά εικονίζονται οκτώ πρόσωπα (εικ. 9). Ο Χριστός με αυτοκρατορικό χρυσαφί ιμάτιο σκυμμένος με συγκατάβαση και πλήρως υποταγμένος στη μοίρα, καλύτερα στο θέλημα του Πατέρα να θυσιαστεί για τον άνθρωπο, όπως εμφαντικά δείχνουν τα χέρια Του, που είναι σταυρωμένα στο στήθος με τις ανοικτές παλάμες τη μια μέσα στην άλλη, αν και με την ανοικτή αριστερή παλάμη φαίνεται να δείχνει. Δεν φαίνεται αν τα χέρια του Χριστού είναι δεμένα, όπως σε μερικά παραδείγματα δυτικά πιο πολύ[26]. Ο Χριστός, κατέχοντας το σημείο της έντασης της σκηνής που δηλώνεται με τη σύνθεση της όλης παράστασης με βάση τη «χρυσή τομή», εξαίρεται, όσο κι αν ο αγιογράφος Τον εικονίζει πλήρως υποταγμένο και στρεφόμενο γύρω από τον άξονα του σώματός Του. Δεξιά και αριστερά του Χριστού εικονίζονται δύο άνδρες με αγροίκες και βάρβαρες μορφές, ο ένας γέρος και καραφλός και ο άλλος, ο αριστερά του Χριστού, κουρεμένος, όπως οι δυτικοί μοναχοί, οι φραγκισκανοί κυρίως[27]. Είναι ντυμένοι με τα κοντά ρούχα των ανθρώπων του δρόμου και των εργατών, ρούχα που αποτελούνται από ένα κομμάτι ορθογωνίου υφάσματος, άρραφου στα πλάγια και με μια τρύπα στη μέση, για να περνά η κεφαλή. Τα ρούχα συγκρατούνται στο σώμα με ζώνη και αφήνουν γυμνά τα πλάγια του κορμού και τα πόδια μέχρι ψηλά στους μηρούς. Με ατσαλοσύνη και βαρβαρότητα οι δύο αυτοί άνδρες έχουν αρπάξει τον Χριστό από το λαιμό και προσπαθούν να Τον πνί-

25 Βλ. δύο παραδείγματα από τα πολλά: Ξυγγόπουλος, εικ. 72-75, και *Babic*, εικ. σ. 42-45. Στην Κρήτη, όπως είπα, συνηθίζεται ο συμβολικός τύπος της Κοινωνίας των Αποστόλων με τον Παύλο στη θέση του Ιωάννη. Στον Χριστό στα Πλεμενιανά η Μετάδοση του αίματος εικονίζεται δεξιά του Χριστού και του Σώματος αριστερά, αντίστροφα δηλ. με τα άλλα παραδείγματα απεικόνισης του θέματος: Μαδεράκης, *Ο Χριστός*, π. ΞΓ (3α) και ΞΒ (25) και σ. 259.

26 Π.χ. *Jannella*, εικ. 66, 67,70, 71,73,74.

27 E. Carli, *Les grands maîtres toscans du XIVe siècle*, Paris 1963, εικ. σ. 9, 8, 21,70 κ.λ.π.

Εικ. 9. Ο Χριστός στα Τεμένια: Η κρίση του Πιλάτου και των αρχιερέων.

ξουν. Στην άκρα αριστερά, όπως βλέπουμε την παράσταση, εικονίζεται ένας ακόμη άνδρας, αριστοκρατικά ντυμένος, ο υπηρέτης του Καϊάφα, τυπική μορφή σε παραστάσεις της κρίσης των αρχιερέων, ο οποίος άλλοτε εικονίζεται σαν υπηρέτης, άλλοτε με στρατιωτική περιβολή. Ο άνδρας αυτός έχει υψώσει το αριστερό χέρι και είναι έτοιμος να ραπίσει προφανώς τον Χριστό (Ιωάν. ιη', 21-23).

Τα γινόμενα παρακολουθεί ο Πιλάτος, που κάθεται σε θρόνο, κρατεί με το ένα, το γαντοφορεμένο χέρι του μικρό λευκό σκυλάκι, ενώ με το υψωμένο αριστερό δίδει εντολές προφανώς στους δασανιστές του Χριστού. Ο Πιλάτος κάθεται διπλοπόδης και αφήνει να φαίνεται μέχρι ψηλά το λευκό σαν μακρύ ανδρικό εσώβρακο παντελόνι του[28]. Ο Πιλάτος φορεί το τυπικό καπέλο των αστών της βόρειας Ιταλίας, της Φλωρεντίας κυρίως[29], και όχι

28 Έτσι εικονίζονται συνήθως ο Ναβουχοδονόσωρ, ο Ηρώδης και βασιλιάδες που είναι παρόντες σε μαρτύρια Αγίων, ο Διοκλητιανός συνήθως. Βλ. παραδείγματα: *Η Αγία Γραφή*, έκδοση Κ. Κυριουνδουρέα-Αθήνα, τ. 5, εικ. σ. 355, την μικρογραφία του Ms add, 11679, του Βρετ. Μουσείου, και αυτόθι τ. 2, σ. 140, σ' ένα χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης των Βρυξελλών (Ms 9961-2). Στη Βίβλο του Winchester (Βιβλιοθήκη του Καθεδρικού) εικονίζονται πολλές μορφές έτσι. Σε μια μικρογραφία που δείχνει τον Δαυίδ θρονιασμένο να δίδει διαταγή να ανακηρυχθεί βασιλιάς ο Σολομώντας έχομε την ίδια ατσαλοσύνη στον τρόπο που κάθεται. Παρά το ότι ο Δαυίδ δεν κάθεται διπλοπόδης, όλοι γύρω του είναι ντυμένοι, όπως ο υπηρέτης του Πιλάτου στην τοιχογραφία της Κρήτης, αυτόθι, τ. 2, εικ. σ. 209. Βλ. ακόμη: *Ainaud*, εικ. 131, ο βασιλιάς σε μια σκηνή του βίου της αγίας Αγάθης, 102, τον Πιλάτο σε μιαν ισπανική τοιχογραφία. E. Carli - J. Gudiol - G. Souchal, *La peinture gothique*, Pont Royal-Paris 1964, εικ. 169, σ' ένα δίπτυχο με το μαρτύριο του αγίου Ακάριο (Κολωνία, Γερμανία) και Pirani, εικ. 67, ο Ηρώδης, και εικ. 6 ένα άτομο των λαϊκών τάξεων, μικρογραφία, που δείχνει τη λαϊκή αδιαφορία και αναμελιά μπροστά στα όσα συμβαίνουν γύρω, όσο σοβαρά και αν είναι αυτά. Ο ζωγράφος των Τεμενίων το θέμα παίρνει ίσως από μιαν παλαιότερη κρητική τοιχογραφία, όπως αυτή που δείχνει τον θρασμό του αγίου Γεωργίου στην ομώνυμη του Αγίου εκκλησία της Σκλαβοπούλας Σελίνου. Βλ. και Μαθεράκης, *Βυζ. μνημεία*, 90 και σημ. 29.

29 *Pirani*, εικ. 15, 16 και 32.

αυτό των λαϊκότερων τάξεων (beretta), γνωστό και στην Κρήτη[30] (εικ. 16). Αριστερά του Πιλάτου κάθεται γέροντας με λευκά σε πάγκο πιθανώς, δεξιά δε και αριστερά του γέροντα στέκονται δύο μορφές, από τις οποίες η μια κρατεί το δεξιό χέρι του γέροντα, παρακινώντας τον ασφαλώς. Ο γέροντας έχει τα χέρια μπροστά στο στήθος. Ο γέροντας, ο Καϊάφας ασφαλώς, φαίνεται σαν να κρατεί το ιμάτιό του, έτοιμος να το σκίσει, όπως και το σκίζει όταν ο Χριστός, στην ερώτηση του αρχιερέα αν είναι ο Χριστός, απαντά καταφατικά (Ματθ. κς', 63-65)[31].

Εικ. 10. Χριστός στα Τεμένια: Η απόνιψη του Πιλάτου.

Αμέσως μετά, πίσω από την προηγούμενη σκηνή, εικονίζεται πάλιν ο Πιλάτος καθισμένος σε υψηλό θρόνο με κόκκινο μαξιλάρι και με το υπερβολικά μεγάλο γάντι του κρεμασμένο στο πλάι από τη βυσσινιά φόδρα τού κατακόκκινου ρούχου του (εικ. 10). Φαίνεται ότι το γάντι αυτό είναι εξάρτημα της στολής, ένα είδος τσέπης, και όχι πραγματικό γάντι με τελετουργική σημασία, όπως αυτά που φορούν μερικές φορές άγιοι μόνον, όσο ξέρω, ανώτεροι κληρικοί της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας την εποχή κατά την οποία έγιναν οι τοιχογραφίες της κρητικής εκκλησίας[32]. Το τελετουργικό γάντι θα γενικευθεί αργότερα, ύστερα κυρίως από τα τέλη του 14ου

30 Μαδεράκης, *Βυζ. μνημεία*, εικ. 6. Πρβ. όμως και εικ. 11 και 19.

31 Π.χ. Ξυγγόπουλος, εικ. 45 και 46.

32 *Histoire*, εικ. σ. 20, 36, 47,52. Το γάντι φαίνεται ότι είναι ένα είδος διάστημου του Πάπα ή μεγάλων αγίων επισκόπων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, του Αγίου Μαρτίνου και Αυγουστίνου π.χ., και εμφανίζεται, όσο ξέρω, στο έργο του Τζιόττο, των Λορεντζέττι, του Ντούτσιο, του Σιμόνε Μαρτίνι και άλλων, όχι όμως πάντοτε και όχι σε μη ιερωμένους.

αι., αλλά μόνο για ορισμένους αγίους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και τον Πάπα. Τα παραδείγματα είναι πάμπολλα, ώστε να περιττεύει η παράθεσή των.

Δεν είναι όμως το γάντι αυτό ούτε εξάρτημα της στρατιωτικής στολής. Το γάντι της στρατιωτικής στολής είναι συνήθως συρματόπλεκτο και συνεχόμενο του συρματόπλεκτου επίσης μανικιού της στολής[33] ή και υφασμάτινο, όπως αυτό είναι γνωστό στην Κρή-

33 Το γάντι των στρατιωτικών, από σύρμα ή μεταλλικό, είναι γνωστό και στην Κρήτη από μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αι. και στο 15ο αι. Συνήθως σχεδιάζεται, όταν εικονίζεται από τους δυτικούς καλλιτέχνες, ως ξεχωριστό τμήμα του συρματένιου ή μεταλλικού μανικιού της στρατιωτικής στολής, άλλοτε όμως όχι. Στα τέσσερα παραδείγματα που ξέρω από την Κρήτη αυτό αποτελεί ξεχωριστό τμήμα. Βλ. παραδείγματα σε δυτικά έργα: *Pirani*, εικ. 31, 43, 52, 56, με άλλο χρώμα σ' αυτή τη μικρογραφία, 65, 67. Το γάντι του Πιλάτου δεν ανήκει ούτε στα γάντια της στρατιωτικής στολής ούτε στο τελετουργικό ή καλύτερα το γάντι-διάσημο του πάπα και των μεγάλων αγίων επισκόπων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αλλά πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Σε μικρογραφίες χειρογράφων με θέμα το κυνήγι, όπως είναι η πραγματεία του Φρειδερίκου Β', αυτοκράτορα της Γερμανίας, γνωστή με τον τίτλο: *Traité de Fouconnerie* (Πραγματεία του κυνηγιού με πουλιά, γεράκια κυρίως), από τη γαλλική της μετάφραση, βλέπομε το ακριβές πρότυπο του γαντιού του Πιλάτου, το οποίο είναι ένα και φορούν όσοι κρατούν πουλιά. Το γάντι αυτό, σύμβολο της καλής κοινωνίας και του καλού γούστου, όπως αυτό διαμορφώνεται στην κοινωνία της Ευρώπης και εκφράζεται με πολλούς τρόπους, αλλά κυρίως με την ενασχόληση με έργα ευγενικά, όπως το κυνήγι, δεν μπορούσε να είναι άγνωστο και στην Κρήτη, όπου οι βενετοί άποικοι έφεραν τις συνήθειές των και κάποια βιβλία των ασφαλώς από αυτά που είχαν σαν θέμα το κυνήγι και πιο συχνά θέματα ιπποτικών ερώτων κ.λπ., όπως φαίνεται και από τις ελληνικές παραλλαγές των γνωστών ιπποτικών ερωτικών μυθιστορημάτων, όπως είναι π.χ. το *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, αν και αυτά τα μυθιστορήματα είναι παλαιότερα. Τα ερωτικά ιπποτικά ποιήματα, που είναι γνωστά με τον τίτλο "Minnesinger", τίτλο που σημαίνει κάτι ανάλογο με τον τίτλο κατεργαριές ή ιστορίες του έρωτα, φαίνεται ότι καλλιεργήθηκαν πρώτα στον αραβικό κόσμο, την μαυριτανική Ισπανία, και ύστερα στη Γερμανία. Στη Γερμανία φαίνεται ότι ήρωας μερικών από αυτά τα ποιήματα είναι ο αυτοκράτορας, που ονομάζεται Κορραδίνος (Κορράδος ο Ε' 1254-1268) (U. Hatje, *Trente siécles d'art*, Hachette-Paris 1963, εικ. 485 μια μικρογραφία από την πιο γνωστή συλλογή τέτοιων ποιημάτων, του R. Manesse, η οποία δείχνει τον Κορραδίνο στο κυνήγι μ' έναν ακόλουθό του να φορεί αυτό το γάντι). Από τη Γερμανία φαίνεται ότι εξαπλώθηκαν τα ποιήματα σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Τα ποιήματα αποκλειστικό θέμα έχουν τον έρωτα του ταπεινού ποιητή και της μεγάλης κυράς, ένα έρωτα χωρίς αύριο μέσα στις συμβατικότητες μιας μιξοβάρβαρης, ιπποτικής κατά τα άλλα κοινωνίας, κυκλοφορούσαν ευρύτατα, φαίνεται, στη δυτική Ευρώπη και είχαν εικονογραφηθεί πλούσια με μικρογραφίες που έχουν διάφορα θέματα, μεταξύ των οποίων και το νεαρό εραστή στην αγκαλιά της ιδεατής κυρίας, ξαπλωμένο ή όχι σε κήπο, να κρατεί στο ένα χέρι το κυνηγετικό γεράκι και να φορεί το γάντι που φορεί και ο Πιλάτος στην τοιχογραφία των Τεμενίων, ένδειξη καλού και ευγενικού γούστου και για να μη πληγώσουν τα νύχια του γερακιού το τρυφερό χεράκι του και ύστερα πώς θα χαϊδέψει την αβρότατη κυρά του. Το γάντι λοιπόν αλλά και η ίδια η μορφή του Πιλάτου στην εκκλησία μας αποτελούν μιαν από τις πολλές «images et les clichés de la convention courtoise», όπως παρατηρήθηκε, καί όπως είναι και τα ποιήματα αυτά και τα εγχώρια ερωτικά ιπποτικά μας μυθιστορήματα, που εκφράζουν μια συγκεκριμένη νοοτροπία μιας συγκεκριμένης εποχής. Βλ. για την Πραγματεια του Φρειδερίκου Β: *L' Europe Gothique XIIe XIVe siécles*, Κατάλογος της δωδεκάτης Έκθεσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, Παρίσι 1962, αριθμ. 233, σ. 144 και π. 76, όπου διάφορα πρόσωπα φορούν το γάντι με τον ίδιο τρόπο με τον Πιλάτο της κρητικής τοιχογραφίας, ο οποίος Πιλάτος φορεί το γάντι, για να μη λερώσει ή να μη δαγκώσει προφανώς το τρυφερό χεράκι του το σκυλάκι που χαϊδεύει. Πρβ. και π. 29, το άγαλμα ενός ιππότη από τον καθεδρικό ναό του Στρασβούργου, ο οποίος φορεί στο ένα χέρι κανονικά το συρμάτινο γάντι του, έχει κρεμάσει όμως το άλλο από τη ζώνη του, όπου φαίνεται η διαφορά του στρατιωτικού γαντιού από αυτό του κυνηγού. Τα στρατιωτικά και τα τελετουργικά γάντια είναι πάντοτε δύο, των κυνηγών και του Πιλάτου πάντοτε ένα, το οποίο

τη, και πολυκέντητο. Τέτοιο είναι π.χ. το γάντι που φορεί ο Σκυλογιάννης (ο Ιωάννης Ασάν, βασιλιάς της Βουλγαρίας, 1197-1207), που εικονίζεται κάτω από τα πόδια του αλόγου του Αγίου Δημητρίου. Η σκηνή εικονίζει το θάνατο στα 1207 του Σκυλογιάννη, που αποδίδεται σε θαύμα του Αγίου. Ο θάνατος του Σκυλογιάννη, όταν πολιορκούσε τη Θεσσαλονίκη, είχε ως αποτέλεσμα τη λύτρωση της Θεσσαλονίκης από τους Βουλγάρους. Ο Σκυλογιάννης παίρνει τη θέση του Λυαίου κάτω από τα πόδια του αλόγου του Αγίου Δημητρίου και εικονίζεται οπλισμένος σαν φράγκος στρατιώτης, καλύτερα ιππότης, με χαρακτηριστικά εδώ αγριανθρώπου (εικ. 11), σε κρητικές τοιχογραφίες. Τέσσερα παραδείγματα του θέματος υπάρχουν στο Σέλινο. Ο λόγος της απεικόνισης του Σκυλογιάννη κάτω από τα πόδια του αλόγου του αγίου Δημητρίου αντί του Λυαίου ντυμένου και οπλισμένου, όπως ο φράγκος στρατιώτης, περιττεύει, νομίζω. Ότι πρόκειται για τον Σκυλογιάννη δείχνει η επιγραφή που τον ονοματίζει, στην τοιχογραφία της εκκλησίας μας, απέναντι ακριβώς από την παράσταση που σχολιάζω. Το ίδιο γάντι φορεί και ο άγιος Νέστορας στην εκκλησία του Αγίου Κηρύκου στη Λισσό Σελίνου[34]. Το γάντι, που φορεί ή έχει κρεμασμένο στο πλάι ο Πιλάτος, όπως δείχνουν πολλές απεικονίσεις του σε δυτικά έργα, είναι ένα και το φορούσαν οι γερακάρηδες, οι ευγενείς κυνηγοί με γυμνασμένα γεράκια και οι συνοδοί των, για να μην πληγώνουν τα χέρια των τα νύχια των πουλιών. Ο Πιλάτος στη σκηνή του βασανισμού του Χριστού φορεί το γάντι αυτό, αναφορά ασφαλώς στις συνήθειες και των βενετών ευγενών της Κρήτης, για να μη λερώσει ή δαγκώσει το τρυφερό και λεπτεπίλεπτο αρχοντικό χεράκι του το σκυλάκι. Στη σκηνή της απόνιψης όμως το έβγαλε και το κρέμασε με το γάντζο που το γάντι είχε πιθανώς στην άκρη, στο πλάι της στολής του, για να πλυθεί. Το μέγεθος του γαντιού και η σκληρότητα του υφάσματος, που φαίνεται από το ότι κρέμεται ατσαλάκωτο, δείχνουν και την ειδική χρήση του, νομίζω[35].

φορέται μόνο όταν έχομε να κάμομε με ζώα, για να μη λερωθούμε ή πληγωθούμε, όταν τα ακουμπούμε. Βλ. ακόμη μια μικρογραφία από το "Χειρόγραφο των ερωτευμένων", του R. Manesse, που είναι η περίφημότερη συλλογή τέτοιων ποιημάτων και πλουσιότατα εικονογραφημένη με περίφημες μικρογραφίες: M. Aubert, *Le Gothique à son apogée*, Albin Michel-Paris 1964, εικ. σ. 175 και σύντομη ανάλυση στις σ. 174-175. Δύο ακόμη μικρογραφίες από το ίδιο χειρόγραφο, χωρίς όμως να φορούν γάντια τα εικονιζόμενα πρόσωπα, γιατί οι μικρογραφίες έχουν διαφορετικό θέμα: *Art Cothic*, εικ. 466 και 465 και στο κείμενο στις ίδιες σελίδες. Αναλυτικότερα για το θέμα, την προέλευση και τις πηγές του χειρογράφου: *L' Europe Gothique...*, ένθ. αν., αριθμ. 262, σ. 159-160, όπου και η βιβλιογραφία. Από όσα είπα παραπάνω και από τις τρεις μοναδικές απεικονίσεις του Πιλάτου στην εκκλησία των Τεμενίων, πιστεύω, προσωπικά τουλάχιστον, ότι έχομε μια μοναδική μαρτυρία, αλλά και ένα μοναδικό σχόλιο για τις ιστορικές συνδήκες και τους ανθρώπους στο Νησί την εποχή αυτή από ένα κρητικό μνημείο, ακριβώς χρονολογημένο, και ένα σχόλιο ενός ορθοδόξου, ειρωνικότατο ασφαλώς, για τους ευγενείς αποίκους της Κρήτης, τους οποίους εκπροσωπούν, τους ίδιους μεν και τη συμπεριφορά των στον κρητικό λαό ο Πιλάτος κυρίως, τους αστούς δε ο Εβραίος που σύρει τον Χριστό στην Πορεία στον Γολγοθά (εικ. 16).

34 Οι παρατηρήσεις με βάση τις φωτογραφίες μου. Βλ. και προηγούμενη σημείωση.

35 Το τελετουργικό γάντι είναι από μαλακό ύφασμα και κεντημένο.

Εικ. 11. Χριστός στα Τεμένια: Ο Σκυλογιάννης (Τμήμα της Παράστασης του Αγίου Δημητρίου).

Με μιαν άβολη συστροφή του σώματος ο Πιλάτος γυρίζει και πλύνει τα χέρια του στο νερό, που ένας ιπτάμενος υπηρέτης ρίπτει από ένα σταμνί (εικ. 10, 13). Ο υπηρέτης έχει περάσει στο λαιμό του λευκή μεγάλη πετσέτα, για να σκουπιστεί ο Πιλάτος. Ένα άλλο λευκό ύφασμα παραλληλόγραμμο, μικρότερο όμως σαν μαντήλι, έχει κρεμαστεί στο ερεισίνωτο του θρόνου (εικ. 10)[36].

Η σκηνή της απόνιψης εκτυλίσσεται μπροστά σε στοά, που αποδίδεται με τοίχο και τοξωτά ανοίγματα άνω και δίδει την εντύπωση ξύλινης κατασκευής. Πρόκειται για το ανάκτορο του Πιλάτου. Δεξιά, όπως βλέπομε την παράσταση, η στοά αφήνει κενό και βλέπομε μακριά την εξοχή ή την αυλή του παλατιού, όπου εικονίζεται μάλλον ψηλός κίονας με άγαλμα οκλάζουσας μορφής πιθανώς επάνω και όχι πύργος. Ο χώρος μπροστά και χαμηλά της παράστασης αποδίδεται με πλατειά ταινία πράσινη, σαν προσκήνιο θεάτρου, κατά τα ελληνιστικά πρότυπα απόδοσης των εσωτερικών οικοδομημάτων[37]. Στην παράσταση της κρίσης του Χριστού δεν έχομε καμιάν ένδειξη του χώρου, αν και η σκηνή εκτυλίσσεται στο πραιτώριο.

Τα δύο παραπάνω θέματα, η κρίση των ιερέων και του Πιλάτου και η απόνιψη του Πι-

36 Ανάλογη στάση και σε ανάλογο θρόνο κάθεται ο Ιουστινιανός σε μια μικρογραφία της Σχολής της Μπολώνιας (Ms. B. 18 της Βιβλιοθήκης της Πάδουας): *Pirani*, εικ. 5. Η αλήθεια είναι ότι ο κρητικός αγιογράφος το θρόνο του Ιουστινιανού και το οικοδόμημα, που βρίσκεται πίσω από το θρόνο, συνένωσε σ' ένα θρόνο. Βλ. και Μαθεράκης, *Βυζ. μνημεία*, 87 για το λευκό μαντήλι, που έχουν ακουμπήσει στο θρόνο και το οποίο παλαιότερα θεώρησα δεμένο κατά τα ελληνιστικά πρότυπα σε κίονα, όπως ενόμισα το τμήμα αυτό του θρόνου, λάθος βέβαια εξαιτίας της φωτογραφίας, η οποία λήφθηκε πριν αφαιρεθούν οι ασβέστες.

37 Μαθεράκης, *Ο Άγιος Νικόλαος*, 469, όπου και η βιβλιογραφία, και σημ. 65 παρακάτω.

λάτου, είναι γνωστά από τον 6ον αι. και εικονίζονται χωριστά στα ψηφιδωτά του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα[38], δύο φορές δε η κρίση του Πιλάτου στις μικρογραφίες του κώδικα του Ροσσάνο[39]. Τα θέματα αυτά συναντούμε στην τέχνη άλλοτε και τα δύο μαζί συνηρημένα σ' ένα και άλλοτε χωριστά[40], άλλοτε όμως αυτά μοιράζονται σε περισσότερα, σε μεταβυζαντινά μνημεία κυρίως, π. χ. στη Μονή Φιλανθρωπηνών[41]. Στην Κρήτη, αν εξαιρέσομε το παράδειγμα του Χριστού στα Τεμένια, όπου η δίκη του Χριστού εικονίζεται με τρία θέματα, αν δεν θεωρήσομε την παράσταση που σχολιάζω ως την δίκη του Χριστού από τον Ηρώδη, όπως θα πω στη συνέχεια, άλλοτε εικονίζεται το ένα και άλλοτε το άλλο θέμα ή συνηρημένα τα δύο σ' ένα και τα θέματα είναι σπάνια. Στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στην Απάνω Καρκάσα Ιεραπέτρας (τελευταίο τέταρτο του 14ου, αρχές του 15ου αιώνα) εικονίστηκε μόνο η Κρίση των ιερέων με τον Άννα και Καϊάφα να κάθονται σε ημικυκλικό πάγκο και ο Καϊάφας να ξεσχίζει τα ρούχα του. Στη συνέχεια, πίσω από τραπέζι ορθογώνιο εικονίζεται ο γραμματικός, που σημειώνει τις καταγγελίες και την απόφαση, ένας ακόμη νεαρός εβραίος, ο Χριστός και ο υπηρέτης του αρχιερέα, ντυμένος στρατιωτικά, ο οποίος μόλις ράπισε τον Χριστό. Το ίδιο θέμα πρέπει να εικονιζόταν και στην τοιχογραφία της Πανα-

Εικ. 12. Λεπτ. της εικόνας. Ο Πιλάτος.

38 G. Bovini, *Saint-Apollinaire-le-Neuf à Ravenne*, Milan 1961 εικ. 28 και 34.

39 Στον κώδικα του Ροσσάνο έχομε την παράδοση του Χριστού από τους εβραίους στον Πιλάτο και τη μετάνοια και τον απαγχονισμό του Ιούδα σε μια μικρογραφία (Βλ. πρόχειρα: Ch. Delvoye, *L' art byzantin*, Paris 1967, εικ. 38. Κυκλοφορεί και ελλην. μετάφραση του έργου), και τη δίκη του Χριστού από τον Πιλάτο: *Grabar*, εικ.232. Για τον κώδικα βλ. *Rice*, 52-53, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

40 Στ. Πελεκανίδη, *Καλλιέργης όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήναι 1973, σ. 46-50, όπου και η βιβλιογραφία, π. Η και 25.

41 *Αχειμάστου-Ποταμιάνου*, 76-77 και 78-79, π. 506 και 526 και 53α, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

Εικ. 13. Χριστός στα Τεμένια: Ο υπηρέτης από την απόψη του Πιλάτου.

γίας στον Πατσώ, σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (Ηράκλειο, πρώιμος 14ος αιώνας). Η παλαιολόγεια αυτή σύνθεση είναι ολιγοπρόσωπη, αυστηρή και κλειστή. Στην εκκλησία του Χριστού στην Αγία Ειρήνη Σελίνου, στην έξω αίθουσα (αρχές του 15ου και πριν από το 1410), ο Χριστός οδηγείται στον Πιλάτο από πέντε το λιγότερο στρατιώτες. Στην εκκλησία του Χριστού στις Ποταμιές Πεδιάδας (μέσα του 14ου αι.) η Κρίση των αρχιερέων και του Πιλάτου συναιρούνται σε μια σκηνή, με τους αρχιερείς και τον Πιλάτο, που πλύνει τα χέρια του, καθισμένους σε ορθογώνιο τραπέζι και τον Χριστό όρθιο να απευθύνεται στον υπηρέτη που μόλις Τον ράπισε και περιστοιχιζόμενο από στρατιώτες και άλλους, από αριστερά προς τα δεξιά. Στο τραπέζι έχουν αποτεθεί το φύλλο χαρτιού, παπύρου ή περγαμηνής, το μελανοδοχείο και η πέννα, απόδειξη ότι η απόφαση έχει ληφθεί. Ατυχώς η επιγραφή στο χαρτί δεν διαβάζεται πια. Στον Άγιο Γεώργιο, τέλος, στην Έμπαρο έχομε σε μια σκηνή την κρίση και απόνιψη του Πιλάτου αριστερά, όπως δείχνει η επιγραφή στην περγαμηνή, που είναι απλωμένη επάνω στο τραπέζι και στην οποία είναι γραμμένη η ερώτηση του Πιλάτου προς τον Χριστό: "σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων;" (Ιωάν. ιη', 33), και δεξιά την κρίση αρχιερέων (1436) με το ράπισμα, όπως δηλαδή και στις Ποταμιές[42], σε μια σκηνή.

Παρά το ότι στη βυζαντινή τέχνη και στην τέχνη της δύσεως, εκτός του Τζιόττο που τα θέματα τα εικονίζει χωριστά και του Ντούτσιο ο οποίος εικονίζει την κρίση του Πιλά-

42 Οι παρατηρήσεις με βάση τις φωτογραφίες μου.

του με πέντε θέματα και με ένα ακόμη εικονίζει την κρίση του Ηρώδη[43], εικονίζονται τα δύο αυτά θέματα συνήθως συνηρημένα σε ένα ή χωριστά, όπως στην τοιχογραφία μας. Ο βάναυσος βασανισμός του Χριστού με τις εντολές του Πιλάτου προφανώς και η απάθεια με την οποία κάθεται ο γέροντας δίπλα του, ώστε να αναγκάζεται ο όρθιος εβραίος να τον ταρακουνήσει πιάνοντάς του το χέρι, δείχνουν ότι στη σκηνή αυτή στον Χριστό στα Τεμένια θα μπορούσε να μην εικονίζεται η κρίση του Πιλάτου, όπως μας την περιγράφουν ο Ιωάννης (κεφ. ιη', 28 κ. ε.) και ο Ματθαίος (κεφ. κζ', 11 κ. ε.), που είναι οι κύριες πηγές των θεμάτων, αλλά όπως αυτή περιγράφεται από τον Λουκά (κεφ. κγ', 6-16 και κυρίως 15-16). Στο κεφάλαιο αυτό ο Ευαγγελιστής μάς αφηγείται πώς ο πονηρός Πιλάτος προσπάθησε να απαλλαγεί από τη δύσκολη αυτή δίκη στέλνοντας τον Χριστό στον Ηρώδη, που ήταν βασιλιάς στη Γαλιλαία και βρισκόταν τότε κατά τύχη στην Ιερουσαλήμ και στου οποίου τη δικαιοδοσία, σαν βασιλιά της Γαλιλαίας, ανήκε η υπόθεση του Χριστού. Ο Ηρώδης όμως πονηρότερος, και αφού ο Χριστός δεν έκαμε και κάποιο θαύμα, όπως περίμενε, γιατί φαίνεται ότι θεωρούσε τον Χριστό σαν περιπλανώμενο θαυματοποιό και μάγο, Τον βασάνισε και Τον ανέπεμψε πίσω στον Πιλάτο. Ο Πιλάτος τότε, για να καταλαγιάσει τον όχλο, μιας και έβλεπε ότι ο Χριστός είναι αθώος, αποφάσισε να Τον βασανίσει βάναυσα, μήπως καταφέρει να Τον γλιτώσει. Από την περιγραφή των γεγονότων από τον Λουκά εξαρτάται η εικονογραφία του θέματος, την οποία χρησιμοποιεί ο ζωγράφος μας. Από την περιγραφή όμως των γεγονότων από τον Ιωάννη έμεινε ο καλοντυμένος εβραίος στην αριστερή άκρη της παράστασης με το υψωμένο χέρι, που μόλις έχει ραπίσει τον Χριστό, ο υπηρέτης του αρχιερέα (Ιωάν. ιη', 22-23).

Νομίζω λοιπόν ότι η σκηνή εικονίζει τα μετά την αναπομπή του Χριστού στον Πιλάτο από τον Ηρώδη. Θα μπορούσαμε βέβαια να δεχθούμε ότι η σκηνή αυτή εικονίζει την κρίση του Ηρώδη, θέμα σπανιότατο και στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή ζωγραφική, αλλά και τη δυτική, αν στηριχθούμε στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του Πιλάτου στην κρίση του Χριστού και στην απόνιψη, τα οποία είναι διαφορετικά σε κάθε σκηνή (εικ. 9, 12, 14). Τα προσωπογραφικά όμως χαρακτηριστικά του Πιλάτου δεν αποτελούν και αδιάσειστο επιχείρημα ότι εδώ έχομε την κρίση του Χριστού από τον Ηρώδη, γιατί ο Πιλάτος στις τρεις σκηνές όπου τον συναντούμε στην εκκλησία έχει κάθε φορά και διαφορετικά χαρακτηριστικά. Και στις τρεις επίσης απεικονίσεις του εικονίζεται σαν αστός ιταλός, φλωρεντινός καλύτερα, και όχι σαν βασιλιάς, όπως ταιριάζει και εικονίζεται ο Ηρώδης

43 *Αχειμάστου-Ποταμιάνου*, 79-80, όπου και τα παραδείγματα, και π. 52α και 10α. Ασφαλώς θα πρέπει να δούμε την Κρίση του Ηρώδη στη μια από τις τέσσερις σκηνές, με τις οποίες ο Duccio απεικονίζει το θέμα στη Maestà, στη σκηνή που φορεί βασιλικό στέμμα, ενώ σ' όλες τις άλλες ο Πιλάτος φορεί το χρυσό στεφάνι των ρωμαίων αυτοκρατόρων: *Jannella*, εικ. 73 και εικ. 70,72 και 74.

στα γνωστά μας παραδείγματα[44].

Εικ. 14. Χριστός στα Τεμένια: Ο εμπαιγμός του Χριστού. Τμήμα του Πιλάτου και της γυναίκας του.

Δεν είναι όμως αυτά τα οποία χαρακτηρίζουν την απόνιψη και την κρίση του Πιλάτου και των αρχιερέων, του αρχιερέα καλύτερα, αφού μόνον ένας γέροντας εικονίζεται στη σκηνή. Στις δύο σκηνές έχομε συνδυασμένα τη βαρβαρότητα με την πλαστή ευγένεια, γειμάτη συμβατικότητες και τυπικότητες μιας τάχα ιπποτικής κοινωνίας και των νεόπλουτων αστών και αρχόντων της δύσης, ιδίως αυτών των ιταλικών πόλεων, στην εποχή αυτή, τέλος του 13ου και αρχές του 14ου αιώνα, όπου το δήθεν καλό γούστο, που εκφράζεται με το λευκό σκυλάκι που κρατεί ο Πιλάτος με το γαντοφορεμένο χέρι του και τα πλούσια ρούχα, συνδυάζεται με τη χωριατιά και την απρέπεια του τρόπου με τον οποίο κάθεται. Η δήθεν πάλι καλλιέργεια και αριστοκρατική ατμόσφαιρα, ατμόσφαιρα που ο ζωγράφος θέλει να δείξει και με τον πλούτο των ενδυμασιών, αλλά και τις στάσεις τόσο του Πιλάτου όσο και του άνδρα που μόλις έχει ραπίσει τον Χριστό, και του υπηρέτη που γονατισμένος μπροστά στον κύριό του ρίχνει νερό για να πλυθεί, αντιπαραβάλλονται με τις βάρβαρες, γκροτέσκες καλύτερα, μορφές που προσπαθούν να στραγγαλίσουν τον Χριστό με κινήσεις και εκφράσεις γελοιογραφικά αποδιδόμενες, τρόπος με τον οποίο αποδίδεται και ο ίδιος ο Χριστός, αλλά και άλλες μορφές, όπως π.χ. ο Εβραίος που σύρει με σχοινί τον Χριστό, κρατώντας και μακρό ραβδί, καλύτερα τη δέμπλα, που ραβδίζομε τις αμυγδαλιές μας, για να τον δέρνει, οδηγώντας Τον στον Γολγοθά για να σταυ-

44 Βλ. στο κείμενο και στμ. παραπάνω 29 και 30.

ρωθεί (εικ. 15, 16). Αντιπαραβάλλονται επίσης και σχολιάζονται η δήθεν καλλιέργεια και αριστοκρατική ατμόσφαιρα με την απρέπεια που αποκαλύπτει το λευκό εσώρουχό του ο υπηρέτης και ο Πιλάτος (εικ. 9, 10), αλλά και την χωριατιά να βάζει τον κύριό του ο υπηρέτης να πλυθεί χωρίς να δώσει σ' αυτόν και την παραδοσιακή για τη σκηνή λεκάνη και αφήνοντας τα νερά να τρέχουν στο πάτωμα.

Μπορεί ο Πιλάτος, αυτός που μόλις ράπισε τον Χριστό, και ο υπηρέτης να είναι ντυμένοι κατά την τελευταία λέξη της φλωρεντινής πιθανότατα μόδας της εποχής[45] -ο υπηρέτης βέβαια θυμίζει μορφές που βρίσκομε σε αγγλικά χειρόγραφα, όπως σημείωσα παλαιότερα για άλλα πρόσωπα στις δύο εκκλησίες που ιστόρησε ο αγιογράφος[46]-, και να έχομε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μιαν αυλικής καταγωγής τέχνη, όμως όλ' αυτά, δάνεια ασφαλώς από την αυλική τέχνη της δύσεως, έχω την γνώμη ότι αναφέρονται στις ιστορικές συνθήκες της Κρήτης και όλοι αυτοί οι καλοντυμένοι κύριοι με τα τάχα λεπτά γούστα βρίσκονται εδώ,

Εικ. 15. Χριστός στα Τεμένια: Η ανάβαση στο Σταυρό (τμήμα).

45 Στο κείμενο παραπάνω και στημ. 29, 30, και τα όσα σημειώνω στη στημ. 28. Βλ. και Μαδεράκης, *Βυζ. μνημεία*, εικ. 10, 11, 19.

46 Μαδεράκης, *Βυζ. μνημεία*, 85-86 και κυρίως 88-89.

Εικ. 16. Χριστός στα Τεμένια. Ένας Εβραίος που σύρει τον Χριστό από τον Ελαιώνα στο Σταυρό.

όπως σε άλλες παραστάσεις βασανισμού του Χριστού ή Αγίων, πιο συχνά στη Σταύρωση, για τον ίδιο λόγο που ο φράγκος στρατιώτης αντικατέστησε το ρωμαίο συνάδελφό του στις σκηνές αυτές και ο πάπας ή ο λατίνος αρχιεπίσκοπος της Κρήτης και ο δόγης της Βενετίας ή ο δούκας της Κρήτης μπήκαν στην Κόλαση. Οι καλοντυμένοι κύριοι και υποτακτικοί των, ντυμένοι μάλιστα με την τελευταία λέξη της ιταλικής μόδας της εποχής, υπάρχουν εδώ, γιατί «Είναι βέβαιο ότι το ένδυμα, τέχνη που ανήκει στη μικροτεχνία, αλλά για το οποίο ο Paolo Marinotti παρατήρησε σωστά ότι η λέξη κουστούμι συγχέεται με τη λέξη "coutume" (= έθιμο, συνήθεια), είναι συνδεμένο στενά με τα ήθη. Το στυλ του, το γούστο του εκφράζουν τους κατευθυντήριους κανόνες της κοινωνικής συγκρότησης μιας εποχής»[47]. Η παρουσία πάλι όχι μόνο των ρωμαιοκαθολικών ιερωμένων, ανωτέρων και κατωτέρων, αλλά και στρατιωτών και αρχόντων, πρώτα στην Κόλαση και ύστερα σε σκηνές μαρτυρίου και βασάνου, δεν έγινε για να γελοιοποιηθούν οι ρωμαιοκαθολικοί, όπως έγραψε παλιά ο Gerola[48], αλλά για να δείξουν οι πνευματικοί ταγοί του κρητικού λαού, που στέναζε κάτω από τον ζυγό των βενετών, ότι τόσο ο ρωμαιο-

47 R. Huyghe, *Sens et destin de l'art*, Flammarion- Paris 1967, τ. 1, σ. 6. Αναφέρεται σε απόψεις που διατυπώθηκαν στο συνέδριο για τις τέχνες του ενδύματος στη Βενετία το 1952.

48 Gerola, *Monumenti*, τ. 2, σ. 344, αριθμ. 41.

καθολικός κλήρος όσο και οι βενετοί άρχοντες είναι ίδιοι και όμοιοι με τους ρωμαίους διώκτες και βασανιστές του Χριστού και των Αγίων, μαρτύρων ή όχι, όπως πολλές φορές έχω πει[49].

Το πώς έβλεπαν τους βενετούς οι κρήτες βλέπομε από το πώς τους απεικονίζουν ύστερα από το 13ο κυρίως αιώνα, όσο κι αν μετά τα μέσα κυρίως του 15ου η στάση αυτή άλλαξε για ορισμένες ομάδες του κρητικού λαού και εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών. Όλ' αυτά κατά συνέπεια θα πρέπει να δούμε και μέσα σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και όχι μόνο σαν απλά δάνεια από την τέχνη της δυτικής Ευρώπης. Δεν αποκλείεται βέβαια να υπάρχει και κάποιος θαυμασμός για το ξένο, αλλά και να έχομε μια βαθειά επίδραση της μόδας μιας εποχής, επίδραση και λογική και δικαιολογημένη. Η παρουσία όμως αυτών των κυρίων, όπως και των γκροτέσκων μορφών σε σκηνές των παθών του Χριστού ή μαρτυρίου ενισχύει περισσότερο την υπόθεση ότι αυτά αναφέρονται στις ιστορικές συνθήκες της Κρήτης*.

---

49 Σ. Ν. Μαδεράκης, «Η Κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης», *Ύδωρ εκ Πέτρας τεύχ.* V-VI, 1980-81, 98-105. Σ. Ν. Μαδεράκης, «Θέματα της εικονογραφικής παράδοσης της Κρήτης», *Θεολογία* ΞΑ, Δ, 1990 και ΞΒ, Α, 1991, τ. ΞΒ, Α, 150-157 κυρίως.

*Το Β' Μέρος του άρθρου θα περιληφθεί στον επόμενο τόμο της *Ελλωτίας*.

ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ, ΜΕ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Τό 1974, μέ τήν πτώση τῆς 7χρονης δικτατορίας καί τήν ἀποκατάσταση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, μιά γενική εὐφορία, μιά αἰσιοδοξία κατέλαβε ὅλους τούς Ἕλληνες. Παραχωρήθηκαν ἐλευθερίες πού ποτέ ἄλλοτε δέν εἶχε γνωρίσει ὁ τόπος, ἡ πολιτική ζωή ὁμαλοποιήθηκε, ἔγιναν τολμηρές μεταρρυθμίσεις, ὁ λαός ἄρχισε νά διαδραματίζει σημαντικό ρόλο.

Μέ τό πέρασμα ὅμως τῶν χρόνων τίς λαμπρές προσδοκίες ἄρχισε νά διαδέχεται μιά ἀπογοήτευση. Τά προβλήματα τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς (Κυπριακό, σχέσεις μέ τήν Τουρκία καί τήν FΥROM) παράμεναν ἄλυτα. Νέα θέματα, ὅπως ἡ ἀποκατάσταση τῶν παλιννοστούντων Ἑλλήνων ἀπό τίς ἀνατολικές χῶρες καί τό κύμα τῶν λαθρομεταναστῶν, προστέθηκαν. Ἡ διοικητική μηχανή δέν φαινότανε ν' ἀποβάλλει τή χρόνια ἀκαμψία της, ἡ ἀνεργία αὐξανότανε παρά τή βελτίωση τῆς οἰκονομίας, ἡ τσιμεντοποίηση τῶν πόλεων μέ τή γενίκευση τῶν ἄχαρων πολυκατοικιῶν συνεχιζότανε, οἱ πυρκαϊές τῶν δασῶν κάθε καλοκαίρι κι ἡ συνακόλουθη οἰκοπεδοποίησή τους ὅλο καί πλήθαιναν, οἱ τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων βρισκότανε μόνιμα καθηλωμένες σέ ὄρια πείνας, τά φαινόμενα διαφθορᾶς ἀκολουθοῦσαν ἀνοδική πορεία.

Τώρα, εἰκοσιεφτά χρόνια μετά τή μεταπολίτευση, προσπαθοῦμε ἀκόμη νά βγοῦμε ἀπό τό γνώριμο τέλμα, σέ καιρούς πού οἱ ἀπαιτήσεις ἀλλαγῆς, τόσο στό ρυθμό καί στήν ποιότητα ζωῆς ὅσο καί στίς διεθνεῖς μας σχέσεις, μεγάλωσαν κι οἱ κίνδυνοι πού μᾶς ἀπειλοῦν ὡς ἔθνος γίνονται ὅλο καί πιό εὐδιάκριτοι.

«Καί τί μ' αὐτό;» θά μᾶς ποῦν οἱ ἀθεράπευτα αἰσιόδοξοι. «Ἡ Ἑλλάδα πέρασε στήν ἱστορία της τόσες δύσκολες ὧρες, ἀπειλήθηκε τόσες φορές ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξή της, καί πάντα κατάφερνε νά ὑπερνικήσει τίς δυσκολίες καί νά ἐπιζήσει. Αὐτό θά γίνει καί τώρα».

Καλή εἶναι ἡ αἰσιοδοξία, ὅταν ὅμως στηρίζεται σέ στέρεες βάσεις. Τό νά ἐπαναλαμβάνεις χαζοχαρούμενα τήν ἐπωδό «Ἡ Ἑλλάδα ποτέ δέν πεθαίνει», σέ μιάν ἐποχή πού ὅλα ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦσαν παλιότερα τά θεμέλια τῆς ἐθνικῆς μας ὕπαρξης τραντάζονται καί σαλεύουν, εἶναι τό λιγότερο μιά ἐξωπραγματική μακαριότητα.

Μικρό κράτος ἡ Ἑλλάδα εἶχε πάντα ἀνάγκη τήν ὑποστήριξη καί τή βοήθεια τῶν μεγάλων. Τό κακό εἶναι πώς ὁ λαός της ἔβαζε πάντα στίς σχέσεις του μέ τ' ἄλλα κράτη καί τό συναισθηματικό παράγοντα, ὅπως «ἐμεῖς σᾶς ἐδώσαμε τά φῶτα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐμεῖς σταθήκαμε στό πλευρό σας καί στούς δυό παγκόσμιους πο-

λέμους...», μέ ἀποτέλεσμα νά δοκιμάζει ἀπογοητεύσεις καί πικρίες ἀπό τή στάση τῶν ἄλλοτε συμμάχων του. Ὁ φωτισμένος καί ρεαλιστής Χαρίλαος Τρικούπης, σέ μιάν ἀγόρευσή του τό 1880 στή Βουλή, εἶχε ἐπισημάνει τήν ἀνεδαφικότητα τοῦ συναισθήματος στή διπλωματία: «Ξένα κράτη δύνανται νά διάκεινται φιλικῶς πρός τήν Ἑλλάδα, ἀλλά δέν ἔχουσι μόνον φίλον τήν Ἑλλάδα καί μόνον συμφέρον τό τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ ἡ Ἑλλάς ἔχει καθήκοντα πρός μόνην τήν Ἑλλάδα καί τόν Ἑλληνισμόν».

Πλάι στή ρεαλιστική ἀντιμετώπιση τῶν φιλικῶν δυνάμεων, πού πάνω ἀπό τή φιλία τοποθετοῦν τά συμφέροντά τους, ὁ Τρικούπης, στήν ἴδια ὁμιλία του, κήρυττε καί τήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἀξιοπρέπεια τῆς κρατικῆς ὑπόστασης τῆς χώρας μας: «Ὀφείλομεν νά ἀναγράψωμεν ὡς πρόγραμμα τῆς ἐξωτερικῆς ἡμῶν πολιτικῆς ὅτι εἰς οὐδένα ξένον ἐπιτρέπομεν, ὁσονδήποτε φιλικῶς διακείμενον πρός ἡμᾶς, νά διευθύνῃ τά τῆς πολιτικῆς ἡμῶν καί ὄχι μόνον τά τῆς ἐσωτερικῆς ἀλλά καί αὐτά τῆς ἐξωτερικῆς ἡμῶν πολιτικῆς».

Πόσες φορές ἄραγε τό νεοελληνικό κράτος κατάφερε νά ἀσκήσει, χωρίς ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις, μιά πραγματικά ἐθνική ἐξωτερική (καί ἐσωτερική) πολιτική; Ἀκόμη κι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος χρειάστηκε νά προσαρμόζει τήν πορεία τῆς Ἑλλάδας στίς ἐπιθυμίες τῶν συμμάχων της. Μόνο πού ἐκεῖνος κατάφερνε νά ἀποσπᾶ ἀπ' αὐτούς πού βοηθοῦσε τό μεγαλύτερο δυνατόν ὄφελος γιά τή χώρα μας.

Στό δεύτερο μισό τοῦ 20οῦ αἰώνα τό «Ἀνήκομεν εἰς τήν Δύσιν» ἔγινε τό μόνιμο ἔμβλημα τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς, χωρίς κανένα οὐσιαστικό ἀντάλλαγμα. Σύμφωνοι μ' αὐτό τό ἔμβλημα μπήκαμε στό ὁρμο γιά τήν Κοινή Ἀγορά καί πανηγυρίσαμε σάν ἐθνική ἐπιτυχία τήν ἔνταξή μας στήν Εὐρωπαϊκή Κοινότητα, χωρίς νά πάψομε ν' ἀνήκομε καί στή σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς Ἀμερικῆς. Προσθέσαμε ἔτσι ἕνα ἀκόμη πρόβλημα στίς ἐξωτερικές σχέσεις μας: πῶς θά καταφέρνομε νά ἰσορροποῦμε ἀνάμεσα στά συμφέροντα, πού δέν συμπίπτουν πάντα, τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καί τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης.

Μπήκαμε, λοιπόν, στήν Εὐρωπαϊκή Ἕνωση τό ἴδιο ἀμέριμνοι, ὅπως θά μπαίναμε νά βεγγερίσομε στό σπίτι ἑνός φίλου μας. Χωρίς νά σκεφτοῦμε βαθύτερα αὐτό πού κάναμε, χωρίς ν' ἀναλογιστοῦμε τίς συνέπειες. Βρεθήκαμε νά καθόμαστε στό ἴδιο τραπέζι μέ τά κράτη τῆς Εὐρώπης τά «βουτηγμένα στό συμφέρον, ὅπως οἱ ποντικοί στό λάδι» κατά τό λόγο τοῦ Ὀδυσσέα Ἐλύτη. Ὄχι, δέν ξεχνοῦμε τά χρήματα τῶν προγραμμάτων τῶν Κοινοτικῶν Πλαισίων καί τίς ἐπιδοτήσεις πού παίρνομε, ὅλα αὐτά ὅμως τά πληρώνομε ἀκριβά ἀπό καιρό σέ πολιτικό, κι ἀρχίζομε νά τά πληρώνομε ἀκριβότερα καί σέ οἰκονομικό ἐπίπεδο: Τά ἀγροτικά μας προϊόντα δέν ἐξάγονται οὔτε κάν στούς οἰκονομικούς συνεταίρους μας τῆς Εὐρώπης, πού προτιμοῦν τά φθηνότερα τῶν τριτοκοσμικῶν χωρῶν, ἡ πενιχρή βιομηχανία μας καταβροχθίζεται ἀπό τούς εὐρωπαϊκούς κολοσσούς καί διάφορα κοινωφελεῖς ὀργανισμοί εἶναι

ἕτοιμοι νά περιέλθουν σέ χέρια ἰδιωτῶν - κατά πᾶσα πιθανότητα ξένων. Ἤδη οἱ μεγάλες χῶρες, ὅπως ἡ Γερμανία καί ἡ Γαλλία, δεσμοθετοῦν γιά τούς ἑαυτούς των μεγαλύτερα δικαιώματα στά πλαίσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας, ὥστε αὐτές νά λαμβάνουν τίς κοινές, ὑποτίθεται, ἀποφάσεις.

Ἴσως νά ἐπιβαλλόταν ἀπό τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων νά προσχωρήσομε σέ μιάν ὑπερεθνική Ἕνωση. Σέ μιά τέτοια περίπτωση θά 'πρεπε νά κατοχυρώσομε μιάν ἰσότητα δικαιωμάτων καί μιά δυνατότητα ὑπεράσπισης τῶν συμφερόντων καί διατήρησης τῶν ἰδιαιτεροτήτων μας.

Κάποτε, ἡ φιλοσοφία τῶν κυβερνώντων κι ἡ στάση ζωῆς τῶν κυβερνωμένων εἶχαν ἕνα ἰδεαλιστικό ὑπόβαθρο. Τώρα ὁ ἰδεαλισμός θεωρεῖται περίπου ἀναχρονισμός. Ἔλειψαν τά �ράματα, ξεφτίσανε τά ὄνειρα κι ἐπικρατεῖ ἕνας τάχα ρεαλισμός, πού στήν πραγματικότητα εἶναι μιά ἡττοπάθεια. Ὁ μικρός κι ἀδύνατος, εἴτε ὡς κράτος εἴτε ὡς ἄτομο, ὀφείλει νά ὑποτάσσεται, νά ἐνδίδει στίς ἐπιθυμίες τῶν δυνατῶν.

Οἱ δεσμοί κάθε εἴδους - οἰκογενειακοί, κοινωνικοί, ἐθνικοί, θρησκευτικοί -, ὅ,τι συσπείρωνε καί δυνάμωνε τούς ἀδύνατους, ἔχουν ἀτονίσει. Ἡ ἰδεολογία τοῦ καπιταλισμοῦ μᾶς ἔχει διαβρώσει τόσο, ὥστε ν' ἀνακηρύττομε ὑψιστη ἀξία τό ἄτομο καί τά (ὑλικά) «δικαιώματά» του. Ἡ αὔξηση τοῦ «κατά κεφαλήν εἰσοδήματος» ἔχει γίνει πιά τό ἰδανικό κάθε κυβέρνησης καί τό κίνητρο κάθε πράξης τῶν ἀτόμων. Ὁ πλοῦτος ταυτίστηκε ἀπόλυτα μέ τήν εὐτυχία καί τήν πρόοδο.

Τό ν' ἀγαπᾶς τήν πατρίδα σου, δηλαδή τό χῶμα πού πατεῖς καί τήν ἱστορία του, πού ἀποτελεῖ τή διάστασή σου στό χρόνο, θεωρεῖται ἐθνικισμός, σωβινισμός, ἀκόμη καί ρατσισμός. Τό νά πιστεύεις στή θρησκεία τῶν πατέρων σου θεωρεῖται φανατισμός, μισαλλοδοξία, φονταμενταλισμός. Ἔχομε πλάσει ἕνα πλῆθος λέξεις πού τίς φορτίζομε μέ ἀρνητικό περιεχόμενο καί τίς προσάπτομε σέ ὅσους οἱ ἰδέες τους δέν συμφωνοῦν μέ τίς δικές μας. Ὁ ρηχός κοσμοπολιτισμός εἶναι ὅ,τι ταιριάζει σ' ἕνα σύγχρονο «προοδευτικό» ἄνθρωπο, κι οἱ περισσότεροι κάνομε ὅ,τι μποροῦμε γιά νά ἀποκτήσομε τήν ἐτικέττα - παράσημο τοῦ «προοδευτικοῦ». Τά κείμενα αὐτῶν πού γράφουν στά ἔντυπα μεγάλης κυκλοφορίας εἶναι στήν πλειονότητά τους λοιδορίες κι ἀφορισμοί ἐναντίον ὅλων ὅσοι ἀρνοῦνται νά συμμορφωθοῦν πρός τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Κι ὁ λαός διαποτίζεται λίγο λίγο ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ δεμιτοῦ καί ἀθέμιτου κέρδους καί τήν ἀπάρνηση τῶν παλιῶν «ξεπερασμένων» ἀξιῶν.

Βαρεθήκαμε πιά τό ζήτημα τῆς Κύπρου, ἐλάχιστα μᾶς ἀπασχολεῖ ἂν θ' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν παρουσία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἤ ἂν ἕνας τρίτος «Ἀττίλας» θά τήν καταπιεῖ ὁλόκληρη. Ἀντίθετα παρακολουθοῦμε μέ ζωηρό ἐνδιαφέρον τό σκαμπανέβασμα τοῦ χρηματιστήριου.

Κάποτε οἱ πολεμικές νίκες κι οἱ θυσίες τοῦ λαοῦ μας ἀποτελοῦσαν τό ἀντικείμενο τῆς ἐθνικῆς μας περηφάνειας. Σήμερα ἡ νίκη μιᾶς ποδοσφαιρικῆς ὁμάδας βαραίνει περισσότερο ἀπό τ' ὁλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδιοῦ ἤ τό Μπιζάνι κι οἱ Ὀλυμπιακοί

Ἀγῶνες τοῦ 2004 ἔχουν γίνει σκοπός ζωῆς κι ἐθνικός στόχος μιᾶς τετραετίας.

Οἱ παπποῦδες (ἴσως κι οἱ γονεῖς μας) ἦταν δυνατόν νά φτάσουν ὡς τό ἔγκλημα ὑπερασπίζοντας τήν οἰκογενειακή τιμή τους. Τώρα τά ἐγκλήματα γίνονται γιά οἰκονομικούς λόγους ἤ λόγῳ σεξουαλικῶν διαστροφῶν.

Νά, λοιπόν, πού ἀκόμη καί στά ἀρνητικά στοιχεῖα τῆς σημερινῆς ζωῆς μας πᾶμε νά γίνομε, ὅπως πιστεύομε, Εὐρωπαῖοι. Μήπως αὐτό δέν ἦταν, ἀπ' ὅταν ὀργανωθήκαμε σέ κράτος, τό κύριο ἰδανικό μας; Τό πῶς συντελοῦνταν αὐτός ὁ ἐξευρωπαϊσμός τό σημείωνε μέ δηκτική γλώσσα ἀπό τό 1902 ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος: «[Ἡ ἀθηναϊκή κοινωνία εἶναι] κοινωνία ἡ ὁποία ἐπέταξε τήν φουστανέλλα προχθές καί ἐφόρεσεν εὐρωπαϊκά. Κοινωνία ἡ ὁποία ἐπέταξε συγχρόνως κάθε ἰδέαν καί αἴσθημα ἑλληνικόν καί ἥρπασε κάθε φραγκικόν [...] Κάτι χειρότερον. Ἐπῆρε καί ἐφόρεσεν ὅ,τι ἔτυχε καί εὑρέθη ἐνδεδυμένη ἀρλεκινικά, δηλαδή κωμικότατα. Εὑρέθη μέ μανίαν μίσους κατά τῶν ἰδικῶν της πραγμάτων καί τραγικήν ξιπασιάν πρό τῶν ξένων. Εὑρέθη ἁρπάζουσα μέ μανίαν ἀρχοντοχωριάτου κάθε λάμποντα ξένον τενεκέν. Περί τῆς διανοητικῆς καί αἰσθητικῆς της μορφώσεως περιττόν νά ὁμιλήσωμεν».

Ὁ Καποδίστριας, τά λίγα χρόνια πού κυβέρνησε μέσα στό χάος τῆς ἐπαναστατημένης ἀκόμη Ἑλλάδας, προσπάθησε νά στήσει πάνω στά ἐρείπια ἕνα κράτος ρωμέικο. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν φατριῶν καί τῶν ξένων δυνάμεων καί τελικά ἡ δολοφονία του δέν τόν ἀφήσανε νά ὁλοκληρώσει τήν προσπάθειά του. Κι ἦρθαν οἱ Βαυαροί ἀντιβασιλεῖς τοῦ Ὄθωνα καί μέ τούς χωροφύλακες καί τίς λόγχες τῶν στρατιωτῶν τους θελήσανε νά ἐπιβάλουν στούς Ἕλληνες ἕνα κράτος ἀντίγραφο τῆς Βαυαρίας. Οἱ κοινότητες, πού ἀποτελούσανε στό διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας τήν πολιτική, θρησκευτική καί οἰκονομική ὀργάνωση τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, καταργήθηκαν καί δημιουργήθηκε μιά συγκεντρωτική κρατική ἐξουσία, ὅπου ἄνθρωποι ἀνίδεοι γιά τή φύση καί τήν ἔκταση τῶν προβλημάτων τῆς ἐπαρχίας προσπαθοῦσαν νά δώσουν ἀπό τά γραφεῖα τῆς πρωτεύουσας λύσεις ἀναντίρρητες καί τελεσίδικες. Σέ τοῦτο τό κράτος μέ τούς ξενόφερτους θεσμούς δέν μποροῦσε νά βολευτεῖ ἡ βυζαντινή μας κληρονομιά, ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ κανόνες ζωῆς, οἱ ἀντιλήψεις γιά τόν κόσμο, τά ἔθιμα, ἡ ὀρθόδοξη πίστη - ὅ,τι ἀποτελοῦσε τή ραχοκοκκαλιά τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιά χίλια πεντακόσια χρόνια. Συνδεθήκαμε, λοιπόν, ἀπό τούς Εὐρωπαίους ρομαντικούς κι ἀπό τούς Ἕλληνες λόγιους τῆς ἐποχῆς, ἀπευθείας μέ τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, σάν νά μήν εἶχε ὑπάρξει ποτέ ὅλο τό ἐνδιάμεσο διάστημα.

«Ἀπό τήν ἀνακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας της ὡς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα», γράφει ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς, «ἡ Ἑλλάδα ἔζησε κυριευμένη ἀπό μιά ὁμαδική ψύχωση, πού ἡ ἴδια τήν ὀνόμασε κατοπινά "προγονοπληξία"[...] Ἰδέα πώς οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἦταν ἄμεσοι καί καθαρόαιμοι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων καί οἱ ταγμένοι συνεχιστές τῆς μεγάλης κλασσικῆς παράδοσης, πώς δέν εἶχαν ὑποχρέωση νά καταγίνονται μέ τίποτα ἄλλο, πώς σάν Ἕλληνες εἶχαν τό δικαίωμα ν' ἀξιώνουν τήν εὐγνωμοσύνη

καί τό σεβασμό τῶν ἄλλων λαῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου».

«Καί φαντάστηκαν οἱ γραμματιζούμενοι», σημειώνει κι ὁ Ἴων Δραγούμης στό βιβλίο του «Ὅσοι ζωντανοί» (1911), «νά μεταμορφώσουν τούς Ρωμιούς σέ ἀρχαίους Ἕλληνες μέ μουτσοῦνες Περικλήδων, μέ ξύλινα δόρατα καί τόξα, μέ χάρτινες ἀσπίδες καί χλαμύδες, γιά νά παίρνουν πάντα ψίχουλα ἀπό τήν Εὐρώπη. Μά ἦρθε καιρός πού οἱ Εὐρωπαῖοι τούς κατάλαβαν καί τούς καταφρόνεσαν τούς μασκαράδες Γκραβαρίτες».

Μέ τήν ὑποχώρηση τοῦ ρομαντισμοῦ καί τοῦ νεοκλασσικισμοῦ στήν Εὐρώπη, σταματήσανε κι οἱ Ἕλληνες πολιτικοί κι οἱ λόγιοι νά στηρίζουνε τήν ὕπαρξη τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ στή δόξα τῶν ἀρχαίων προγόνων. Σ' ἀντιστάθμισμα ἐντάθηκε ἡ προσπάθεια νά γίνομε «ἐξάμιλλοι τῶν Εὐρωπαίων», ἀντιγράφοντας ὅ,τι ἐπιφανειακό καί πρόσκαιρο δημιούργησε ὁ δυτικός πολιτισμός. Διανύσαμε τόν 20ό αἰώνα ἀλλάζοντας κάθε τόσο τήν ἐξωτερική μας ἀμφίεση σύμφωνα μέ τήν ἑκάστοτε εὐρωπαϊκή μόδα, παραμένοντας ὅμως στό βάθος Ρωμιοί, μέ ὅ,τι θετικό κι ἀρνητικό φέρνει μαζί της τούτη ἡ ἰδιότητα.

Σήμερα ὅμως ἔχουνε σωθεῖ πιά τά ψέματα. Μπήκαμε θεληματικά στήν Εὐρωπαϊκή Ἕνωση καί τά πράγματα ἀρχίζουν νά σφίγγουν ὅλο καί πιό πολύ. Ὡς πρίν ἀπό λίγα χρόνια ἀντιμετωπίζαμε τό δίλημμα, ὅπως τό 'θεσε ὁ Γιῶργος Σεφέρης ἤδη ἀπό τό 1949: «Εἴτε ὅ' ἀντικρύσουμε τό δυτικό πολιτισμό [...] μελετώντας μέ λογισμό καί μέ νηφάλιο θάρρος τίς ζωντανές πηγές του [...] εἴτε θά τοῦ γυρίσουμε τίς πλάτες καί θά τόν ἀγνοήσουμε, ἀφήνοντάς τον νά μᾶς ὑπερφαλαγγίσει, μέ κάποιο τρόπο ἀπό τά κάτω, μέ τή βιομηχανοποιημένη, τήν ἀγοραία, τή χειρότερη μορφή τῆς ἐπιδράσής του.»

Τώρα, ἔχομε κάμει τήν ἐπιλογή μας. Μπήκαμε στά βαθιά νερά, ὅπου, γιά νά μήν πᾶμε στόν πάτο, θά πρέπει νά συναγωνιστοῦμε τούς Εὐρωπαίους ἑταίρους μας, παίζοντας τό παιγνίδι τους μέ τούς ὅρους πού ἐκεῖνοι ἐπιβάλλουν. Κάνοντας ὅμως αὐτό χωρίς περίσκεψη, διατρέχομε τόν ὕψιστο κίνδυνο: νά ἀφομοιωθοῦμε, νά χάσομε τό πρόσωπό μας.

Ὄχι, ἀντιτείνουν οἱ ὀπαδοί τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ μας. Ἡ γεωγραφική θέση τῆς Ἑλλάδας, ἀνάμεσα ἀνατολῆς καί δύσης, ἀπό τήν ἀρχαιότητα, τήν ἔκαμε νά δέχεται ποικίλες ἐπιδράσεις. Ἔμεινε πάντα ἀνοιχτή σ' ὅλα τά πολιτισμικά ρεύματα, τά δεχόταν, κρατοῦσε ὅ,τι τῆς χρειαζόταν καί τό 'κανε δικό της, χωρίς αὐτό νά ἀλλοιώνει τό χαρακτήρα της.

Ὑπάρχουν καί οἱ ἀκραῖοι «προοδευτικοί» πού προχωροῦνε πιό πέρα: «Καί τί σημαίνει τάχα νά 'σαι Ἕλληνας, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἡ μητρική σου γλώσσα εἶναι ἡ ἑλληνική (πράγμα πού σήμερα εἶναι μᾶλλον μειονέκτημα);». «Ὁ ἐθνικισμός μυθοποιεῖ, ἄρα τυφλώνει, καί χωρίζει, ἄρα ἀποξενώνει. Ἔχομε μπεῖ πιά στήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης».

«Ἑλληνικός πολιτισμός δέν θά πεῖ κάτι ἀπομονωμένο, ξένο καί ἀβοήθητο ἀπό κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια πού γίνεται γύρω μας», συμφωνεῖ μέ τούς εὐρωπαϊστές ὁ Σεφέρης. «Θά πεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα νά κρατήσουμε μέ κάθε τρόπο, νά κρατήσουμε ζωντανές καί ἀνοιχτές τίς ψυχές μας. Κι ἄν ἔχουμε ἀρκετή ζωντάνια [...] νά φροντίσουμε ν' ἀναπτύξουμε ὅ,τι πολύτιμο διαφυλάχτηκε ἀπό τίς περασμένες γενεές». Ὄχι ἀπομόνωση, ἀλλά ταυτόχρονα καί διαφύλαξη τῆς παράδοσής μας. Τήν ἴδια ἄποψη ἐκφράζει κι ὁ ἄλλος νομπελίστας ποιητής μας, ὁ Ὀδυσσέας Ἐλύτης: «Εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά ξαναγίνουμε οἱ Ἕλληνες Εὐρωπαῖοι. Μέ τό νά συνεισφέρουμε καί ὄχι νά δανειζόμαστε [...]. Μέ σεβασμό πρός τίς κατακτήσεις τῶν ἄλλων ἀλλά καί μέ τήν συνείδηση τοῦ πλούτου, πού ἕνας κρυφός ἀγωγός αἰώνων ἐκχύνει ἀδιάκοπα μέσα μας».

Ὅ,τι δημιουργήσαμε ὡς ἔθνος καί ὡς λαός στούς αἰῶνες τῆς ὕπαρξής μας σ' ὅλους τούς τομεῖς - θρησκεία, πολιτική, ἱστορία, ἤθη κι ἔθιμα, φιλοσοφία, λογοτεχνία, εἰκαστικές τέχνες - ἀποτελοῦν τήν παράδοσή μας. Εἶναι ἡ πνευματική περιουσία μας, ὅ,τι πιό πολύτιμο, πιό δικό μας διαθέτομε, τά στοιχεῖα πού συνθέτουν τήν ταυτότητά μας.

«Αὐτή εἶναι ἡ δουλειά μας σήμερα», τονίζει ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος. «Νά ἀνοίξουμε τά μάτια μας καί νά βροῦμε τήν πνευματική παράδοση (ἄν ἔχουμε δική μας), ὥστε καί οἱ τέχνες καί τά ἄλλα ὅλα νά ἀποχτήσουνε ἕναν ἄξονα ἀναγωγῆς, χωρίς τόν ὁποῖο τίποτα δέ γίνεται ἤ σκορπίζουμε μόνο ὅσα πέσανε στά χέρια μας. [...] Ἡ παράδοση θά πρέπει, τό δίχως ἄλλο, νά εἶναι κάτι βαθύτερο πολύ ἀπό τά ἐξωτερικά ἤ γεωγραφικά περιστατικά. [...] Ὅταν βεβαιωθοῦμε ἤ συλλάβουμε τό βάθος αὐτό - τήν παράδοσή μας - τότε μόνο θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε καί ἐκεῖνα πού μᾶς ἑνώνουνε ἀληθινά μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους».

Ἡ πνευματική μας παράδοση ὄχι μόνο θά μᾶς δώσει τήν αὐτογνωσία, νά καταλάβομε ποιοί εἴμαστε, τί πρέπει νά κρατήσομε ἀπό τό παρελθόν μας, πῶς νά προχωρήσομε στό μέλλον, ἀλλά θά μᾶς βοηθήσει νά κατανοήσομε καί τίς διαφορές καί τίς ὁμοιότητές μας μέ τούς ἄλλους λαούς. Καί μόνο τότε θά μπορέσομε νά ζήσομε πλάι τους, νά συνεργαστοῦμε μαζί τους γιά τήν κοινή πρόοδο. Ἄν γίνομε ἕνας ὑδέτερος πολτός, μιά ἄχρωμη μάζα, χαμαιλέοντες δίχως δικό τους χαρακτήρα, θά καταντήσομε ὕποπτοι κι ἀντιπαθεῖς, ἄξιοι περιφρόνησης, γιά τούς ἄλλους εὐρωπαϊκούς λαούς πού διατηροῦνε τή δική τους ταυτότητα.

Ὁ Γιῶργος Σεφέρης, ἀντλώντας ἀπό τίς προσωπικές του ἐμπειρίες, λέει πώς ὅ,τι τόνε βοήθησε περισσότερο στή ζωή του ἦταν «ἡ πίστη καί ἡ προσήλωση σ' ἕναν κόσμο ζωντανῶν καί περασμένων ἀνθρώπων· στά ἔργα τους, στίς φωνές τους, στό ρυθμό τους, στή δροσιά τους. Αὐτός ὁ κόσμος, ὅλος μαζί, μοῦ ἔδωσε τό συναίσθημα πώς δέν εἶμαι μιά ἀδέσποτη μονάδα, ἕνα ἄχερο στ' ἀλώνι. Μοῦ ἔδωσε τή δύναμη νά κρατηθῶ ἀνάμεσα στούς χαλασμούς πού ἦταν τῆς μοίρας μου νά δῶ. Κι ἀκόμη, μ'

ἔκαμε νά νιώσω, ὅταν ξανατδα τό χῶμα πού μέ γέννησε, πώς ὁ ἄνδρωπος ἔχει ρίζες, κι ὅταν τίς κόψουν πονεῖ, βιολογικά, ὅπως ὅταν τόν ἀκρωτηριάσουν».

Κι ὁ Παντελῆς Πρεβελάκης στή μυδιστορία του «Ὁ Κρητικός» μιλεῖ γιά τήν «ἀπάνω Κρήτη», πού εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἰδανικῶν τοῦ μαχητῆ τῶν ἀπελευδερωτικῶν ἀγώνων τοῦ νησιοῦ μας, «μιά ἄλλη Κρήτη, χωρίς χῶμα, χωρίς πέτρες, ἕνας τόπος ἄυλος σάν οὐρανός». «Νά τήν ἀγγίξεις τούτη τήν πατρίδα δέν μπορεῖς, μήτε νά τή δεῖς στά μάτια σου. Μά ἄν ἴσως μπεῖς στήν ἐκκλησία ἤ στό σκολειό ἤ στό πανηγύρι τοῦ χωριοῦ, ἄν πικραδεῖ ἡ ψυχή σου μπρός στό δάνατο, ἄν χτυπήσει ἡ καρδιά σου ἀπ' ἀγάπη, αὐτή ἡ πατρίδα, ἡ ἱερή, ἡ ἀμαγάριστη ἀπό τύραννο, ξεσπάζει μέσα σου, κάνει τά φυλλοκάρδια σου ν' ἀναφτεριάζουν. [...] Ἐκεῖ σμαριάζουν οἱ πρόγονοι, οἱ μνῆμες τους, ἡ κάδε μιά μέ τ' ὄνομά της ἤ καί δίχως ὄνομα. Τ' ἀντραγαδήματά τους στεριᾶς-πελάγου, οἱ πόνοι τους, οἱ δυσίες τους, τά ὁλοκαυτώματα. Ἐκεῖ δουλεύονται τά παραμύδια τῆς φυλῆς σου. [...] [Ὁ ἄνδρωπος] πρέπει νά γνωρίσει τό νόμο τῆς φυλῆς του, νά σκωδεῖ ἀπό κεῖ στό νόμο τοῦ ἀνδρώπου. [...] Ἀλλιῶς [...] δά παραμένει ξυλάρμενος, δά τόνε χτυποῦν ὅλοι οἱ ἀνέμοι. Ἄν δέν ἔχει ρότα τό καράβι του, πῶς δά πολεμήσει τόν καιρό;».

Ὁ Πρεβελάκης μᾶς ἔδωσε σέ τοῦτο τό ἀπόσπασμα μ' ἕνα δαυμαστό μεταφορικό τρόπο τήν ἔννοια, τό περιεχόμενο καί τή σημασία τῆς παράδοσης γιά τόν Κρητικό ἀγωνιστή. Ἐκεῖ στηρίχδηκε, συνειδητά ἤ ἀσύνειδα, γιά ν' ἀξιωδεῖ μέ κόπους καί δυσίες τή λευτεριά του.

Μέσα στό ἔργο τοῦ κρητικοῦ συγγραφέα οἱ νεκροί διδάσκουν τούς ζωντανούς. Τό ἴδιο πιστεύει κι ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος: «Δέν ὑπάρχει διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ πεδαμένους καί ζωντανούς: καί αὐτό εἶναι παράδοση. Ἔχομε πεδαμένους πού κατευδύνουν τή ζωή μας, τή ζωή τοῦ σήμερα ἤ κάδε νιόκοπης γενιᾶς, ὅπως ἔχομε ζωντανούς πού ὅσο περισσότερο φωνάζουν, τόσο περισσότερο βλέπομε πώς εἶναι πρωδύστερα πεδαμένοι. [...] Γιατί ἡ παράδοση εἶναι ἡ ζωή, καί μάλιστα ἡ ἀνώτερη φάση τῆς ζωῆς πού δέν ξεχωρίζει πεδαμένους ἀπό ζωντανούς: καί αὐτό εἶναι παράδοση. [...] Ὅσοι ἀποτελοῦν τήν παράδοση μπορεῖ νά πεῖ κανείς πώς ἔχουν ὅλοι τήν ἴδια πάντα χρονολογία, τή σημερινή. Ἡ παράδοση δέν εἶναι τά περασμένα ἤ τά μελλούμενα, ἄν καί εἶναι περισσότερο τά μελλούμενα παρά τά περασμένα, ἀφοῦ ἡ παράδοση ζεῖ στό αἰώνιο τώρα: καί αὐτό εἶναι παράδοση. Μιά δύναμη πού συμβαδίζει μέ τή ζωή καί πού ἡ ζωή (στήν ἀνώτερη φάση της) συμβαδίζει μαζί της: Ζωή καί παράδοση ταυτόσημες».

Ζωή καί παράδοση, ταυτόσημες. Καί πολλοί ἀπό τούς ζῶντες σήμερα πού φωνάζουν μ' ὅλη τή δύναμή τους ἀπό τίς ὀδόνες τῶν τηλεοράσεων κι ἀπό τίς στῆλες τῶν ἐφημερίδων πώς ἡ παράδοση εἶναι ξεπερασμένη ἤ περιττό βάρος εἶναι οἱ ἴδιοι νεκροί.

Ποιά εἶναι ἡ στάση μας σήμερα ἀπέναντι σέ τούτη τή ζωοποιό κληρονομιά, τό

μόνο στοιχεῖο πού θά μποροῦσε ν' ἀποτελέσει τό ὄργανο στήν πλημμυρίδα πού ἀπειλεῖ νά κατακλύσει τή ζωή μας καί νά μᾶς ἀλλοτριώσει; Ἡ στάση μας κυμαίνεται ἀπό τή γλιαρή ὑποστήριξη ὡς τήν ἀδιαφορία. Ὄχι μόνο οἱ ἁπλοί ἄνδρωποι ἀλλά κι ἡ πολιτική καί πνευματική ἡγεσία τοῦ τόπου ἀφήνομε τά πράγματα μοιρολατρικά νά τραβοῦνε τό δρόμο τους. Ἂν ὁ ἑλληνικός λαός στό παρελθόν δέν ἀφομοιώθηκε ἀπό τούς κατακτητές του, αὐτό ὀφείλεται στή συνείδηση τῆς ἑνότητάς του, τῆς διαφορᾶς του ἀπό τούς ἄλλους λαούς καί τῆς συνέχειας τοῦ πολιτισμοῦ του. Τό ὅτι ὁ Ἑλληνισμός «διατήρησε τή γλώσσα του καί τήν ἐθνική του συνείδηση», λέει σέ μιά συνέντευξή του ὁ ἱστορικός Νίκος Σβορῶνος, «γιά μένα τοῦτο εἶναι ἀντιστασιακό φαινόμενο. [...] Δέν θεωρῶ ἀντίσταση ἁπλῶς καί μόνο νά πάρεις τά ὅπλα, ν' ἀνεβεῖς στά βουνά. Αὐτό εἶναι πρᾶγμα σχετικά εὔκολο. Τό πρόβλημα εἶναι νά μείνεις αὐτός πού εἶσαι. [...] Ὅταν κατακτήθηκε ὁ ἑλληνικός λαός, εἴτε ἀπό τούς Ρωμαίους ἀρχικά εἴτε ἀργότερα ἀπό τούς Τούρκους, εἶχε ἐθνική ἑνότητα καί συνείδηση τῆς ἑνότητας αὐτῆς, [...] ἡ ὁποία τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀντισταθεῖ στήν ἀπορρόφηση ἀπό ἄλλους λαούς».

Τί κάνομε ἐμεῖς σήμερα γιά νά διατηρήσομε σέ ἐγρήγορση τήν ἐθνική μας συνείδηση, πού δέν εἶναι καθόλου σωβινισμός κι ἐθνικισμός ἀλλά αὐτογνωσία καί ὑπεράσπιστη τῆς ταυτότητάς μας; Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας μας στά σχολεῖα πάει νά γίνει μιά ἄχρωμη θεώρηση ἀφ' ὑψηλοῦ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Λείπει ὁ πόνος τῆς ψυχῆς γιά τίς συμφορές μας κι ἡ περηφάνεια γιά τά κατορθώματα. Ὁ σημερινός Ἕλληνας διδάσκεται νά μή συμμετέχει ψυχικά στήν ἱστορία τοῦ τόπου του.

Πῶς βλέπομε στήν ἐποχή μας τούς ἀγωνιστές λ.χ. τοῦ '21; Πῶς βλέπομε τούς ὁπλαρχηγούς τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων; Τί νιώθομε γι' αὐτούς; «Πατρίς, νά μακαρίζεις ὅλους τούς Ἕλληνας», ἔγραφε γιά τούς συμπολεμιστές του ὁ Μακρυγιάννης, «ὅτι θυσιάστηκαν γιά σένα νά σ' ἀναστήσουνε, νά ξαναστηκωθεῖς ἄλλην μιάν φοράν ἐλεύτερη πατρίδα, ὁπού ἤσουνε χαμένη καί σβησμένη ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἐθνῶν. Ὅλους αὐτούς νά τούς μακαρίζεις». Ἐμεῖς; Ἂν κρίνομε ἀπό τ' ἀλλεπάλληλα κρούσματα τοῦ μουτζουρώματος τῶν ἀγαλμάτων μέ κόκκινη ἤ μαύρη μπογιά, τόσο στήν Ἀθήνα ὅσο καί στήν ἐπαρχία, θά πρέπει νά ἀπογοητευτοῦμε γιά τή στάση μας ἀπέναντι στούς ἥρωες, πού ἦτανε σάρκα ἀπό τή σάρκα μας.

Καί τί θά πράξουν ὅλοι τοῦτοι οἱ βάνδαλοι, οἱ διεθνιστές, οἱ ἀντιρρησίες, οἱ ἀναρχικοί, ἄν κάποτε τά πράγματα φτάσουνε σέ τέτοιο σημεῖο πού νά χρειαστεῖ νά πάρουν τά ὅπλα γιά νά ὑπερασπιστοῦν τό ἴδιο τό σπίτι τους; «Φωνάζετε "Ζήτω ὁ πόλεμος"», ἔλεγε στούς στρατιῶτες του ὁ Νικόλαος Πλαστήρας τό 1923, τήν ἐπαύριο τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, «καί ὅμως μέσα σας κανένας δέ θέλει νά πολεμήσει. Μά μήπως ἐγώ τό θέλω; Στρατιῶτες εἶσθε σεῖς, στρατιώτης κι ἐγώ· πῶς φορῶ ἐπωμίδες; [...] Τό ἴδιο εἴμαστε μπροστά στό κανόνι. [...] Ἀπό τούς εὐζώνους μου τί ἔμειναν: Τριανταπέντε· τούς ἄλλους τούς σκόρπισε ὁ θάνατος. [...] Γιατί λοιπόν

νά θέλω πόλεμο; Καί ὅμως, θά πολεμήσω σάν ἔλθει ἡ ὥρα, καί θά πολεμήσετε καί σεῖς, γιατί τό θέλει ἡ Πατρίδα». Λόγια ἑνός τίμιου στρατιώτη, πού δέν ἔπαυε νά 'ναι κι ἕνας γνήσιος, ἀδιάφθορος ἄνθρωπος.

Τόν τελευταῖο καιρό ἡ ὀρθόδοξη πίστη μας ἔχει γίνει αἰτία διχασμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Κι εἶναι πολλοί, ἰδιαίτερα ἀπό τό χῶρο τῆς δημοσιογραφίας καί τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, πού ξεσηκώθηκαν λαῦρα καί μιλοῦνε καί γράφουν κατά τῆς Ἐκκλησίας καί πασκίζουν νά μειώσουν τόν ἱστορικό ρόλο της καί τή σημασία τῆς Ὀρθοδοξίας γιά τόν Ἑλληνισμό. Ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς, πού οὔτε θρησκόληπτος μποροῦσε νά θεωρηθεῖ οὔτε σκοταδιστής, ἔγραφε τό 1960: «Ἡ Ὀρθοδοξία [...] εἶναι θρησκεία ἐθνική, συνυφασμένη ἀξεδιάλυτα μέ τά ἤθη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καί τόν ὁμαδικό του χαρακτήρα, μέ τό κλίμα καί τό ἄρωμα τοῦ τόπου, μέ τά τοπία του, μέ τήν οἰκογενειακή του ζωή καί μέ τά γυρίσματα τῶν ἐποχῶν τῆς χρονιᾶς. Ἡ ὀργάνωσή της εἶναι δημοκρατική, ἡ γλώσσα της δερμή, ἡ ἠθική της ἀνθρώπινη, ταιριασμένη μέ τήν ἑλληνική νοοτροπία, τά σύμβολά της οἰκεῖα κι ἀναντικατάστατα στή λαϊκή συνείδηση. Οἱ μεγάλες ἑορτές της [...] εἶναι κάθε χρόνο οἱ μεγάλες μέρες τῆς Ἑλλάδας, οἱ μέρες ὅπου τό ἐθνικό σύνολο αἰσθάνεται περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη ὥρα τήν ἑνότητά του, τήν ἀλληλεγγύη του, τήν ἀμοιβαία ἀγάπη τῶν μελῶν του».

Κι ὁ Ὀδυσσέας Ἐλύτης ἔρχεται νά συμπληρώσει τέσσερα χρόνια ἀργότερα: «Κάθε φορά πού μπαίνω σέ μιάν ἀπό τίς μισογκρεμισμένες καί μισοζωγραφισμένες ἐκεῖνες μικρές ἐκκλησίες [...] καί μέ χτυπήσει ἡ μυρωδιά τῆς ὑγρασίας τῶν τοίχων, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔρχομαι σέ ἄμεση, σέ δερματική σχεδόν ἐπαφή μέ τό σόι μου, λές κι ἔχω ἀποδείξεις ὅτι αὐτό κρατάει ὁλόισια ἀπό τό Βυζάντιο. Κι ἕνας κόσμος ὁλόκληρος τότε, μέ τά μῶβ καί τά χρυσά τοῦ διακόσμου του, μοῦ προσφέρεται σέ κοινωνία μυστική».

Κι ὁ ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης, ἄνθρωπος μέ βαθειά πνευματική καλλιέργεια, ἀποφαίνεται σ' ἕνα κείμενό του τοῦ 1988: «Δέν ξέρουν τί ἀντιπροσωπεύει ἡ θρησκεία. Ὅτι ἐξευγενίζει τόν κόσμο. [...] Ὅταν περνάει ὁ Ἐπιτάφιος καί οἱ γυναῖκες κάνουν τό σταυρό τους, εἶναι ἕνα στοιχεῖο πολιτισμοῦ».

Ἡ δυτική Εὐρώπη δέν μπόρεσε ποτέ νά καταλάβει τόν Ὀρθόδοξο Χριστιανισμό. Ὁ Χριστιανισμός ὁ δικός της ἐπῆρε πολλά ἀπό τόν Ἀριστοτέλη κι ὀργανώθηκε σ' ἕνα σύστημα σχολαστικό καί δύσκαμπτο, ὥστε νά γίνει ἕνα τέλεια ρυθμισμένο μηχάνημα στήν ὑπηρεσία τῆς παπικῆς ἐξουσίας πού, ὁπλισμένη μέ τό ἀλάθητο, ἐξελίχθηκε σ' ἐξουσία κοσμική. Κι ἡ Μεταρρύθμιση, σάν ἀντίδραση κατά τοῦ παπισμοῦ, διάλυσε κάθε μυστήριο κι ἔβαλε στή θέση τῆς κατ' ἀποκάλυψιν ἀλήθειας τήν ἀνθρώπινη λογική.

Ἐπηρεασμένοι ἀπό τή θεολογία τῆς Δύσης πολλοί ἀπ' αὐτούς πού αὐτοαποκηρύσσονται «προοδευτικοί» στραβομουτσουνιάζουν ὅταν ἀκοῦνε γιά Ὀρθοδοξία. Τό ἰδανικό γι' αὐτούς θά 'ταν ἡ ἀπάρνηση τῆς πίστης τῶν πατέρων μας κι ἡ ἀντικα-

τάστασή της μέ τόν προτεσταντικό ὀρθολογισμό ἤ - ἀκόμη καλύτερα κατ' αὐτούς - νά μεταμορφωθοῦμε σ' ἕνα λαό ἄθρησκο, ὅπως ἔχουνε γίνει λ.χ. οἱ Σκανδιναβοί καί πᾶνε νά γίνουν οἱ Γερμανοί κι οἱ Γάλλοι.

Ἐκείνη ὅμως πού δοκιμάζει στό σῶμα της ὄχι μόνο τήν ἀδιαφορία μας γι' αὐτήν ἀλλά καί τά συμπλέγματα κατωτερότητας πού μᾶς κατέχουν, τήν ἡμιμάθειά μας καί τή διάθεσή μας γιά πειραματισμούς στό στύλ τοῦ μαθητευόμενου μάγου εἶναι ἡ γλώσσα μας. Εἴμαστε μιά ἀπό τίς σπάνιες περιπτώσεις στόν κόσμο ὅπου μιά γλώσσα, ἡ ἑλληνική, μιλιέται στόν ἴδιο γεωγραφικό χῶρο, χωρίς διακοπή, ἐπί τρεῖς χιλιάδες τετρακόσια χρόνια - ἀπό τή μυκηναϊκή περίοδο μέ τή γραμμική Β γραφή, ὡς σήμερα. Καί βέβαια σ' αὐτό τό μακρότατο χρονικό διάστημα, ὅπως κάθε ζωντανός ὀργανισμός, ἡ γλώσσα μας μοιραῖα ἐξελίχθηκε, διατήρησε ὅμως ἀπαράλλαχτες τίς λέξεις πού ἐκφράζουνε τίς θεμελιακές ἔννοιες τῆς ζωῆς: οὐρανός, γῆ, θάλασσα, φῶς, ἥλιος, Θεός, ζωή, ἔρωτας, θάνατος.

«Ὁ Θεός μᾶς χάρισε», ἔγραφε τό 1964 ὁ Γιῶργος Σεφέρης, «μιά γλώσσα ζωντανή, εὔρωστη, πεισματάρα καί χαριτωμένη, πού ἀντέχει ἀκόμη, μολονότι ἔχουμε ἐξαπολύσει ὅλα τά θεριά γιά νά τή φᾶνε· ἔφαγαν ὅσο μπόρεσαν, ἀλλά ἀπομένει μαγιά. Ἔτσι θά 'λεγα, παραφράζοντας τόν Μακρυγιάννη. Δέν ξέρω πόσο θά βαστάξει ἀκόμη αὐτό».

Ὁ ποιητής μας ἀντησυχοῦσε γιά τήν ἑλληνική γλώσσα πρίν ἀπό τριανταεφτά χρόνια. Τί θά 'λεγε ἄραγε ἄν ἔβλεπε τήν τωρινή μας συμπεριφορά ἀπέναντί της; Τά τελευταῖα χρόνια ἡ χρήση τῆς γλώσσας μας συρρικνώνεται μέ ταχύτατο ρυθμό. Ὅλο καί περισσότερο ἀποκλείομε τή χρήση της ἀπό βασικούς τομεῖς τῆς ζωῆς μας. Θά 'λεγε κανείς πώς διαζόμαστε νά τήν πετάξομε σέ μιά σκοτεινή γωνιά σάν ἕνα ροῦχο πού πάλιωσε καί θέλομε νά τό ξεφορτωθοῦμε.

Ρίξετε μιά ματιά στούς δρόμους τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Παντοῦ ξενόγλωσσες ἐπιγραφές, κι ὄχι μόνο σέ ἀντιπροσωπεῖες μηχανημάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἤ σέ καταστήματα πού ἔχουνε σχέση μέ τόν τουρισμό ἀλλά καί σ' ἐκεῖνα πού ἀπευθύνονται σέ ντόπιους καταναλωτές: σέ μαγαζιά τροφίμων, εἰδῶν ρουχισμοῦ καί παπουτσιῶν, ἀκόμη καί ὀνόματα τῶν ἰδιοκτητῶν συναντοῦμε γραμμένα μέ λατινικούς χαρακτῆρες, ὀνόματα πολλές φορές πολυσύλλαβα μέ φθόγγους πού ποτέ δέν θά καταφέρουν νά προφέρουν οἱ ξένοι, πού ἄλλωστε δέν ἐνδιαφέρονται πῶς λέγεται ὁ ἄλφα ἤ ὁ βήτα μαγαζάτορας.

Κοιτάξετε τά περιοδικά πού κρέμονται στά πρακτορεῖα καί στά περίπτερα τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου. Δέν εἶναι μονο τά ξένα ἔντυπα ὅλων τῶν εἰδῶν πού ἔχουν εἰσβάλει στή χώρα μας καί πού διατηροῦνε τούς τίτλους των ἀκόμη καί στίς ἑλληνικές τους ἐκδόσεις: Elle, Marie Claire, Bazar, Vogue, Penthouse, Playboy, Hight Lights, National Geographic. Κάθε καινούργιο ἑλληνικό περιοδικό πού βγαίνει θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νά κολλήσει στό ἐξώφυλλό του μιάν ἀλλόγλωσση ταμπέλα: Max, Klik,

Kraus, Out, Nitro, Vita, Moto, Drive, Money and Life, Exodos - λές καί ντρέπονται νά μιλήσουν στή γλώσσα τους. Καί δέν εἶναι μόνο τά ἐλαφρά περιοδικά ἤ τά ἀπευθυνόμενα σέ εἰδικά ἐπαγγέλματα ἀνδρώπων, πού ἀρέσκονται νά παπαγαλίζουν ἀγγλικούς ἰδίως ὅρους, εἶναι κι οἱ ἑβδομαδιαῖες παραφυάδες μεγάλων καί σοβαρῶν ἐφημερίδων, ὅπως τό πρόσφατης ἔκδοσης BHMAGAZINO, πού ὁ τραγελαφικός τίτλος του δυμίζει τά ὀραγκοχιώτικα τῆς τράπεζας XIOSBANK: ἡ μισή λέξη γραμμένη μέ ἑλληνικούς ἡ ἄλλη μισή μέ λατινικούς χαρακτῆρες.

Ὅλα τά μέσα μεταφορᾶς δάλασσας καί ἀέρα χρησιμοποιοῦν πιά ξενόγλωσσες ἐπωνυμίες: Strintzis Lines, Minoan Flying Dolphin, Aegean Airlines. Τά ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων ἐπιβατῶν στά εἰσιτήρια γράφονται κι αὐτά μέ λατινικούς χαρακτῆρες. Καί τά φαγητά πού παραγγέλλεις στά πλοῖα τῆς ANEK LINES γράφονται κι αὐτά στήν ἀπόδειξη πού σοῦ δίνουνε στ' ἀγγλικά. Τί κι ἄν ὁ ἁπλός λιγογράμματος ἐπιβάτης δέν καταλαβαίνει τί γράφουν; Μέ τό λαουτζίκο δ' ἀσχολούμαστε; Ἐμεῖς ἀπευθυνόμαστε στήν Αὐτοῦ Ἰ'ψηλότητα τόν τουρίστα.

Ὁ κινηματογράφος εἶναι ἕνας ἄλλος τομέας πού καταλαμβάνεται ὅλο καί πιό πολύ ἀπό τίς ξένες γλῶσσες - κυρίως, βέβαια, τ' ἀγγλικά. Ἔχει γίνει πιά μόδα νά μένουν ἀμετάφραστοι οἱ τίτλοι τῶν εἰσαγόμενων ταινιῶν, ἄς εἶναι γιά τούς πολλούς ἀκαταλαβίστικοι καί δυσκολοπρόφερτοι: Trainspotting, The Adjuster, Family Viewing, Sleepers, The Watcher, Mediteraneo, Angel Extreminador. Καί δέν πρόκειται συχνά γιά τίτλους δυσκολομετάφραστους χωρίς ἀντιστοιχία στά ἑλληνικά. Τί πιό ἁπλό ἀπό τό νά μεταφράσεις τό Wolf σέ «Λύκο»; Ὅμως ὄχι. Διατηροῦν τήν ξενική ὀνομασία, βέβαιοι πώς αὐτή δά προσελκύσει περισσότερους θεατές, ποντάροντας στό μυστήριο τοῦ ἀκαταλαβίστικου ἤ στήν ξενομανία τοῦ Ἕλληνα. Τελευταῖα μάλιστα βλέπομε κι ἑλληνικές ταινίες καπελωμένες μέ ξενικούς τίτλους γιά τόν ἴδιο λόγο: Safe Sex, Vortex, Risoto, Pepermint. Ἀμέ, πῶς δ' ἀνταγωνιστοῦμε τά ἀμερικανικά κινηματογραφικά προϊόντα;

Στήν τηλεόραση τά περισσότερα ἰδιωτικά κανάλια σουσουδίζουνε μέ ξενόφωνες ὀνομασίες: Filmnet, Star, Alter, Super Sport, Tempo, West Channel, Teletime, Seven, ἤ στραμπουλίζουν ἑλληνικές λέξεις μ' ἀγγλοσαξωνική προφορά: Mega. Ὅσο γιά τούς τηλεπαρουσιαστές καί τούς δημοσιογράφους τελευταίας ἐσοδείας, συναγωνίζονται ποιός δά γαρνίρει τό λόγο του μέ περισσότερες ξένες λέξεις, γιά νά κάμει ἐπίδειξη γλωσσομάδειας καί γιά νά φανεῖ ὅτι εἶναι in καί ὄχι out στά διεθνῆ πράγματα. Ἀφήνω τά πανάδλια ἑλληνικά των. Πιό φρέσκος δολιοφδορέας τῆς γλώσσας μας τό διαδίκτυο, πού ὄχι σπάνια ἀναγκάζει τούς χειριστές του νά γράφουν ἑλληνικά μέ λατινικά γράμματα, δημιουργώντας μιά καινούργια γλώσσα, τήν greekglish.

«Ἡ μαγιά λιγοστεύει», ἔγραφε στό κείμενο πού ἀναφέραμε πρωτύτερα ὁ Σεφέρης, «καί δέ μένει πιά καιρός γιά νά μείνουμε ἀμέριμνοι. Δέν εἶναι καινούργια τά ση-

μεῖα πού δείχνουν πώς ἂν συνεχίσουμε τόν ἴδιο δρόμο, ἂν ἀφεδοῦμε μοιρολατρικά στή δύναμη τῶν πραγμάτων, θά βρεδοῦμε στό τέλος μπροστά σέ μιά γλώσσα ἐξευτελισμένη, πολύσπερμη καί ἀσπόνδυλη».

Ὁλοένα εἰσέρχονται στήν ἑλληνική γλώσσα καί περισσότερες ξένες λέξεις. «Πάντοτε γινόταν αὐτό», ἀντιτείνουν οἱ αἰσιόδοξοι κι οἱ ἐπαναπαυμένοι. «Ἡ γλώσσα μας ἔχει ἕνα πλῆδος ἀλλόγλωσσων λέξεων πού δέχτηκε κατά τήν πορεία της». Ναί, ἀλλά πρῶτον ἡ εἰσβολή σήμερα γίνεται μέ καταιγιστικό ρυδμό καί δεύτερον παλιότερα τίς ξένες λέξεις τίς προσάρμοζε στή δική της μορφολογία, ὥστε νά μή φαίνονται παράταιρες: σπίτι, καλαμπόκι, Νοέμβριος, μόδα, καλάρω, μουσαφίρης, μπαλκόνι, χαραμίζω, δολλάριο. Τώρα τίς δεχόμαστε ἀμετάβλητες μ' ἐκεῖνα τά φριχτά γιά ἑλληνικά αὐτιά τελικά σύμφωνά τους: ὁ μάνατζερ, τό φάξ, τά μπιζού, νορμάλ, κόμπλεξ, ζάπινγκ, φάστ φούντ, σέλφ σέρδις.

«Ἡ γλωσσική ἔκφραση τῶν Ἑλλήνων», γράφει ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς, «χάνει τώρα ὄχι μόνο τό μουσικό της δημοτισμό καί τή δωματική της εὐδυδολία, ἀλλά ἀποδιοργανώνεται κυριολεκτικά σέ ἀναρχες παραμορφωτικές κακοπλασίες πού συρρικνώνουν ἀκατάπαυστα τό νοηματικό της φορτίο».

Οἱ γλῶσσες πού μιλιοῦνται ἀπό λίγα ἑκατομμύρια ἀνδρώπους δλο κι ἐξασδενοῦν μπροστά στήν εἰσβολή τοῦ ὄγκου τῶν κυρίαρχων γλωσσῶν. Θά 'ρδει μιά μέρα, φοδοῦμαι, πού τά ἑλληνικά δά μιλιοῦνται μόνο ἀπό μερικούς γέρους στά σπίτια τους, ὅπως συμδαίνει σήμερα μέ τίς διαλέκτους, πού τείνουν νά ἐξαφανιστοῦνε.

«Ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιά τή γλώσσα μας ἀπό τήν παγκοσμιοποίηση», ἔγραφε πρόσφατα σ' ἀδηναϊκή ἐφημερίδα ὁ καδηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀδηνῶν καί ποιητής Νίκος Βαγενᾶς, «δέν εἶναι ἀκόμη ὁρατός, ἀλλά πιστεύω ὅτι δά φανεῖ ὅσο αὐτή ἐγκαδιδρύεται περισσότερο: δά ἦταν νά ξαναριχτεῖ ἡ ἰδέα, καί αὐτή τή φορά νά τήν πάρουν οἱ ἰδύνοντες στά σοδαρά, νά υἱοδετήσουμε, γιά λόγους ὄχδεν καλλίτερης ἐπικοινωνίας μέ τούς ξένους, τό λατινικό ἀλφάδητο».

Ὁ Βαγενᾶς πιστεύει πώς οἱ κίνδυνοι ἀλλοτρίωσης τῆς γλώσσας μας δά μποροῦσανε ν' ἀντιμετωπιστοῦν, ὡς ἕνα ϐαδμό, ἀπό μιά σωστή κυδερνητική «γλωσσική» πολιτική. Καί προτείνει νά ὀργανωδοῦν ἐπιτροπές ἀπό εἰδικούς τῆς κάδε ἐπιστήμης καί τέχνης κι ἀπό σοδαρούς φιλόλογους καί λογοτέχνες, πού δά προτείνουν τίς κατάλληλες ἑλληνικές λέξεις στή δέση τῶν εἰσαγόμενων ξένων. Ὅμως τό κράτος φαίνεται ὅτι μεριμνᾶ καί τυρδάζεται περί ἄλλα καί τό ζήτημα ἐπιδίωσης τῆς γλώσσας μας καδόλου δέν τό ἀπασχολεῖ, ξεχνώντας τήν ἀλήδεια τοῦ παλιοῦ ἀποφδέγματος: «Ὅπου γλώσσα, πατρίς».

Κάποτε ὁ ἑλληνικός λαός εἶχε ἕνα ἦδος ξεχωριστό καί τά ἔδιμά του ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τῆς ἀντίληψής του γιά τόν κόσμο καί μιᾶς στάσης ζωῆς. Τώρα φοροῦμε τίς ἐδνικές μας ἐνδυμασίες, χορεύουμε καί τραγουδοῦμε ὄχι ἀπό ἐσωτερική ἀνάγκη, ἀλλά γιά νά μᾶς φωτογραφίζουν οἱ τουρίστες. Ἡ παράδοσή μας ἔγινε ἐπίφα-

νειακή, λαογραφική επίδειξη στην υπηρεσία του πλουτισμού και της καλοπέρασης.

Ποιός από τους νέους τραγουδεί σήμερα δημοτικά τραγούδια; Ούτε θέλει να τά ξέρει. Και δέν απεχθάνεται μόνο τά δημοτικά. Στρέφει την πλάτη εξ ίσου και στό έντεχνο ελληνικό τραγούδι, πού κατά ένα μεγάλο μέρος του αντλούσε από τή δημοτική μουσική, τό βυζαντινό μέλος και τό ρεμπέτικο. Οί νέοι μας αγνοούν επιδεικτικά τόν Χατζηδάκι, τόν Θεοδωράκη, τόν Μαρκόπουλο, τόν Ξαρχάκο. Άκούνε τούς βροντερούς, βάναυσους ήχους της αγγλοαμερικάνικης μουσικής από τή ρόκ ως τή χέβυ μέταλ και κραυγάζουν εκστασιασμένοι τά ξενόγλωσσα λόγια τους. Έχουν εντα χθεί κι αυτοί στην παγκόσμια πολιτιστική ισοπέδωση, όπου όλοι οί νέοι του κόσμου ομοιάζουνε και κινούν τά σώματά τους με τούς ίδιους ρυθμούς, και, βέβαια, σκέφτονται κι αντιδρούνε πανομοιότυπα σ' όποιο γεωγραφικό μήκος και πλάτος κι άν κατοικούνε.

Κάποτε ή παλαία λαϊκή καλαισθησία δημιουργούσε στούς κόρφους των νησιών μας, στίς κοιλάδες, στούς πρόποδες και στίς πλαγιές των βουνών μας οικιστικά σύνολα όπου τά σπίτια ταιριάζανε μεταξύ τους και με τόν άνθρωπο πού τά κατοικούσε και δένονταν με τό τοπίο. Στίς δεκαετίες του εξήντα και του εβδομήντα ή μανία αξιοποίησης κι εκσυγχρονισμού γκρέμισε τά περισσότερα μονώροφα και διώροφα νεοκλασσικά ή βορειοελλαδίτικης αρχιτεκτονικής κτήρια και στή θέση τους ύψωσε πανομοιότυπες πολυκατοικίες. Έτσι όποιος βαδίζει σήμερα στούς δρόμους των πόλεών μας δέν ξέρει άν βρίσκεται σέ κάποια συνοικία της Αθήνας, στά Γιάννενα, στή Λαμία, στό Άργος ή στά Χανιά, μιά κι όλες οί ελληνικές πόλεις παρουσιάζουν την ίδια απρόσωπη εικόνα. Στά χωριά μας πάλι τά σπίτια της λαϊκής αρχιτεκτονικής εγκαταλειμμένα σωριάζονται σιγά-σιγά σ' ερείπια.

Τίς τελευταίες δεκαετίες όλοι στήν Ελλάδα συζητούνε γιά τήν παιδεία. Ή μιά μεταρρύθμιση ακολουθεί την άλλη κι όμως πάντα βρισκόμαστε στό ίδιο σημείο και πάντα ακούγεται από άρμόδιους κι αναρμόδιους ή ίδια απελπισμένη κραυγή: Ή παιδεία μας χωλαίνει, δέν έχομε παιδεία, τί θά γίνομε χωρίς παιδεία. Έχεις τήν εντύπωση πώς ό,τι δέν καταφέρνομε νά κάμομε στούς άλλους τομείς της εθνικής, κοινωνικής, πνευματικής, οικονομικής μας ζωής τό ζητούμε νά γίνει από τήν παιδεία. Από κεί περιμένομε τό θαύμα νά τεθεί τέρμα στήν κάθε κακοδαιμονία μας, νά πραγματοποιήσομε κάθε ανεκπλήρωτο πόθο μας, κάθε ναυαγισμένο μας όνειρο. Ξεχνούμε πώς ή παιδεία είναι ένας καθρέφτης όπου αντικρύζομε τό πρόσωπό μας. Μιά ζωή χωρίς ιδανικά άλλα από τήν «άνοδο του βιοτικού μας επιπέδου», μιά ζωή ανερμάτιστη, όπου τά πάντα συμβαίνουνε τυχαία, χωρίς μελέτη και προγραμματισμό, πώς θά μπορούσε νά δώσει μία σωστή παιδεία; Τά παιδιά μας περνούν από τά σχολεία χωρίς νά δέχονται στήν πλειονότητά τους καμιάν επίδραση απ' αυτά. Παπαγαλίζουνε μερικές γνώσεις - όσες κρίνουν πώς θά τίς χρειαστούν αργότερα - αλλά δέν πλάθεται σ' αυτά ό χαρακτήρας τους, δέ διαμορφώνουν ήθος. Αποκτούνε μόνο τήν ξιπα-

σιά τοῦ μισομορφωμένου, τήν περιφρόνηση πρός ὅ,τι συντήρησε κάποτε καί ζωογόνησε τόν Ἑλληνισμό.

«Χρειαζόμαστε παιδεία γιά τόν δικό μας τόπο» σημειώνει ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς. «Ὄχι πιά αὐτή τήν ἐξαβλιωτική διαιώνιση τοῦ μεταπρατισμοῦ [...] . Χρειαζόμαστε παιδεία γιά τίς δικές μας ἀνάγκες - καί πρώτη ἀνάγκη εἶναι ἡ ἐπιβίωσή μας. Δέν μποροῦμε νά ξεχνᾶμε μέ μικρονοϊκή ἐπιπολαιότητα πώς, ἄν τό γένος τῶν Ἑλλήνων ἐπιβίωσε μέσα στούς αἰῶνες, δέν τό ὀφείλει οὔτε στήν πολεμική του ἰσχύ οὔτε στά μέσα παραγωγῆς ἤ στό σύστημα διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Τό ὀφείλει μόνο καί ἀποκλειστικά στήν πνευματική του πραμάτεια, πού ἦταν πρόταση νοήματος τοῦ βίου, πρόταση μέ καθολική, πανανθρώπινη ἐμβέλεια καί δυναμική».

Στό παρελθόν ὁ ἄνθρωπος κι ὁ τρόπος ζωῆς του, οἱ ἰδέες του, τό ἦθος του καί τά δημιουργήματά του εἶχαν τίς ρίζες τους σ' ὅλη τήν ἱστορική διαδρομή τοῦ γένους του. Ὁ Ἕλληνας κουβαλοῦσε μαζί του πανάρχαιες ἀντιλήψεις καί συνήθειες πού ἐπιβιώσανε μέσα στό Χριστιανισμό, ἐπιδράσεις ἀπό τά ἱερά κείμενα τῆς θρησκείας του, ἀπό τήν πεῖρα ζωῆς τῶν προγόνων του, ἀπό τίς ἱστορικές περιπέτειες τῆς φυλῆς του, ἀπό τή γύρω του φύση, τό μεσογειακό ἥλιο, τή θάλασσα καί τά κακοτράχαλα βουνά του. Ὅλα τοῦτα εἶχανε συνεργαστεῖ ὑπόγεια ἤ φανερά γιά νά πλάσουνε τόν ψυχικό, διανοητικό καί συναισθηματικό κόσμο του, ὅπου τό ἐγώ τοῦ καθενός δενότανε καί συνταιριαζότανε μέ τό ἐμεῖς τοῦ συνόλου. Ἡ οἰκογένεια, τό χωριό ἤ ἡ γειτονιά τῆς πόλης, ἡ ἐνορία, ἡ εὐρύτερη περιφέρεια, τό ἔθνος, ὅλα μαζί τόνε περιβάλλανε μέ τή στοργή καί τήν ἀγάπη τους, μέ τόν ἀμοιβαῖο σεβασμό, μέ τήν ἀλληλεγγύη, τή συμμετοχή στίς χαρές καί στίς λύπες του.

Στήν ἐποχή μας τό ἄτομο, διεκδικώντας τά προσωπικά του δικαιώματα, ξέκοψε ἀπό τό σύνολο, περιφρόνησε κι ἀπαρνήθηκε ὅ,τι τοῦ πρόσφερε ἡ κοινότητα μέ τή μορφή τῆς οἰκογενειακῆς ἤ ἐθνικῆς παράδοσης. Ἔτσι εἶδε τό συγγενή καί τό γείτονα μέ καχυποψία κι ἄρχισε νά νιώθει ἀνασφάλεια. Ἡ μοναξιά του ἔγινε μιά μόνιμη κατάσταση.

«Εἴμαστε καθώς τά τραῖνα τῆς ἐρημιᾶς», ἔγραφε τό 1972 στό βιβλίο τῶν δοκιμίων του «Οἱ σκληροί καιροί» ὁ Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος, «πού διασταυρώνονται μέσα στή χειμωνιάτικη νύχτα, διασταυρώνονται καί σφυρίζουν καί προσπερνοῦνται. [...] Ὅλες οἱ συνομιλίες ἔχουν συμπυκνωθεῖ σέ φευγαλέους χαιρετισμούς κι ἔχουν συνάμα τυποποιηθεῖ ἀνυπόφερτα. Ρωτοῦμε γιά τά καθημερινά καί τ' ἀσήμαντα [...] καί δέν τολμοῦμε νά ρωτήσουμε πιά γιά τά οὐσιαστικότερα [...] γιατί τό ἔχουμε πάρει ἀπόφαση πώς κανένας δέν εἶναι πρόθυμος νά συνομιλήσει μαζί μας - κι ἔτσι πού ἡ συνομιλία ν' ἀνοίξει κάποια παράθυρα σέ ἀλλιώτικο φῶς, νά ξεγεννήσει στοχασμούς ἤ καί νά προκαλέσει νόμιμη ἀνταραχή στό μέσα μας κόσμο. Ἔτσι περνοῦμε ἀκατανόητοι ἀνάμεσα στούς ἀκατανόητους. [...] Ἕνα ἀσταμάτητα θλιβερό ἀδιέξοδο».

Ἡ Δύση περηφανεύτηκε καί συνεχίζει να περηφανεύεται πώς ἐξύψωσε τήν προ-

σωπικότητα τοῦ ἀνδρώπου βελτιώνοντας τίς συνδῆκες ζωῆς του, ἀναγνωρίζοντας τά δικαιώματά του ὡς ἀτόμου καί δίνοντάς του τή δυνατότητα νά τά κατοχυρώσει νομοδετικά καί νά τά ὑπερασπίζεται κάδε φορά πού ἀπειλοῦνται. Ἀποσιωπᾶ ὅμως τό πόσο εὔκολα οἱ ποικίλες ἐξουσίες καί οἱ οἰκονομικοί παράγοντες τά καταπατοῦν ὅταν στέκονται ἐμπόδιο στά συμφέροντά τους. Τό ἴδιο ἔντεχνα καί πονηρά ἀποσιωπᾶ τά ἀνταλλάγματα μέ τά ὁποῖα τό ἄτομο ἀπόκτησε τήν ὑλική εὐημερία καί τά δικαιώματά του. Ὁ συγγραφέας Γιάννης Κιουρτσάκης, πού τόν ἀπασχολεῖ ὀδυνηρά τό δέμα στό πρόσφατο βιβλίο του «Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι», μᾶς δίνει μιά ζοφερή εἰκόνα τῆς σύγχρονης «πολιτισμένης» ἀνδρωπότητας:

«Ποῦ εἶχε καταντήσει λοιπόν στίς μέρες μας αὐτό τό ἀλαζονικό καί παραξουσκωμένο ἄτομο πού εἶχε γυρέψει νά κατακτήσει τό σύμπαν; Μά ἦταν φανερό, μᾶς τό ἔδειχνε τό δέαμα τῶν ὀρόμων στίς μεγαλουπόλεις μας, μᾶς τό ἔδειχναν τά ἀναρίδμητα κακομοιριασμένα ἀνδρωπάκια πού περπατοῦσαν πλάι μας, ἴδια μ' ἐμᾶς, ἴδια μεταξύ τους - πανομοιότυπα νευρόσπαστα πού ἔδετε σέ κυκλοφορία ἡ ἐκβιομηχανισμένη παραγωγή τῆς ἴδιας τῆς ἀνδρώπινης ζωῆς: ὅλοι αὐτοί πού γεννιοῦνταν, μεγάλωναν, ζευγάρωναν, γεννοβολοῦσαν, δούλευαν σαράντα χρόνια στό ἐργοστάσιο ἤ στό γραφεῖο, πήγαιναν κοπαδιαστά διακοπές, ἔβγαιναν στή σύνταξη καί πέδαιναν, χωρίς τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά νά ἔχει κάποιο συνταρακτικό νόημα στά ἴδια τους τά μάτια· ὅλοι αὐτοί πού βούλιαζαν ἀμετάκλητα στόν δάνατο χωρίς ν' ἀφήνουν πίσω τους κανένα χνάρι, ἐνῶ ὁ κόσμος ἔκλεινε πάνω τους, ὅπως ἡ δάλασσα πάνω ἀπό ἕνα ναυάγιο, καί ἡ ζωή συνεχιζόταν ἄσκοπα» (σ. 296).

Νά, λοιπόν, τό ἀντάλλαγμα πού δώσαμε: ἡ τυποποίηση, ἡ μηχανοποίηση τῆς ζωῆς μας κι ἡ ἀπώλεια κάδε νοήματός της. Ὅλοι οἱ ἄνδρωποι τοῦ «πολιτισμένου» (ὅπως αὐτοαποκαλοῦνται) τμήματος τῆς γῆς σκέφτονται τό ἴδιο, ἀντιδροῦνε τό ἴδιο, διασκεδάζουν μέ τά ἴδια τραγούδια, βλέπουν τίς ἴδιες ταινίες, γελοῦν μέ τά ἴδια ἀνέκδοτα, καταναλώνουν τά ἴδια προϊόντα, ρυπαίνουν τή φύση μέ τά ἴδια ἀπόβλητα. Διεκδικώντας τά ἀτομικά μας δικαιώματα ἀπαρνηθήκαμε κάδε ἰδιαιτερότητά μας.

Γιατί τά δεχομάστε ὅλα τοῦτα, τό πολύ πολύ μέ κάποιες ἀδύναμες διαμαρτυρίες, χωρίς ὅμως ν' ἀλλάζομε τρόπο ζωῆς; Γιατί δέν ἀντιστεκόμαστε στήν ἰσοπέδωση καί στήν ὁμοιομορφία; Γιατί ἀπεμπολοῦμε ὅ,τι πιό προσωπικό ἔχομε;

Ἐδῶ βρίσκεται ἡ καταχθόνια δύναμη τῆς τεχνολογίας πού ἔχει γίνει ὄργανο στά χέρια αὐτῶν πού ἐξουσιάζουν καί κατευδύνουν τό σύγχρονο κόσμο. Αὐτά πού σοῦ παρέχουν - οἱ καθημερινές ἀνέσεις, ἡ ἐργασία πού ἀσκεῖς, ἡ ὑγειονομική περίδαλψη - σέ δένουν τόσο στέρεα μέ τόν τρόπο ζωῆς πού σοῦ ὑπαγορεύουν, ὥστε δέν ἔχεις τή δύναμη, οὔτε κάν τή δέληση, νά ξεφύγεις. Ὑποδουλώνεσαι καί νιώδεις κι εὐγνωμοσύνη πού ἀπαλλάχτηκες ἀπό κάδε κοπιαστικό καί δυσάρεστο.

Τυλίγεσαι μέ τά καλώδια τῶν οἰκιακῶν συσκευῶν σου, κλειδώνεις τήν πόρτα σου γιά ν' ἀφήσεις ἔξω κάδε ἀνεπιδύμητο ἐπισκέπτη, μισοξαπλώνεις στήν πολυδρόνα

καί πατεῖς τό κουμπί τῆς τηλεόρασης, γιά νά δεῖς μέ τά μάτια αὐτῶν πού σέ ἀφεντεύουν τί συμβαίνει στόν κόσμο. «Ἐπικοινωνεῖς» μέ τούς ἄλλους φιλτράροντας τίς εἰκόνες τους μέσ' ἀπό τό γυαλί σου. Ὅλος ὁ κόσμος γίνεται ἀποστειρωμένες χρωματιστές φιγοῦρες, πού δίνουνε παραστάσεις γιά χάρη σου.

Τελικά, τό πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζομε σήμερα δέν εἶναι πρόβλημα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στό διεθνισμό καί τήν παράδοση. Εἶναι πρόβλημα ἐπιλογῆς ζωῆς. Ν' ἀπαλλαγοῦμε, ἔστω ἐν μέρει, ἀπό τή γοητεία τῶν σειρήνων τῆς ἐποχῆς μας, νά ξαναβροῦμε τόν ἑαυτό μας, τή βαθύτερη οὐσία τῆς ὕπαρξής μας, τή θέση μας μέσα στήν κοινωνία τῶν συν- ἀνθρώπων μας, ἐκεῖνα πού μᾶς συνδέουν μ' αὐτούς. Νά συνδυάσομε ὅ,τι θετικό δημιούργησε ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός, εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε καλλιεργώντας καί προωθώντας τά δάνεια ἀπό τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα - τό δημοκρατικό πολίτευμα, τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη, τήν ἐπιστημονική σκέψη, τό σοσιαλιστικό ἰδεῶδες, τούς ὁρόμους πού ἄνοιξε στή φιλοσοφία, στή λογοτεχνία καί στήν τέχνη - μέ ὅ,τι γόνιμο βρίσκεται στήν παράδοση: τόν πλοῦτο τῆς ψυχῆς, τή βαθύτερη ἀνθρωπιά καί τήν ἀλληλεγγύη πρός τό συνάνθρωπο, τό ἐκστατικό ἀντίκρυσμα τοῦ κόσμου, τό σεβασμό πρός τήν ἱερότητα τῆς ζωῆς, τό θέος μπροστά στό μυστήριο τοῦ θανάτου, τή δημιουργική πνοή πού μεταμορφώνει ὅ,τι ἀγγίξει.

Νά διατηρήσομε τίς ρίζες μας καί τή μνήμη μας, πού θά λειτουργεῖ ὄχι ἀναστολικά ἀλλά σά γέφυρα πού θά μᾶς ὁδηγεῖ ἀπό τό χθές στό αὔριο. Ἔρμα καί στήριγμα στή λαίλαπα τῶν καιρῶν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΛΟΥΠΑΣΗΣ

Η ΘΑΛΑΣΣΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ παρουσία τῆς θάλασσας στό δημοτικό τραγούδι τῆς Κρήτης εἶναι πολύ σπάνια, σχεδόν διακριτική. Τοῦτο ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ μιά καταφανῆ ἀλήθεια, ὅτι δηλαδή ἡ θάλασσα, καθώς περιβρέχει τήν Κρήτη, βρίσκεται κοντά στούς ἀνθρώπους, ἐπηρεάζει τή ζωή τους, ἀποτελεῖ γι' αὐτούς πηγή πλούτου. Πρόκειται γιά σχέση ἐξάρτησης - τόπο κοινό τῆς ζωῆς ὅσων ἀνθρώπων, ὅπου γῆς, κατοικοῦν σέ νησιωτικές ἤ σέ παράκτιες περιοχές. Παρεπόμενο αὐτῆς τῆς σχέσης πρέπει νά ἀναμένεται πώς θά εἶναι ἡ παρουσία τῆς θάλασσας καί σέ τομεῖς ὅπως ἡ καλλιτεχνική δημιουργία καί ἔκφραση τῶν ἀνθρώπων, στή δική μας περίπτωση τῶν Κρητικῶν. Ἡ ζωγραφική π.χ. καί ὁ ἔντεχνος λόγος τους θά ἦταν λογικό νά ἔχουν πλούσιο καί ἔντονο τό γαλάζιο τῶν θαλασσῶν πού ἁπλώνονται γύρω ἀπό τό νησί τους. Καί ἡ μέν ζωγραφική δέν μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα ἐδῶ, ἀπό δέ τόν ἔντεχνο λόγο ἀπομονώνουμε τό δημοτικό τραγούδι, γιά νά δοῦμε ποιά εἶναι ἡ παρουσία σ' αὐτό τῆς θάλασσας.

Ἐξετάζοντας ἐρτάμισι περίπου ἑκατοντάδες τραγουδιῶν πού εὔκολα βρίσκουμε συγκεντρωμένα «ἐπί τό αὐτό»[1] συγκροτοῦμε κατ' ἀρχήν μιά ὁμάδα μέ τραγούδια πού περιέχουν λέξεις ἤ σύντομες φράσεις σχετικές μέ τή θάλασσα. Π.χ., συναντᾶμε κάποιον Ἀρμένου γιό πού καυχήθηκε πώς μποροῦσε πλέοντας νά περάσει τή θάλασσα. Ἀκοῦμε τήν εὐχή εἰς τσί χαρές σου νά γενεῖ ἡ θάλασσα γλυκό κρασί καί τήν ἄλλη εὐχή νά ἦταν μελάνι ἡ θάλασσα, γιά νά γραφοῦν παινέματα τῆς ἀγαπημένης. Γίνεται ἀναφορά σ' ἕνα πουλί θαλασσινό κι ἕνα πουλί βουνίσιο - πού ὅμως ἀποτελεῖ ἀλληγορία κι ἐννοεῖ τή Βενετία καί τήν Τουρκία. Μνημονεύονται καραβοκάτεργα πού φέρνουν τό λιβάνι ἤ πού κουβαλοῦν τό λάδι· μιά φρεγάδα πού ἐκαβαλίκευε ὁ Μανώλης καί πάει ἐκειά πού σμίγουν τά νερά καί οἱ παλιοί κουρσάροι. Σ' ἕνα νεότερο τραγούδι βροντᾶ κι ἀστράφτει ὁ οὐρανός κι ἡ θάλασσα φουσκώνει. Μια μάνα νανουρίζοντας τό μωρό της τοῦ χαρίζει τή Χιό μέ τά καράβια της, τή Σμύρνη μέ τά κάτεργά της. Μιά ἀνυφαντοῦ ἔστεσε τ' ἀργαστήρι της εἰς τόν ἀφρό τῆς θάλασσας, ἐνῶ μιά ἄλλη πλέκει γαϊτάνι: μέσα 'πλεκε τή θάλασσα, κάτεργα καί καράβια. Ἐπῆγε νά τό πλύνει, καί τό πῆρε ἡ θάλασσα - στό τέλος τό βρῆκε ἕνας

---

1. Βλ. Σταμάτη Α. Ἀποστολάκη, *Ριζίτικα. Τά δημοτικά τραγούδια τῆς Κρήτης*. Ἀθήνα 1993.

ψαράς, ὁ ἐραστής της. Κάποιος ξενύχτησε ἀγκαλιά μέ τήν ἀγαπημένη του στ' ἀκροθαλάσσι: κι ἐγώ 'μεινα περιγιαλιᾶς γυμνός καί δένε ἤργου. Σέ ἄλλο τραγούδι ὁ ποταμός παίρνει ἀπ' τό μαντήλι τό φιλί, τό πηγαίνει στή θάλασσα κι ἔτσι τό μαθαίνει ὁ κόσμος ὅλος. Σέ μιά ἄλλη ἐρωτική ἱστορία ὁ νέος πού ἡ κόρη ἀγαπᾶ εἶναι ναύτης. Γιά χάρη του ἡ κόρη δίνει φιλί καί θερμοπαρακαλεῖ ναύκληρο καί καραβοκύρη νά τῆς τόν προσέχουν. Ἄλλοῦ ὑπάρχει ἡ παρατήρηση πώς ὁ θυμιάς εἶν' ὁ ἐχθρός τῶν καραβιῶν, εἶν' αὐτός πού ἐμποδίζει τούς ξενιτεμένους νά γυρίσουν στην πατρίδα. Ἕνα καράβι ἔρχεται ἀπό τά Ἱεροσόλυμα, ἄλλα ἀρμενίζουν μέ παπᾶ Σαντορινό μέσα ἀλλά καί μέ τό Χριστό, τήν Παναγία καί τούς ἁγίους.

Ὅλ' αὐτά εἶναι σύντομες ἀναφορές πού ἀντλοῦμε ἀπό τραγούδια μέ θέματα ὄχι θαλασσινά ἀλλά θρησκευτικά, τῆς ξενιτιᾶς, ἐρωτικά. Ἄς ποῦμε πώς πρόκειται γιά εἰκόνες σφιγμένες μέ τρόπο ταιριαστό σ' ἕνα σκηνικό πού ὑπηρετεῖ ξένο πρός αὐτές στόχο. Δέν εἶναι ὁηλαδή ὅπως τά τραγούδια ἐκεῖνα πού εἶναι ὁλόκληρα προορισμένα νά μιλήσουν γιά θέμα σχετικό μέ τή θάλασσα - καί πού εἶναι πολύ λίγα. Ἄς τά δοῦμε: Σέ ἕνα γίνεται λόγος γιά τοῦ Μυριολῆ τό κάτεργο, πού δέν ἐφάνη. Ἄλλο μιλάει γιά τή θράση στή θάλασσα τοῦ Δάρειου καί τοῦ ἀδελφοῦ του Στέφανου. Ἕνα καράβι κινδυνεύει καί μέ τάξιμο τοῦ Ὁθριοῦ πού ἐπιβαίνει (νά γίνει χριστιανός) ὁ κίνδυνος περνᾶ. Ἡ φουρτουνιασμένη θάλασσα βούλιαξε ὅλα τά πλοῖα ἐκτός ἀπό ἕνα κουρσάρικο. Ἕνας ναύτης ψυχομαχεῖ πάνω σέ πλοῖο πού ἔρχεται ἀπό τήν Ἰγγλιτέρα. Δυό καράβια, ρηγόπουλου καί βασιλοπούλας, μπλέκονται σέ πόλεμο - καί τῆς βασιλοπούλας βγαίνει νικητής. Πέντε καλόγεροι σκαρώνουν ἕνα καράβι, ἐνῶ κάποιο ἄλλο ἐπαινεῖται γιατί εἶναι ξακουστό σ' ὅλο τόν κόσμο. Μιά κόρη ταξιδεύει μέ καράβι ἀπό τήν Ἀμοργό - ὅμως κατάρα πρέπει σ' ὅσους δίνουν σέ ναύτη τό κορίτσι τους.

Σχεδόν μόνον αὐτά! Ἀπό τά περίπου 750 τραγούδια τριανταοχτώ βρέθηκαν νά ἔχουν κάτι σχετικό μέ τή θάλασσα - ἔστω καί μιά λέξη. Καί ἀπό αὐτά τά 38 πόσα εἶναι ριζίτικα; Πολύ λιγότερα. Ἐπειδή εἶναι δύσκολο, καί πάντως ὄχι τῆς ὥρας τούτης θέμα, τό πῶς χαρακτηρίζεται ριζίτικο ἕνα κρητικό δημοτικό τραγούδι, ἂς σταθοῦμε μόνο σέ τοῦτο: ἀπό τά τριανταοχτώ μονάχα τά 14 τραγουδιοῦνται σύμφωνα μέ κάποιον ἀπό τούς σκοπούς τῶν ριζίτικων τραγουδιῶν. Γιά τά ὑπόλοιπα δέν ἀναφέρεται κάποιος μουσικός σκοπός. Πολύ φτωχή συγκομιδή... Καί τό ἐρώτημα προβάλλει καθαρότερα τώρα: γιατί ἀπουσιάζει ἡ θάλασσα ἀπό τό ριζίτικο τραγούδι;

Μιά εὔκολη ἀπάντηση εἶναι πώς ἡ Κρήτη, μεγάλη σέ μέγεθος καθώς εἶναι, πιό πολύ στεριά παρά νησί θυμίζει. Κι οἱ κάτοικοί της εἶναι φυσικό νά νιώθουν πώς εἶναι περισσότερο στεριανοί παρά νησιῶτες καί θαλασσινοί. Μά ὑπάρχει ἀντίλογος σ' αὐτό: κι ὅσοι ζοῦν τή ζωή τους στίς παραθαλάσσιες ζῶνες; Γιατί ἀγνοοῦν τή θάλασσα; Μά κι οἱ βουνίσιοι - σέ ὅποια κορφή κι ἂν ἀνεβοῦν, τή θάλασσα θ' ἀντικρίσουν ἀπέραντη καί γοητευτική. Μάλλον λοιπόν πώς πρέπει ἀλλοῦ νά ψάξουμε γιά

τήν ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου - δηλαδή στήν ἱστορική διαδρομή τοῦ νησιοῦ μας.

Ἡ θάλασσα ἦταν ἐκείνη πού πάντοτε ὁδηγοῦσε τόν ἐχθρό ὡς τήν Κρήτη. Ἡ θάλασσα δέν προστάτευε τούς κατοίκους της, ἀντίθετα τούς ἐξέθετε σέ κινδύνους. Κι αὐτοί ἔβρισκαν καταφύγιο στήν ἐνδοχώρα καί μάλιστα στούς λόφους καί στά ὑπερυψωμένα τμήματα καί στά βουνά. Ἀπό ἐκεῖ ἔβλεπαν τούς κουρσάρους καί τούς πειρατές νά πλησιάζουν - γι' αὐτό σέ κάποια τραγούδια τους μιλοῦν γιά πειρατές καί γιά κουρσάρους. Ἀπό ἐκεῖ ἔστελναν τό δάκρυ τους σέ ὅσους ἄτυχους ὁμοεθνεῖς τους ἔπεφταν στά χέρια τῶν ἐπιδρομέων κι ὁδηγοῦνταν στά κάτεργα καί στά σκλαβοπάζαρα. Γι' αὐτό σέ κάποια ἄλλα τραγούδια τους μιλοῦν γιά καράβια γεμάτα σκλάβους. Ἀπό τίς ἴδιες κορφές ἔβλεπαν ἐκείνους πού δέν ἄντεχαν τήν τυραννισμένη ζωή νά παίρνουν τῶν ὁμμαδιῶν τους καί νά φεύγουν γιά τήν ξενιτιά. Ἡ θάλασσα τότε γινόταν ἄλλης λογῆς ἐχθρός, ἀφοῦ ἔπαιρνε μιά γιά πάντα μακριά τό ἀγαπημένο πρόσωπο. Γι' αὐτό ὁ κρητικός τραγουδιστής βλέπει ἕνα κλῆμα νά φυτρώνει ἀπό τήν πρύμνη ἑνός καραβιοῦ. Κι ὅποια μάνα πιεῖ ἀπ' τό κρασί του δέν κάνει παιδί - ἄς τό 'χε πιεῖ κι ἡ μάνα μου γιά νά γλίτωνα τό μαρτύριο τῆς ξενιτιᾶς. Ἀπό τίς ἴδιες αὐτές διαπιστώσεις τῶν Κρητικῶν προῆλθε καί τό παράπονό τους πού ὁ Κύριος δέν ἐδημιούργησε (γαερμό ἀπ' τόν Ἅδη, σκάλα εἰς τόν οὐρανό ἀλλά καί) γιοφύρι εἰς τή θάλασσα.

Κλείστηκαν λοιπόν οἱ Κρητικοί στόν ἑαυτό τους καί στό νησί τους - νησί μεγάλο, πού τούς χάριζε ὅλα τά ἀγαθά πού ἡ ψυχή τους λαχταροῦσε. Τό πόνεσαν καί τό ἀγάπησαν ὅσο τίποτε ἄλλο. Πῶς νά μή φτάσει ἡ φιλοπατρία τους σέ δυσθεώρητα ὕψη; Πῶς νά μή γεμίσουν τήν ἱστορία τους μέ πράξεις ἀκραίου ἡρωισμοῦ; Καί γιατί ν' ἀσχοληθοῦν μέ τή θάλασσα; Ἡ θάλασσα εἶναι ὑπουλη - φέρνει τόν ἐχθρό ἀπό κάθε της μεριά, ὡς καί μές στή νύχτα. Μακριά της λοιπόν! Οὔτε στά τραγούδια μας δέν τή θέλουμε - καί μάλιστα νά τήν παινέσουμε.

Μποροῦμε τώρα νά ἐξηγήσουμε γιατί δέν ὑπάρχει κρητικό δημοτικό τραγούδι πού νά ἀναφέρεται σέ θαλασσινές ἀσχολίες, πού νά κάνει λόγο γιά τά χρώματα τῆς θάλασσας καί γιά τή μαγεία της. Ἀντίθετα ἡ μαδάρα, τά χαράκια, τά δέντρα, τά νερά, οἱ ἀετοί καί τά γεράκια κι οἱ πέρδικες καί οἱ λαγοί, τά χιόνια, οἱ μελισσόκηποι, οἱ καλαμιῶνες καί τά κυπαρίσσια, καί τά ἀρνιά, τό μητάτο καί τό τυρί καί τό ψωμί κι ὁ βάρσαμος κι ὅλες τῆς γῆς οἱ καλοσύνες ὑπάρχουν στά τραγούδια τῶν Κρητικῶν. Καί ἡ διαπίστωση ἐνισχύεται ἀπό μιά ἄλλη παρατήρηση μεγάλης σημασίας: σέ κανένα τραγούδι τοῦ Ἅδη καί τοῦ Κάτω Κόσμου δέν ὑπάρχει ἀναφορά στή θάλασσα. Ἀντίθετα, ἄλλα ἀγαθά παραπονοῦνται πώς δέν ἔχουν οἱ νεκροί ἐκεῖ πού βρίσκονται:

Παιδιά, κι ὡς πότες θά 'μεστα στό σκότος φυλαμένοι;
Παιδιά, καί θά τό ἰδοῦμε μπλιό τό φῶς καί τήν ἡμέρα,
τόν ἥλιο ἀπού τσ' οὐρανούς τό δροσερόν ἀέρα;

Τοῦτος ὁ κόσμος εἶν' κακός γιατί δέν ξημερώνει,
γιατί δέν κράζει πετεινός, δέν κηλαηδεῖ τ' ἀηδόνι,
μ' Ἀπάνω Κόσμος εἶν' καλός γιατ' ἔχει πρασινάδες
κι ὁ ἥλιος τό ταχύ ἀπού δγεῖ χτυπᾶ εἰς τσί μαδάρες.

Ἐπά πού 'μαστ' ἐμεῖς στενός μᾶς εἶν' ὁ τόπος.
Δέν ἔχει ὁ Νάδης κοπελλιές μηδέ καί χαροκόπους
μηδέ καί σημαδότοπους νά σημαδεύου οἱ γι ἄντρες
μηδέ καί δόλι δέ χωρεῖ, γιατί εἶν' πηλά καί βοῦρκοι.

δέν εἶν' μηδέ χρυσᾶ ραβδιά πού 'χουν οἱ ἀφεντάδες (...)
δέν εἶν' τραγούδια γιά μικρά, παιγνίδια γιά μεγάλα,
μηδέ καί τά μωρά παιδιά δέν τρῶν στόν Ἅδη γάλα (...)
δωρῶ κι ἀστράφτει καί βροντᾶ κι εἶναι σκοτεινιασμένα.

Καί ὁ Χάροντας, ὅταν τοῦ ζήτησαν νά σταδεῖ σέ μιά βρύση μέ νερό, ρωτᾶ ὅσους ὁδηγεῖ στόν κάτω κόσμο:

Πῶς μοῦ τό λέτε νά σταθῶ ὁπού 'ν' νερό μέ βρύση,
πού οἱ γυναῖκες πηαίνουνε τσί στάμνες νά γεμίσουν,
γνωρίζονται τ' ἀντρόυνα καί ποιός τά ξεχωρίζει,
κι οἱ νοί ἀνταμώνουνε τσί νές καί ποιός τσί νταγιαντίζει
καί τά μωρά τσί μάνες των κι ὁ κόσμος ξεφωνίζει;

Ἔτσι τραγουδοῦν οἱ ἀποδαμμένοι. Κι οἱ ζωντανοί; Μέ ἀντίφωνο σκοπό δίνουν τήν ἀπάντησι;

Εἶντα γλυκά κοιμήθηκα ἀπόψε στή Μαδάρα
κι εἶχα τό χιόνι πάπλωμα, τό κρούσταλλο σεντόνι
καί τά λεράκια τῶν ἀρνῶ εἶχα προσκεφαλάδι
μά 'ρθε τ' ἀηδόνι τῆς αὐγῆς κι ἀγγουροξύπνησέ με....

Αὐγίτσα δέ νά σηκωθῶ 'πού τοῦ βουνοῦ τή ρίζα
νά σύρω νά ξημερωθῶ, βουνό μου, στήν κορφή σου
νά κάμω κύκλο στό βουνό, δόλιτα στή μαδάρα
νά δρῶ μιά πέτρα ριζιμιά νά διπλωθῶ νά κάτσω
ν' ἀκούσω γερακιοῦ φωνή καί φάλκο νά λαλήσει,
ν' ἀκούσω καί τήν πέρδικα τήν πολιοπλουμισμένη.

Κι ἡ κόρη, πού αὔριο θά γίνει μητέρα καί θά πλάσει τό νοῦ καί τήν καρδιά τῶν

παιδιῶν της, παραπονᾶται:

Μάνα, μ' ἐκακοπάντρεψες καί μ' ἔδωκες στσί κάμπους,
κι ἐγώ στσί κάμπους δέ βαστῶ, ζεστό νερό δέν πίνω.
Ἐδῶ τρυγόνα δέ λαλεῖ καί κοῦκος δέ φωνάζει,
μά κράζ' ὁ κοῦκος στά βουνά κι ἡ πέρδικα στά ὄρη.

Σήμερα εἶναι ἄλλοι καιροί. Σήμερα ἡ θάλασσα φέρνει ξένον κόσμο, ἀνθρώπους πού ἐκτός ἀπό τό σαρκίον τους κουβαλοῦν καί χρήματα. Κι ἀρήγουν καί στό νησί μας ἀρκετά. Σήμερα θάλασσα σημαίνει χρῆμα. Στίς ὁμορφες ἀκρογιαλιές της τά καλοκαίρια ἡ ζωή σημαδεύει τήν ἀρχή τῶν ἐναύσιων κύκλων της. Πικρή ἀλήθεια, μά ὅσο καί νά τό θέλουμε εἶναι πολύ δύσκολο ν' ἀκούσουμε ἀπό τό στόμα κάποιου ὁμορφονιοῦ τοῦτα τά περήφανα λόγια:

... μά καρτερῶ τήν ἄνοιξη νἄρθει τό καλοκαίρι
νά καινουργοκαλιγωθῶ μέ τά διπλᾶ στιβάνια
νά πάρω δίπλα τά βουνά κι ἀνάτριχα τά ὄρη
ν' ἀκούσω γερακιοῦ φωνή καί φάλκωνα λαλίτσα
ν' ἀκούσω καί τήν πέρδικα νά συχνοκακαρίσει,
ν' ἀκούσω πετροκοτσυφό, ν' ἀκούσω καί τ' ἀηδόνι...

Ἡ διαπίστωση γιά τήν οὐσιαστική ἀπουσία τῆς θάλασσας ἀπό τό ριζίτικο καί γενικότερα ἀπό τό δημοτικό τραγούδι τῆς Κρήτης δέν ὑπονοεῖ οὔτε στό ἐλάχιστο πώς ὁ Κρητικός λαός ἔχει χαλαρή σχέση μέ τό χῶρο στόν ὁποῖο ζεῖ. Ἀντίθετα, ἀπό πολλά σημεῖα προβάλλει ἡ ἀγάπη του πρός τή φύση, ἀγάπη πού φτάνει τά ὅρια τῆς λατρείας, ὅπως εὔκολα συνάγεται καί ἀπό τούς λίγους στίχους πού παρατέθηκαν. Ἡ διαπίστωση αὐτή πρέπει νά μήν ἀγνοεῖται ὅταν ἐπιχειροῦμε νά σκιαγραφήσουμε τό χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν. Καί γιά τόν τομέα αὐτόν ἰσχύει ἡ θέση ὅτι τά τραγούδια πού τραγούδησαν οἱ πρόγονοί μας καί πού τραγουδᾶμε κι ἐμεῖς πολλές φορές σήμερα ἀποτελοῦν τόν πιό καθαρό καθρέφτη μέσα ἀπό τόν ὁποῖο ἀναδύεται ἡ ψυχή τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Αὐτά τά τραγούδια, μαζί μέ ἄλλα ἀγαθά, ἔχουμε τό χρέος νά παραδώσουμε ἀνόδευτα κι ἀμόλυντα στά παιδιά μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ*

Σήμερα ήρθαμε εδώ, όπως κάθε χρόνο, για να τιμήσομε την μνήμη δύο σημαντικών Ελλήνων. Ο ένας κατέκτησε την κορυφή· ο άλλος, άνθρωπος της μετριοπάθειας, έζησε αγναντεύοντάς την. Αν και η προσφορά τού Σοφοκλή Βενιζέλου στην πατρίδα δεν υπήρξε καθόλου μικρή, ο χρόνος με υποχρεώνει να περιορισθώ στον πρώτο, τον άνθρωπο της κορυφής, τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Σε παρόμοιες περιστάσεις σημασία έχει να ξεπερνά κανείς τα τετριμμένα· και να προσπαθεί, σκιαγραφώντας το παρελθόν, να αντλήσει διδάγματα και να οπλίσει τον νου του. Η προσπάθεια αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού η εποχή μας χαρακτηρίζεται από θολές αξίες και αρέσκεται στο μέτριο· και εκείνος, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, υπήρξε άνθρωπος των αιχμών.

Είναι λοιπόν πρόθεση του ομιλούντος να κινηθεί σήμερα, με συντομία ασφαλώς επικίνδυνη, σε τρεις άξονες. Πρώτα, θα προσπαθήσει να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Θα αναφερθεί στην συνέχεια - ο δεύτερος άξονας - σε μερικά διδάγματα από την εποχή του και τις πράξεις του. Τέλος, θα ανιχνεύσει - και αυτό συνιστά ένα τολμηρό εγχείρημα - το νόημα που μπορεί να έχουν όλα αυτά για την σημερινή Κρήτη και τις προοπτικές της.

Είναι ανάγκη να τονισθεί από την αρχή ότι για τον σημερινό ομιλητή ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποτελούσε πάντα ένα αίνιγμα. Όχι τόσο για τις λεπτομέρειες της ιστορικής του διαδρομής, που δεν είναι καθόλου δική του αρμοδιότητα, όσο για την υφή τής προσωπικότητάς του. Αυτή δεν είχε - και σε ένα βαθμό δεν έχει ακόμα - εύκολες τις ερμηνείες. Διότι συνδύαζε τον ρεαλισμό με το όραμα, την ετοιμοπόλεμη διάθεση με την αναζήτηση της ειρήνης, την διαίσθηση με τον μεθοδικό σχεδιασμό.

Λένε ότι δεν εγνώριζε το μέτρο. Έχω όμως την αίσθηση ότι το μέτρο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο δεν καθοριζόταν, όπως συμβαίνει συνήθως, από τον πολιτικό ή κοινωνικό περίγυρο. Τα δικά του μέτρα απέρρεαν από τον εσωτερικό του κόσμο, τον αναμφισβήτητα εκρηκτικό, που ωστόσο ήξερε να γίνεται συχνά γαλήνιος και μετριοπαθής.

Αν ωστόσο αξίζει να σημειωθεί κάτι - και να σημειωθεί με έμφαση - είναι το ότι ο εσωτερικός αυτός κόσμος διαμορφώθηκε κυρίως από το κλίμα της εποχής και του τόπου του, όπου κυριαρχούσε η ανάγκη να ελευθερωθεί η «παντέρμη Κρήτη». Η ιδιόμορφη άλλωστε

---

* Ομιλία στο Μνημόσυνο Βενιζέλων που έγινε από το Δήμο Χανίων στο Ακρωτήρι (26.3.2000).

ιστορία του νησιού επέτρεψε στον Βενιζέλο όχι μόνον να είναι ένας αναγνωρισμένος δικηγόρος των Χανίων και εμπνευσμένος αρθρογράφος, αλλά και ένας ικανότατος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος στην Κρητική Συνέλευση. Μόνον αν μελετήσει κανείς την πολυδιάστατη παρουσία του στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη, παίρνει μια πρώτη αίσθηση της μετέπειτα πορείας του, της μεγαλοσύνης αλλά και των αντιφάσεών της. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν ήταν, όπως η κοινή πεποίθηση το θέλει, ο Κρης επαναστάτης που βαθμιαία θα μετακινηθεί στην Ελληνική πολιτική σκηνή και στον διεθνή χώρο. Αντίθετα, η πρώιμη πολιτική ζωή του περιέχει σε μικρογραφία όσα έμελλαν να αποτελέσουν αργότερα τις αιχμές της πολιτικής του δράσεως: Την συνεχή όσο και ριψοκίνδυνη ανάλυση των διεθνών ισορροπιών, την πεποίθησή του για την ανάγκη μεταρρυθμίσεων, την ψυχοσύνθεση του ανθρώπου που ξέρει να ηγείται και όχι να ακολουθεί. Είχε πραγματική επαφή, και όχι εκείνη την υποκριτική που διαφημίζουν σήμερα οι τηλεοράσεις για πολλούς πολιτικούς, με την κουλτούρα του τόπου του. Ο τρόπος, για παράδειγμα, που τραγουδά τα ριζίτικα τραγούδια είναι αυθεντικός, και είναι ευτύχημα ότι διασώθηκε. Είναι όμως επίσης χαρακτηριστικό ότι υπήρξε βαθύς γνώστης των αρχαίων κειμένων και ότι παρακολουθούσε, όσο επέτρεπαν τα πράγματα, την Ευρωπαϊκή σκέψη και λογοτεχνία.

Είχα πει σε άλλη περίσταση ότι ανάμεσα στις μεγάλες μορφές του αιώνα που μόλις έφυγε ξεχωρίζουν ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος Καβάφης. Ο πρώτος επειδή διαμόρφωσε την ιστορία. Ο δεύτερος επειδή εφώτισε την ανθρώπινη διάστασή της.

Τον Βενιζέλο ωστόσο χαρακτήριζε κυρίως αυτή η σύνθεση που είναι μαζί και διαίσθηση, που είναι γνώση αλλά και έμφυτο χάρισμα, και που θα ονόμαζα Κρητική ματιά. Όχι τόσο με το περιορισμένο νόημα, που παίρνει αργότερα στον Καζαντζάκη, η την τοπικιστική υπερβολή, που έχει θλάψει την εικόνα μας. Η Κρητική ματιά χαρακτηρίζει λοιπόν τον ανοικτό και ριψοκίνδυνο νου, που διεισδύει χωρίς προκαταλήψεις στα πράγματα και τις ιδέες. Από εκεί εκκινώντας ο Βενιζέλος οδηγήθηκε σε μια συνεχή εγρήγορση, μια διορατικότητα χωρίς το ανάλογό της στην ιστορία.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν υπήρξε λοιπόν ένας γραμμικός, προβλέψιμος πολιτικός. Και οι πολιτικοί του είδους του, που ασφαλώς σπανίζουν - αμφιβάλλω άλλωστε αν θα μπορούσαν να υποταχθούν στην σημερινή εποχή των δημοσκοπήσεων -, δεν είναι εύκολο να συλληφθούν από την ιστορική έρευνα. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι η έρευνα αυτή, επειδή μια νοοτροπία αντιδραστική επικρατούσε για δεκαετίες στον χώρο της ιστορίας, παρουσιάζει καθυστερήσεις και κενά. Φαίνεται απίστευτο, αλλά η πρώτη διδακτορική διατριβή για τον Βενιζέλο εγκρίθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών μόλις το 1974. Χαίρομαι δε ιδιαίτερα για την σημερινή συγκυρία, που θέλει το Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» να έχει την πανηγυρική του τελετή.

Ας σημειωθεί επίσης ότι καμιά φορά ιστορικά στοιχεία, εκ πρώτης όψεως ασήμαντα - όπως για παράδειγμα το ότι η διαγωγή του στο Γυμνάσιο της Σύρου είχε χαρακτηρισθεί

«κοσμία», ή ένα άρθρο του περί ελευθεροτυπίας, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα που εξέδιδε -, είναι σε θέση να φωτίσουν την προσωπικότητά του περισσότερο από τις συνήθως φλύαρες αναλύσεις.

Από την άλλη, είναι συχνή εμπειρία ότι μια ξεχωριστή μορφή περιγράφεται εναργέστερα από ανθρώπους που έτυχε να ζήσουν από κοντά στιγμές της. Ιδίως, αν έχουν την ευστοχία αλλά και την ωραία υπερβολή του λαϊκού λόγου. Όταν στην επιστροφή μου από τας Ευρώπας αναζητούσα κι εγώ τις κρητικές μου ρίζες, θυμούμαι με ποιον τρόπο ένας Χανιώτης της παλιάς εποχής περιέγραψε την γοητεία που εξασκούσε ο Βενιζέλος: «Ήταν σαν όλες οι ωραίες γυναίκες της γης να σου κάνουν ένα νεύμα» είπε. Ή ένα γέρο στις Μουρνιές, που ήθελε να χαρακτηρίσει την θέληση του Βενιζέλου: «Θωρείς τα Όρη;» με ρώτησε, δείχνοντάς μου τους χιονισμένους όγκους των Λευκών Ορέων. «Αυτός» - και η φωνή του χρωματίσθηκε από μια ιδιαίτερη τρυφερότητα - «θα μπορούσε να τα μετακουνήσει».

Η έκπληξή μου λοιπόν υπήρξε δικαιολογημένη. Διότι, σε μια ιστορική πραγματεία που διάβαζα πρόσφατα για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, υπάρχει μια μαρτυρία του 1935 που εκφράζει με τον ακόλουθο τρόπο το πώς ο επαναστάτης του Θερίσου είχε ήδη αντιληφθεί τα σημεία των καιρών: «Από το ίσωμα φαίνονταν στο βάθος τα Λευκά Όρη. Ο Βενιζέλος τα κοίταξε λίγη ώρα, κι απότομα, με την συνηθισμένη κίνηση του κεφαλιού του, γύρισε προς εμένα και χωρίς καμιά εξήγηση ή κανένα πρόλογο είπε: Αν πριν από τριάντα χρόνια, όταν ήμουν εδώ, μου έλεγες: Μπορείς να φέρεις αυτό το βουνό στα Χανιά; Μα το Θεό θα σου 'λεγα: Ναι! Τώρα, δεν είναι το ίδιο».

Δεν ήταν το ίδιο. Η Ελλάδα έδειξε με τις εκλογές του 1932 να μην έχει πια ανάγκη τον ηγέτη της. Κι εκείνος ίσως ένιωθε, παρά τις προτροπές των φίλων του, ότι το πνεύμα του Θερίσου δεν ήταν δυνατόν να αναβιώσει. Όταν ωστόσο αφήνει - μοίρα πικρή -την τελευταία του πνοή εξόριστος στο Παρίσι, ο συγκλονισμός υπήρξε μεγάλος, κι ένα αιφνίδιο κενό κυριαρχεί σε φίλους και αντιπάλους στην Ελλάδα. Για ένα τέταρτο του αιώνα εδέσποζε στην πολιτική της σκηνή. Και για μισό αιώνα ή και περισσότερο η παρουσία του επηρέαζε τις εξελίξεις, γεννούσε την λατρεία και το μίσος, γινόταν εικόνισμα στα σπίτια και ανάθεμα στις πλατείες.

Είναι η μοίρα του ανθρώπου των αιχμών. Κι όσο κι αν εγκύψει κανείς στην ιστορία, όσα κι αν μάθει για την ζωή ή τις ιδέες του, ο Βενιζέλος φαίνεται να διαφεύγει, να ξεπερνά την εποχή και τις προδιαγραφές της, να υπερβαίνει τον τόπο και τα δεδομένα του. Όταν αφήνει πίσω του την Κρήτη, δεν αργεί να επιτύχει τον ορατό από παλιά στόχο του, την Ένωσή της με την Ελλάδα. Καθώς ωστόσο η Ελληνική σημαία υψώνεται το 1913 στο Φρούριο του Φιρκά, αυτό δεν συνιστά ένα θριαμβευτικό τέλος ή έστω μια μακρόχρονη ανάσα· αντίθετα, είναι απλώς ακόμα ένα σημείο ενός εκπληκτικού μαιάνδρου. Η Ελληνική ιστορία ζει σε μια πρωτοφανή επιτάχυνση, άλλοτε ανυψώνεται περήφανη και με αυτοπεποίθηση, συχνά ζει την τραγωδία και την ταπείνωση. Κι ανάμεσα σε αυτές τις διαρκείς πε-

ριδινίσεις ένα τεράστιο μεταρρυθμιστικό έργο στην ιδιοκτησία της γης, τα αγροτικά ή την παιδεία, την διοίκηση αλλά και την δικαιοσύνη, θα σφραγίσει την χώρα. Ο κινητήριος μοχλός του πολέμου ή των συνθηκών ειρήνης, των ρήξεων και των συμβιβασμών θα παραμείνει πάντα ο πολύτροπος άνδρας, ο διοπτροφόρος επαναστάτης, ο άνθρωπος που με την ίδια άνεση είχε μάθει να κινείται ως ένοπλος στα βουνά και ως ο ακατανίκητος διπλωμάτης στις διεθνείς αυλές.

Γι' αυτό επιμένω: Δεν είναι δυνατόν ούτε οι μεγάλες μορφές να υποταχθούν στην λογική της ιστορίας ούτε οι πράξεις τους να ερμηνευθούν πάντοτε πειστικά. Υπάρχει πάντα κάτι που διαφεύγει, καίριο και ουσιώδες, ίσως το Εν και το Όλον. Εκείνο το αινιγματικό μειδίαμα του Βενιζέλου, που ευτυχώς έχει αποτυπωθεί στις παλαιές φωτογραφίες, θέλει ίσως να ειρωνευθεί την διαρκή προσπάθεια να τον ορίσομε, να ανιχνεύσομε τα κίνητρα των αποφάσεών του, να κατανοήσομε την ευελιξία της δράσεως και των σκέψεών του. Δεν είναι η ώρα, σαν να μας λέει. Δεν θα είναι ποτέ η ώρα.

Είναι περίεργο, αλλά, για να θυμηθώ και τις επιστημονικές μου περγαμηνές, παρόμοια αντίληψη υπάρχει για μια οικεία όσο και θεμελιώδη οντότητα της φύσεως: Το φως. Πράγματι. Ύστερα από προσπάθειες αιώνων το φως - και δεν είναι τυχαία η αναφορά -, οι ιδιότητες και οι αντιδράσεις του με την ύλη, η ταχύτητα και τα χρώματά του περιγράφονται σήμερα με ακρίβεια από την γλώσσα της φυσικής και των μαθηματικών. Την βαθύτερη ωστόσο φύση του είναι αδύνατον να την κατανοήσομε. Έχει άλλωστε το φως μια δισυπόστατη ύπαρξη. Άλλοτε επιλέγει να εμφανισθεί σαν μικροσωματίδια ενέργειας, που ονομάζονται φωτόνια. Άλλοτε πάλι συμπεριφέρεται σαν κύμα, που διαδίδεται στο κενό και εκτρέπεται όταν συναντήσει εμπόδια. Όπως μάλιστα συμβαίνει και στην πολιτική, συχνά τα κύματα συμβάλλουν μεταξύ τους και ενισχύονται, άλλοτε όμως αλληλοαναιρούνται.

Έτσι και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Εκείνος επιλέγει, με μια διαδικασία περιγράψιμη μεν αλλά ακατανόητη στον νου μας, το αν και πότε θα εμφανισθεί ως επαναστάτης ή με την πειθώ του διπλωμάτη, ως υπέρμαχος των δεσμών ή ως ο πολέμιός τους, σαν ένας συντηρητικός της πολιτικής ή ένας ριζοσπάστης. Το έργο του ωστόσο, τα θαυμαστά του επιτεύγματα στην εθνική μας ολοκλήρωση και στην εσωτερική προκοπή της χώρας είναι ορατά, όπως το φως που μας περιβάλλει.

Ενώ ωστόσο αβίαστα χαρακτηρίζεται ως η μεγαλύτερη πολιτική προσωπικότητα του 20ού αιώνα, ταυτόχρονα - όπως το φως - αισθανόμαστε ότι η κατανόησή του διαφεύγει. Δεν είναι σπάνιο αυτό, και ίσως κάτι σημαίνει για όλους τους σπουδαίους της Κρητικής ματιάς. Το ίδιο δέος του άπιαστου στους κανόνες αποπνέει ένας πίνακας του Θεοτοκόπουλου, κάποιοι στίχοι του Ερωτόκριτου ή των ριζίτικων τραγουδιών, το «Άξιον Εστί» του Ελύτη και του Θεοδωράκη. Αν όσα λέγονται και γράφονται γύρω από αυτά είναι χρήσιμα και συχνά σοφά, ο πυρήνας της μαγείας τους φαίνεται να ανήκει σε άλλες σφαίρες.

Όπως όμως αντλεί κανείς από την σπουδαία τέχνη χωρίς πάντοτε να κατανοεί τους

κανόνες της, είναι χρήσιμο για τους καιρούς που ζούμε να αναρωτηθούμε - έτσι φθάνομε στον δεύτερο άξονα της σημερινής ομιλίας - ποιες είναι οι υποδήκες που φτάνουν ως εμάς από τις πράξεις και τον λόγο του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Δεν θα σταθώ στα συνηθισμένα, που ωστόσο δεν παύουν να έχουν βαρύτητα μεγάλη: Ότι στους διπλωματικούς χειρισμούς υπήρξε μέγας δάσκαλος, αν και φοβούμαι ότι λίγοι υπήρξαν οι άξιοι μαθητές του· ότι δεν ήταν ποτέ λαϊκιστής, κι ούτε κολάκευσε τις πλάνες του λαού και τις αδυναμίες του· ότι η γοητεία που εξέπεμπε ο ίδιος συνοδευόταν από επιχειρήματα, που είχαν μάλιστα συχνά πολύπλοκη δομή. Στα καίρια αυτά ζητήματα δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί πόσο επηρέασε τους μεταγενέστερους ηγέτες, ούτε την πολιτική ιδιοσυστασία του ίδιου του λαού. Φοβούμαι όμως ότι, ενώ έλειψαν οι φανατισμοί και όλοι επικαλούνται την μεγαλοσύνη του, λίγα αντλούμε από τα συστατικά αυτής της μεγαλοσύνης ή τις αξίες που έμοιαζαν να την κατευθύνουν. Φαίνεται ότι ως λαός λίγη ιστορική μνήμη διαθέτομε. Αλλιώς δεν εξηγείται το ότι συχνά είμαστε έτοιμοι να επαναλάβομε τα σφάλματα που άλλοτε μας οδήγησαν στην καταστροφή· ή ότι τείνομε, στην μικροκλίμακα της πολιτικής, να συγχωρούμε εύκολα τις πράξεις που ήσαν αντίθετες με τις χθεσινές διακηρύξεις. Έτσι, ενώ πολλοί μιλούν για την κρίση της πολιτικής, είναι άδικο να θεωρούνται ως υπαίτιοί της μόνον οι πολιτικοί. Αν ο δικός μας έπαινος ή η τιμωρία τους στηριζόταν και στην μνήμη, η κρίση μας θα ήταν δικαιότερη και το τοπίο της πολιτικής αλλιώτικο.

Αξίζει άλλωστε να σταθεί κανείς σε ένα χαρακτηριστικό ελληνικό, που μοιάζει να έχει καίρια σημασία. Ότι από παλιά, όπως αναφέρεται στον Θουκυδίδη, συμπεριφερόμαστε σαν «ακροατές των έργων και θεατές των λόγων»: «οἵτινες εἰώθατε θεαταί μέν τῶν λόγων γίγνεσθαι, ἀκροαταί δέ τῶν ἔργων» λέει ο Κλέων.

Σε αυτή την σύντομη όσο και δραματική φράση κρύβεται ένα μεγάλο μέρος από τις ανταπάτες μας. Και, θα 'λεγα, όχι μόνον στην πολιτική αλλά στα πράγματα της τέχνης και στην πνευματική ζωή της χώρας. Λίγο αναρωτιόμαστε για το πραγματικό βάρος του άλλου, θεώμαστε απλώς τον λόγο του και ας είναι η κενότητα το στοιχείο που κυριαρχεί. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Βενιζέλος υπήρξε λάτρης και μελετητής του Θουκυδίδη. Την εποχή μάλιστα που αποσύρεται στο εξωτερικό - τα πικρά χρόνια που η συνθήκη των Σεβρών εξ ανάγκης αναθεωρείται, και εκείνος περισώζει περισσότερα από όσα οι περιστάσεις θα επέτρεπαν - αφιερώνεται σε μια έξοχη μετάφραση του έργου του μεγάλου ιστορικού. Εκεί ίσως αναζητούσε μια έμμεση ερμηνεία της πολυτάραχης πολιτείας του αλλά και των αντιδράσεων του λαού απέναντί του. Εκείνος δεν υπήρξε ποτέ θεατής των λόγων· αντίθετα, υπογράμμιζε την ανάγκη του έργου και της δύσκολης πράξεως. Γι' αυτό και ίσως δεν ανέπτυξε ποτέ μια συμπαγή πολιτική φιλοσοφία, αδυναμία που θα αποδειχθεί συχνά κρίσιμη.

Η πολυδιάστατη όμως πορεία του Ελευθερίου Βενιζέλου επιτρέπει και έναν άλλο

προβληματισμό: Ότι ο σπουδαίος ηγέτης πρέπει να βλέπει πάντοτε μπροστά, υπερβαίνοντας συχνά τις παραμέτρους της εποχής του. Λένε ότι η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται. Αυτό όμως ισχύει για την ροή των γεγονότων και όχι για τις ιδεολογικές συντεταγμένες τους. Δεν θα σταθώ εδώ στην πρώτη ελληνοτουρκική προσέγγιση Βενιζέλου - Κεμάλ το 1930 και στην προφανή σημασία της. Θα αναφερθώ σε κάποια γεγονότα μικροτέρων διαστάσεων, που επιτρέπουν πάλι να αναλογισθούμε πόσα μεσολάβησαν, μέχρις ότου αποκτήσουν κάποια σταθερότητα. Το πρώτο αφορά την ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδος, που σήμερα επικροτείται σχεδόν από όλους τους πολιτικούς σχηματισμούς. Λησμονείται εν τούτοις - και λησμονήθηκε δυστυχώς και κατά τους τελευταίους πανηγυρισμούς - ότι ήδη από το 1930 ο Ελευθέριος Βενιζέλος συντάχθηκε υπέρ ενός σχεδίου Ομοσπονδιακής Ένωσης της Ευρώπης, που προωθούσε ο Γάλλος Πρωθυπουργός Εδουάρδος Ερριώ. Ήταν από τους λίγους Ευρωπαίους ηγέτες που κράτησαν αυτή την στάση. Αξίζει μάλιστα να καταγραφεί η απάντηση της Ελληνικής Κυβερνήσεως όχι μόνο για την επικαιρότητά της αλλά και γιατί, διά χειρός Ελευθερίου Βενιζέλου, είναι όπως πάντα σαφής και περιεκτική: «Η Ελληνική Κυβέρνησις θεωρεί ότι η σχεδιαζομένη ιδέα περί οργανώσεως μεταξύ των κρατών της Ευρώπης καθεστώτος διαρκούς και μεθοδικής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας ανταποκρίνεται εις τας πλέον ευγενείς των εμπνεύσεων και εις τα πραγματικά συμφέροντα των Ευρωπαϊκών λαών». Η συνέχεια όμως εμφανίζει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον: «Η Ελλάς θα αντιμετώπιζε μετά συμπαθείας το ενδεχόμενον μιάς συμμετοχής της Τουρκίας, δυνάμεως επίσης βαλκανικής και μεσογειακής, ως είναι η ιδία, εις την Ευρωπαϊκήν Ομοσπονδιακήν Ένωσιν».

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι είναι κατά την πρώτη κυβερνητική περίοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου που καθιερώθηκαν δημόσιες εξετάσεις για την συμπλήρωση των θέσεων στο Δημόσιο. Ενώ, σε μια ομιλία του στην Νεολαία των Φιλελευθέρων το 1930, αναφέρεται στην ανάγκη δημιουργίας (45 χρόνια χρειάσθηκε να περάσουν!) ενός Πανεπιστημίου στο νησί, που μάλιστα θα 'πρεπε να είναι στραμμένο στην Μεσόγειο και στον αραβικό κόσμο.

Ο πολιτικός δεν κρίνεται λοιπόν μόνον από τις επιτυχίες του υπέρ του λαού και του τόπου. Αλά και από τι δοκίμασε, ποιους δρόμους άνοιξε, ποιες υποδήκες άφησε για τους μεταγενέστερους. Αν μάλιστα ιδωθεί σε αυτό το πλαίσιο ο νόμος περί ιδιωνύμου, που ψηφίζεται κατά την τελευταία κυβερνητική περίοδο του Βενιζέλου, αδικεί την πολιτική του ιδιοφυΐα. Διότι έπρεπε να προβλέψει τις ενδεχόμενες συνέπειες ή τις καταστρατηγήσεις στα χρόνια που θα ακολουθούσαν.

Η Κρήτη ωστόσο - που αποτελεί τον τελευταίο και, θα 'λεγα, δυσκολότερο άξονα των σημερινών παρατηρήσεων - ζει ήδη χάρις σε εκείνον έναν αιώνα ελευθερίας και ενσωματώσεως με την πατρίδα. Και τα καλά ή τα δεινά της δεν διαφέρουν πολύ από εκείνα του εθνικού κορμού. Αν όμως λάβει κανείς υπόψει του ότι, γεωγραφικά αλλά και πολιτισμι-

κά, η Κρήτη διατηρεί πάντα μεγάλα περιθώρια δικής της παρουσίας στον σύγχρονο κόσμο, τότε πολλά θα είχε να σκεφθεί για την ανάπτυξη και την πορεία της. Ήταν άλλωστε πάλι ο Ελευθέριος Βενιζέλος που προσπάθησε να εμπνεύσει στους Κρητικούς καινούργια ενδιαφέροντα και προσδοκίες, αλλά και νέες προσεγγίσεις στα προβλήματα.

Η σοβαρότερη διαπίσωση, που εντούτοις δεν λέγεται εύκολα δημόσια, έχει να κάνει με τον περιορισμένο ρόλο - οι εξαιρέσεις απλώς επιβεβαιώνουν τον πικρό κανόνα - που η Κρήτη έχει επιφυλάξει για τον εαυτό της στην κεντρική πολιτική σκηνή. Είναι, χωρίς περιστροφές, δεύτερος. Και αυτό δημιουργεί ένα αίσθημα κρυφής νοσταλγίας, που καμιά φορά παίρνει και επικίνδυνες προεκτάσεις, για την παλιά εποχή, που η Κρήτη του Ελευθερίου Βενιζέλου δέσποζε. Αν η αδύναμη αυτή παρουσία έχει πολιτική υφή ή είναι απόρροια του γεγονότος ότι η ψυχική ενότητα της Κρήτης εκφυλίζεται σε μίζερες τριβές και αντιπαλότητες, δεν είναι του παρόντος.

Αυτό που μετρά είναι άλλο: Ότι έτσι η Κρήτη, με τον λαό και τους πολιτικούς της εκπροσώπους, με τους διανοούμενους ή τα σωματεία της, με τους επιχειρηματίες και το σπουδαίο ανθρώπινο δυναμικό της, δεν μοιάζει να διαθέτει ένα όραμα, ένα όραμα ικανό να την συνεγείρει απέναντι στο μέλλον.

Έχομε μάθει όλοι να αναμασούμε λέξεις για την ανάπτυξη και τα πακέτα που αναμένονται από την Ευρώπη, για όσα σπουδαία επιφυλάσσει η γεωγραφική θέση και το δαιμόνιό μας, για τις αρμοδιότητες που πρέπει να διεκδικήσομε. Ενώ, όταν μας δίδονται, οι ίδιοι τις υπονομεύομε. Και όλα αυτά δεν θέλουν ούτε μια στιγμή να υποτιμήσουν όσα σημαντικά έχει πετύχει η Κρήτη, την δραστηριότητα της Περιφέρειας και των δημάρχων της, την πρόοδό της σε πολλούς τομείς και τον μεγάλο επιχειρηματικό δυναμισμό της, τα Ανώτατα Ιδρύματα και τα σπουδαία επιτεύγματα ανθρώπων με μεράκι και ικανότητες. Μοιάζει ωστόσο, η σύγχρονη Κρήτη, σαν μια ορχήστρα που έχει μεγάλη φήμη και δεν της λείπουν οι καλοί σολίστ. Η παρτιτούρα όμως του έργου που παίζεται συχνά είναι δυσδιάκριτη, κι αλλού ακούγεται παράφωνη.

Είναι λοιπόν ανάγκη, και όσο υπάρχει ακόμα καιρός, η Κρήτη να αναπτύξει τον δικό της δηματισμό. Διότι το μέλλον είναι δύσκολο να ορισθεί, δεν μοιάζει όμως να ευνοεί όσους ασχολούνται μόνο με τα μέσα προσεγγίσεώς του και ελάχιστα με το νόημα και την ποιότητά του. Δεν νοείται λοιπόν ανάπτυξη, τουριστική ή άλλη, που τραυματίζει ένα μοναδικό τοπίο. Είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς μια κοινωνία, που στην Κρήτη είχε στοιχεία συλλογικότητας και ανθρωπιάς, να σύρεται και αυτή από τα ρεύματα της εποχής στον ατομικισμό και στην χρηματοθηρία. Δεν νοείται ένας τόπος, που έδωσε έναν Ελευθέριο Βενιζέλο και ένα Δομήνικο Θεοτοκόπουλο, σήμερα να αναλώνεται σε μίζερες κομματικές πρακτικές και με λίγη την πνοή δημιουργίας.

Δεν είναι σωστό ένα νησί, που μαθεύτηκε για τα πολιτιστικά του επιτεύγματα ανά τους αιώνες, σήμερα να μην διαθέτει ένα θέατρο πραγματικό, ένα φεστιβάλ με παγκόσμια ακτι-

νοβολία, να μην δείχνει την φροντίδα που θα 'πρεπε για τα μουσεία του. Όσο για την εμμονή μας στην λεγόμενη παράδοση, που δεν έχει βέβαια σχέση με εκείνην την ψεύτικη παλληκαροσύνη του συρμού, έχει μεγάλη αξία μόνο αν είναι αυθεντική και τίμια. Ο κρητικός πολιτισμός, ο κάθε πραγματικός πολιτισμός, δεν οχυρώθηκε ποτέ σε τείχη αλλά ήξερε να διαλέγεται και να συγκρούεται με την εποχή του.

Αυτό λοιπόν που χρειάζεται η Κρήτη - και δεν είναι συναισθηματισμός αλλά πρόταση ρεαλιστική - είναι μια ανάταση ψυχής, ένα καινούργιο Θέρισο. Θέρισο ειρηνικό και με πνευματικές διαστάσεις. Που, όπως τότε το αίτημα της Ενώσεως, θα βγαίνει από την καρδιά και τις ανάγκες της και θα εκφράζει την ενότητα και τις αρετές των κατοίκων της. Αυτό το Θέρισο, όποτε και αν διαμορφωθεί, θα διαγράφει με λογισμό και με όνειρο την πορεία της Κρήτης και θα οχυρώνει τον πολυδιάστατό της χαρακτήρα απέναντι στους κρίσιμους καιρούς που έρχονται.

Άλλωστε, αν αφουγκραστούμε σήμερα με προσοχή και τα μάτια μας ανιχνεύσουν το θαλάσσιο ορίζοντα πέρα από το Ακρωτήρι, θα ακούσομε ήχους και κλαγγές όπλων και θα δούμε πλοία πολεμικά να βομβαρδίζουν και να απειλούν την κρητική γη. Μια σημαία υψώνεται εδώ στο Ακρωτήρι, σημαία ελληνική, καταρρίπτεται από τα ξένα πολεμικά, υψώνεται και πάλι με κραυγές ενθουσιασμού από τους επαναστάτες και τα πληρώματα των ελληνικών πλοίων. Πέραν αλλά και πάνω από τον ορίζοντα, ανάμεσα στους επαναστάτες αλλά και ξεπερνώντας τους, διακρίνεται μια μορφή άπιαστη αλλά και ταυτόχρονα οικεία, ευγενική αλλά εν τούτοις αυστηρή. Κι ενώ με φωνή σταθερή απευθύνεται στις μεγάλες δυνάμεις και τους πληροφορεί για τα δίκαια των Κρητικών και την απόφασή τους να θυσιασθούν μέχρις ενός, πίσω από τα γυαλιά του, σαν να κοιτάζει πολύ μακριά στο μέλλον, διατρέχει την ελληνική ιστορία και φτάνει σε μας εδώ σήμερα.

Καθώς στην σημερινή τελετή ανιχνεύει πρόσωπα του νησιού και την πολιτική του εκπροσώπηση, Κρήτες της καρδιάς και Κρήτες της περηφάνειας, ιερωμένους και απλούς ανθρώπους, καθώς ακούει αγαπημένες μουσικές και βλέπει πάλι τα βουνά που τον ενέπνεαν, δεν μπορεί να κρύψει ένα δάκρυ. Ύστερα αποκτά πάλι την αυτοκυριαρχία του και μας μιλά με εκείνη την αξεπέραστη γοητεία του για την πορεία της ελληνικής πατρίδας και της Κρήτης. Λέει ότι, όταν τα πράγματα είναι ειρηνικά, ο πατριωτισμός είναι πιο δύσκολος, γιατί απαιτεί την εμμονή σε αξίες, και επίσης την ευθύνη του πολίτη.

Και λέει ακόμα - ίσως τώρα να τρέμει η φωνή του - ότι σε εκείνον έλαχε το μεγάλο χρέος να φέρει στην Κρήτη την ελευθερία και την περηφάνεια. Γι' αυτό πάλι εκείνος, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο επαναστάτης και διανοούμενος, ο Ευρωπαίος και ο Κρητικός, θέλει την Κρήτη να βαδίσει σε ένα δρόμο ευημερίας και αναπτύξεως, που θα έχει όπως τότε περηφάνεια και θα κοιτάζει πολύ μακρύτερα από το σήμερα. Και ότι αυτός ο δρόμος θα έχει ως απαραίτητα στοιχεία του την παρουσία του πολιτισμού και της ανθρώπινης αλληλεγγύης, που ήταν πάντα τα χαρακτηριστικά της Κρητικής ματιάς απέναντι στον κόσμο.

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΡΗΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΜΑΡΚΑΚΗ

(1872-1950)

Στον τόμο 8 (1999), σσ. 193- 216, του επίλεκτου περιοδικού *Ελλωτία* έχουμε δημοσιεύσει μελέτη για το Μητροπολίτη Κρήτης Βασίλειο Μαρκάκη, με τον τίτλο: «Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950)- Ο αντιστασιακός και φιλάνθρωπος Μητροπολίτης Κρήτης» (εικ.1). Του Μητροπολίτη αυτού το *"Βιβλίο Επισκεπτών"* της περιόδου 20 Ιουνίου 1915- 28 Δεκεμβρίου 1940, πριν δηλαδή αναλάβει την Μητρόπολη Κρήτης (αρχές 1941), και όταν, ακόμα, ήταν επίσκοπος Αρκαδίας, στη Μεσαρά (1902- Δεκ. 1940), περιέπεσε πρόσφατα στα χέρια μας[1].

Εικ. 1. Βασίλειος Μαρκάκης.
Στο κάτω μέρος η φωτογραφία φέρει την ιδιόχειρη αφιέρωσή του: «Ο Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος ολόψυχος Εὐχέτης».

Η χρησιμότητα του συγκεκριμένου "Βιβλίου"- όπως, ασφαλώς, και κάθε "Βιβλίου Επισκεπτών"- έγκειται τόσο στις πολύτιμες πληροφορίες που μας παρέχει για την αξιόλογη δράση και την προσωπικότητα του σεπτού Ιεράρχη Βασιλείου Μαρκάκη, όσο και στο γεγονός ότι μπορούμε, διεξερχόμενοι τις σελίδες του, να έχουμε μια έστω και απλή παρακολούθηση και υπενθύμιση του ονόματος χιλιάδων επισκεπτών -γνωστών και αγνώστων- που, στη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων (1915-40) "όργωσαν" την Ι. Επισκοπή Αρκαδίας "σημαδεύοντας" το πέρασμά τους από εκεί ή με την απλή υπογραφή τους στο "Βιβλίο" ή και με την παράλληλη αναγραφή σε αυτό και ενός συντόμου κειμενιδίου εντυπώσεων

---

1 Το "Βιβλίο" ανήκει στην ανηψιά του Βασιλείου Μαρκάκη κ. Πολύμνια Λιοπυράκη- Μαρκάκη, την οποία και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ για την ευγενική παραχώρησή του προς μελέτη και φιλολογική επεξεργασία.

τους. Αυτό, ακριβώς, μας οδήγησε να προχωρήσουμε στη συγγραφή και της παρούσας δεύτερης μελέτης μας για τον άνδρα, που έρχεται να λειτουργήσει κατά τρόπο συμπληρωματικό προς την πρώτη, προσθέτοντας κάποια νέα στοιχεία, αφενός -από τις σημειώσεις του "Βιβλίου Επισκεπτών", κυρίως, προερχόμενα- και ορισμένες άγνωστες φωτογραφίες, αφετέρου, που περιήλθαν στα χέρια μας εν τω μεταξύ.

Έκπληξη, πάντως, μας προκάλεσε το γεγονός ότι όλοι γενικά οι επισκέπτες, με τις σημειώσεις τους, τονίζουν κατά κόρον τις αρετές και δραστηριότητες του Βασιλείου Μαρκάκη, που και εμείς εντοπίζουμε και προβάλλουμε στην προηγηθείσα βιογραφία μας για τον άνδρα. Έτσι, με την παρούσα εργασία μας μπορεί, ουσιαστικά, να μην προσκομίζουμε νέα στοιχεία γύρω από την προσωπικότητα του Μητροπολίτη, όμως τόσο οι γνώμες των απλών ανθρώπων του λαού όσο και το κύρος και η αυθεντία της αξιολογικής κρίσης των εξεχουσών προσωπικοτήτων που όλα αυτά τα χρόνια πέρασαν από την επισκοπή Αρκαδίας και σημείωσαν τη γνώμη τους για το έργο που επιτελούνταν στην Επισκοπή και τον άνδρα βεβαιώνουν, νομίζουμε, και επικυρώνουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο όλα όσα στη βιογραφία μας αναφέρουμε γύρω από το χαρακτήρα και την πολύπλευρη και πολυσχιδή δραστηριότητά του.

Έτσι, με ιδιαίτερα εμφαντικό τρόπο και σύμφωνα με την κλιμάκωση των αρετών του άνδρα, όπως αυτή σαφώς υποδηλώνεται από το πλήθος των αναφορών που γίνονται σε κάθε μια από τις αρετές και τις

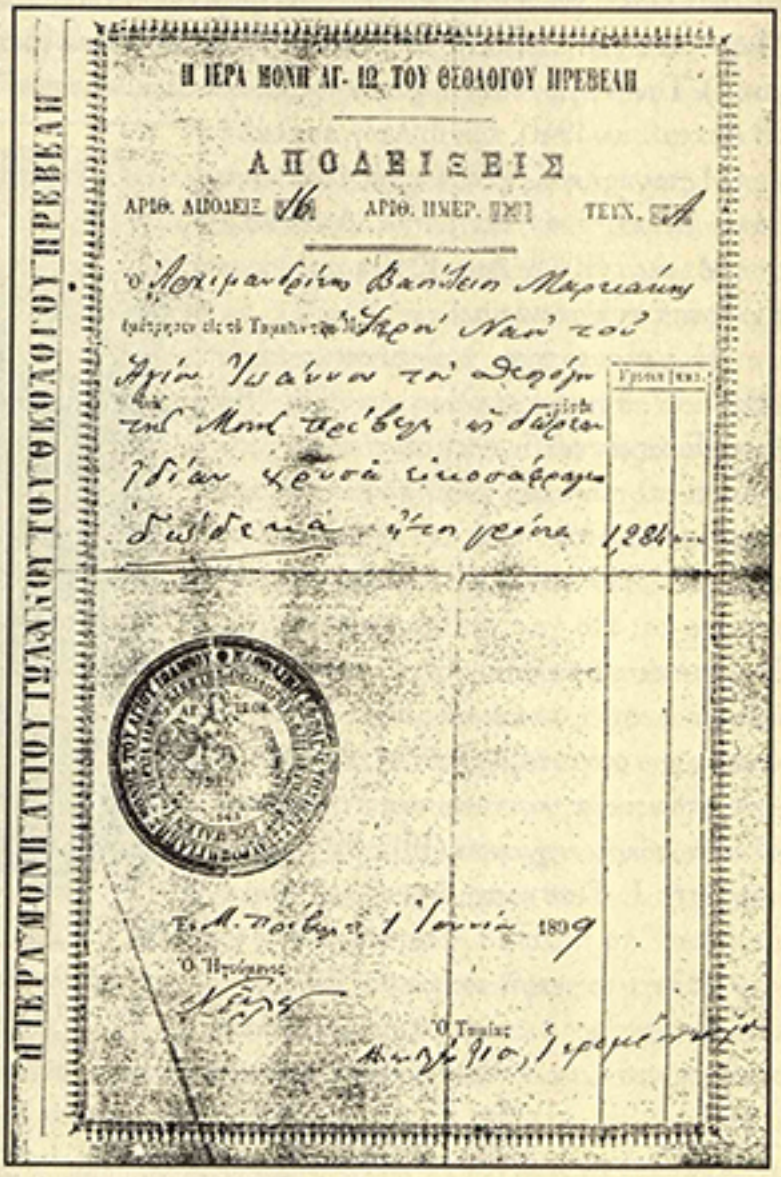
Η ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩ. ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΠΡΕΒΕΛΗ

ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ

ΑΡΙΘ. ΑΠΟΔΕΙΞ. 16 ΑΡΙΘ. ΗΜΕΡ. ΤΕΥΧ. A

Ο Αρχιμανδρίτης Βασίλειος Μαρκάκης

Ο Ἡγούμενος

Ο Ταμίας

Εικ. 2. Ένα δείγμα της φιλανθρωπίας του Βασιλείου η αφιέρωση μεγάλου μέρους των πρώτων του μισθών στην τροφό Ι. Μονή του Πρέβελη.

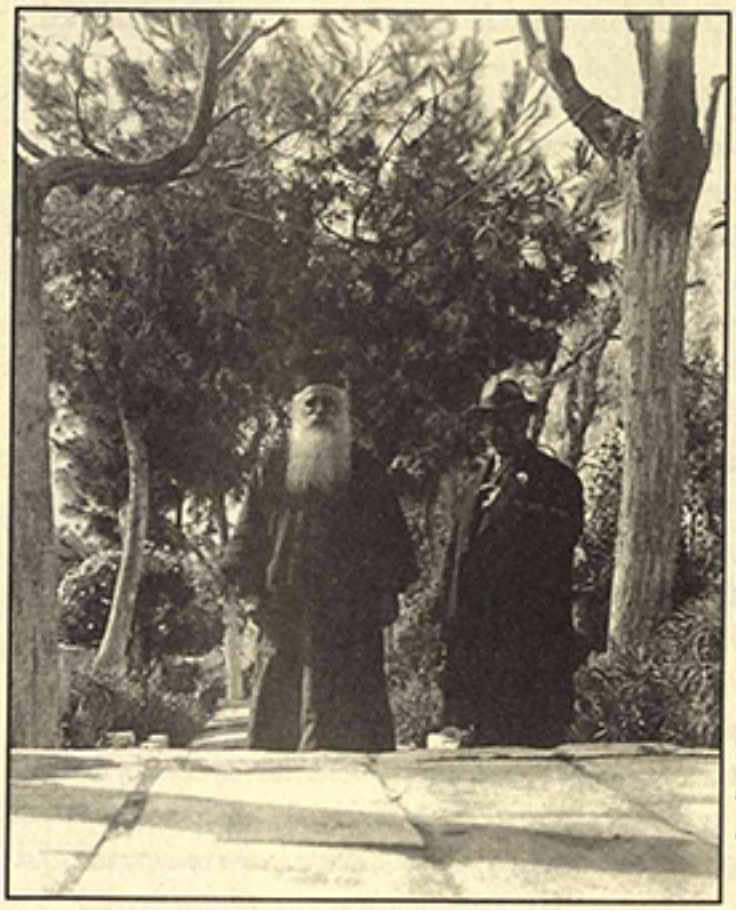

Εικ. 3. Μια εικόνα της απλότητας του Βασιλείου που συχνά υποδεχόταν τους πολυπληθείς επισκέπτες του με παλιά και τρυμένα ράσα και χωρίς τα διακριτικά του αρχιερατικού αξιώματός του (πρβ. και εικ. 12, 13 και 15).

δραστηριότητές του:

1. Προβάλλονται πρώτιστα η φιλόξενη διάθεση του επισκόπου, η φιλανθρωπία του[2] (εικ.2), ο αδαμάντινος χαρακτήρας και η εν γένει πνευματική και ψυχική[3] καλλιέργεια και απλότητά του (εικ. 3).

2. Από πάρα πολλές σημειώσεις επισκεπτών σαφώς, επίσης, διαφαίνεται και ο υπέρμετρος ζήλος του Βασιλείου γύρω από τη γεωργική ανάπτυξη της επισκοπικής περιφέρειάς του και την *Πρακτική Γεωργική Σχολή της Γόρτυνας*[4], λαμπρό προσωπικό δημιούργημά του, που απέβλεπε στην επιστημονική καλλιέργεια και εκμετάλλευση του εδάφους[5] και τελούσε υπό τη διεύθυνση του Ανδροκλή Ξανθουδίδη[6].

3. Λόγω του ότι η επισκοπή του βρισκόταν σε περιοχή μεγάλου τουριστικού ενδιαφέροντος -εξαιτίας και των παρακείμενων σημαντικών αρχαιοτήτων της Φαιστού και της Γόρτυνας- ο Βασίλειος επέδειξε εξαιρετικό ενδιαφέρον και προς την υπηρεσία του τουρισμού[7], πράγμα το οποίο γίνεται φανερό και από πολλές σημειώσεις διαφόρων παραγόντων του τουρισμού αλλά και σχολείων, Σχολών και μεμονω-

---

2 Για τη φιλόξενη διάθεση και τη φιλανθρωπία του άνδρα βλ. Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, «Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950)- Ο αντιστασιακός και φιλάνθρωπος Μητροπολίτης Κρήτης», *Ελλωτία* 8, 1999, 200 και 212-214.

3 Γι' αυτές τις τελευταίες αρετές του Βασιλείου, βλ. *Στο ίδιο*, 211.

4 Για τη γεωργική δράση του Βασιλείου βλ. *Στο ίδιο*, 198-200.

5 "Βιβλίο Επισκεπτών" επισκοπής Αρκαδίας σελ. 73, σημείωση Δ. Γ. Σταυρουλλάκη (sic), δημοδιδασκάλου μετεκπαιδευόμενου στο Γεωργικό Φροντιστήριο Μεσαράς Κρήτης, από το Θρόνο Αμαρίου- Ρεθύμνης.

6 "Βιβλίο Επισκεπτών", ό. π.

7 Για το ενδιαφέρον αυτό του Βασιλείου περί τον τουρισμό, βλ. Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, ό.π., 200 και 214.

μένων ατόμων, που επισκέπτονταν συχνά πυκνά την επισκοπή του και την γεωργική αυτής περιφέρεια.

4. Αλλά και την αντιστασιακή δράση[8] του επισκόπου -ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ζωής του- συναντάμε, καίτοι εκτός των χρονικών ορίων που το "Βιβλίο Επισκεπτών" εκτείνεται, σε μια μοναχική αναφορά του έτους 1946[9], η οποία σημαδεύεται από το κύρος της υπογραφής του μεγάλου Χανιώτη Κρητολόγου, Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, αείμνηστου *Νικ. Τωμαδάκη*.

Θα ήταν χρήσιμο με την παρούσα ανακοίνωσή μας να μπορούσαμε να φέρναμε στο φως της δημοσιότητας το σύνολο των ονομάτων και σημειώσεων του "Βιβλίου". Όμως, το πλήθος αυτών -263 σελίδες (26Χ18 εκ.)- δεν μας επιτρέπει μια τέτοια δημοσίευση. Έτσι, προτιμήσαμε απλά να ξεχωρίσουμε όσες μόνο από αυτές κρίναμε σπουδαίες τόσο για τις πληροφορίες που μας παρέχουν γύρω από τη μορφή του επισκόπου και το επιτελούμενο στην ι. επισκοπή του έργο, όσο και για το κύρος και την επιστημότητα του γράφοντος κάθε φορά επισκέπτη. Τα σημειώματα αυτά τα χωρίζουμε σε τρεις κατηγορίες και τα παρουσιάζουμε συγκεντρωτικά όλα όσα αφορούν στην κάθε πτυχή του χαρακτήρα του ή στην αξιόλογη δράση του, σύμφωνα με τη σειρά που ακολουθήσαμε και στην προεξαγγελθείσα βιογραφική έρευνά μας για τον άνδρα. Έτσι,

Ι. Στη χαρακτηριστική φιλοξενία, τον αδαμάντινο χαρακτήρα και τη φιλική συναναστροφή του άνδρα αναφέρονται όλοι σχεδόν οι επισκέπτες. Από αυτούς για το μεγάλο αριθμό τους αναφερόμαστε μόνο σε ορισμένους, ευρύτατα γνωστούς και σήμερα ανά την Ελλάδα, όπως είναι:

1. Ο *Αναστ. Κ. Ορλάνδος*[10], Καθηγητής του Πολυτεχνείου Αθηνών <25-9-25>[11]. Εκφράζει την ευχαρίστησή του λόγω της συναναστροφής του «με τον ευγενέστατο και

---

8 Για την αντιστασιακή δράση του Βασιλείου βλ. Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, ό.π., 201-210. Στα χέρια μας, στο μεταξύ, περιήλθε και φυλλάδιο με τον *Παρακλητικό Κανόνα στην Υπεραγία Θεοτόκο εν ώρα Πολέμου*, και η με αρ. Πρωτ. 195/10 Μαρτίου 1941 *Εγκύκλιος της Ι. Μητροπόλεως Κρήτης*, με την οποία ο Βασίλειος εντέλλεται όπως σε όλες της εκκλησίες της Κρήτης τελείται καθημερινά, στον εσπερινό, η παραπάνω παράκλησις: «Εν ώρα πολέμου» δεδομένου ότι «έχομεν ανάγκην της ευλογίας του Παντοδυνάμου Θεού ικετευούστης και πρεσβευούστης της Αγίας Αυτού Μητρός της πληγωμένης υπό των βαρβάρων τιμίων εχθρών Παναγίας...< και>...με την ακράδαντον πίστιν εις την βοήθειαν του Παντοδυνάμου Θεού ου η ευλογία, χάρις, βοήθεια και αντίληψις είη πάντοτε μεθ' υμών και των εν τοις μετώποις αγωνιζομένων αδελφών τιμών».

9 Όπως, ήδη, έχουμε σημειώσει το τέλος των εγγραφών στο "Βιβλίο Επισκεπτών" είναι η 28-12-1940.

10 Ο *Αν. Ορλάνδος* (1887- 1979) υπήρξε Καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός που δώρισε την πλουσιότατη βιβλιοθήκη του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης.

11 Στο εξής, η χειρόγραφη μέσα στις αγκύλες φανερώνει το χρόνο που πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη στην επισκοπή Αρκαδίας.

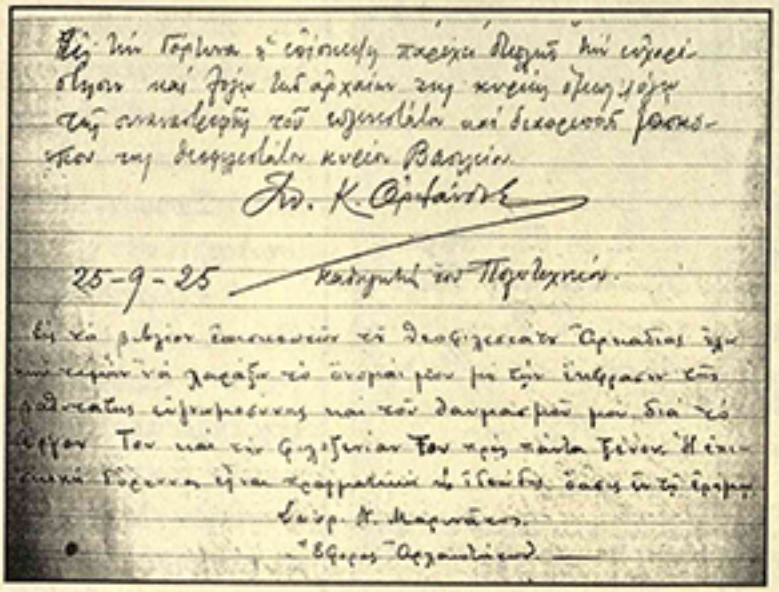

Εικ. 4. Οι σημειώσεις στο «Βιβλίο Επισκεπτών» του Αναστ. Ορλάνδου και του Σπυρ. Μαρινάτου.

διαπρεπή επίσκοπο Βασίλειο» (εικ. 4).

2. Ο Σπυρ. Ν. Μαρινάτος[12], έφορος Αρχαιοτήτων <25-9-25>. Εκφράζει «την βαθυτάτην ευγνωμοσύνην και τον θαυμασμόν του διά το έργον του θεοφιλεστάτου Αρκαδίας και την φιλοξενίαν του προς πάντα ξένον» (εικ. 4).

3. Ο Βασίλης Ρώτας <30-11-30>. Πρόκειται, ασφαλώς, για το γνωστό θεατρικό συγγραφέα από το Χιλιομόδιο της Κορινθίας. Εκφράζει τη ζωηρή εντύπωσή του από τη φιλόξενη διάθεση του Βασιλείου με το παρακάτω τετράστιχό του:

«Στο σπίτι αυτό το ευλογημένο
πρόθυμα δέχονται τον ξένο
και στο καλό κρασί που πίνει
βρίσκει καρδιά κι αδερφωσύνη»(sic)[13].

Την ίδια μέρα, μαζί με το Β. Ρώτα, στο "Βιβλίο Επισκεπτών" υπογράφουν η Μαρ. Βελ. Φρέρη, σύζυγος, ασφαλώς, του, επίσης, θεατρικού συγγραφέα Βελισσαρίου Φρέρη[14],

12 Ο Σπυρ. Μαρινάτος (1901-1974) ήταν αρχαιολόγος από το Ληξούρι της Κεφαλληνίας, Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, Ακαδημαϊκός και Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών κατά το έτος 1972. Σκοτώθηκε από ατύχημα σε ανασκαφές που έκανε στη Σαντορίνη.

13 Ο Β. Ρώτας, πρώην στρατιωτικός, παραιτείται το 1930 -έτος που πραγματοποιεί και την επίσκεψή του αυτή στην επισκοπή Αρκαδίας- και έκτοτε αφιερώνεται στη λογοτεχνία. Το 1930 ίδρυσε το "Λαϊκό θέατρο της Αθήνας" και αργότερα και θεατρική Σχολή. Από τα πρωτότυπα θεατρικά του έργα αναφέρουμε: Να ζει το Μεσολόγγι και Ρήγας Βελεστινλής.

14 Ο Βελ. Φρέρης (1900-1968), από τους κυριότερους Έλληνες ρεαλιστές συγγραφείς, γνωστός από τα έργα του: Η βίλλα με τα γιασεμιά και Το παιδί της αμαρτίας. Έργο του είναι, επίσης, το θεατρικό Μπροστά στον θάνατο, με θέμα το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, που παίχτηκε παρουσία του Ελ. Βενιζέλου. Την ενασχόλησή του με το Αρκάδι, αλλά και την παρουσία της συζύγου του στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της επισκοπής Αρκαδίας την αποδίδουμε στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος Συριανός λογοτέχνης υπηρέτησε για αρκετά χρόνια -γύρω από την παραπάνω χρονολογία που η σύζυγός του υπογράφει στο "Βιβλίο Επισκεπτών" (1930)- στην Κρήτη και συγκεκριμένα στην Αγγλική Τηλεγραφική Εταιρεία, στην οποία εργαζόταν. Εδώ, μάλιστα, στην Κρήτη συνδέθηκε με μεγάλα ονόματα της Κρητικής λογοτεχνίας, τους Λ. Αλεξίου, Ν. Καζαντζάκη, Α. Δικταίο, Ε. Αλεξίου, Α. Χατζηβάκη κ.ά.

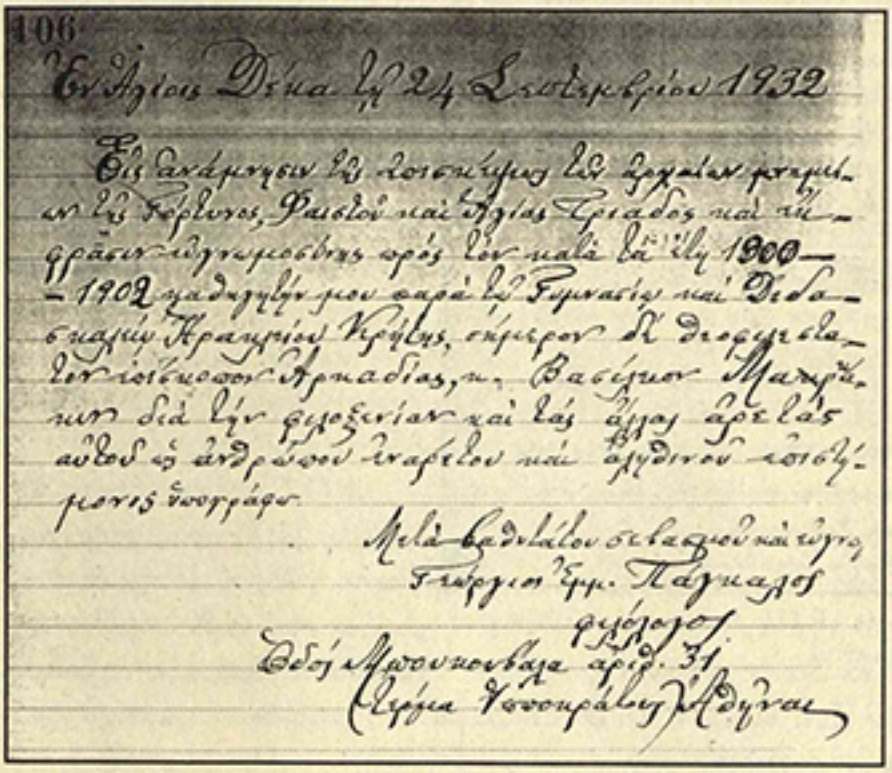

Εικ. 5. Το ευχαριστιακό προς τον επίσκοπο κείμενο του μαθητή του Γ. Παγκάλου.

και οι Κορίνθιοι Δ. Γιαννακόπουλος, η σύζυγός του Μαξιμίνα Γιανακοπούλου και ο Μ. Σαπουντζάκης (σωζόμενο).

4. Γεώργιος Εμμ. Πάγκαλος[15], φιλόλογος <24-9-32>. Εκφράζει την ευγνωμοσύνη του προς τον Βασίλειον Μαρκάκη, «καθηγητήν <του> κατά τα έτη 1900-1902 παρά τω Γυμνασίω και διδασκαλείω Ηρακλείου διά την φιλοξενίαν και τας άλλας αρετάς αυτού ως ανδρώπου εναρέτου και αληθινού επιστήμονος» (εικ. 5).

5. Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών <Ιούνιος 1933>. Σημειώνεται κατά λέξη: «επί τη ευκαιρία της εκπαιδευτικής εκδρομής των φοιτητών της ευγνωμονούσα διά τας περιποιήσεις τας παρασχεθείσας παρά του θεοφιλεστάτου επισκόπου Αρκαδίας Κρήτης Κου Κου Βασιλείου». Στο τέλος υπογράφει ο καθηγητής της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και μετέπειτα Ακαδημαϊκός Γ. Σωτηρίου[16] και 33 φοιτητές της Θεολογίας.

6. Ο Ιωάννης Παναγιωτίδης, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Χάλκης <21-8-34>, σημειώνει: «Εις ένδειξιν υιικού σεβασμού προς τον θεοφιλέστατον επίσκοπον Αρκαδίας κύριον Βασίλειον και άλυστον ανάμνησιν της ευμενώς παρασχεθείσης πατριαρχικής φιλοξενίας».

---

15 Πρόκειται για το γνωστό συντάκτη του πολύτομου εξάτομου λεξικού Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης, Εν Αθήναις 1960.

16 Ο Καθηγητής Γ. Σωτηρίου (1880-1965) πραγματοποίησε μεγάλες ανασκαφές στον άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, όπου, ύστερα από την πυρκαγιά του 1917, ανακάλυψε την κρύπτη του ναού με το κιβώτιο του μάρτυρα. Επίσης, το 1921-22 βρήκε στην Έφεσο το σταυρωτό ναό του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (βλ. Ιω. Βολανάκη, "Χριστιανική Έφεσος", ανάτ. από το περ. Θεολογία τ. Ο', 1999, τεύχ. Β - Γ, 462 εξ.).

7. Ο επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων Ευμένιος[17] σημειώνει: «Εις ανάμνησιν της καλής συντροφιάς μου κατά την 29ην Ιουλίου 1937».

6. Ο Λευτέρης Αλεξίου[18] <25-10-39> σημειώνει χαρακτηριστικά: «Σας ευχόμαστε να διατηρήσετε για πολλά χρόνια τη ζωντάνια σας και την ευστροφία του ...αιλούρου που μ' αυτήν κινείσθε!».

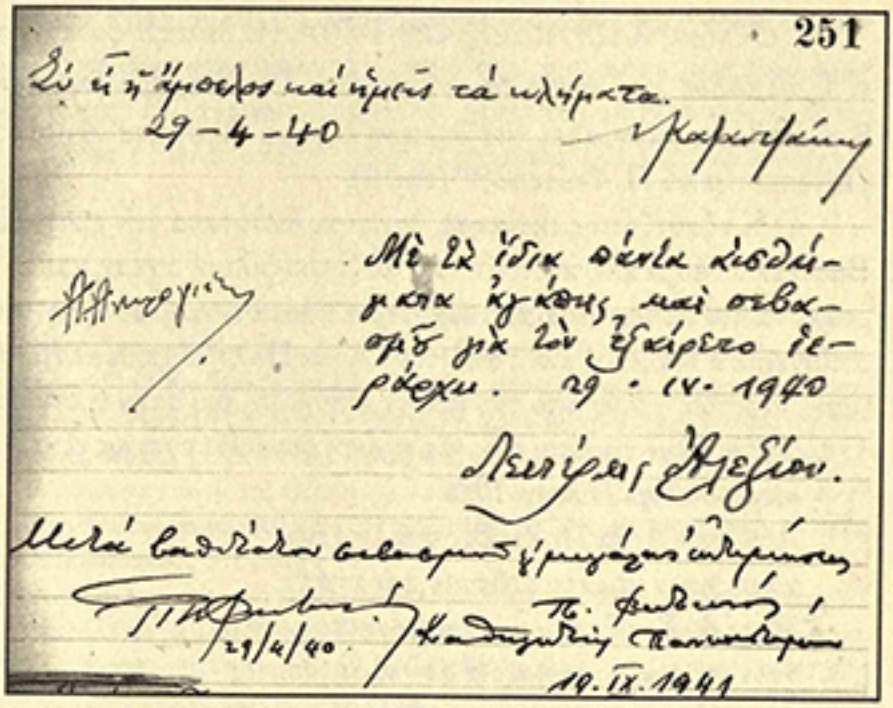

Εικ. 6. Η δεύτερη εγγραφή του Νίκου Καζαντζάκη και των συνοδών του.

17 Δυο λόγιοι με το όνομα "Ευμένιος" διετέλεσαν επίσκοποι στην Επισκοπή Λάμπης, Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης. Ο Ευμένιος Ξηρουδάκης (1886-1898), που χρημάτισε και Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή Χάλκης και Μητροπολίτης Κρήτης (1898-1916, και ο εν λόγω Ευμένιος Φανουράκης, που γεννήθηκε στο Λουτράκι Μαλεβιζίου το έτος 1887. Κληρικός χειροτονήθηκε το έτος 1912 και επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων διετέλεσε από το 1936 μέχρι το 1956. Εδώ, λοιπόν, στη συγκεκριμένη σημείωσή του στο "Βιβλίο Επισκεπτών", φέρεται να επισκέπτεται την επισκοπή Αρκαδίας κατά το επόμενο της χειροτονίας του σε επίσκοπο έτος, ενώ και άλλη επίσκεψη είχε πραγματοποιήσει πιο πριν, το έτος 1925, ως αρχιμανδρίτης (βλ. παρακάτω). Ο Φανουράκης κατά τα έτη 1945-1950 διέμενε στο Ηράκλειο ως Πρόεδρος της επιτροπής προστασίας των μεσαιωνικών μνημείων της Κρήτης και της επιτροπής του περιοδικού Κρητικά Χρονικά, στα οποία δημοσίευσε αξιόλογες ιστορικές μελέτες. Πέθανε στην επισκοπή του, στο Σπήλι, στις 2-1-1956.

18 Ο Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964) ήταν ποιητής, μεταφραστής και φιλόλογος, γιος του δημοσιογράφου και εκδότη Στυλ. Μ. Αλεξίου, αδελφός της Γαλάτειας Καζαντζάκη και της Έλλης Αλεξίου και πατέρας του διακεκριμένου αρχαιολόγου και νεοελληνιστή, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης, κ. Στυλ. Αλεξίου. Μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία και εργάστηκε στο Ηράκλειο ως Καθηγητής και Γυμνασιάρχης. Υπήρξε και ο ίδιος εκδότης, στο Ηράκλειο, του περιοδικού Κάστρο, που το έγραφε όλο μόνος του. Τα καλύτερα ποιήματά του τα συγκέντρωσε στο βιβλίο του Έργο Ζωής (1951), ωστόσο οι μεταφράσεις του αντιπροσωπεύουν την πιο αξιόλογη πλευρά του συγγραφικού του έργου (μετέφρασε Ντάντε, Γκαίτε, Σίλερ, Βιργίλιο κ.ά.). Ήταν θερμός φίλος και τακτικός επισκέπτης του Βασιλείου Μαρκάκη, όπως φαίνεται από τις επανειλημμένες και ένθερμες σημειώσεις του στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της Επισκοπής του.

7. *Ο Νίκος Καζαντζάκης* <29-4-40>, για δεύτερη φορά[19], καταθέτει λακωνικά: «*Σύ εἶ ἡ ἄμπελος καί ἡμεῖς τά κλήματα*». Την ίδια μέρα και κάτω από την υπογραφή τού Καζαντζάκη υπογράφει, για δεύτερη φορά, ο *Λευτέρης Αλεξίου* και ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου *Π. Φωτεινός*[20] (εικ. 6).

Ο Καζαντζάκης εκτίμησε, φαίνεται, βαθύτατα την προσωπικότητα και το ήθος του Βασιλείου Μαρκάκη και ανέπτυξε μαζί του φιλική σχέση και αλληλογραφία, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από ευχετήρια κάρτα[21], γραμμένη σε μονοτονική γραφή, που του απέστειλε ο Καζαντζάκης από την "Αγία Πόλη" Ιερουσαλήμ, το Πάσχα του 1926 -ενάμισι, περίπου, χρόνο από την πρώτη επίσκεψή του στην επισκοπή Αρκαδίας. Το κείμενο της κάρτας δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά και έχει ως εξής:

«Ιερουσαλήμ Πάσχα 1926
Από την Αγία Πόλη Σας στέλνω ένα
χαιρετισμό γεμάτο σεβασμό και αγάπη.
Ποτέ δε Σας ξεχνώ κι αλησμόνητες μένουν
στον νου και στην καρδιά μου οι θαυμάσιες
ώρες που πέρασα στην επισκοπή Σας.
Καλή Λαμπρή κι ο Χριστός Ανέστη!
Ν. Καζαντζάκης»[22] (6λ. εικ.7,8).

---

19 Η πρώτη εγγραφή του Ν. Καζαντζάκη στο "Βιβλίο Επισκεπτών", στις 28-8-24, σημειώνεται με απλή υπογραφή (6λ. και παρακάτω στο Νο 32). Σε αυτήν τη δεύτερη εγγραφή, παραθέτοντας ο Καζαντζάκης το συγκεκριμένο λόγο του Ιησού (Ιω. ιε' 5- 6), αποδέχεται, ακριβώς, ότι και αυτός αποτελεί ένα κλήμα του "Αμπελώνος" του Κυρίου <καί ἡμεῖς>.

20 Ο *Π. Φωτεινός* (1895- Αθήνα ;) χρημάτισε Καθηγητής των Λοιμωδών και Δερματικών Νοσημάτων της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1950- 1967. Ήταν ανιψιός του διεθνούς φήμης, επίσης δερματολόγου γιατρού και Ακαδημαϊκού, Γεωργίου Φωτεινού (1876-1958), που το έργο του στην οργάνωση του Νοσοκομείου Ανδρέα Συγγρού, στο οποίο διετέλεσε διευθυντής, υπήρξε εξαιρετικά σημαντικό.

21 Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πρόκειται για τη μοναδική κάρτα ή και επιστολή που ο Καζαντζάκης απέστειλε στο Βασίλειο Μαρκάκη ή αν ακολούθησαν και άλλες, που όμως έχουν χαθεί.

22 Ιδιαίτερα εντυπωσιακή η γραφή του Ν. Καζαντζάκη, στη συγκεκριμένη ευχετήρια κάρτα, μας ώθησε σε ορισμένες προσωπικές παρατηρήσεις, που κρίνουμε σκόπιμο να τις καταθέσουμε στο σημείο αυτό. Έτσι, από το κείμενο της παραπάνω κάρτας μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε:

Α. τον εξαιρετικό σεβασμό και την αγάπη που ο μεγάλος Κρητικός συγγραφέας έτρεφε στο πρόσωπο του συγκεκριμένου φίλου του, επισκόπου Αρκαδίας, Βασιλείου Μαρκάκη,

Β. το σεβασμό, επίσης, με τον οποίο ο συγγραφέας αναφέρεται στην "*Αγία Πόλη*" των Ιεροσολύμων, το μέγα κέντρο της Ορθοδοξίας και γενικότερα του Χριστιανισμού,

7. Ο *Φαίδων Κουκουλές*[23] <Μάιος 1940> υπογράφει επικεφαλής ομάδας 36 μελών της *Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* σημειώνοντας λακωνικά: «*με αλησμονήτους αναμνήσεις των μελών της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*». Μαζί του υπογράφουν η *Αθηνά Ν. Ταρσούλη*[24] και η *Αριάδνη Γ. Μιστριώτη*[25], κόρη, προφανώς, του περίφημου αρχαιοελληνιστή *Γ. Μιστριώτη*[26].

Γ. τα εύστοχα λεκτικά σχήματα που χρησιμοποιεί και τη βεβαιότητα με την οποία ο Καζαντζάκης φαίνεται, τουλάχιστον, να μιλά για το γεγονός της Αναστάσεως του Χριστού. "Καλή Λαμπρή", σημειώνει κατά λέξη, "κι ο Χριστός Ανέστη!". Ο Καζαντζάκης εδώ- ως προς μεν το πρώτο- χρησιμοποιεί την, σαφώς, πολύ ωραιότερη ελληνική λέξη "Λαμπρή", από την αντίστοιχη, κατά κόρον χρησιμοποιούμενη σήμερα, εβραϊκή "Πάσχα". Και μπορεί, βέβαια, το θεολογικό περιεχόμενο της εβραϊκής λέξης "Πάσχα" να είναι σημαντικότερο και ουσιαστικότερο από αυτό της ελληνικής λέξης "Λαμπρή", όμως ο απλός άνθρωπος, συνήθως, αυτό δεν το αντιλαμβάνεται, ενώ, τουλάχιστον ακουστικά αν όχι και περιεκτικά, η λέξη "Λαμπρή" απηχεί θετικότερους συμβολισμούς στην ψυχή του.

Η βεβαιότητα, εξάλλου, που προσφέρει στη χριστιανική αναστάσιμη ευχή αυτό το οριστικό άρθρο "ο" - "κι ο Χριστός Ανέστη!" - είναι συγκλονιστική και ανεπανάληπτη, και εγώ τουλάχιστον για πρώτη φορά την ανακαλύπτω εδώ, σε αυτήν τη συγκεκριμένη γραφή του Καζαντζάκη. Αν, τώρα, πρόκειται για εκφραστική αντανάκλαση ειλικρινούς χριστιανικής πίστης στο γεγονός της Ανάστασης του Χριστού ή απλά ενός τυπικού στοιχείου - αφού απευθύνεται σε ορθόδοξο Αρχιερέα - ή, τέλος, αν πρόκειται για εκφραστική αντανάκλαση του εγνωσμένου υψηλού λογοτεχνικού ταλέντου του, που "φύσει" έχει τη "θεϊκή" ικανότητα να δίνει βιωματική δύναμη στις σκέψεις του, αυτό επαφίεται στην απόλυτη ερμηνευτική διάθεση και αντίληψη του αναγνώστη μας να το κρίνει (πρβ. και υποσ. 19).

Δ. τέλος, η ζωγραφική απεικόνιση της ευχετήριας κάρτας είμαστε της γνώμης ότι απηχεί θαυμάσια την πολυμερή ψυχοσύνθεση και τον ανυπότακτο χαρακτήρα του Καζαντζάκη. Η δυναμική μορφή του Ιησού που εκδιώκει τους "εμπόρους" από το ναό εκφράζει, σαφώς, την έννοια της "κάθαρσης" της Εκκλησίας από τους ποικιλώνυμους "εμπόρους" της θείας Χάριτος ιδέα την οποία, ασφαλώς, ως μέγας κοινωνικός αναμορφωτής, ο αποστολέας της κάρτας σαφώς επιθυμεί να υποβάλει στον επαναστάτη επίσκοπο - παραλήπτη της.

23 Ο *Φαίδων Κουκουλές* (1881- 1955) ήταν βυζαντινολόγος, Καθηγητής του Δημόσιου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Γενικός Γραμματέας της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών και Ακαδημαϊκός.

24 Η *Αθηνά Ταρσούλη* (1884-1975) ήταν συγγραφέας και ζωγράφος από την Αθήνα. Στο χώρο της συγγραφής έδωσε σημαντικούς καρπούς ως συγκερασμό της ιστορικής κατάρτισής της, της κριτικής της ματιάς και του λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού της ταλέντου. Ασχολήθηκε με τη μορφή και το έργο γυναικείων μορφών (*Μαντώ Μαυρογένους*), με θέματα λαογραφικά (*Κεντήματα και φορεσιές της Δωδεκανήσου*), με μελέτες (*Η Καταπολιανή της Πάρου*) και με ταξιδιωτικές εντυπώσεις (*Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά, Δωδεκάνησα, Κύπρος*, που και τα τρία βραβεύτηκαν από την Ακαδημία Αθηνών).

25 Όπως θα δούμε και σε άλλες περιπτώσεις παρακάτω, πολλοί επισκέπτες προσέρχονται στην επισκοπή Αρκαδίας ομαδικά σε μικρά 2-3 ατόμων ή και μεγαλύτερα σύνολα. Αυτό γίνεται εύκολα φανερό, γιατί ή τα βλέπουμε να υπογράφουν όλα μαζί, σε μια θέση της σελίδας του βιβλίου, ή χρησιμοποιούν το ίδιο χρώμα υγράς μελάνης ή, ακόμα, γιατί και σήμερα συνεχίζει να παραμένει γνωστή σε μας η φιλική ή συγγενική σχέση που υπήρχε ανάμεσά τους, ώστε να δικαιολογείται η από κοινού προσέλευσή τους

26 Ο *Γεώργιος Μιστριώτης* (1839-1916), Καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, είναι γνωστός λόγω των φανατικών αγώνων του για την επικράτηση της καθαρεύουσας.

Άλλα σημαίνοντα πρόσωπα που απλά υπογράφουν στο "Βιβλίο Επισκεπτών", χωρίς όμως να παραδέτουν και κάποιο -έστω και λακωνικό- κείμενο, είναι τα εξής:

1. Ο *Κρήτης* <4-7-23>[27],

2. Ο *Π. Μαζαράκης*[28], Γεν. Δ/της Κρήτης <8-8-23>,

3. Ο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου *Τιμόθεος Βενέρης*[29] <18-7-24> και κάποιος *Ανδρ. Βενέρης*, συγγενής του επισκόπου πιθανόν, ο Λάμπης και Σφακίων *Αγαθάγγελος*[30] <18-7-24> και ο ηγούμενος της Ι. Μονής Πρέβελη *Αγαθάγγελος Λαγκουβάρδος* (εικ.9),

4. Ο Πατριάρχης *Μελέτιος* (;)<29 Ιουλίου 1924> (αδιευκρίνιστη υπογραφή- βλ. εικ. 10)[31],

Εικ. 7. Η ενχετήρια κάρτα του Ν. Καζαντζάκη προς τον Βασίλειο Μαρκάκη.

---

27 Πρόκειται, ασφαλώς, για το Μητροπολίτη Κρήτης *Τίτο* (1922-33), τον οποίο διαδέχτηκε στο Μητροπολιτικό θρόνο της Κρήτης ο από Ρεθύμνης *Τιμόθεος Βενέρης* (1934-41) και αυτόν, τον τελευταίο, ο Βασίλειος Μαρκάκης (1941-50).

28 Ο *Π. Μαζαράκης* υπήρξε ανώτατος δημόσιος λειτουργός, στρατιωτικός και βουλευτής. Το 1923 διετέλεσε Γενικός Διοικητής Κρήτης. Τιμήθηκε με τους ταξιάρχες του Τάγματος Γεωργίου του Α΄ (1919) και του Τάγματος του Σωτήρος (1920). Έγραψε το έργο *Πολιτικαί φυσιογνωμίαι: Χαρίλαος- Αλέξ. Κουμουνδούρος*, Αθήνα 1946.

29 Ο *Τιμόθεος Βενέρης* (1876-1941) διετέλεσε επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου (1916-1934) και στη συνέχεια μητροπολίτης Κρήτης (1934-1941). Και στις δύο θέσεις από τις οποίες υπηρέτησε την Εκκλησία άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα της προσωπικότητάς του. Το συγγραφικό έργο του είναι σημαντικό, με σπουδαιότερο, ασφαλώς, το έκτοτε κλασικό για την Ι. Μονή του Αρκαδίου βιβλίο του: *Το Αρκάδι διά των αιώνων*, Αθήνα 1938 (= 1940). Βιβλιοκρισία από το Ν. Τωμαδάκη, στην *Ε.Ε.Κ.Σ.* Δ΄, 1941, 247-250.

30 Ο Λάμπης και Σφακίων *Αγαθάγγελος* (κατά κόσμον Παπαδάκης) γεννήθηκε στα Σελλιά Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης το έτος 1859. Σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και υπηρέτησε αρχικά ως καθηγητής σε γυμνάσια της Κρήτης. Το 1896 χειροτονήθηκε επίσκοπος Χερρονήσου και το 1900 μετατέθηκε στην επισκοπή Λάμπης και Σφακίων μέχρι το 1928 που πέθανε στο Σπήλι, έδρα της επισκοπής του.

31 Πάντως, ασφαλώς, πρόκειται για τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας *Μελέτιο Μεταξάκη*. Ο Μεταξάκης γεννήθηκε στο Λασίθι το 1871. Σπούδασε στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού, στα Ιεροσόλυμα, από όπου και ξεκίνησε την ιερατική σταδιοδρομία του ως αγιοταφίτης κληρικός. Στη συνέχεια, υπηρέτησε την Εκκλησία ως Μητροπολίτης Κιτίου, στην Κύπρο (1910-1918), Μητροπολίτης Αθηνών (1918-1920), Οικουμενικός Πατριάρχης, ως Μελέτιος ο Δ΄, (1921-1923) και ως Πατριάρχης Αλεξανδρείας, ως Μελέτιος

5. *Ν. Καζαντζάκης* <28-8-24, πρώτη επίσκεψή του[32]>. Μαζί του, την ίδια μέρα, συνυπογράφουν *Γαλ. Καζαντζάκη*[33] και *Ελ. Κ.Σαμίου*[34] μαζί και με κάποιο *Γ. Παπαδόπουλο* (εικ.10),

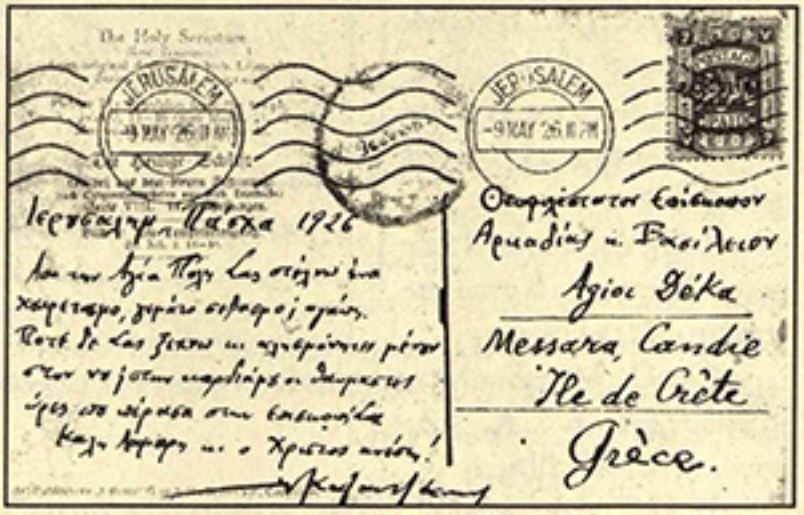

Εικ. 8. Η πίσω όψη της πασχαλινής κάρτας του Ν. Καζαντζάκη προς τον Βασίλειο Μαρκάκη (βλ. σχετ. υποσ. 22).

6. Ο *Εμμ. Ι. Τσουδερός* <7-11-1924>. Τον καιρό εκείνο ο Εμμ. Τσουδερός - ο κατόπιν Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης- ήταν υπουργός των Οικονομικών των Κυβερνήσεων Καφαντάρη, Παπαναστασίου και Σοφούλη (1924-25). Την ίδια ημέρα υπογράφει και ο *Θανάσης Αγνίδης*, του Πολιτικού, όπως σημειώνει, Τμήματος της Κοινωνίας των Εθνών[35],

---

ο Β', (1926-1935). Στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της επισκοπής Αρκαδίας υπογράφει στις 29-7-1924 ως Πατριάρχης (εννοείται Οικουμενικός), παρότι, ήδη από το έτος 1923, είχε παύσει να θρίσκεται στον Οικουμενικό της Κωνσταντινουπόλεως θρόνο, σχολάζων μέχρι το έτος 1926, οπότε εκλέχτηκε Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Όμως, ο Μελέτιος εδώ δικαίως χρησιμοποιεί απλά -χωρίς να προσδιορίζει και το θρόνο- τον τίτλο Πατριάρχης, εφόσον προϋπήρξε τέτοιος κατά τα έτη 1921-23. Πέθανε στην ακμή της δράσεώς του το έτος 1935. Το εκκλησιαστικό του έργο υπήρξε μέγα και πολυσχιδές και αναδείχτηκε σε μια από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες της Ορθόδοξης Εκκλησίας με μεγάλης ακτίνας εκκλησιαστική δραστηριότητα.

32 Η δεύτερη επίσκεψη του Ν. Καζαντζάκη στην επισκοπή Αρκαδίας σημειώνεται στις 29-4-40 (βλ. παραπάνω σχόλ. 19).

33 Η *Γαλ. Καζαντζάκη-Αλεξίου* (1881-1962), πεζογράφος και συγγραφεύς θεατρικών έργων, κριτικός και μεταφράστρια, ήταν κόρη του λογίου Στυλ. Αλεξίου, αδελφή της Έλλης Αλεξίου και του ποιητή Λευτ. Αλεξίου και πρώτη σύζυγος του Ν. Καζαντζάκη. Το 1914 εξέδωσε το πρώτο αναγνωσματάριο για την Στ' τάξη του Δημοτικού με τον τίτλο *Μεγάλη Ελλάς* και ακολούθησαν άλλα πέντε. Επίσης, το 1957 δημοσίευσε το μυθιστόρημα *Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι* με σαφές αυτοβιογραφικό περιεχόμενο και αναφορές στην προσωπικότητα του Ν. Καζαντζάκη. Εκτός των άλλων, έγραψε τα έργα *Τη Νύχτα τ' Αη-Γιάννη* και *Γυναίκες*.

34 Πρόκειται για τη δεύτερη σύζυγο του Ν. Καζαντζάκη, που την παντρεύτηκε το έτος 1945 και του αφιερώθηκε ως την ύστατη στιγμή που για πάντα έκλεισε τα μάτια του.

35 Ο *Αθανάσιος Αγνίδης* (1889- ;) γεννήθηκε στη Νίγδη της Καππαδοκίας και σπούδασε Νομικά στην Κωνσταντινούπολη και το Παρίσι. Η διπλωματική σταδιοδρομία του έχει ως εξής: 1918 Διευθυντής του Γραφείου Τύπου της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, 1919-1942 υπηρετεί στη Γενική Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών (σε αυτό το διάστημα υπογράφει στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της Επισκοπής Γορτύνης και Αρκαδίας), 1946 μόνιμος Αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον Ο.Η.Ε, 1947- 1969 μέλος του Φροντιστηρίου της Ακαδημίας του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Αγνίδη στην ακύρωση του συμφώνου Πολίτη Καρλόφ (29 Σεπτ. 1924), του οποίου οι όροι ήταν δυσμενείς για την Ελλάδα.

7. Ο Αρχιμ. *Ευμένιος Φανουράκης*[36] <27-7-25>,

8. Ο *Κων/νος Γ. Κώνστας*, τελώνης Ηρακλείου <13-4-27>,

9. Ο *Νικ. Θεοφρ. Ιωαννίδης*, Δ/ντής του Καπνεργοστασίου Ηρακλείου,

10. Ο Μητροπολίτης Λαρίσσης *Ελευθ. Κ. Αφεντούλης* <20-7-29>,

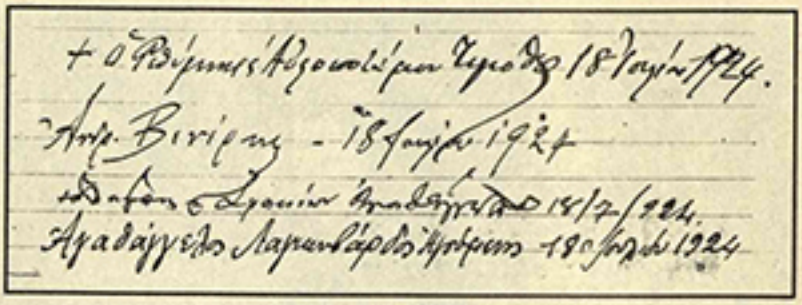

Εικ. 9. Οι υπογραφές του Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Τιμοθέου (Βενέρη), του Λάμπης και Σφακίων Αγαθάγγελου (Παπαδάκη) και του ηγούμενου της Ι. Μ. Πρέβελη Αγαθάγγελου Λαγκουβάρδου.

11. Ο *Γ. Αθανασιάδης Νόβας*[37] <19-10-33> και μαζί του είναι ο *Αλέξ. Καραπάνος*, γιος του *Κων. Καραπάνου*, διπλωμάτης και Υπουργός των Εξωτερικών, και ο *Δημοσθ. Στεφανίδης*, Καθηγητής Εφαρμοσμένης Πολιτικής Οικονομίας στο Παν/μιο Αθηνών,

12. *Ευαγ.* (sic) *Ι. Δρανδάκης*[38], δικηγόρος, *Ευάγ. Δασκαλάκης*[39] <20-8-34>, ιατρός,

---

36 Βλ. γι' αυτόν στην υποσ. 17.

37 Ο *Γ. Αθανασιάδης Νόβας* ήταν πολιτικός, αδελφός του λογοτέχνη και κριτικού Θεμ. Αθανασιάδη-Νόβα, γνωστός με το φιλολογικό ψευδώνυμο Γ. Αθάνας.

38 Ο δικηγόρος *Ευάγγ. Δρανδάκης* προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην πόλη του Ρεθύμνου ως Δημοτικός Σύμβουλος και Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, Έφορος των Προσκόπων και Πρόεδρος της Ομοσπονδίας των ποδοσφαιρικών σωματείων της πόλεως. Επίσης, υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου Διαδόσεως Καλών Τεχνών και της Πνευματικής Εστίας Ρεθύμνου (εφημ. *Κρητική Επιθεώρησις*, 21-1-64 και 23-1-64).

39 Ο μεγάλος αλτρουιστής γιατρός *Ευάγγελος Δασκαλάκης* (1902-1973). Το έτος 1922 κατατάχτηκε στο στρατό και το Μάιο του ίδιου έτους ακολούθησε τα στρατεύματά μας στη Μ. Ασία και παρέμεινε εκεί μέχρι την οπισθοχώρηση. Συνελήφθη από τους Τούρκους και για εννιά μήνες τον κράτησαν αιχμάλωτο και μόνο κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, σε άσχημη σωματική και ψυχική κατάσταση, επέστρεψε και πάλι στη γενέτειρά του. Το 1926 αποφοίτησε από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1940 έλαβε μέρος στον Αλβανικό πόλεμο, κατά τον οποίο και τραυματίστηκε. Το 1942 επιστρέφει στο Ρέθυμνο, φυλακίζεται από τους Γερμανούς και γλιτώνει ως εκ θαύματος το εκτελεστικό απόσπασμα αν και -χαρακτηριστική η περίπτωσή του- τον έβαλαν να σκάψει το λάκκο του μαζί με άλλους φυλακισμένους, τους οποίους, τελικά, εκτέλεσαν έξω από τις φυλακές του Ρεθύμνου, στο φρούριο της Φορτέτσα. Τον Απρίλιο του 1946 εκλέγεται πρώτος βουλευτής Ρεθύμνου στο κόμμα των Φιλελευθέρων και επανεκλέγεται, με το ίδιο κόμμα, το Μάρτιο του 1950 και πάλι το Σεπτέμβριο του 1951. Λίγο πριν τις εκλογές του '50 διετέλεσε υπουργός Κρήτης. Στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1952 δεν εξελέγη βουλευτής και έκτοτε, μέχρι το 1964, υπηρέτησε την επιστήμη του, στην ιδιόκτητη κλινική του στο Ρέθυμνο, προσφέροντας τις υπηρεσίες του αφιλοκερδώς σε ένα μεγάλο ποσοστό των ασθενών του. Το 1964 εξελέγη Δήμαρχος Ρεθύμνου μέχρι το 1968, που τον εξετόπισε το τότε δικτατορικό καθεστώς (εφημ. *Κρητική Επιθεώρησις*, 11 και 12-1-73).

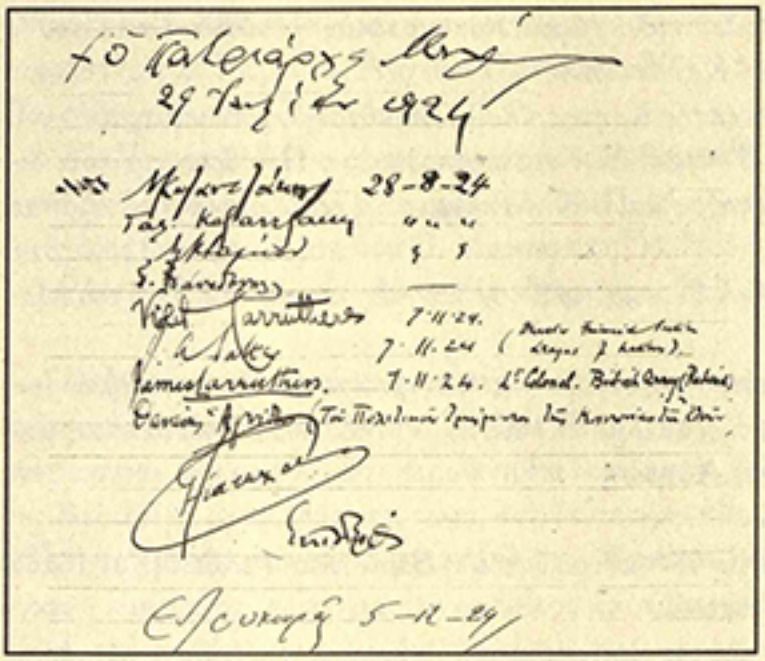

Εικ. 10. Οι υπογραφές του Πατριάρχη Μελετίου (Μεταξάκη), του Ν. Καζαντζάκη (1η επίσκεψη), της Γαλ. Καζαντζάκη και της Ελ. Σαμίου.

Γ. Τσουδερός[40], ιατρός - βουλευτής Ρεθύμνης, και ακολουθούν οι υπογραφές των *Ι. Κουτσουράκη*, Προέδρου των Καφφεπωλών (sic) Ρεθύμνου[41], *Ευστρ. Κουμεντά*, Προέδρου των ραπτών Ρεθύμνης[42], *Οδυσσέα Φραγγελάκη*, Προέδρου των Στηρ. χρισοχόων Οριχαλκουργών (sic)[43], και *Ζ. Ι. Αυγερινού*, Προέδρου των Μικρασιατών Προσφύγων του Ν. Ρεθύμνης[44],

13. *Βιργινία Τσουδερού*, μάλλον τότε ως μαθήτρια του Δημοτικού <1-9-35>, όπως αυτό, εξάλλου, γίνεται φανερό και

---

40 Ο *Γεώργ. Τσουδερός* γεννήθηκε στα Χανιά το έτος 1896. Σπούδασε στην Ιατρική Αθηνών και το 1926 εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Ρέθυμνο, όπου μετά από δύο χρόνια, το 1928, μαζί με τους αείμνηστους γιατρούς Μαρούλη και Φραγκεδάκη, ίδρυσε την πρώτη Πολυκλινική, επιδιώκοντας να προωθήσει τη νηπιώδη τότε στο νομό ιατρική νοσηλεία. Το έτος 1933 εκλέγεται, για πρώτη φορά, βουλευτής στο πλευρό του Ελ. Βενιζέλου. Επανεκλέγεται το 1946 με το κόμμα των Φιλελευθέρων, καθώς και στις εκλογές του 1950 και του 1951, οπότε η Βουλή των Ελλήνων τον ανακηρύσσει Α΄ Αντιπρόεδρό της. Τέλος, το 1956 και το 1958 συνεργάζεται με το κόμμα της ΕΡΕ. Ως Πρόεδρος της Λιμενικής Επιτροπής πρώιδησε σημαντικά το ζήτημα της κατασκευής του ρεθεμνιώτικου λιμανιού, ενώ για πολλά χρόνια προσέφερε τις υπηρεσίες του και στην "Πνευματική Εστία" και στο "Ελληνικό Ωδείο" του Ρεθύμνου (*Κρητ. Επιθεώρησις*, 6 και 9/1/1963).

41 Ο *Ι. Κουτσουράκης* διατηρούσε ταβέρνα στην περιοχή του Κουμπέ Ρεθύμνου, απέναντι από την Αγία Φωτεινή. Ήταν γνωστός και ως "Γιάννης Κουμπελιώτης", από το όνομα της περιοχής στην οποία διατηρούσε το κατάστημά του. Πέθανε γύρω στο 1958.

42 Ο *Κουμεντάς* προερχόταν από την οικογένεια των "Κουμεντάκτρων" του Σπηλίου, της επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης.

43 Ο *Οδ. Φραγγελάκης* ήταν υδραυλικός στο Ρέθυμνο και διατηρούσε κατάστημα επί της οδού Αρκαδίου.

44 Ο *Ζαχ. Αυγερινός*, πρόσφυγας Ποντιακής καταγωγής, ήλθε στην Ελλάδα το 1922, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε. Είχε παρακολουθήσει πανεπιστημιακές σπουδές στην πατρίδα του, χωρίς, όμως, να καταφέρει ποτέ να πάρει το πτυχίο του. Εδώ, στο Ρέθυμνο, διέμενε στην οικία του γνωστού αγιογράφου, πρωτεξαδέλφου του, Ιωάννη Παπαδοπούλου, Μικρασιάτη επίσης πρόσφυγα, τον οποίο και βοήθησε στην αγιογραφία, προσποριζόμενος με τον τρόπο αυτόν τα προς το ζην. Από το έτος 1925 μέχρι το 1934 διετέλεσε Γραμματέας του Συλλόγου Μικρασιατών Προσφύγων του Ν. Ρεθύμνης, ενώ το έτος 1934 διαδέχεται στην προεδρία τον Παν. Σημσίρη, μέχρι το έτος 1956, οπότε την προεδρία αναλαμβάνει ο γιος του δευτέρου, κ. Δημ. Σημσίρης. Πέθανε στο Ρέθυμνο το έτος 1957 (Τα στοιχεία για τον Ζ. Αυγερινό μου έδωσε ο κ. Δημ. Σημσίρης, τον οποίο και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ).

από το γραφικό της χαρακτήρα[45]. Στον ίδιο χώρο συνυπογράφουν η *Αθηνά Τσουδερού*[46], η *Μαρ. Καλοκαιρινού* και ο *Λεων. Καλοκαιρινός*[47],

14. Ο *Υπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης* <4-1-37> <δυσδιάκριτη υπογραφή>,

15. Ο βασιλιάς *Γεώργιος ο Β'* <12-3-37> και ακολουθούν ο Πρόεδρος της τότε δικτατορικής Κυβέρνησης *Ιω. Μεταξάς* και ο *Κ. Μπουρμπούλης*, υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ,

16. *Πρίγκηπας Γεώργιος* <16-4-37> και μαζί του υπογράφουν και τα παιδιά του *Μαρία, Ευγενία, Πέτρος*,

17. *Δημ. Λουκάτος*, ομότ. καθηγητής σήμερα της Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως νεαρός, τότε, καθηγητής, μαζί με άλλους καθηγητές που συνόδευαν τους μαθητές του 8ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών,

18. ο *Διάδοχος Παύλος* <21-8-37>,

19. ο *Βασιλιάς Παύλος* <13-10-48> και μαζί του η *Βασίλισσα Φρειδερίκη* με 16άδα αξιωματικούς του Ελληνικού Ναυτικού,

20. Ο *Εμμ. Πετρακάκης*, γνωστός δικηγόρος του Ρεθύμνου, που πέθανε πρόσφατα σε βαθύ γήρας,

21. *Μ. Γερουλάνος*, Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών <28-4-38>,

22. *Α. Ξυγγόπουλος*, έφορος, τότε, Βυζαντινών αρχαιοτήτων - και αργότερα Καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και Ακαδη-

---

45 Η *Βιργινία Τσουδερού*, κόρη του Πρωθυπουργού της Ελλάδας κατά τη μάχη της Κρήτης Εμμ. Τσουδερού, γεννήθηκε το έτος 1923 στο Ηράκλειο, άρα τον καιρό της επίσκεψής της στην επισκοπή Αρκαδίας θα ήταν μόλις ένδεκα ετών. Σπούδασε οικονομικά, πολιτικά και φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και του Χάρβαντ. Άσκησε το επάγγελμα της οικονομολόγου και δημοσιογράφου. Στις εκλογές του 1974 εκλέχτηκε βουλευτής της Αθήνας με την Ε.ΔΗ.Κ. Στη συνέχεια και μέχρι το 1989 εκλέχτηκε επανειλημμένα με το ΚΟΔΗΣΟ και με τη Ν. Δημοκρατία (από το 1985 και εξής), στην Κυβέρνηση της οποίας διετέλεσε και υφυπουργός Εξωτερικών (Αύγ. 1991-Οκτ. 1993). Βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών (1990) για την έκδοση του Ιστορικού Αρχείου του πατέρα της Εμμ. Ι. Τσουδερού (1941-1944).

46 Η *Αθηνά Τσουδερού*, αδελφή της Βιργινίας Τσουδερού, ήταν το μεγαλύτερο από τα τρία παιδιά του Πρωθυπουργού της Ελλάδας Εμμ. Τσουδερού (γενν. το 1926). Δεύτερος ήταν ο Γιάννης Τσουδερός (γενν. 1924), που τον Ιούλιο του 1965 διετέλεσε υφυπουργός και, αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους και αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού στην κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, ενώ στις εκλογές του 1974 εκλέχτηκε βουλευτής Επικρατείας με το ψηφοδέλτιο της Νέας Δημοκρατίας.

47 Το ζεύγος των Καλοκαιρινών εδώ συνοδεύει τα παιδιά του Εμμ. Τσουδερού, Αθηνά και Βιργινία. Με τους Καλοκαιρινούς η οικογένεια του Πρωθυπουργού Εμμ. Τσουδερού είχε συγγενικούς δεσμούς από τη σύζυγό του *Μαρ. Θιακάκη*, της οποίας ο πατέρας, *Ζαχ. Θιακάκης*, εκλεγόταν βουλευτής επί της Κρητικής Πολιτείας.

μαϊκός από το 1966. Μαζί του συνυπογράφουν ο Κρητολόγος *Στέργιος Σπανάκης*[48], ο Μεταφραστής του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου *Νικ. Σταυρινίδης*[49] και ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου *Ν. Πλάτων* (εικ. 11),

23. *Πέτρος Δ. Μανουσάκης*, Δικηγόρος Ρεθύμνου[50], και μαζί του υπογράφουν η *Μαρίτσα Π. Μανουσάκη* (σύζυγος, μάλλον, του Π. Μανουσάκη) και *Μαρία Π. Μανουσάκη*, δικηγόρος (κόρη, μάλλον, του Π. Μανουσάκη[51])<28-4-40>,

24. *(;) Παπαθανασίου* <5-5-40>, Νομάρχης Ρεθύμνου.

ΙΙ. Μετά την παραπάνω χορεία επισκεπτών -ανθρώπων κυρίως του πνεύματος και της πολιτικής- που υπογράφουν στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της Ι. Επισκοπής Αρκαδίας και αναφέρονται, εν πολλοίς, στη φιλόξενη διάθεση και το φιλικό χαρακτήρα του Επισκόπου της Βασιλείου, αναφερόμαστε, τώρα, στη δεύτερη ομάδα επισκεπτών, που έχει, υποθέτουμε[52], σχέση με τον περί τα γεωργικά ζήλο του Βασιλείου και την *Γεωργική Σχολή της Γόρτυνας* - λαμπρό δημιούργημα της εργώδους και καρποφόρου δραστηριότητάς του (εικ.12). Έτσι, από την επισκοπή του, κατά καιρούς, πέρασαν οι:

---

48 Ο *Στέργιος Σπανάκης* (1900-1994) γεννήθηκε στο Τζερμιάδω Λασιθίου, σπούδασε στη Νομική Αθηνών -χωρίς, τελικά, να πάρει πτυχίο- και διορίστηκε Έφορος της Βικελαίας Βιβλιοθήκης (1926-46). Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα στρέφονται κυρίως στη μελέτη της Κρητικής Ιστορίας κατά τη μακρόχρονη περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη (1204-1669). Σημαντικότερα έργα του το εξάτομο *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ο δίτομος οδηγός της Κρήτης με τον απλό τίτλο *Κρήτη*, και το δίτομο *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*. Τιμήθηκε με βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών (Θεοχ. Ε. Δετοράκης, «Τρεις κορυφαίοι Κρητολόγοι», *Αμάλθεια* ΙΓ' 50-51, 1982, 3-16).

49 Ο *Νικόλ. Σταυρινίδης* δεν ήταν Κρητικός, έγινε όμως Κρητικός και αγάπησε την Κρήτη όσο ελάχιστοι γηγενείς. Ήρθε από την Μ. Ασία στην Ελλάδα το 1922,σε ηλικία 27 ετών. Ο Σταυρινίδης ήταν από τους ελάχιστους Έλληνες που γνώριζε εξαίρετα την προκεμαλική τουρκική γλώσσα με όλους τους τύπους γραφής της, που είναι περί τους επτά. Ήταν αυθεντία σε θέματα ανάγνωσης παλιών τουρκικών εγγράφων. Από το 1945 διετέλεσε Διευθυντής της Βικελαίας Βιβλιοθήκης. Η μετάφραση των τουρκικών ιστορικών εγγράφων είναι το μέγα έργο της ζωής του. Έχει κάνει συνολικά γύρω στις τρεις χιλιάδες μεταφράσεις εγγράφων κρατικών και ιδιωτικών, που καλύπτουν την πρώτη περίπου εκατονταετία της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη ως το έτος 1764. Το 1976 τιμήθηκε με βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών (Θευχ. Δετοράκης, ό. π.).

50 Ο ρεθεμνιώτης δικηγόρος *Πέτρος Μανουσάκης* ήταν γιος του κτίτορα του ι. ναού αγίου Αντωνίου, παρεκκλησίου του Μητροπολιτικού ναού Ρεθύμνου, Δ. Μανουσάκη (βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, *Κρητ. Επιθ/σις* φ. 807/22-10-47. Του ίδιου, «Το παρεκκλήσι του αγίου Αντωνίου», περ. *Ενοριακή Παρουσία* (του Καθεδρικού Ναού Εισοδίων της Θεοτόκου Ρεθύμνου), τ. 5 (Οκτ. 1998- Ιαν. 1999), 8-9 και Χαρ. Καμηλάκη, *Ο Μητροπολιτικός Ιερός Ναός τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999, 448-450)

51 Επειδή "Μαρία", σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή του ι. Ναού αγίου Αντωνίου, λεγόταν και η γιαγιά της, σύζυγος Δημ. Μανουσάκη.

52 Η υπόθεσή μας στηρίζεται στην επαγγελματική ιδιότητα των επισκεπτομένων, που, ακριβώς, άπτεται της γεωργίας και της γεωπονικής επιστήμης.

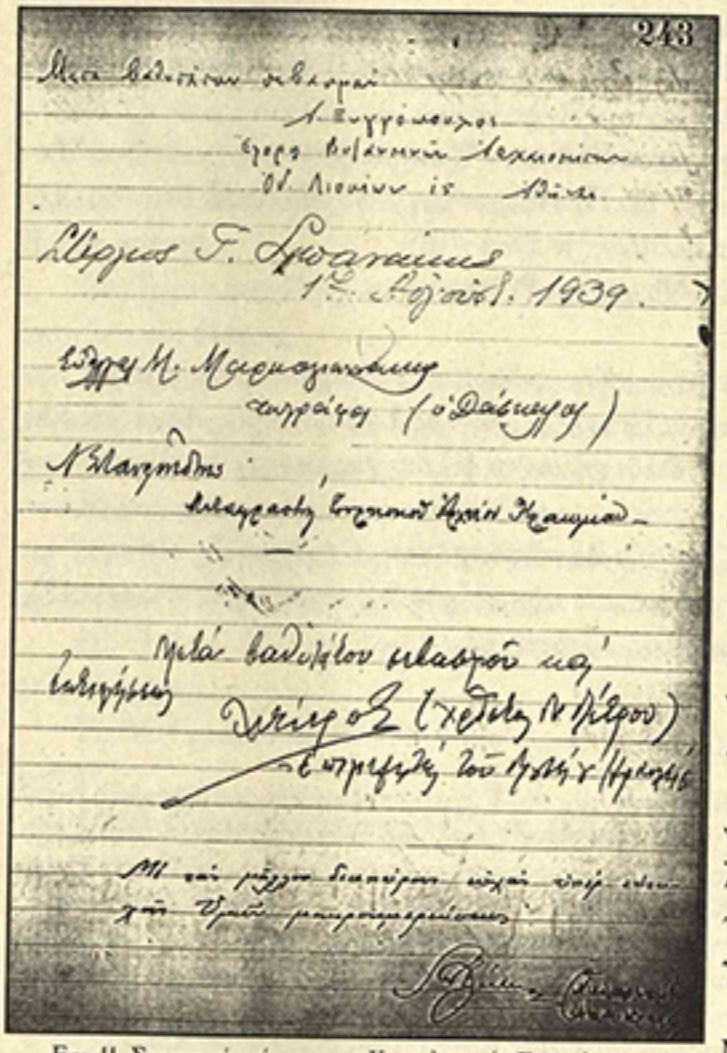

Εικ. 11. Σημαντικά ονόματα της Κρητολογικής Επιστήμης και της Αρχαιολογίας υπογράφουν στη σελίδα αυτή, ως Α. Ξυγγόπουλος, Στέργ. Σπανάκης, Ν. Σταμπίδης, Χρ. Πέτρου και Νικολ. Πλάτων.

1. *Πάνος Αναγνωστόπουλος*, Καθηγητής της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής <1883-1964>, ο οποίος δημοσίευσε πολλές μελέτες και πρωτοστάτησε στα χρόνια του στη γεωπονική κίνηση της Ελλάδας. Μαζί του υπογράφει ο *Γ.Φιλιππόπουλος*, νομογεωπόνος<30-9-28>,

2. *Κων. Σπυρίδης*[53], Υπουργός Γεωργίας, και μαζί του υπογράφει ο Δ/ντής του Υπουργείου Γεωργίας (ονοματεπώνυμο δυσδιάκριτο),

3. *Μαξ. Κ. Μητσόπουλος*[54], Καθηγητής του Πολυτεχνείου Αθηνών, και ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης *Μαξ. Μαραβελάκης*<21-6-30>[55],

4. *Παν. Βέντογλου*, νομοκτηνίατρος, που παρομοιάζει το Βασίλειο Μαρκάκη προς τον Μυριήλ των Αθλίων του Βίκτορος Ουγκώ<26-11-1930>,

5. *Στυλ. Μπουλταδάκης*, Μηχ. Γεωπόνος από τα Χανιά Κρήτης <Ιούνιος 1938>,

6. *Γ. Ζερβάκης*, Γεν. Επιθ/τής

---

53 Ο *Κων. Σπυρίδης* (1869-1951) ήταν πολιτευτής από το Βόλο, που ανέλαβε επανειλημμένα τα υπουργεία Γεωργίας (1928-31), εθνικής Οικονομίας (1917) και Παιδείας. Το 1935 εκλέκτηκε δήμαρχος Βόλου.

54 Ο *Μαξ. Μητσόπουλος* (1897-1968) ήταν Ακαδημαϊκός και Καθηγητής της Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και της Ορυκτολογίας, Πετρογραφίας και Γεωγραφίας στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Από το 1942 εξέδιδε το περιοδικό: *Annales Géologiques des Pays Helléniques (Γεωλογικά Χρονικά των Ελληνικών Χωρών)*, το οποίο συνεχίζει να εκδίδεται και σήμερα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και έκανε διεθνώς γνωστή την ελληνική παλαιοντολογία.

55 Ο *Μάξ. Μαραβελάκης* (1889- 1961) ήταν γεωλόγος - παλαιοντολόγος, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Γεωργίας, ο οποίος αναφέρεται και στην «υπέρ της θρησκείας και της Γεωργίας δράσιν του επισκόπου» <8-9-38>,

7. *Π. Γ. Καναγκίνης*, Γεν. Διευθυντής του Υπουργείου Γεωργίας-Τεχνικός Σύμβουλος του Υπουργού, και μαζί του συνυπογράφει και ο *Γεωργ. Β. Σακελλόπουλος*, Επιθ/της Γεωργίας Κρήτης,

8. *Ε. Βακαλόπουλος*, Δ/ντής της Γεωργικής Σχολής Ασωμάτων Ρεθύμνης, που αναφέρεται στον επίσκοπο Αρκαδίας ως τον «*πραγματικόν πατέρα της Κρητικής γεωργίας, τον ψυχωμένον διασώστην και ειλικρινή προστάτην της γεωργικής προόδου γενικά και ειδικά της Κρήτης...*», και υπογράφουν, στη συνέχεια, 29 μαθητές της Σχολής<15-9-38>.

Εικ. 12. Ο Βασίλειος Μαρκάκης μπριστά στις εγκαταστάσεις της Γεωργικής Σχολής Γόρτυνας. Χαρακτηριστική η απλότητα του επισκόπου στο άκρον αριστερά.

Όμως, πέραν των ανωτέρω και πολλοί άλλοι μηχανικοί, χημικοί, γεωπόνοι, ακόμα και "γεωτρυπανιστές" υπογράφουν στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της Ι. επισκοπής Αρκαδίας, πράγμα που, ακριβώς, φανερώνει τη μεγάλη γεωργική δραστηριότητα που η Σχολή έφερε στην επισκοπή, αλλά και στην περιοχή της Μεσαράς γενικότερα.

Παρόμοια, δεκάδες σελίδες καλύπτουν τα ονόματα των καθηγητών και μαθητών διαφόρων γεωργικών σχολών της Χώρας που επισκέπτονταν στη διάρκεια κάθε χρόνου τη Γεωργική Σχολή της Γόρτυνας. Έτσι, πέραν των περίπου 25-30 κατ' έτος μαθητών της Πρακτικής Γεωργικής Σχολής Γόρτυνος, που υπογράφουν το "Βιβλίο Επισκεπτών" με τους καθηγητές τους, στο Βιβλίο έχουν υπογράψει και μαθητές άλλων Γεωργικών Σχολών της Χώρας, όπως: α) της *Γεωργικής Σχολής Ασωμάτων*[56] β) της *"Αβερωφείου Γεωργικής Σχολής Λαρίσσης"* και του *"Γεωργικού Σχολείου Νεαπόλεως"*.

III. Τέλος, εισερχόμαστε στην τρίτη ομάδα επισκεπτών της Ι. Επισκοπής Αρκαδίας, που εξαρχής δηλώσαμε, και αφορά στο αμέριστο ενδιαφέρον του επισκόπου της περί τον του-

56 Ανάμεσα στα δεκάδες ονόματα μαθητών, τόσο της Γεωργικής Σχολής Γόρτυνος όσο και της Γεωργικής Σχολής Ασωμάτων Ρεθύμνου -όπου φοιτούσαν μαθητές από όλη την Κρήτη και, συχνά, και έξω από αυτήν- συναντάμε και αρκετά ονόματα γνωστών συμπολιτών μας, που οι περισσότεροι, φυσικά, δεν ζουν σήμερα. Τα ονόματα αυτά επιφυλασσόμαστε να αξιοποιήσουμε σε άλλη ευκαιρία.

Εικ. 13. Εκδρομείς σχολείων, όπως εδώ, ο Βασίλειος, συχνά συνόδευε στις αρχαιότητες της Φαιστού και της Γόρτυνας.

ρισμό[57]. Και τούτο αναγνωρίζεται ποικιλοτρόπως και από ποικίλους τουριστικούς παράγοντες, που, συχνά πυκνά, επισκέπτονται την επισκοπή του, όπως ο Δ/ντής του υφυπουργείου τουρισμού (Ν. Λέκκας), ο Τουριστικός Σύνδεσμος Αθηνών, ο Όμιλος Φυσιολατρών Θεσσαλονίκης, ο Δ/ντής της τουριστικής Αστυνομίας, ο οποίος ανάμεσα στα άλλα αναγνωρίζει *«το σπάνιο ενδιαφέρον του επισκόπου διά τας αρχαιότητας και τον τουρισμόν...»*.

Χαρακτηριστική στην ομάδα αυτήν είναι και η προσέλευση σχολείων και πανεπιστημιακών σχολών στην Επισκοπή Αρκαδίας (εικ. 13,14,15), όπως για παράδειγμα:

1. Το Γυμνάσιο Αρρένων Ηρακλείου <4-5-32>,
2. « « Πόμπιας (8-6-32),
3. Η Στ΄ τάξη της Ιερατικής Σχολής Κρήτης,
4. Η Εμπορική Σχολή Ηρακλείου,
5. Το Γυμνάσιο Θηλέων Ηρακλείου<12-6-33>,
6. Το Γυμνάσιο Θηλέων Χανίων <4-6-34>,
7. « « Καστελίου Πεδιάδος <20-5-35>,
8. Η Μέση Τεχνική Σχολή Ρεθύμνης <20-5-35>,
9. 4ο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης <30-5-38>,
10. Γυμνάσιο Αμαρουσίου <30-6-38>,
11. « « Θηλέων Ρεθύμνου <3-6-38>[58],

57 Να σημειωθεί ότι ο Βασίλειος το μοναδικό ακίνητο που βρέθηκε μετά το θάνατό του στο όνομά του -το οίκημα της επισκοπής Αρκαδίας στους Αγίους Δέκα- το δώρισε, πεθαίνοντας, στην υπηρεσία τουρισμού της περιοχής του.

58 Ανάμεσα στους μαθητές των Γυμνασίων της Κρήτης, συναντάμε, συχνά, ονόματα γνωστών μας, σήμερα, προσωπικοτήτων της Μεγαλονήσου.

Εικ. 14. Το Διδασκαλικό Συνέδριο Γόρτυνος Κρήτης στη Γεωργική Σχολή Μεσσαράς.

12. Γυμνάσιο θηλέων Χανίων <6-6-38>,
13. Το Διδασκαλείο Ηρακλείου,
14. Η Παιδαγωγική Ακαδημία Ηρακλείου,
15. Η Βαρβάκειος Πρότυπος Σχολή,
16. Το Γυμνάσιο Ιεράπετρας,
17. Η Οικοκυρική Σχολή Ηρακλείου,
18. Οι δημοδιδάσκαλοι Μεραμβέλου,
19. Η Θεολογική Σχολή Αθηνών,
20. Σώματα Ελλήνων Οδηγών και Προσκόπων κτλ.

IV. Παραρτηματικά και σε εντελώς ξεχωριστή θέση -δύο σελίδες μετά την τελευταία εγγραφή- και ημερομηνία του "Βιβλίου Επισκεπτών", παρακολουθούμε, όπως έχουμε ήδη προεξαγγείλει, σημαντικότατη εγγραφή του διακεκριμένου Κρητολόγου και Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών αείμνηστου *Ν. Β. Τωμαδάκη* (1907-1993)[59], που αναφέρεται στην πολυσχιδή του Βασιλείου δράση στην Αθήνα, «*εν ημέραις θλίψεως και πόνου*», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, κατά την εκεί εξορία του από τους Γερμανούς (Μαρτ. 1942- Φεβρ. 1945)[60].

59 Και από τη θέση αυτή επιθυμώ θερμά να ευχαριστήσω την κ. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, για τη βοήθεια που μου παρέσχε όσον αφορά στην επιβεβαίωση του γνησίου της υπογραφής του Νικολάου Τωμαδάκη.

60 Πραγματικά, ο Νικ. Τωμαδάκης από το κατοχικό έτος 1943 έως και το 1945 φέρεται ότι εργαζόταν στην Αθήνα, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, σχετικό λήμμα). Στο διάστημα αυτό, υποθέτω, θα πραγματοποιήθηκε η συνάντησή του με τον εξόριστο Μητροπολίτη Βασίλειο Μαρκάκη. Ο χαρακτηρισμός, εξάλλου, του χρόνου συνάντησης από τον Τωμαδάκη με τη φράση «εν ημέραις θλίψεως και πόνου» το επιβεβαιώνει αυτό. Το καλοκαίρι του 1945, ο Τωμαδάκης επιστρέφει και πάλι στα Χανιά, στο Ιστορικό Αρχείο της Κρήτης, όπου εργαζόταν από το 1930 (ενώ κατά τα χρόνια 1933-1947 διετέλεσε και Διευθυντής του). Τότε, λοιπόν, και αμέσως μετά την επιστροφή του από την Αθήνα -όπως αυτό γίνεται φανερό από την εγγραφή του στο βιβλίο επισκεπτών (19 Φεβρουαρίου 1946)- ενθουσιασμένος, προφανώς, από την εκεί γνωριμία του με τον αγωνιστή Μητροπολίτη, τον επισκέπτεται στη Μητρόπολή του -στην οποία ο Βασίλειος είχε ήδη επανακάμψει από τις 12 Φεβρ. 1945- και κάνει τη βαρυσήμαντη εγγραφή για την οποία ο λόγος.

Εικ. 15. Ο Βασίλειος υποδέχεται στην Επισκοπή του τον Ηγεμόνα, Ύπατο Αρμοστή Κρήτης, Γεώργιο. Δεξιά ο πρωτακόλουθος του ιερέας, επίτης Βασίλειος Μαρκάκης, από Κεραμέ Ρεθύμνης, πατέρας της κ. Πολ. Λιοπράκη-Μαρκάκη, η οποία ευγενώς μας παραχώρησε όλη τη σειρά των φωτογραφιών που δημοσιεύουμε στην παρούσα μελέτη μας.

Η εγγραφή βρίσκεται στη σελ. 263 του "Βιβλίου" και είναι γραμμένη με μαύρου χρώματος υγρά μελάνη, φέρει ως τόπο εγγραφής την πόλη του Ηρακλείου[61], και ημερομηνία 19 Φεβρουαρίου 1946, δηλαδή όταν πια ο Βασίλειος ήταν Μητροπολίτης Κρήτης και είχε επιστρέψει και πάλι στη Μητρόπολή του στο Ηράκλειο από την εξορία του στην Αθήνα (εικ.16). Με την ευκαιρία, να υπενθυμίσουμε ότι ο Βασίλειος άφησε την Επισκοπή του στους Αγίους Δέκα στα τέλη του έτους 1940 και στις αρχές του επόμενου έτους (1941) ανέλαβε τη Μητρόπολη Κρήτης μέχρι το 1950 που "κοιμήθηκε". Η εξορία του στην Αθήνα έγινε στις 26-3-42 και η επιστροφή του στο Ηράκλειο στις 12-2-45, όταν πια οι Γερμανοί είχαν φύγει από την Ελλάδα. Άρα, η εγγραφή του Νικολ. Τωμαδάκη σημειώθηκε επτά μόλις ημέρες μετά την επιστροφή του Βασιλείου στη Μητρόπολή του από την εξορία, και πρόκειται για τη μοναδική εγγραφή του βιβλίου, που αναφέρεται στην περίοδο που ο Μαρκάκης ήταν Μητροπολίτης Κρήτης.

Δεν πιστεύουμε, πάντως, ο Βασίλειος, και ως Μητροπολίτης Κρήτης, να κρατούσε παρόμοιο "Βιβλίο Επισκεπτών" και το οποίο, στη συνέχεια, να χάθηκε. Και αυτό γιατί η Μητρόπολη Κρήτης δε θα μπορούσε ποτέ να προσελκύει τον κόσμο που προσέλκυε η επαρχιακή και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από γεωργική και αρχαιολογική άποψη πρώην επισκοπή του στους Αγίους Δέκα. Για το λόγο αυτό, ο Νικόλ. Τωμαδάκης καταφεύγει, προκειμένου να καταγράψει την εξαιρετικά σπουδαία μαρτυρία του για την αντιστασιακή δράση του Βασιλείου κατά τη γερμανική κατοχή, στο συγκεκριμένο παλιό "Βιβλίο Επισκεπτών" της επισκοπής Αρκαδίας, που με την

61 Ενώ όλες οι προηγούμενες εγγραφές στο "Βιβλίο Επισκεπτών" ως τόπο έγγραφής έχουν τους Αγίους Δέκα της Μεσαράς Ηρακλείου, όπου και η έδρα της Μητροπόλεως Αρκαδίας, την οποία για τριάντα οχτώ ολόκληρα χρόνια θεοφιλώς διαποίμανε ο Βασίλειος (1902-1941).

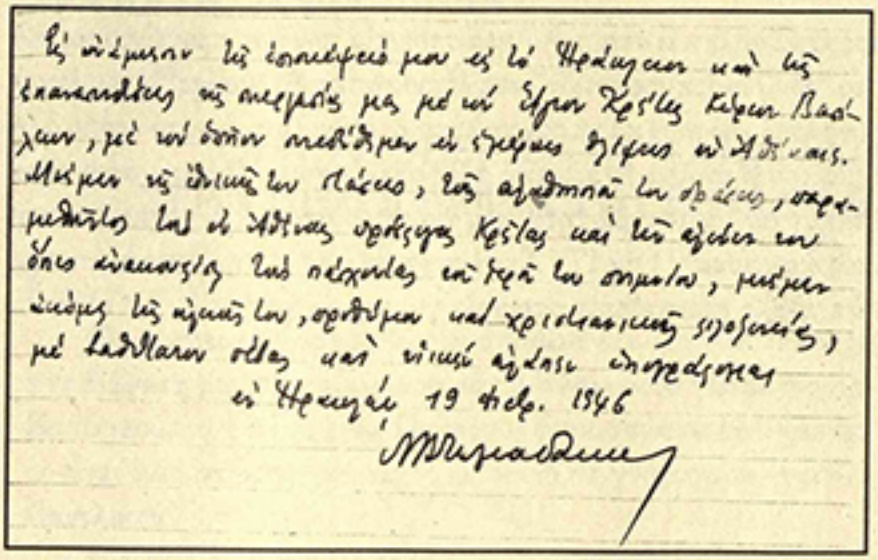

Εικ. 16. Η εγγραφή στο «Βιβλίο Επισκεπτών» του Ν. Τωμαδάκη.

εργασία μας αυτήν παρουσιάζουμε. Για τη σπουδαιότητά της και επειδή συμπληρώνει και επιβεβαιώνει -με μια έγκυρη προσωπική μαρτυρία- όσα έχουμε ήδη καταγράψει για την αντιστασιακή δράση του Βασιλείου στη βιογραφία μας για τον άνδρα, μεταγράφουμε αμέσως παρακάτω, όπως έχει στο "Βιβλίο Επισκεπτών", τη συγκεκριμένη μαρτυρία του αείμνηστου Νικολάου Τωμαδάκη:

«Εις ανάμνησιν της επισκέψεώς μου εις το Ηράκλειον και της επανασυνδέσεως της συνεργασίας μας με τον Άγιον Κρήτης Κύριον Βασίλειον, με τον οποίον συνεδέθημεν εν ημέραις θλίψεως εν Αθήναις. Μνήμων της εθνικής του στάσεως, της αγαθοποιού του δράσεως, παραμυθούντος τους εν Αθήναις πρόσφυγας Κρήτας και των αγώνων του όπως ανακουφίση τους πάσχοντας του ιερού του ποιμνίου, μνήμων ακόμη της ευγενούς του, προθύμου και χριστιανικής φιλοξενείας (sic), με βαθύτατον σέβας και υιικήν αγάπην υπογράφομαι.

Εν Ηρακλείω 19 Φεβρ. 1946»

(Τίθεται υπογραφή)

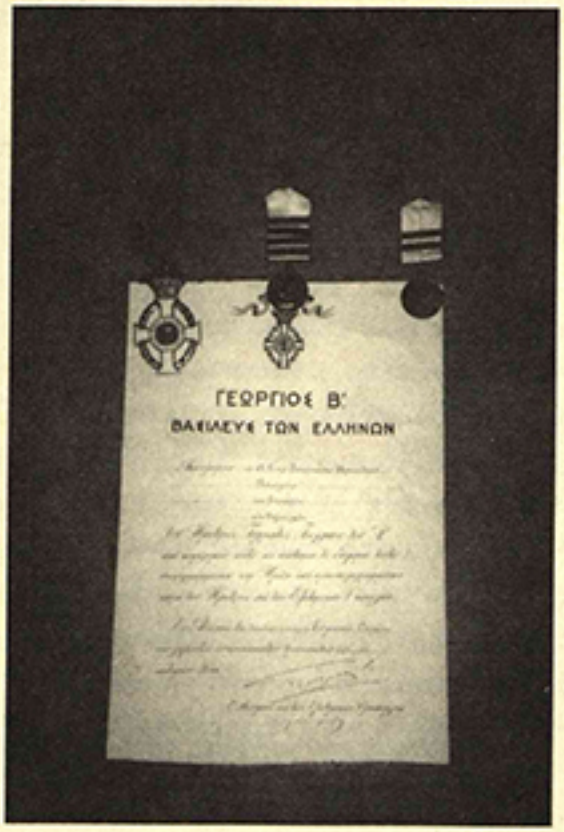

Εικ. 17. Τα παράσημα του Μητροπολίτη Κρήτης Βασιλείου Μαρκάκη, που, μαζί με μια πλήρη αρχιερατική στολή του, φυλάσσονται στο Μουσείο της Ι. Μονής Πρέβελη, στο Ρέθυμνο (Ευχαριστώ την Ι. Μ. Πρέβελη για την άδεια φωτογράφισής των).

Εν κατακλείδι, επιθυμούμε και πάλι να επαναλάβουμε ότι, για μας, η αξία της παρούσας συγγραφής έγκειται, κυρίως, όχι τόσο στα προσφερόμενα νέα στοιχεία και στο πλούσιο και άγνωστο μέχρι σήμερα φωτογραφικό υλικό που δημοσιεύουμε, όσο στο κύρος και το μέγεθος των

προσωπικοτήτων που παρουσιάζουμε και στα πολύτιμα στοιχεία που μας προτείνουν οι σύντομες αναγραφές τους στο "Βιβλίο Επισκεπτών" της Επισκοπής Αρκαδίας[62], που έρχονται να επιβεβαιώσουν και να επικυρώσουν κατά τον καλύτερο, ασφαλώς, δυνατό τρόπο όλα όσα στη βιογραφία μας[63] για τον Βασίλειο Μαρκάκη αναφέρουμε γύρω από το χαρακτήρα και την πολύπλευρη και πολυσχιδή δραστηριότητά του, για την οποία και δέχτηκε από την πολιτεία αρκετές τιμητικές διακρίσεις[64] (εικ.17). Στην εργασία μας αυτήν παραπέμπουμε τον αναγνώστη μας που θα ήθελε περισσότερα στοιχεία για τον άνδρα.

62 Μερικές από τις οποίες, για το ειδικότερο ενδιαφέρον τους, τις μεταγράψαμε στις σελίδες της παρούσας εργασίας μας.

63 Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, «Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950), Ο αντιστασιακός και φιλάνθρωπος Μητροπολίτης Κρήτης», *Ελλωτία* 8, 1999, 193-216. Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η βιογραφία μας αυτή αποτελεί την πρώτη μέχρι σήμερα αυτοτελή και κατά το δυνατόν πλήρη βιογραφική απεικόνιση του άνδρα.

64 Όπως ο "Χρυσός Σταυρός των Ταξιαρχών του Τάγματος Γεωργίου του Α΄, που του απονεμήθηκε από το Βασιλιά Γεώργιο το Β΄, και, κυρίως, τα παράσημα του ελληνοτουρκικού και ελληνοβουλγαρικού πολέμου του 1912-13 (βλ. *στο ίδιο*, 214-215).

ΣΤΑΜΑΤΗΣ Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ*

Κυρίες και κύριοι,

Θα πρέπει κατ' αρχάς να σας δηλώσω ότι, εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου που έχω στη διάθεσή μου, προτίθεμαι να σας μιλήσω μόνο για το πιο πρόσφατο βιβλίο του Βασίλη Βασιλικού, το *Εσύ κι εγώ*. Ωστόσο οι διαπιστώσεις μου για τις αντιθέσεις στο βιβλίο αυτό είναι διαπιστώσεις που ισχύουν - κατά τη γνώμη μου - για όλο το πεζογραφικό έργο του Βασιλικού.

Επίσης, θα σας παρακαλέσω να μου επιτρέψετε να κάνω μια εισαγωγική παρέκβαση, η οποία αποτελείται από δύο σύντομες μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Πρώτα, ότι για μεθοδολογικούς λόγους θα διακρίνω, δηλαδή θα εξετάσω χωριστά, το περιεχόμενο από τη μορφή, ενώ όλοι γνωρίζουμε ότι στη λογοτεχνία περιεχόμενο και μορφή είναι ενωμένα και αδιαχώριστα. Και δεύτερο, ότι θα επισημάνω ότι στη λογοτεχνία η μορφή είναι περιεχόμενο, δηλαδή έχει νόημα. Και αυτό το δεύτερο αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν μιλάμε για την πεζογραφία του Βασίλη Βασιλικού, ενός συγγραφέα ο οποίος και δημοσιογραφεί και ισχυρίζεται ότι ενδιαφέρεται για τις μεγάλες μάζες αναγνωστών και επιπλέον χρησιμοποιεί τον προφορικό και το λαϊκό λόγο εκτενώς στα πεζογραφήματά του. Θα φέρω ένα ακραίο παράδειγμα για να δείξω τι εννοώ με τη φράση «η μορφή στη λογοτεχνία είναι περιεχόμενο». Υποθέσετε πως ένα του κείμενο ο Βασιλικός το δημοσιεύει σε μια εφημερίδα και έπειτα το ενσωματώνει σε ένα του πεζογράφημα. Ο αναγνώστης της εφημερίδας διαβάζει τις λέξεις του άρθρου ενδιαφερόμενος αποκλειστικά για το τι λέει το άρθρο, ποιο είναι το μήνυμα του άρθρου. Ο αναγνώστης του πεζογραφήματος θα βρει το άρθρο ενσωματωμένο μέσα σε μια πλασματική ιστορία, με χαρακτήρες και πλοκή, και αυτά τα ευρύτερα συμφραζόμενα επηρεάζουν το νόημα του ενσωματωμένου κειμένου· επιπλέον, ο αναγνώστης του πεζογραφήματος προσέχει και το πώς είναι γραμμένο το κείμενο, την τέχνη της αφήγησης και το ύφος. Και η προσοχή στην οργάνωση του λόγου και η γνώση του πλασματικού τής υπόθεσης αποδίδουν στο κείμενο το «ψεύδος του αισθητικού αντικειμένου»: η αισθητική επεξεργασία είναι η απόδειξη μιας απομάκρυνσης από την πραγματική εμπειρία που περιγράφεται· στον πραγματικό κόσμο μας ούτε τα γεγονότα ούτε τα πρόσωπα ορίζονται από κα-

---

* Ομιλία στο ενετικό λιμάνι Χανίων (29.7.2000), στο πλαίσιο της 4ης Έκθεσης Βιβλίου που οργάνωσαν ο Δήμος Χανίων, οι Βιβλιοθήκες του Δήμου και ο Σύλλογος Βιβλιοπωλών Χανίων.

τηγορίες αρχής, μέσης και τέλους, ούτε οι εμπειρίες συσχετίζονται μεταξύ τους (όπως στο λογοτέχνημα) αλλά είναι τυχαίες, ούτε οι άνθρωποι μιλάνε όπως μιλάνε στους διαλόγους ενός πεζογραφήματος, ούτε, όταν κάποιος μας λέει μια ιστορία, μιλάει με τέτοια συνοχή και ευφράδεια όπως στο πεζογράφημα.

Θα προσπαθήσω τώρα να συνδέσω αυτή την εισαγωγική παρέκβαση με το θέμα μου, που είναι οι αντιθέσεις στο *Εσύ κι εγώ*. Στο βιβλίο αυτό, το οποίο έχει υπότιτλο *Ερωτικοί διάλογοι*, οι δύο διαλεγόμενοι εραστές είναι ο αφηγητής, ένας συγγραφέας (ο Βασιλικός αν θέλετε) και η γραφομηχανή του. Ο αφηγητής - στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου - διηγείται στη διψασμένη να τον ακούει συντρόφισσά του τις ερωτικές του περιπέτειες (συνευρέσεις με 15 τουλάχιστον γυναίκες και αναφορά σε κάμποσες άλλες). Όμως διάσπαρτα στοιχεία υπονομεύουν την αλήθεια των λεγομένων τού αφηγητή και τα μετατρέπουν σε πιθανές ερωτικές φαντασιώσεις: το πρώτο μέρος (ερωτικές ιστορίες 1-9) εισάγεται με ένα πρόλογο - αποστροφή του συγγραφέα προς την ερωμένη-γραφομηχανή, αλλά το δεύτερο μέρος (ερωτικές ιστορίες 10-14) και το τρίτο (ερωτική ιστορία 15) εισάγονται με ένα περίεργο σύντομο τμήμα που φέρει τον τίτλο «Οδηγίες προς τους ναυτιλομένους». Οι οδηγίες αυτές μοιάζουν περισσότερο σαν σημειώσεις του συγγραφέα προς τον εαυτό του παρά οδηγίες προς τους αναγνώστες στο πώς να διαβάσουν το βιβλίο· οι αριθμημένες αυτές σημειώσεις είναι άσχετες μεταξύ τους και, κατά το μέγιστο μέρος τους, άσχετες και προς το περιεχόμενο του βιβλίου· κάποτε μοιάζουν με αποφθέγματα, κάποτε με πυρήνες αφηγήσεων, κάποτε με λογοπαίγνιο, του οποίου η σημασία παραμένει αινιγματική, δηλαδή δίχως ανάπτυξη. Ένα παράδειγμα: «Γονείς, γένη και συγγενείς, η αγία οικο-γένεια ξανά στο οικοσύστημά μας. - Κι ο κάτ-οικος, ο μέτ-οικος, ο έν-οικος, ο πάρ-οικος της οικουμένης» - όπου ο συνειρμικός συμφυρμός των λέξεων με βάση τον ήχο τους θυμίζει σουρεαλιστική γραφή. Επιπλέον, στο τρίτο και τέταρτο μέρος του *Εσύ κι εγώ* υπάρχουν ερωτικές ιστορίες που αφορούν άλλα από τον αφηγητή πρόσωπα, αλλά που ως ιστορίες είναι παρόμοιες με αυτές του αφηγητή. Και εάν η ομοιότητα των άλλων ερωτικών ιστοριών που υπονομεύει την πιστότητα των λεγομένων του αφηγητή λειτουργεί στο επίπεδο του περιεχομένου, οι στρατηγικά τοποθετημένες και με άλλα τυπογραφικά στοιχεία τυπωμένες «Οδηγίες προς τους ναυτιλομένους» λειτουργούν στο επίπεδο της μορφής, υπονομεύουν μια αφήγηση που παρουσιάζεται ως προφορικός λόγος - εξομολόγηση του αφηγητή και την μετατρέπουν σε λογοτεχνική «μίμηση» προφορικού λόγου.

Αλλά και οι δύο κύριοι χαρακτήρες, ο συγγραφέας-αφηγητής και η ερωμένη-γραφομηχανή, προικίζονται με αντιθετικές ποιότητες, έτσι που υπονομεύεται η αληθοφάνειά τους ως πλασματικών προσώπων. Η ερωμένη-γραφομηχανή σε άλλα σημεία του κειμένου παρουσιάζεται ως διψασμένη να ακούσει ωμές σεξουαλικές δραστηριότητες του αφηγητή, και σε άλλα σημεία προτρέπει αντίθετα τον αφηγητή να δείξει τον «ποιητικό» εαυτό του και να μην της μιλά «για την αποχέτευση» Ο συγγραφέας-αφηγητής κάποτε δια-

μαρτύρεται για την επιμονή της μηχανής να θέλει το «ψητό» μόνο και αναπτύσσει το πόσο σημαντικά ήταν τα μάτια ή το άρωμα μιας γυναίκας στην ερωτική τους σχέση, ή διαμαρτύρεται, γιατί η μηχανή δεν θέλει να ακούει για τις ανθρώπινες σχέσεις παρά μόνο για το σεξ, αλλά και κάποτε κατηγορεί τη μηχανή για «ρομαντική».

Η αντιθετική αυτή τακτική υπάρχει διάχυτη σε όλο το βιβλίο: απέναντι στην εντόνως χυδαία γλώσσα που αφορά τα απόκρυφα του σώματος και την πράξη της συνουσίας τίθενται λυρικά τμήματα για την αγάπη και τον έρωτα· απέναντι στην απομίμηση προφορικού λόγου αναφέρονται τα ονόματα συγγραφέων (Βίκτωρας Ουγκώ, Έλιο Βιττορίνι, Μαρσέλ Προυστ) και στίχοι από ποιήματα (είτε ατόφιοι με άλλα τυπογραφικά στοιχεία είτε παραλλαγμένοι, ενσωματωμένοι στην αφήγηση)· απέναντι στα λαϊκά τραγούδια της Άντζελας τίθεται η όπερα *Δημοφών* του Κερουμπίνι· κ.τ.λ. Και για να κάνω μια στιγμιαία σύγκριση με άλλα βιβλία του Βασιλικού, θυμηθείτε τις εναλλαγές τριτοπρόσωπων αφενός (όπου ο συγγραφέας-Βασιλικός μας περιγράφει και εξηγεί τα πάντα) και αφετέρου πρωτοπρόσωπων αφηγήσεων (μονολόγων, εξομολογήσεων, ημερολογιακών καταγραφών των χαρακτήρων) ή την παράθεση διαφορετικών ιστοριών με διαφορετικούς χαρακτήρες - συγγραφικές στρατηγικές, τις οποίες ο Βασιλικός επιτονίζει χρησιμοποιώντας διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία.

Όπως σας είπα στην αρχή, έχω περιοριστεί στο τελευταίο βιβλίο του Βασιλικού, το *Εσύ κι εγώ*. Ο τίτλος είναι παρμένος από ένα ερωτικό μυθιστόρημα ενός ξεχασμένου σήμερα Γάλλου συγγραφέα, του Πωλ Ζεραλντύ. Και το βιβλίο είναι ξαναγράψιμο του μεγαλύτερου τμήματος ενός άλλου βιβλίου του Βασιλικού, *Η Άσπρη αρκούδα*, που είχε υπότιτλο *Μυθιστόρημα*. Σας τα αναφέρω αυτά για να δείξω το πόσο διανοούμενος και συνειδητός συγγραφέας είναι ο Βασίλης Βασιλικός. Και για να επισημάνω, τέλος, ότι η στρατηγική των αντιθέσεων στο έργο του, η οποία παρουσιάζεται ως στρατηγική ζωής (/είμαι και ο αφηγητής και η γραφομηχανή, και ο χυδαίος και ο ρομαντικός, και ο σκληρός και ο τρυφερός, ο ακροατής και της λαϊκής μουσικής και της όπερας/), είναι στην ουσία μια στρατηγική γραφής, όπου η ουσιώδης αντίθεση είναι μεταξύ του προφορικού λόγου (που πλαστά παρουσιάζεται ως η ίδια η εμπειρική πραγματικότητα) και του γραπτού λόγου (που είναι το ίδιο το εκάστοτε κείμενο). Αυτή η θεμελιώδης αντίθεση διέπει το σύνολο του πεζογραφικού έργου του Βασιλικού. Και αυτό - νομίζω - έχω προσπαθήσει κυρίως να περιγράψω στη σύντομη ομιλία μου: όταν τον διαβάζουμε, πρέπει να προσέχουμε σε όλες αυτές τις συγγραφικές του τεχνικές, εάν θέλουμε να καταλάβουμε πώς ακριβώς προσπαθεί να μας περάσει το μήνυμα για το πρόβλημα της συνειδητοποίησης της πραγματικότητας από το νου του ανθρώπου, για το πρόβλημα της περιγραφής με λόγο της πραγματικής εμπειρίας, για την πολυμορφία, τέλος, την πολυπλοκότητα και το αντιφατικό τής ανθρώπινης κατάστασης.

Σας ευχαριστώ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΠΑΝΟΥΔΑΚΗ-ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ

ΤΟ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΠΡΙΠΑΚΗ

Πασχίζοντας να βρω τις κατάλληλες λέξεις για να φιλοτεχνήσω ρραστικά το πορτρέτο της Μαρίας, διαπίστωσα ότι μου ήταν αδύνατον να χρησιμοποιήσω χρόνο παρελθόντα. Έτσι αποφάσισα να γράψω σε χρόνο ενεστώτα - χρόνο που κατ' εξοχήν προτιμά άλλωστε και η ίδια η Μαρία προκειμένου να μιλήσει για ποίηση, για αλήθεια, για ζωή, για έννοιες δηλαδή διαχρονικές, για κατακτήσεις της μνήμης της ανθρωπότητας που θα υπάρχουν όσο θα υπάρχουν άνθρωποι σκεπτόμενοι.

Μια κατάκτηση της μνήμης είναι τώρα και η Μαρία, αφού φρόντισε η παρουσία της στη ζωή να αφήσει έντονα τα ίχνη της, τόσο με το διδακτικό και λογοτεχνικό της έργο όσο και με την ανθρώπινη υπόστασή της.

«Σε χρόνο ενεστώτα» και η Μαρία τώρα έχει όλο το χρόνο να βρίσκει τις κατάλληλες λέξεις που «σαν μαγικές ρόδες ποδηλάτου θα την κυλούν ανάμεσα στις ακτίνες τους»[1] και θα τη βοηθούν να συνομιλεί με την Ιστορία.

Είναι δύσκολο να βρεθούν οι λέξεις που θα συνθέσουν με ακρίβεια και αμερόληπτη διάθεση την προσωπικότητα και το έργο της, αφού η όποια προσπάθεια σύνθεσης ενός αληθινού και αντικειμενικού πορτρέτου προσκρούει στην προκειμένη περίπτωση στις αναμνήσεις της μαγείας των εφηβικών και νεανικών μας χρόνων και υποσκάπτεται από τους ήχους της πρώτης ποίησης της ζωής μας.

Η εφηβική μου ζωή, δηλαδή ό,τι πιο αγνό, ό,τι πιο πολύτιμο έχει να νοσταλγήσει ο άνθρωπος, είναι αξεχώριστα δεμένη με τη μορφή της Μαρίας. Ένα λυγερόκορμο κορίτσι με μπλε ποδιά και μια γαλάζια μπαντάνα στα ατίθασα καστανόχρυσα σγουρά μαλλιά, με πράσινα μάτια. Ένα κορίτσι που φορούσε ένα μόνιμο χαμόγελο αισιοδοξίας στα χείλη. Μια αγαπημένη συμμαθήτρια και μετέπειτα συνάδελφος. Μια πολύτιμη συνεργάτιδα σε διάφορες πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις.

Πόσο εύκολο είναι να αντικειμενικοποιήσει κανείς τα ατομικά του βιώματα και να συνθέσει μέσ' απ' αυτά το πορτρέτο μιας φίλης με τρόπο που να τη δικαιώνει και να την ολοκληρώνει ως άνθρωπο;

Πώς είναι δυνατόν βιωμένα από την υποφαινόμενη περιστατικά σημαδεμένα από τη νο-

---

1. Μ. Πριπάκη, *Το ανάλγητον της επιθυμίας*, 64.

σταλγία της νεότητας να αποτελέσουν βιογραφικές σελίδες;

Το όποιο εγχείρημα κάτω απ' αυτές τις προϋποθέσεις είναι καταδικασμένο να αποτύχει αφού είναι a priori άκρως υποκειμενικό.

Όμως είναι ένα χρέος στη μνήμη της να καταβληθεί η προσπάθεια, όσο και αν είναι επίπονη και επίμοχθη. Ο λόγος είναι ο μόνος που μπορεί να αποδώσει τον προσήκοντα φόρο τιμής και να προχωρήσει σε μια γενική αποτίμηση της προσφοράς και του έργου της.

Άλλωστε ο λόγος, οι λέξεις πάντα μάγευαν τη Μαρία. Πολύ περισσότερο όταν αυτές οι λέξεις είναι παρμένες από το έργο που η ίδια πρόλαβε να αφήσει. Γράφει χαρακτηριστικά για τη μαγεία του λόγου:

> Τι τρύπα αχανής θα 'ταν το σύμπαν,
> δίχως το λόγο
> να το φωτίζει και να το κοσμεί,
> να το περι-ορίζει:
> με τον ήλιο και τ' αστέρια,
> τα βουνά και τα χρώματα,
> τ' ανοιχτό παράθυρο
> προς το μέρος της θάλασσας
> να φυσάει ο έρωτας,
> να 'ρχονται και να φεύγουν οι άλλοι
> πάντα πετώντας
> πάντα ενωμένοι με τα νήματα των λέξεων.
> Στην παρουσία και την απουσία,
> το μίσος και το θάνατο.
> Το ίδιο.
> Ένα όλον.
> Όσο, τουλάχιστον, είμαστε άνθρωποι
> και κρατάνε τα μάγια του λόγου[2].

Θα επιχειρήσω μια περιήγηση στη σύντομη ζωή της βασισμένη στη δική της παλέτα λέξεων, καταγράφοντας τις δικές της απόψεις, όπως αυτές ξεπηδούν από τις γραμμές του έργου της. Μόνο έτσι θα εξοβελιστεί το όποιο υποκειμενικό στοιχείο και η όποια υποσυνείδητη διάθεσή μου να μεροληπτήσω υπέρ της. Μόνο έτσι η παρουσίαση αυτή έχει πιθανότητες να ενώσει κατά τρόπο αυθεντικό τους κρίκους της αλυσίδας της ζωής της.

«Στη φίλη των εφηβικών μου χρόνων», διαβάζω μια ιδιόχειρη αφιέρωση στο μαθητικό μου λεύκωμα συνοδευόμενη από τη φωτογραφία της.

---

2. *Στο ίδιο*, 62.

Με αυτή τη Μαρία λοιπόν της εφηβείας θα αρχίσω κι εγώ με τη σειρά μου. Τη Μαρία που αναγνωρίζω να ξεπροβάλλει ολοζώντανη πίσω από τα προσωπεία των μαθητών της. Το πεζό της «Μια στιγμή στο Λύκειο» είναι για μένα ένα κείμενο αυτοβιογραφικό.

Πίσω από τους χαρακτήρες των μαθητών της, συχνά αναγνωρίζω τη Μαρία του διπλανού θρανίου στην τάξη του 2ου Λυκείου Θηλέων Χανίων της οδού Κοραή. Δεν υπάρχει αυτούσια σε έναν απ' αυτούς, αλλά υπάρχουν ψήγματα του εαυτού της σε όλους ανεξαίρετα. Καθένας τους έχει κάποια στοιχεία από τη Μαρία της εποχής εκείνης. Είναι ένα προσωπείο της Μαρίας ο Γιώργος Χ. που ονειρεύεται να μπει στο πανεπιστήμιο, «να γίνει άνθρωπος, κατά που έλεγε η αγρότισσα μάνα του, εννοώντας να κατακτήσει μια ζωή που δε θα 'ταν τόσο άγρια και σκληρή, τόσο ταυτισμένη με το βράχο και την καταιγίδα, όπως η δική της» - μεταφέρω αυτολεξεί τα όσα γράφει η Μαρία. Και συνεχίζει: «Έτσι διάβαζε πολύ ο Γιώργος, ξεπερνώντας πολλές φορές τα όρια του εαυτού του, για να φέρει στο φως τ' όνειρό του και τ' όνειρο της μάνας του. Κι αλήθεια, ο Γιώργος είχε την τύχη να 'χει μια μάνα πολύτιμη κι ατόφια σαν χρυσάφι... που άλλη έγνοια δεν είχε από την ανάσταση της γης και των παιδιών της... Όμως με ποιους όρους και με ποια λογική θα συναγωνιζόταν ο Γιώργος στις γενικές εξετάσεις το συνομήλικό του της πόλης ή της μεγαλούπολης, που, κατά σύμπτωση και μόνο, ξεκίνησε από ένα σπίτι που του έμαθε την ελληνική γλώσσα με χιλιάδες λέξεις, φοίτησε σε σωστό δημοτικό, είχε πολλές ευκαιρίες διαλόγου και προβληματισμού, είχε ιδιαίτερα μαθήματα και φροντιστήρια από το νηπιαγωγείο;».

Και η Μαρία - ένα κορίτσι της επαρχίας - όπως ο Γιώργος αντιμετώπισε αυτές τις δυσκολίες και αναγκάστηκε να φύγει από τις Καλύβες και να μένει στην πόλη, στα Χανιά, στο σπίτι του νονού της, για να τελειώσει εκεί το Λύκειο και να είναι σε θέση να συναγωνιστεί «τους μαθητές της πόλης που η ζωή τούς ευνόησε και δεν είχαν να νοιαστούν για την επιβίωση τη δική τους ή της οικογένειάς τους, που το σπίτι τους απείχε δέκα λεπτά ή έστω μισή ώρα από το σχολείο, που είχαν όλο τον καιρό δικό τους για διάβασμα»[3].

Η Μαρία κρύβεται πίσω από τη μάσκα του Στέλιου που «τίποτα δεν ήταν δυνατό να κάμψει τη θέλησή του να αγωνιστεί για ό,τι θεωρούσε σωστό... γιατί ο καθένας έχει ένα μεγάλο χρέος, μοναδικό στην αναγκαιότητά του, μέσα σε τούτο και για τούτο το πρώτο και μεγάλο καλό, που λέγεται ζωή: να σηκώσει το δικό του ξεχωριστό κύμα, όσο μπορεί ψηλότερα. Ν' ανεβάσει και να προχωρήσει μέσα στα χέρια του ένα κομμάτι της ζωής»[4].

Η Μαρία νιώθει σαν τη Θάλεια «που μέσα στη δική της αλήθεια, την εντελώς γνήσια - σε σχέση με τη συμβατική ή αλλιώς νόθα αλήθεια που ανέπνεε γύρω της-, ένιωθε κι η ίδια την ψευδαίσθηση ότι ζούσε σε κάποιο άλλο κόσμο, δίκαιο και ελεύθερο, και τούτη

3. Μ. Πριπάκη, *Μια στιγμή στο Λύκειο*, 37-38
4. *Στο ίδιο*, 40

την ψευδαίσθηση τη μετουσίωνε σε καθημερινή αντίσταση και στάση ζωής... Είχε δική της θέληση κι ακόμα περισσότερο είχε το θάρρος να την εκφράζει και να την κάνει πράξη κάθε στιγμή, γιατί ήταν ελεύθερος άνθρωπος και δεν κουραζόταν ποτέ να προσπαθεί να ξεφύγει απ' αυτή τη δυστυχία που μας κάνει να νιώθουμε καλά με τη δυστυχία των άλλων».

Η Μαρία αναρωτιέται μαζί με τη Θάλεια «ποιος μπορούσε ν' αγαπήσει αυτό το παιδί, που ο έρωτας για την αλήθεια τρεμόπαιζε στις ανήσυχες φυλλωσιές των ματιών του και κυλούσε ορμητικός μέσα στις φλέβες του με τη δική του αρχέγονη ομορφιά; Μέσα σε τούτες τις συνθήκες, το γεγονός αυτό, από μόνο του, θα σήμαινε επανάσταση στον εαυτό του και στους γύρω του, και πάντα είναι δύσκολο να είναι κανείς επαναστάτης σε μια αντιεπαναστατική εποχή, σε μια εποχή που όλα είναι αλύγιστα σκληρά εναντίον του ανθρώπου»[5].

Η Μαρία είναι που ταυτίζεται με τη Μαρία Δ., όταν αρνείται να διαχωρίσει «την ανθρώπινη οντότητα σε δύο κομμάτια δήθεν διαφορετικής υφής και ουσίας, στην ψυχή και το σώμα, και προσπαθώντας να τα διακρίνει χωριστά καταλήγει να διακρίνει κάθε φορά την αφορμή του θανάτου, αλλά ποτέ τα αίτιά του, που αντίθετα με την αφορμή παραμένουν πάντα κρυμμένα στα πιο μυστικά κύτταρα του ανθρώπου»[6]. Οι σκέψεις αυτές φαντάζουν σήμερα ανατριχιαστικά προφητικές για την ακρίβεια της επαλήθευσής τους.

Στο πρόσωπο της Έβης* Π. πάλι αναγνωρίζει εύκολα κάποιος που την ήξερε την περίοδο της εφηβείας της το γελαστό κορίτσι «που ένιωθε ισχυρή την ανάγκη να δίνει, να προσφέρει τον εαυτό της ακέραιο σε ό,τι θαύμαζε, αγαπούσε, ακόμα και μισούσε. Κι όλα αυτά, βέβαια, όχι από καμιά διάθεση που προέκυπτε από θεωρητικά δεδομένα, παρά μόνο από μια ισχυρή πίεση της ζωής που ανάβλυζε ανεξάντλητα μέσα της κι αναζητούσε τρόπους να διαρρεύσει, ν' απλωθεί, να κατακλύσει ολόκληρο το σύμπαν. Έτσι, ό,τι δεν μπορούσε να εκφράσει με την ευγλωττία του προσώπου ή, γενικότερα, του σώματός της, ό,τι δεν μπορούσε να διατυπώσει με την καθημερινή γλώσσα, τη φθαρμένη απ' τη χρήση και τη σύμβαση, το γεννούσε την κάθε στιγμή από μέσα της - ξαναδημιουργώντας το απ' την αρχή - σε στίχους ή, συνήθως, σε ζωγραφιές, με τις οποίες γέμιζε κάθε επιφάνεια που έβρισκε μπροστά της... Τίποτα δεν μπορούσες να της επιβάλεις, γιατί βαθιά μέσα της απέρριπτε κάθε μορφή βίας, κάθε είδος συμβιβασμού»[7]. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στο πρόσωπο της Έβης* Π. η Μαρία φιλοτέχνησε με τα πιο ζωηρά χρώματα των λέξεων την αυτοπροσωπογραφία της. Σ' αυτό το πρόσωπο ξαναβλέπω τη Μαρία που με περίμενε στο παρακάτω στενό για να πάρουμε μαζί το δρόμο για το σχολείο, τη συμμαθήτρια του διπλανού θρανί-

5. *Στο ίδιο*, 43.
6. *Στο ίδιο*, 49.
7. *Στο ίδιο*, 50.

* Έχει τηρηθεί η ορθογραφία του κειμένου.

ου. Θυμάμαι ξανά τις ατέλειωτες συζητήσεις μας για το σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης, τη ζωή, τον έρωτα, την επιτυχία...

Αλλά και η Καίτη Κ. έχει κάτι από την ψυχοσύνθεση της Μαρίας όταν σου ψιθυρίζει στ' αυτί: «Αν πράγματι σ' ενδιαφέρει το αύριο, σημαίνει πρώτ' απ' όλα ότι είσαι άνθρωπος του σήμερα, ότι ρουφάς όλη την ουσία και τη μελωδικότητα των στιγμών του, των μοναδικών κι ανεπανάληπτων μέσα στην αιωνιότητά τους. Σημαίνει ότι είσαι αληθινός, ότι ζεις το σήμερα άμεσα, έτσι, σαν τα μικρά παιδιά ή τα πουλιά του ουρανού, και δεν το τσαλαπατείς ούτε το στριμώχνεις στη γωνία για χάρη κάποιων νεκρών κανόνων του χθες»[8].

Τις δικές της ιδέες έχει δανείσει και στον Άρη «που δεν μπορούσε και δεν ήξερε να συμβιβαστεί με τη φρονιμάδα και την υποκρισία που κυριαρχούσαν γύρω του ως οι υπέρτατες κοινωνικές αρετές, ούτε ονειρευόταν να ενταχθεί μεγαλώνοντας στους "φιλήσυχους" πολίτες τούτης της κοινωνίας... Έτσι, όταν τον ρωτούσες τι θα 'θελε περισσότερο να πετύχει στη ζωή του, σου απαντούσε απλά: να γίνω δάσκαλος. Ίσως κιόλας, μέσα στις μοναχικές στιγμές του, τις μυστικές και αυτάρκεις, έβλεπε τον εαυτό του ανάμεσα στα μικρά παιδιά, σα μια μικρή σπίθα κι ο ίδιος, να τους δυναμώνει όλο και πιο πολύ το αστείρευτο κέφι για μάθηση, την ορμή και το θάρρος τους για την ομορφιά και τη ζωή. Ίσως και να ονειρευόταν πως εκείνος, αντίθετα με τις όποιες διαταγές και εγκύκλιες, θα αρνιόταν, στο όνομα οποιασδήποτε κόντρας, να διαστρέψει τον άνθρωπο, αυτή την ολόκληρη και πολλαπλή οντότητα, να τον εκλογικεύσει, να τον περιορίσει, σε κατάσταση γενικής πια αγκύλωσης, σε μια μόνο γωνία της ύπαρξής του»[9].

Άφησα σκόπιμα τελευταία τη Νεφέλη, μολονότι είναι η βασική ηρωίδα, για δύο λόγους: Πρώτο γιατί εκεί πλέον η μεταμφίεση της Μαρίας είναι κάτι περισσότερο από προφανής. Άλλωστε η ίδια το ομολογεί στον πρόλογο του βιβλίου της όταν γράφει: «Τούτες οι σελίδες είναι μια ακόμα προσπάθεια να προσεγγίσω τα παιδιά ενός επαρχιακού Λυκείου των Χανίων, τα τόσο ατίθασα και ελεύθερα, τα τόσο ζωντανά και ανεξάντλητα, τα τόσο ασυμβίβαστα με ό,τι νόμιζαν λάθος. Εκείνα τα παιδιά που πάνω απ' όλα με μάθανε να μετρώ το καλό και το κακό της εκπαιδευτικής πραγματικότητας μέσα απ' τα μεγάλα μάτια της Αυγής ή τους λευκούς ανέμους της Μαδάρας και ποτέ μέσα από τις αναφορές ή τις εγκύκλιες. Εκείνα τα παιδιά που τελικά όλοι κι όλοι - γονείς, δάσκαλοι, κοινωνία - καταφέραμε, προτού καν τα γνωρίσουμε, να τα περάσουμε γρήγορα στην Ιστορία: να τα κάνουμε "ώριμους" ενήλικους, να τα στεγνώσουμε, να τα ισοπεδώσουμε, να τα πλάσουμε "κατ' εικόνα και ομοίωσίν" μας»[10]. Και δεύτερο γιατί η Νεφέλη είναι η Μαρία της ωριμότητας,

8. *Στο ίδιο*, 58-59.
9. *Στο ίδιο*, 60-61.
10. *Στο ίδιο*, 7-8.

η Μαρία ως εκπαιδευτικός και συνάδελφος, η Μαρία που οι περισσότεροι λίγο-πολύ γνωρίζομε.

Πάλι η ίδια περιγράφει αυθεντικά πώς αισθάνεται ως εκπαιδευτικός: «Κι είναι δύσκολο, μα και εκρηκτικά όμορφο μέσα στην αλήθεια του, το να 'σαι - ακόμα και σ' αυτή την ανεύθυνη κοινωνική πραγματικότητα - υπεύθυνος δάσκαλος, δηλαδή πρώτ' απ' όλα να 'χεις την τόλμη να 'σαι ανάμεσα στα παιδιά αυτός ακριβώς που είσαι, δίχως τα διαδήματα ή τα παράσημα της εξουσίας, δίχως τα κίβδηλα προσωπεία του κύρους και της απόστασης, που υποκρύπτουν, συνήθως, πρόσωπα αλλοιωμένα ή τουλάχιστον πρόσωπα άμορφα στη στατικότητά τους, που δε διαθέτουν, κατά συνέπεια, εκείνο το μοναδικό κύρος της ευαισθησίας και του σεβασμού του άλλου ή, διαφορετικά, της αδιάκοπης αναζήτησης των μορφών της γνώσης και της ανθρωπιάς... Να μπορείς να μαθαίνεις στους νέους ανθρώπους όλα εκείνα τα σπουδαία και τα δύσκολα, όπως το να σφυρίζουν όμορφους σκοπούς, όταν οι άλλοι σε διατάζουν να τους κάνεις απλώς ύποπτους ρήτορες ή παπαγάλους ή, στην καλύτερη περίπτωση, περήφανους πολεμιστές... να προσλαμβάνεις μία-μία τις καθημερινές στιγμές των παιδιών, τις τόσο ατόφιες και πολύτιμες, που όλο πιο πολύ σου μαθαίνουν, αν όχι τίποτ' άλλο σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς, τουλάχιστον να ενεργείς θαρραλέα, σε κάθε περίπτωση, ως πολίτης και ως άνθρωπος, ακόμα κι αν είσαι ολομόναχος κι η δράση σου εκ των πραγμάτων είν' απελπισμένη, ακόμα κι αν διατρέχεις τον κίνδυνο να γελοιοποιηθείς στη γλώσσα των ανεύθυνων και ανυποψίαστων, ή και να περιθωριοποιηθείς στα τυφλά μάτια των ανίδεων»[11].

Η αγάπη της για τα παιδιά είναι διάχυτη στα γραπτά της. Φτάνει στα όρια της εμμονής. Χαρακτηριστικό αυτής της αγάπης είναι ένα ποίημα στην πρώτη της ποιητική συλλογή με τίτλο «Αφιερώματα» που αφιερώνει στα παιδιά. Γράφει:

Δεν ξέρω πώς να σταυρώσω
τους στίχους, πώς να μιλήσω
για τα παιδιά με τα διάπλατα μάτια
και τα ψημένα πρόσωπα,
με τα φιλιά της θάλασσας στα ματοτσίνορά τους...
Ξέρω μόνο να πω
πως τούτα τα παιδιά...
Τ' αγαπώ απλά, πολύ απλά
όπως το σήμερα και το τώρα.
Ξέρω πως τούτα τα παιδιά

11. *Στο ίδιο*, 13-14

με τα εικονίσματα του ανθρώπου στο μέτωπο
τ' αγαπώ, τ' αγαπώ
όπως τη λευτεριά και την ειρήνη.

Αυτή ήταν η Μαρία. Προοδευτική στη σκέψη, στο αίσθημα και σε κάθε κοινωνική εκδήλωση, ίσως από περίσσεια επαναστατικής ορμής, ίσως επειδή η ζωή δεν της παρουσιάστηκε εύκολη πάντα, αγωνιστική και έτοιμη να δώσει πάντα τη μάχη. Έτσι θα τη θυμόμαστε πάντα...

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΜΑΝΩΛΙΚΑΚΗΣ. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΝΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΟΜΑΧΟΥ

Με την αυγή του 20ού αιώνα το ελληνικό Έθνος εξόρμησε για την απελευθέρωση των αδελφών που δε βρέθηκαν στα όρια του ελεύθερου Κράτους των Αθηνών. Ο Μακεδονικός αγώνας στην πρώτη δεκαετία, οι βαλκανικοί πόλεμοι και ο παγκόσμιος πόλεμος στη δεύτερη δεκαετία ήταν οι απελευθερωτικές πολεμικές δραστηριότητες του νεοσυσταθέντος ελληνικού στρατού.

Ι. Μανωλακάκης

Αμέσως μετά την απόρριψη από την Τουρκία της διακοίνωσης της 13ης Οκτωβρίου 1912 των τεσσάρων χριστιανικών βαλκανικών κρατών Ελλάδας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και Βουλγαρίας, κηρύχθηκε ο πόλεμος και αμέσως άρχισαν οι εχθροπραξίες. Το διάγγελμα του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α' έμεινε στην ιστορία του Έθνους μας ως το φωτεινότερο, μετά το Εικοσιένα, κείμενο απελευθερωτικής εξόρμησης: «*Η Ελλάς πάνοπλος μετά των συμμάχων αυτής εμπνευσμένων υπό των αυτών αισθημάτων και συνδεομένων διά κοινών υποχρεώσεων, αναλαμβάνει τον ιερόν αγώνα του δικαίου και της ελευθερίας των καταδυναστευομένων λαών της ανατολής... Η Ελλάς μετά των αδελφών συμμάχων κρατών θα επιδιώξη πάση θυσία τον ιερόν αυτόν σκοπόν. Επικαλούμεθα δε την αρωγήν του Υψίστου εν τω δικαιοτάτω τούτω αγώνι του πολιτισμού.* Αθήναι 5 Οκτωβρίου 1912. Γεώργιος. Το Υπουργικόν Συμβούλιον, Ελευθέριος Βενιζέλος» (ακολουθούν τα ονόματα των Υπουργών).

Κατά την κήρυξη του πολέμου οι πολεμικές δυνάμεις των μεν Συμμάχων ήσαν 300.000 Βούλγαροι πεζοί, 5.300 ιππείς και 720 πυροβόλα, 220.000 Σέρβοι πεζοί, 3.000 ιππείς και 500 πυροβόλα, 90.000 Έλληνες πεζοί, 1.000 ιππείς και 180 πυροβόλα, 35.000 Μαυροβούνιοι πεζοί και 130 πυροβόλα, της δε Τουρκίας 340.000 πεζοί, 6.000 ιππείς και 850 πυροβόλα. Η Ελλάδα επί πλέον διέθετε ισχυρή ναυτική δύναμη με τον «Αβέρωφ», τρία παλαιά θωρηκτά, τέσσερα καινούρια αντιτορπιλικά, οκτώ παλαιότερα, το υποβρύχιο «Δελφίν», πέντε παλαιές κανονιοφόρους, πέντε μικρά τορπιλοβόλα και μερικά άλλα μικρά. Η

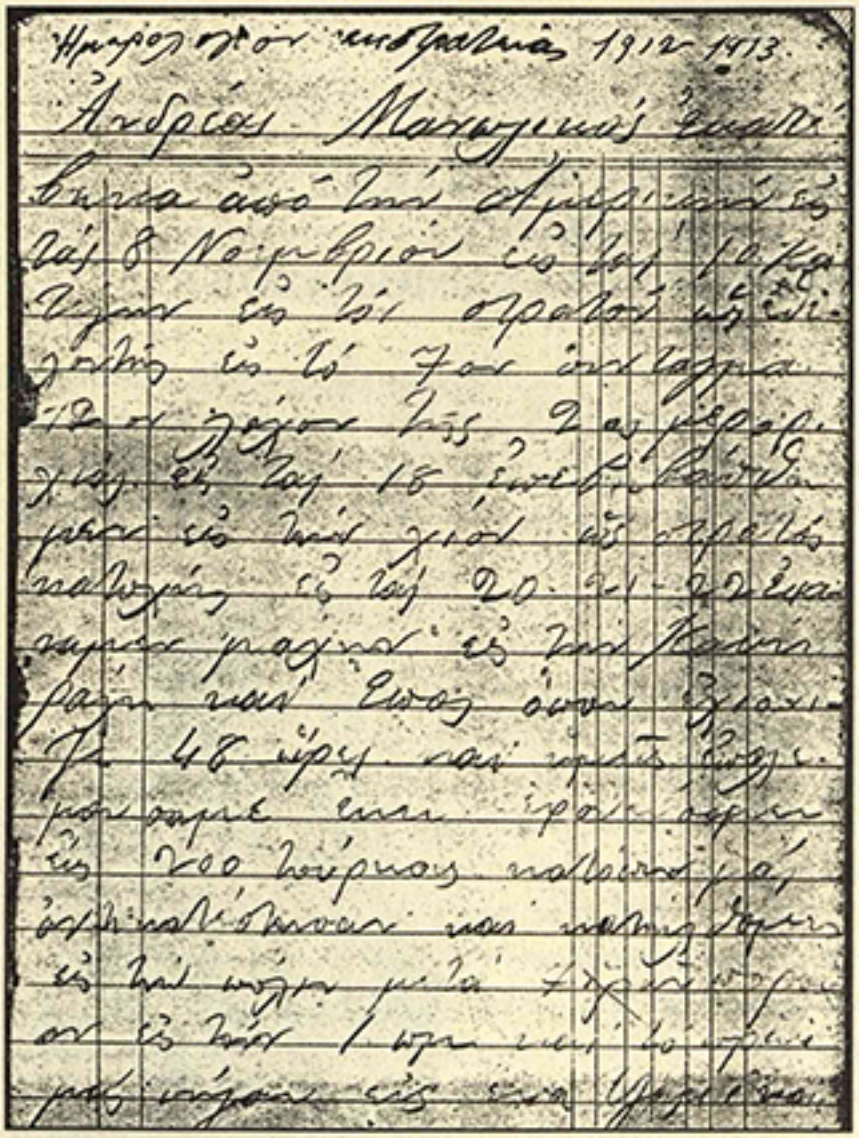

Η πρώτη σελίδα του Ημερολογίου του Ανδρέα Ι. Μανωλικάκη

δύναμη αυτή αποδείχθηκε σωτήρια για την τελική νικηφόρο έκβαση των επιχειρήσεων, επειδή εμπόδισε τη μεταφορά τουρκικών στρατευμάτων από την ασιατική ακτή προς τα μέτωπα των επιχειρήσεων. Η αυξημένη δύναμη της Ελλάδας, τόσο στη στεριά αλλά κυρίως στη θάλασσα, ανάγκασε τη Βουλγαρία, που διέθετε μεγάλο αριθμό πεζών, να δεχθεί τη σύναψη συμφωνίας με τη χώρα μας. Ο Βενιζέλος είχε ήδη αποκαταστήσει τους πρίγκηπες σε στρατιωτικές θέσεις και είχε αναθέσει στο διάδοχο Κωνσταντίνο τη γενική επιθεώρηση του στρατού, την ανώτατη δηλαδή θέση.

Στο κήρυγμα της πανστρατιάς του βασιλικού διαγγέλματος και της κυβερνητικής ομοφωνίας οι υπόχρεοι για στράτευση από το ελεύθερο ελληνικό κράτος έσπευσαν να πυκνώσουν τις τάξεις του στρατεύματος. Η Κρήτη, που στην ουσία ήταν ελεύθερη αλλά δεν ανήκε επισήμως στο ελληνικό κράτος, έστειλε στη Μακεδονία και την Ήπειρο πολλά σώματα ανταρτών και μεγάλο αριθμό πολιτοφυλάκων –τμημάτων της νεοσυσταθείσας κρητικής χωροφυλακής, εκπαιδευμένων από Ιταλούς αξιωματικούς. Πέρα όμως από τους Έλληνες της ελεύθερης Ελλάδας και της Κρήτης, οι απανταχού της Γης Έλληνες ευαισθητοποιήθηκαν και συμπαραστάθηκαν πολλαπλώς στην αγωνιζόμενη Πατρίδα. Μεγάλος αριθμός δε απ' αυτούς εγκατέλειψαν σπουδές, επάγγελμα, εμπορικές επιχειρήσεις και εθελοντικά ζήτησαν ως μαχόμενοι στρατιώτες να λάβουν μέρος στην απελευθερωτική εξόρμηση του Έθνους. Οι Κρήτες της δια-

σποράς έχοντες δοκιμάσει την πικρία της σκλαβιάς φάνηκαν προθυμότεροι για την εθελοντική αυτή κατάταξη. Ένας από τους εθελοντές της λεβέντικης εκείνης εποχής ήταν και ο *Ανδρέας Ιωάννου Μανωλικάκης*, από το χωριό Γκάλαγκάδω, σημερινό Παζινό, Ακρωτηρίου. Γεννημένος το 1889 πήγε νεαρός στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ως εργάτης, ακολουθώντας το κύμα μετανάστευσης της εποχής της νεότητάς του. Είχε παραμείνει αρκετό χρόνο στο Νέο Κόσμο και είχε αξιόλογη επιχειρηματική δραστηριότητα. Μόλις όμως πληροφορήθηκε τον ξεσηκωμό της Πατρίδας του αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα. Ως πολίτης της Κρητικής Πολιτείας, δεν είχε υποχρέωση κατάταξης, γι' αυτό κατατάχθηκε ως εθελοντής. Η μονάδα στην οποία προσκολλήθηκε ανήκε στη 2α Μεραρχία, που είχε ήδη επιφορτισθεί με την απελευθέρωση της νήσου Χίου. Μετά την απελευθέρωση του νησιού, η Μεραρχία μετακινήθηκε προς την Ήπειρο, όπου έλαβε ενεργό μέρος στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου η Μεραρχία προχώρησε προς τη Β. Ήπειρο, αναγκάσθηκε όμως να σταματήσει την προέλασή της εξαιτίας των διαμαρτυριών της Ιταλίας, η οποία δεν απέκρυβε το ενδιαφέρον της για τα αλβανικά εδάφη. Επειδή ήδη είχε κηρυχθεί ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος, η Μεραρχία μετακινήθηκε ανατολικότερα και έλαβε μέρος στη σκληρή μάχη Κιλκίς, όπου ο Ανδρέας Μανωλικάκης τραυματίσθηκε σοβαρά και απεχώρησε από το μέτωπο.

Στο παρατιθέμενο παρακάτω ημερολόγιό του ο Ανδρέας Μανωλικάκης περιγράφει με λεπτομέρειες τις κινήσεις της Μεραρχίας του και τις μάχες στις οποίες έλαβε μέρος. Ας τον παρακολουθήσομε στη γραφή του. Διατηρούνται η ορθογραφία, η στίξη, η σύνταξη και η γλώσσα του ημερολογίου. Παραλείφθηκε μόνο, για τεχνικούς λόγους, το πολυτονικό.

Ημερολόγιον εκστρατείας 1912-1913

Ανδρέας Μανωλικός

Εκατέβηκα από την Αμερική εις τας 8 Νοεμβρίου[1] *εις τας 10*[2] *κατεγάγην εις στον στρατόν ως εθελοντής εις το 7ον σύνταγμα 12ον λόχον της 2ας Μεραρχίας. Εις τα 18 επεβιβάσθημεν*[3] *εις την Χίον ως στρατός κατοχής. Εις τα 20, 21, 22 εκάναμεν μάχην εις την Κακήν Ράχην και Έπος όπου εχιόνιζε 48 ώρες και ημείς επολεμούσαμε. Εκεί εφονεύσαμεν έως 200 Τούρκους. Κατόπιν μας αντικατέστησαν και κατήλθαμεν εις την πόλιν μετά 7 ωρών πορεία εις την 1ην π.μ. και το πρωί μας πήγαν εις ένα τζαμί και εκαθίσαμε δυο ημέρας και έπειτα ήλθε διαταγή να αποσπασθούμε εις το οπίσθιον μέρος της Χίου πόλιν Βολισσού, όπου μας ζητούσε ο εκ Λάκκων Καπετάν Ευστράτιος Βολάνης προς ενίσχυ-*

1. 1912.
2. Η ώρα.
3. Εννοεί ασφαλώς ότι «απεβιβάσθημεν».

σιν[4] λοιπόν εμβήκαμε εις το πλοίον και επήγαμε το πρωί εις τα 10 π.μ.. Κατά τη νύχτα το πλοίον συνέλλαβεν κάπιο πλοίον τουρκικόν φέρων 313 Τούρκους εκ Σμύρνης τους οποίους ήθελε ν' αποβιβάσει εις την Χίον[5]. Αφού επήγαμεν εις το χωρίον μας έκαμαν μεγάλην υποδοχήν. Έφερον αρνιά και μας έκαμαν τραπέζι και μας υπεδέχθησαν πολύ. Αμέσως ελάβομεν την φρούρησιν. Την Κυριακή έστειλλαν οι Τούρκοι ένα γράμμα εις τους προκρίτους και ζητούσαν 2.000 –δυο χιλιάδες– λίρες διότι ήθελον να έλθουν να τους σφάξουν όλους. Τότε ήρχισαν να κλαίγουν γυναίκες και άντρες ημείς αμέσως επιάσαμε τους λόφους και 3 μύλους που ήτο εκεί και τους περιμέναμε αλλά δεν ήλθαν. Εις τας 5 Δεκεμβρίου το βράδυ επήγαμε 18 άντρες[6] εις το χωρίον Διευχά, δυο ώρες απέχον της Βολισσού. Επήγαμε τη νύχτα, αλλά ο οδηγός εφοβήθη και μας λέγει ότι το χωρίον ήτο σε κακό μέρος και έχομε κίνδυνο λοιπόν εμείς εγυρίσαμε εις τους λόφους οπίσω 10 λεπτά του χωρίου και επεριμέναμε να κατέβουν οι Τούρκοι, διά να τους βαρέσομε, αλλά δεν ήλθον. Το βράδυ αφού εξημέρωσε η 6η Δεκεμβρίου, του Αγίου Νικολάου εμβαίνομε εις το χωρίον και εντός ολίγου κατήλθον 8 Τούρκοι οπλισμένοι, με σκοπόν να κλέψουν ότι βρουν από το χωρίον. Τους αφήσαμε και εμβήκανε και έπειτα πάμε στου Παπά το σπίτι και βλέπομε ένα όπου είχε γεμίσει ένα σακί αμύγδαλα και του φωνάζομε τεσελίμ[7]. Τότε αυτός έκαμε να φύγει του ρίχνομε και τρώγει μία εις το πόδι και έπειτα τρέχει να βγει από το παράθυρο και του ρίχνομε και εκρεμάσθη από το παράθυρο. Έπειτα εφονεύσαμεν ένα ο οποίος έβγαινε από την εκκλησίαν και άλλος ήτο εις ένα σπίτι κι ήτο μέλι και είχε βάλει το κεφάλι του εις το πιθάρι και του ρίξαμε και του πετάξαμε τα μυαλά μέσα στο πιθάρι. Ένας αμέσως έτρεχε και του ρίξαμε έως 100 σφαίρες και έπεφτε και εσηκωνόταν και τέλος μας έφυγε. Έπειτα εγενικεύθη το πυρ απ' όλα τα σημεία ημείς επήραμε τα όπλα και εγυρίσαμε και εχαρίσαμεν του Δημάρχου και του διδασκάλου το χωρίον. Εις τας 10 Δεκεμβρίου το βράδυ είδαμε μια φωτιά εις το χωρίον Καταβάσι και μας λέγει ο καπετάνιος να πάμε όπου πυρώνονται οι Τούρκοι. Ξεκινούμε 8 παιδιά και μετα 1 1/2 ώρα είμεθα εις το χωρίον τους βλέπομε και εκάδοντο τότε τους πυροβολήσαμε από 5 μέτρα και εφονεύσαμε 12 τότε λοιπόν μας άρχισαν

---

4. Εθελοντικά σώματα Κρητών, με επικεφαλής τους παλαιούς καπετάνιους των Μακεδονικών Αγώνων είχαν λάβει ενεργό μέρος και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ανάμεσα στα σώματα αυτά ήταν και το σώμα του Ευστρατίου Βολάνη, από τους Λάκκους.

5. Οι Τούρκοι είχαν αρκετές εφεδρείες στη Συρία, Κιλικία και Αττάλεια και είχαν πρόγραμμα τη μεταφορά των εφέδρων αυτών στα μέτωπα του πολέμου. Ήταν πολύτιμη η συμβολή του ελληνικού στόλου που ματαίωσε τα σχέδια αυτά των Τούρκων. Μια τέτοια επιτυχία του ελληνικού στόλου αναγράφεται στο ημερολόγιο.

6. Από την αφήγηση αυτή φαίνεται πως οι στρατιώτες ενεργούσαν κατά μικρές ομάδες, σε συνεργασία με μικρά ανταρτικά τμήματα, μέσα στο πλαίσιο του γενικότερου σχεδίου να προστατευθεί ο τοπικός πληθυσμός από τον Τούρκο δυνάστη.

7. Παραφθορά της τουρκικής λέξης «τεσλίμ» που σημαίνει «ψηλά τα χέρια, παραδόσου».

από τα προχώματα και εφύγαμε αμέσως. Το πρωί επήγαν οι χωρικοί και εύρηκαν 12 φονευμένους και των πήραν τα όπλα και τάφεραν στο χωριό. Ημείς εγυρίσαμε κατά τις 9 η ώρα. Έτσι κάναμε πολλές μάχες. Εις τας 20 Δεκεμβρίου το βράδυ ήλθε διαταγή από το στρατηγείο να κάνομε γενική επίθεση οπότε στις 21 λίαν πρωί εσηκωθήκαμε και εφάγαμε ολίγες ελιές και ψωμί[8] και έπειτα εξεκινήσαμε και διαβαίνομε το χωρίον Κατάβασι, όπου είχον την εκκλησία ερημώσει. Λοιπόν επροχωρήσαμε προς το άνω μέρος του χωριού, όπου ήτο πεύκα και μετά μισή ώρα εβλέπαμε τα προχώματά των. Εις την αρχήν ενομίζαμε ότι είχαν φύγει, αλλά ως επλησιάζαμε ολίγον μας βάλλουν πυρά ομαδόν. Τότε κάνομε εφόπλου λόγχην και κάνομε έφοδο και τους πιάνομε τους σκοπούς. Εγώ είμουν με ένα παιδί Δημήτριο Σφακάκη από τα Πιτσίδια[9] λοιπόν αυτός έτρεχε και βλέπω ένα και τον είχε σκοπεύσει. Τότε τραβώ το περίστροφο και του φωνάζω τσελίμ και αφίνει το όπλο. Εις το ίδιο μέρος ήτο και ένας άλλος. Τότε τους συλλάβαμε και τους δυο και τους αφοπλίσαμε και έπειτα τους δένομε και τους στέλνομε κάτω. Εκεί επιάσαμε 7. Ήτο δε πολλοί, αλλά ηθέλαμε να πάρομε όλοι όπλα[10] και έτσι εκαθυστερήσαμε και ευρήκαν καιρό και έφυγαν αυτοί. Εβρήκαμε πολλά λάφυρα και το τηλέφωνο που είχαν και αμέσως το εκόψαμε. Τότε τους πήραμε κυνήγι και εφθάσαμε ένα ο οποίος ονομάζετο Μανούκος που ήτο φοβερός Τούρκος και εβαστούσε ένα μάλιγχερ και είχε φορτώσει ένα μεγάλο μουλάρι φορτωμένο από βαλίτσες των αξιωματικών και ρούχα[11]. Του φωνάζαμε, αλλά αυτός επυροβολούσε. Τότε εριξαμε και εφονεύσαμε το μουλάρι και αυτός το έβαλε πρόχωμα και επολεμούσε αλλά ετρέξαμε και τον επιάσαμε και τον πήγαμε στον καπετάνιο και του λέγει. «Προσκύνα σκυλί». Τότε του λέγει τι είναι αυτός έλεγε Χριστιάν Χριστιάν Καίσαρα Άγιο Βασίλη και τότε τον γυρίσαμε στο χωριό με τους άλλους και πήγαν γυναίκες να τους πνίξουν, διότι αυτός είχε κάμει στο χωριό τέρατα και σημεία αλλά, δεν αφίσαμε να τον φονεύσουν. Τους πήραμε κυνήγι τους Τούρκους όλην την ημέραν από βουνό ώς βουνό έως το βράδυ. Ενύκτωσε ανέβομε φωτιά και εζεσταθήκαμε εις ένα χαμηλό μέρος έως το πρωί και την αυγή ανεβήκαμε ψηλά και επυροβολούσαμε διά να ιδούμε από πού ρίχνουν, αλλά αυτοί είχαν φύγει και είχαν κατέβει εις τον Αμυθούντα όπου ήτο το Αρχηγείο. Τότε αφού είδαμε και δεν ανταπο-

8. Η λιτότητα στη διατροφή, την ένδυση και την υπόδηση χαρακτήριζε ανέκαθεν τον ελληνικό στρατό από το 1821 και εξής μέχρι και του πολέμου του 1940 και των αγώνων της Εθνικής Αντίστασης.

9. Τα Πιτσίδια βρίσκονται στη Μεσσαρά. Απ' αυτό φαίνεται πως στη μονάδα υπήρχαν και άλλοι Κρήτες, εθελοντές βέβαια, γιατί η Κρήτη δεν ανήκε στο ελεύθερο ελληνικό Κράτος, επομένως δεν ήταν δυνατόν να γίνει υποχρεωτική στράτευση.

10. Η επιθυμία των στρατιωτών να πάρουν λάφυρα όπλα δείχνει ή την έλλειψη αρκετών όπλων στο στράτευμα ή την επιθυμία των στρατιωτών και των ανταρτών να εξοπλίσουν τον πληθυσμό. Η δεύτερη υπόθεση είναι περισσότερο βέβαιη.

11. Από την επισήμανση αυτή φαίνεται πως επρόκειτο περί τακτικού τουρκικού στρατού, ενώ οι προηγούμενες συγκρούσεις γίνονταν με Τούρκους ατάκτους.

κρίνοντο ειδοποιούμαι τον Αρχηγόν και βγαίνουν επάνω, όπου εβαστούσε μίαν αρχαίαν σάλπιγκα και εβάρεσε σύναξη και τρέχωμαι όλοι επάνω τότε τηρούμαι ίσα κάτω και βλέπομαι 4 Τούρκους ο ένας εβαστούσε μίαν λευκήν σημαία και ο άλλος το έγγραφον της παραδόσεως και δυο οπλισμένοι, τότε πλησιάσαμε εμπροστά και τούς λέμε τεσελίμ και μας λέγουν τεσελίμ λαμβάνομε το έγγραφο και το διαβάζομε και έγραφε «οι Τούρκοι δεν ημπορούν να ανδέξουν εις το ελληνικόν πυρ και παραδίδονται και παρακαλούν να έλθετε να τους παραλάβεται με την υπογραφή αξιωματικού». Μηνούμαι του ανθυπολοχαγού Γαβαδή να έλθει, αλλά αυτός ηρνήθη διότι δεν είχε διαταγή να προχωρήσει από τον Άγιο Ισίδωρο και εμπρός. Τότε προχωρούμαι 21 στρατιώτες και 17 αντάρτες και τους πλησιάζομε κοντά και είχαν σταθεί είς παράταξιν 425 ώστε να τους ιδούμαι μας έκοψε το αίμα. Των λέμε πάλι τεσελίμ και αφήνουν τα όπλα κάτω και τους βάλαμε εμπροστά δύο-δύο και επροχώρησαν. Τα όπλα επήραμε πολλά τα άλλα τα δώσαμε στους χωρικούς μας έλεγαν «πού είναι το ασκέρι» διότι αυτοί νομίζοντες ότι είμαστε πολλοί των λέμε «εις την απάνω μεριά». Αφού βγήκαμε απάνω μας λέγουν «πού είναι» των λέμε «στο κάτω μέρος» τότε κατάλαβαν ότι δεν είμαστε άλλοι και μας λέγει ένας τουρκοκρητικός «βαλαΐ να το κατέχαμε δεν επαραδαινόμεθα σε τόσους λίγους» τότε των λέμε «και σεις οι τουρκοκρητικοί είστε καλοί αλλά καλλίτεροι είμεθα εμείς»[12]. Τότε λοιπόν τους πήγαμε εις την Βολισσόν και έγινε ενθουσιώδης υποδοχή[13] και θα ερίξαμε έως 5 χιλιάδες σφαίρες στον αγέρα. Τότε τους βάλαμε εις τα διάφορα σπίτια και καφενεία και εστείλαμε αγγελιοφόρο εις την Χώραν να έλθει πλοίον να μας πάρει και επερμέναμε δυο ημέρες να έλθει, αλλά αφού δεν ήλθε διετάχθημε να τους πάμε διά ξηράς. Τότε βάζομε τους αιχμαλώτους εμπρός και τους πήγαμε στη Χώρα 9 ώρας πορεία επεράσαμε από τα χωριά Κατάβασις, και Πευκί όπου ήτο το στρατόπεδο του Σιχνή του Καϊμακάμη της Χίου και κατήλθαμε εις το όρος Έπος και εφθάσαμε εις το Βροντάδο όπου ήλθον και μας υπεδέχθησαν με φωνάς και ζητωκραυγές και μας έδιναν άνθη στέφανο στον καπετάνιο[14] και μας εράντιζον με ανθόνερο. Εν μέσω ζη-

12. Είναι πραγματικά καταπληκτική και σχεδόν απίστευτη η πληροφορία αυτή, σύμφωνα με την οποία τρεις δεκάδες στρατιώτες και αντάρτες αιχμαλώτισαν ολόκληρο τουρκικό τάγμα. Από τη μνεία, επίσης, και αριθμού ανταρτών επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι κοντά στον τακτικό στρατό δρούσαν και ανταρτικά εθελοντικά σώματα. Μερικές φορές μικρά τμήματα του τακτικού στρατού, όπως συνέβη στην παρούσα περίπτωση, είχαν προσκολληθεί σε ανταρτικά σώματα και δρούσαν υπό την ηγεσία του «καπετάνιου» του σώματος.

13. Εδώ φαίνεται ο ενθουσιασμός του μέχρι πρότινος σκλαβωμένου χωτικού λαού, που πανηγύριζε με το δικό του τρόπο τη σημαντική νίκη του ελληνικού στρατού, την απελευθέρωσή του.

14. Η αναφορά στον «καπετάνιο» επιβεβαιώνει την προηγούμενη επισήμανσή μας, όπως επίσης και το γεγονός ότι δεν υπήρχε αξιωματικός του ελληνικού στρατού, για να υπογράψει το έγγραφο της παράδοσης. Στην προκειμένη περίπτωση καπετάνιος ήταν ο Ευστράτιος Βολάνης, από τους Λάκκους, ο οποίος όμως δεν είχε επίσημη ιδιότητα.

τωκραυγών εισήλθομεν εις την Χώραν της Χίου και εφώναζαν «Ζήτω ο Στρατός», «Ζήτω η κρητικόβρακα»[15]*. Είχαν φθιάξει αψίδες, με διαφόρους επιγραφάς και διήλθομεν από κάτω τους πήγαμε εις το βαπόρι και τους γράψαμε και έπειτα εφύγαμε και επήγαμε εις τον λόχον, αλλά την άλλην ημέραν διελύθημεν και μας προσκόλλησαν εις τον 12ον λόχον του 7ου πεζικού συντάγματος εις τας 24 Δεκεμβρίου 1912 τα Χριστούγεννα εφάγαμε κρέας με μακαρόνια και εκαθίσαμε 2 ημέρες και εις τας 24 εμβήκαμεν εις ένα πλοίον και εκαθίσαμε μίαν ημέρα και έπειτα αναχωρήσαμε από τη Χίο εις τας 28 και εσταματήσαμε 2 ώρες εις την νήσον Λευκάδα, όπου ακούετο ο βομαρδισμός του Μπιζανίου.*

Εδώ σταματάει η εξιστόρηση της κατάληψης της Χίου, στην οποία ο Ανδρέας Μανωλικάκης έλαβε ενεργό μέρος. Όπως φαίνεται από την αφήγηση, η κατάληψη ορισμένων περιοχών και η αιχμαλωσία μεγάλου αριθμού Τούρκων στρατιωτών έγινε από ανταρτικά τμήματα εθελοντών της Κρήτης, υπό την ηγεσία καπετάνιου. Από το πνεύμα του ημερολογίου φαίνεται πως ο καπετάνιος αυτός ήταν ο εκ Λάκκων Ευστράτιος Βολάνης. Εις το εθελοντικό του σώμα είχαν προσαρτηθεί και τμήματα του τακτικού στρατού, στα οποία ανήκε ο Μανωλικάκης. Το γεγονός ότι δεν υπήρχε αξιωματικός για να υπογράψει την παράδοση, παρά μόνο ο καπετάνιος, είναι ενδεικτικό της αυτοτελούς δράσης του μικτού αυτού σώματος στρατιωτών - ανταρτών, το οποίον αργότερα διαλύθηκε και οι ανήκοντες σ' αυτό στρατιώτες επανήλθαν στους λόχους τους.

Το Δεκέμβριο του 1912 οι ελληνικές δυνάμεις είχαν ήδη καταγάγει περιφανείς νίκες σε όλα τα μέτωπα. Από την ημέρα της έναρξης του πολέμου κατά της Τουρκίας τα ελληνικά στρατεύματα διέβησαν τα ελληνοτουρκικά σύνορα στη Θεσσαλία, με στόχο την προέλαση προς Λάρισα - Σέρβια - Κοζάνη - Θεσσαλονίκη. Οι προελαύνουσες δυνάμεις απώθησαν τους Τούρκους στην Ελασσόνα και αντιμετώπισαν ισχυρή αντίσταση των στα στενά του Σαρανταπόρου. Ύστερα από σκληρή μάχη οι Τούρκοι αναγκάσθηκαν να συμπτυχθούν προς τα Σέρβια και την Κοζάνη με μεγάλες απώλειες σε άνδρες και πολεμικό υλικό. Με διαταγή του Πρωθυπουργού *Ελευθερίου Βενιζέλου* η στρατιά, αντιμετωπίζουσα συνεχώς ισχυρή αντίσταση εκ μέρους τουρκικών δυνάμεων κυρίως εις *Γιαννιτσά*, προχώρησε προς τη *Θεσσαλονίκη*, την οποία και απελευθέρωσε στις 26 *Οκτωβρίου*, προλαβούσα τους Βουλγάρους που έσπευδαν για την κατάληψή της. Η στρατιά απελευθέρωσε τη *Φλώρινα* στις 7 Νοεμβρίου. Στις 6 Δεκεμβρίου καταλήφθηκε η *Κορυτσά*.

Στο θέατρο επιχειρήσεων της Ηπείρου είχαν διατεθεί εξαρχής ασθενείς δυνάμεις υπό τον αντιστράτηγον *Σαπουντζάκη* από 8 τάγματα ευζώνων, 3 μοίρες πυροβολικού, μία ίλη

15. Από τη ζητωκραυγή αυτή φαίνεται πως οι Κρήτες εθελοντές έφεραν, όπως και στο Μακεδονικό Αγώνα, την κρητική ενδυμασία.

ιππικού και βοηθητικούς σχηματισμούς. Από την επομένη της κήρυξης του πολέμου οι ασθενείς αυτές δυνάμεις διέβησαν τον Άραχθο, που ήταν η συνοριακή γραμμή, και κατέλαβαν τη Φιλιππιάδα, αφού απώθησαν τις ολιγάριθμες τουρκικές δυνάμεις που βρίσκονταν εκεί. Με την κατάληψη της Φιλιππιάδας διακόπηκε η συγκοινωνία Ιωαννίνων - Πρέβεζας. Το λιμάνι της Πρέβεζας ήταν πολύτιμο για την τροφοδοσία του μετώπου. Για να εξασφαλισθεί ο εφοδιασμός του ελληνικού στρατού από το λιμάνι αυτό, αλλά και για να αποκοπεί ο εφοδιασμός των Τούρκων, αποφασίσθηκε η κατάληψη της Πρέβεζας, η οποία και πραγματοποιήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 1912.

Ήδη μετά την απελευθέρωση των νήσων και τον τερματισμό των επιχειρήσεων της Μακεδονίας, αποφασίσθηκε η ενίσχυση των ελληνικών δυνάμεων της Ηπείρου με τη μεταφορά στρατευμάτων από άλλες περιοχές. Πρέπει να σημειωθεί ότι το φρουριακό συγκρότημα των Ιωαννίνων ήταν ισχυρότατο και είχε οργανωθεί από Γερμανούς αξιωματικούς, με κεντρικό και κύριο πυρήνα άμυνας το φρούριο του Μπιζανίου. Στις 20 Δεκεμβρίου η στρατιά της Ηπείρου ενισχύθηκε από την 4η Μεραρχία και αργότερα από άλλες Μεραρχίες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η 2α. Τη διεύθυνση του αγώνα ανέλαβε ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο οποίος εγκατέστησε το αρχηγείο του νοτιοδυτικώς του Μπιζανίου στο Χάνι του Εμίν Αγά[16]. Το σχέδιο επίθεσης τοποθέτησε τη 2α Μεραρχία, στην οποία ανήκε ο Ανδρέας Μανωλικάκης, στη γραμμή Ιωαννίνων-Πρεβέζης, με αποστολή να προχωρεί ιππαστί, για να εξασφαλίσει το σύνδεσμο μεταξύ δυτικού και ανατολικού τμήματος της προελαυνούσης στρατιάς. Η 19η Φεβρουαρίου ορίσθηκε για την προπαρασκευή και η 20ή για την επίθεση. Τελικώς η επίθεση έγινε από το αριστερόν, αφού το δεξιό συνδεόταν με το Μπιζάνι. Στις δυο πρώτες ημέρες 19 και 20 Φεβρουαρίου έγιναν βολές πυροβολικού και ενέργειες του 1ου τμήματος της στρατιάς, η σπουδαιότερη των οποίων ήταν η επίθεση της Τσούκας και του Αγίου Νικολάου, η οποία στέφθηκε από πλήρη επιτυχία. Ήδη οι δυνάμεις βρίσκονταν προ των Ιωαννίνων, με προχωρημένο τμήμα, μέχρι της παρυφής της πόλης, το τάγμα Βελισσαρίου. Ύστερα από τη ραγδαία αυτή εξέλιξη, στην οποίαν πολύ συνέτεινε η πρωτοβουλία κινήσεων του Βελισσαρίου – χωρίς άνωθεν μάλιστα εντολή – ο διοικητής της άμυνας της πόλης Εσσάτ Πασσάς, σε συνεννόηση με τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Γερβάσιο, απέστειλε κατά τη διάρκεια της νύκτας επιστολή προς το Διάδοχο με την οποία παραδιδόταν ολόκληρη η φρουρά από χίλιους αξιωματικούς και 32.000 άνδρες. Την 22α Φεβρουαρίου τα ελληνικά στρατεύματα εισήλθον θριαμβευτικώς στην Ηπειρωτική πρωτεύουσα ως ελευθερωτές.

16. Στο χάνι Εμίν Αγά είχε εγκαταστήσει ο Κωνσταντίνος το Στρατηγείο του. Το Στρατηγείο αυτό διατηρείται επιμελώς μέχρι σήμερα και αποτελεί τόπο απόδοσης τιμών από τους επισκεπτομένους την Ήπειρο. Στο χώρο αυτό τελείται κατ' έτος την παραμονή της 21ης Φεβρουαρίου τρισάγιο για την ανάπαυση των νεκρών του μεγάλου αγώνα, από τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων.

Ας παρακολουθήσομε την παρουσίαση των γεγονότων στην Ήπειρο, από το ημερολόγιο του Ανδρέα Μανωλικάκη.

Την 30 Δεκεμβρίου απεβιβάσθημεν εις την Πρέβεζαν και εκαθήσαμε 2 ημέρες μας έδωσαν δώρα 2 πακέτα τσιγάρα 2 ζεύγη κάλτσες 1 γιλέκο και ανά δυο εν αρνίον. Την 2αν Ιανουαρίου αναχωρήσαμε λαβόντες τροφήν 6 ημερών πηγαίνοντας προς το Μπιζάνι. Εσταματήσαμε εις Φιλιππιάδα όπου ήτο ο Διάδοχος Κωνσταντίνος και τα ανταρτικά σώματα τα οποία επέστρεφαν. Συνήντησα τον Αριστείδη Κριάρη, Καλογερή, Κλώνο, Σγουρομάλλη, Μητσοτάκη, Μπούλακα και λοιπούς[17]*. Επαιάνισε η μουσική διάφορα εμβατήρια διά τους ελευθερωτάς της Χίου. Διήλθομεν τα χωριά Κανζία, Παναγιά, Δρίσκο, Χάνι Εμίν Αγά και εις τις 6 του μηνός Ιανουαρίου ελάβομεν μάχην εις την Αετοράχην, την 7ην είμεθα στήριγμα του βαρέως πυροβολικού εις θέσιν Κανέτα και είμεθα επί ποδός όλην την ημέραν με βροχήν χωρίς να βαδίσομε ούτε ένα χιλιόμετρο. Το βράδυ εκάμαμε αντίσχοινα εις την λάσπην και εκοιμηθήκαμεν. Την αυτήν ημέραν έφυγαν δύο αυτοκίνητα πλήρη οβίδων και εισήλθον εις τα Ιωάννινα ίνα τας παραδώσουν εις τους Τούρκους, εις τας 22 Μαρτίου*[18] *ετουφεκίσθησαν ως προδότες εις Ιωάννινα*[19]*. 8 Ιανουαρίου πορεία εις Μανωλιάσα. Μάχη. Εμείναμε στο χιόνι έως τις 17 Ιανουαρίου*[20]*. Δεν υπήρχε νερό και ήτο ένα χωράφι λάκκος και είχε φονευθεί προ πολλών ημερών ένας Τούρκος τον οποίον εβγάλαμε έξω και ήτο σάπιος και έπειτα επίναμε νερό από μέσα*[21]*. Την 18ην μας αντικατέστησαν και μας πήγαν για ανάπαυση εις το χωρίον Βαριάδες το νερό ήταν πολύ κακό και μας έπιασε λιστερία*[22]*. Μετά 10 ημέρες εφύγαμε και επήγαμε εις το χωρίον Κοπάνη και ευρήκαμε το Γεώργιο Γαλάνη και με το Σώμα του Μαλινδρέτου, Μυλωνάκη και Μαζοκοπάκη*[23]*. Εκάμαμε πρόχειρα στεγάσματα με πέτρες και ανάβαμε μέσα φωτιά μέρα και νύχτα διότι ήτο πολύ κρύο. Το νερό γινόταν πάγος στο παγούρι.*

Παραμείναμε στο Κοπάνη έως της 15 Φεβρουαρίου μετά αναχωρήσαμε προς τον Άγιο

---

17. Όλοι αυτοί ήταν Χανιώτες καπετάνιοι, αρχηγοί ανταρτικών εθελοντικών σωμάτων. Ο Μητσοτάκης ήταν ο πατέρας του πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Κυριάκος. Τα εθελοντικά σώματα, στην πλειονότητά τους σχεδόν, είχαν λάβει μέρος και στο Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908.

18. Η παρεμβολή αυτή γεγονότων μεταγενέστερης ημερομηνίας δείχνει ότι το ημερολόγιο δε γραφόταν καθημερινώς. Γι' αυτό την ημέρα της αναγραφής κυριαρχούσαν τα γεγονότα της ημέρα εκείνης και όχι τα γεγονότα που παρουσιάζονταν χρονολογικώς.

19. Δε διευκρινίζεται περί τίνος ακριβώς πρόκειται. Μάλλον τα αυτοκίνητα θα ήταν τουρκικά.

20. Εδώ επανέρχεται στις κανονικές ημερομηνίες και παρουσιάζονται κατά σειρά τα γεγονότα.

21. Το πραγματικό αυτό γεγονός δείχνει το μέγεθος και το είδος των κακουχιών και τις στερήσεις των πρωταγωνιστών στρατευμάτων.

22. Διάρροια.

23. Όλοι ήταν Χανιώτες εθελοντές καπετάνιοι ή αντάρτες εθελοντικών σωμάτων.

Νικόλαο, οχυρόν το οποίον το είχε ο Κων. Μάνος[24] δυο φορές και το εγκατέλειψε επίσης και στρατός άλλη μια φορά. Επεράσαμε ένα μεγάλο φαράγκι κάτωθεν του Κακοσουλίου και μετά σύντονον πορείαν 48 ωρών εφθάσαμε προ των προφυλακών του Αγίου Νικολάου, χωρίς να γίνωμε αντιληπτοί, διότι μας προστάτευε ένα δάσος από πρινάρια. Αι προφυλακαί δεν μας αντελήφθησαν και είμεθα εις απόστασιν 500 μέτρων απ' αυτούς και επλύνοντο και εδιώρθωναν τα μαλλιά τους. Τότε ένας στρατιώτης, καλός[25], λέγει του λοχαγού «να του σπάσω τον καθρέπτη» αλλά ο λοχαγός είπε «όποιος πυροβολήσει θα τον φονεύσω εάν δεν έλθει πρώτα το πυροβολικό». Δίδεται η διαταγή της επιθέσεως, ώρα 8 π.μ. Ως εβγήκαμε από το δάσος μας αρχίζουν πολυβόλα και προς στιγμήν εδειλιάσαμε και επέσαμε πρηνείς αλλά παρουσιάζεται ο λοχαγός Μπικουβάλας και τραβά το ξίφος και μας λέγει «παιδιά ακολουθήται με διότι σε 100 μέτρα ακόμη αν προχωρήσομε δεν ημπορεί να μας κάμει τίποτα». Ελάβομε θάρρος και τον ακολουθήσαμε και μετά δύο ωρών μάχη καταλάβαμε την θέσιν. Εκυριεύσαμε 17 τηλεβόλα και 4 πολυβόλα και πολύ υλικό. Ο τουρκικός στρατός υπεχώρησε προς τα Ιωάννινα. Εμείς μείναμε μια νύχτα εις τα τουρκικά αντίσχοινα και είχαν μέσα ό,τι ήθελες. Είχαν και ένα βόδι εσφαγμένο χωρίς να προλάβουν να το γδάρουν και μας έλεγαν ότι το έχουν δηλητηριάσει. Το φάγαμε και τίποτα δεν επάθαμε. Την άλλη μέρα προχωρήσαμε προς την πεδιάδα των Ιωαννίνων. Εις ένα μέρος που ήτο αποθήκη υλικού λεγόμενες γερμανικές ευρήκαμε 5-6 στρατιώτες δικούς μας ακρωτηριασμένους και δυο ήτο περασμένους στους πασάλους. Μετά όσους συναντούσαμε τους εφονεύαμε έστω και τραυματίες. Το ιππικό μας έκαμε θαύματα εις την πεδιάδα παρά την θέσιν Αυγό είχε κόψει άνω των 150 τέλειο μακελειό.

Την 20ην Φεβρουαρίου είμεθα εις τον κάμπον και έρχεται ο ταγματάρχης Ζέρβας και

---

24. Ο Κων. Μάνος ήταν γόνος πατριαρχικής οικογένειας. Νεαρός, μετά την περάτωση των σπουδών του στη Γερμανία, κατέβηκε στην Κρήτη το 1896 κι έλαβε μέρος στις μάχες Βάμου και Αλμυρίδας και στις άλλες μικρότερες συμπλοκές. Αψηφώντας το θάνατο συνέβαλε στην απελευθέρωση της Κρήτης. Εξαιτίας της γλωσσομάθειάς του ήταν ο συντάκτης όλων σχεδόν των εγγράφων προς τις Μ. Δυνάμεις. Έλαβε μέρος στο κίνημα του Θερίσου, παρά το πλευρό του Ελευθερίου Βενιζέλου, διορίσθηκε τιμητικώς Δήμαρχος Χανίων, σχημάτισε εθελοντικό Σώμα από 300 Κρητικούς και πολέμησε στην Ήπειρο. Το Σώμα του αγωνίσθηκε γενναίως στη Μανωλιάσσα, στην Κλεισούρα, στα Πέντε Πηγάδια, στα Πεστά και ιδίως στην κατάληψη της Πρέβεζας, όπου τραυματίσθηκε ελαφρά, επέδεσε το τραύμα του και εξακολούθησε να μάχεται. Πρώτος κατέλαβε το τουρκικό πυροβολείο και τέλος την πόλη. Μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων του εξεφράσθη η ευαρέσκεια του Κωνσταντίνου για τις μεγάλες του υπηρεσίες. Κατά την επιστροφή του στην Κρήτη έτυχε μεγάλης υποδοχής. Πάντοτε ανησυχών για την εθνική υπόθεση σκόπευε να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη. Κατά το ταξίδι του με στρατιωτικό αεροπλάνο, το αεροπλάνο κατέπεσε λόγω βλάβης στο Λαγκαδά, όπου ο ήρωας εφονεύθη στις 4 Απριλίου 1913. Η απώλεια ήταν μεγάλη ακόμα και για τα γράμματα, επειδή ο Μάνος ήταν και εξαίρετος λογοτέχνης. Σήμερα πανεπιστημιακοί δάσκαλοι επιτελούν σοβαρό επιστημονικό έργο αρχολούμενοι με τον Κ. Μάνο ως εργάτη του πνεύματος.

25. Δηλ. καλός σκοπευτής.

μας λέγει να στρίψωμαι τα μουστάκια μας γιατί θα εισέλθωμαι πρώτοι στα Γιάννενα, το 7ο Σύνταγμα Αθηνών. Την 21η έγινε η παράδοσις της πόλεως από τον Εσσάτ Πασσά και τον Επίσκοπο, κρατώντας τα κλειδιά της πόλεως εντός χρυσού δίσκου. Ο πασσάς παρέδωκε το σπαθί του, αλλά ο Βασιλεύς του επέτρεψε να το φορεί, διότι επολέμησε γενναίως[26]*. Συνελάβαμε πολλούς αιχμαλώτους οι οποίοι ήτο σε κακή κατάσταση, λόγω της πείνης. Αμέσως ανοίξανε οι φούρνοι και έβγαζαν ψωμί και των έδωσαν και πολύ απέθανον*[27]*.*

Εδώ τελειώνει η αφήγηση για την κατάληψη και τη θριαμβευτική είσοδο στα Γιάννενα. Για το θρίαμβο αυτό και την υποδοχή που επεφύλαξε ο λαός της πόλης στους ελευθερωτές, αλλά και για τις λεπτομέρειες της παράδοσης υπάρχουν και κυκλοφορούν ακόμα μέχρι σήμερα θρύλοι, αλλά και τραγούδια. Τα ηρωικά τραγούδια «*Τα πήραμε τα Γιάννενα, μάτια πολλά το λένε, μάτια πολλά το κλαίνε*», «*Στα Πεστά και στο Μπιζάνι, μάνα μου τι κρύο κάνει*», κ.λπ., δείχνουν τη λαχτάρα και τον πόθο ενός βασανισμένου λαού ν' αποκτήσει τη λευτεριά του, και όταν είδε τον πόθο αυτό εκπληρούμενο, τον έκαμε τραγούδι. Τα ηπειρωτόπουλα μέχρι σήμερο, στους γιορτασμούς της επετείου λαμπρύνουν τις εκδηλώσεις τους με τα τραγούδια της απελευθέρωσης. Όπως παραδόθηκαν στους μεταγενεστέρους οι λεπτομέρειες της παράδοσης ο Εσσάτ Πασσάς με τον Μητροπολίτη Γερβάσιο, κρατώντας σε χρυσό δίσκο τα κλειδιά της πόλης –αυτό μας το γράφει και ο Μανωλικάκης– μέσα σε μια άμαξα, ανηφόρισαν το δρόμο που οδηγούσε στις παρυφές της πόλης και στο σημερινό λόφο Βελισσαρίου και συνάντησαν το διάδοχο. Ο Εσσάτ Πασσάς παρέδωσε το ξίφος του και την πόλη. Ο διάδοχος του επέστρεψε το ξίφος, ως παλαιός γνώριμος και

---

26. Λέγεται ότι ο Εσσάτ Πασσάς και ο Κωνσταντίνος συνδέονταν με γνωριμία από τον καιρό των σπουδών τους στη Γερμανική Στρατιωτική Ακαδημία. Κρήτες φοιτητές και μαθητές από την κήρυξη του βαλκανικού πολέμου σχημάτισαν εθελοντικό φοιτητικό λόχο και ως νέοι Ιερολοχίτες «για της πατρίδος την τιμή με τ' άρματα στο χέρι έτρεξαν από το σχολειό στα σκλαβωμένα μέρη», όπως γράφει το μνημείο των πεσόντων μαθητών του Γυμνασίου και φοιτητών που βρίσκεται στο Γυμνάσιο Χανίων. Έλαβαν μέρος στη γιγαντομαχία του Ηπειρωτικού Αγώνα, συγκεκριμένως στη μάχη των Πεστών, όπου εκυρίευσαν δυο πυροβόλα και εισήλθον πρώτοι στα Πεστά. Έλαβαν μέρος σ' όλες τις επιθέσεις κατά του Μπιζανίου, η δε 5η Δεκεμβρίου 1912, που έκρινε την τύχη του δεξιού Μετώπου, οφείλεται στην αυτοθυσία τους, αφού αντιμετώπισαν τον εχθρό μπροστά στα συρματοπλέγματα του τρομερού φρουρίου και έδωσαν καιρό στις εφεδρείες να ανασυνταχθούν και να επιτεθούν. Η 21η Φεβρουαρίου, ημέρα παράδοσης του Μπιζανίου, τους βρήκε απέναντί του και σε απόσταση 200 μέτρων. Λέγεται, αυτό δεν έχει εξακριβωθεί, ότι το έγγραφο της παράδοσης των Ιωαννίνων έπεσε πρώτα στα χέρια τους και αυτοί το μετεβίβασαν στο Γενικό Στρατηγείο. Στο βουλγαρικό πόλεμο μπήκαν πρώτοι στην Ξάνθη και έφθασαν μέχρι τη Ροδόπη. Ο λοχαγός τους Πέτρος Σαλταμπάσης εφονεύθη στο Μπιζάνι. Οι απώλειες του Λόχου σε νεκρούς και τραυματίες υπερέβησαν τους 200. Για τη μνήμη των νεκρών αυτών έχει στηθεί στο Γυμνάσιο Χανίων το μνημονευδέν μνημείο, όπου είναι χαραγμένα τα ονόματα των νεκρών μαθητών και φοιτητών.

27. Ίσως λόγω υπερφόρτωσης του στομάχου.

συμφοιτητής του στη Σχολή Πολέμου της Γερμανίας –όπως λέγεται– αλλά και ως δείγμα σεβασμού προς ένα ηττημένο στρατιωτικό ηγέτη.

Οι αγώνες των ελληνικών στρατευμάτων τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Μακεδονία περατώθηκαν με την πλήρη συντριβή του εχθρού. Ο ελληνικός στόλος είχε εξασφαλίσει την κυριαρχία επί του Αιγαίου πελάγους και είχε διακόψει πλήρως τις μεταξύ Μικράς Ασίας και Ευρωπαϊκής Τουρκίας μεταφορές υλικού και στρατευμάτων. Οι ελληνικές δυνάμεις πέτυχαν τους αντικειμενικούς σκοπούς και απελευθέρωσαν τους από αιώνων σκλαβωμένους αδελφούς μας. Ο ελληνικός στρατός ξέπλυνε τη ντροπή της ήττας τού 1897 και ήταν υπερήφανος, ακμαίος και έτοιμος να υπερασπίσει τα εθνικά δίκαια.

Η 2α Μεραρχία στην οποίαν ανήκε ο Ανδρέας Μανωλικάκης, μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων, πήρε εντολή προέλασης προς την Αλβανία, για να καταδιώξει διαφυγόντες αλβανούς εγκληματίες, αλλά και για να εξασφαλίσει τα νώτα του στρατεύματος, και να απελευθερώσει σκλάβους αδελφούς στην περιοχή της Αλβανίας. Δυστυχώς η προέλαση αυτή ανεκόπη –όπως έχομε σημειώσει– ύστερα από διπλωματική διαμαρτυρία της Ιταλίας, που ποτέ δεν έπαυσε να εκδηλώνει το ενδιαφέρον της για την περιοχή αυτή.

Να παρακολουθήσομε την αφήγηση της προέλασης προς την Αλβανία, από το ημερολόγιο του Ανδρέα Μανωλικάκη.

Εφύγαμε (σημ. από τα Γιάννενα, μόλις ήλθε η χωροφυλακή, για να αναλάβει την τήρηση της τάξης) *κατευθυνόμενοι προς το Αργυρόκαστρο, διότι είχε φύγει ο περιβόητος Αλβανός Μπεκίρ Αγάς και τον εκυνηγήσαμε. Επεράσαμε διάφορα χωριά με Έλληνες πατριώτες. Εις το χωρίον Δερβενάκια*[28] *έφεραν από πολύ υψηλά που είναι το χωριό στο δρόμο κρασί με τα βαρέλια και μας εκερνούσαν και εστένανε χορούς ήτο πολύ ωραία με τις ωραίες φορεσιές και την ωραίαν κορμοστασιά ανδρών και γυναικών. Προχωρώντας εφθάσαμεν εις τον κάμπον των Γεωργουτσάδων, δεξιά Κλεισούρα Τεπελένι, αριστερά Γεωργουτσάδες, ωραίο χωριό με μεγάλη κτηνοτροφία. Εις τον κάμπον που είμεθα στρατοπαιδευμένοι ήλθε η είδηση του θανάτου του Βασιλέως Γεωργίου*[29] *και στο μέρος αυτό ορκισθήκαμε εις τον νέον Βασιλέα Κωνσταντίνον.*

Εφύγαμε από το μέρος αυτό και μετέβημεν στο Δέλβινον και εκαθίσαμε από 1ης Απριλίου έως 16. Στο διάστημα αυτό επισκεφθήκαμε διάφορα ορεινά χωριά Παραμυθιά, Λιοκούρσι, Λιοψίστα και άλλα. Στο Λιοκούρσι είναι κοινόβιο και επήγαμε με τον Κώστα Κουρτάκη, φίλο μου από Άστρικα Κισάμου, μας περιποιήθηκαν πολύ (οι μοναχοί του Μοναστηριού) *διότι δεν είχαν δει άλλη φορά Έλληνα στρατιώτη στο Μοναστήρι. Φεύγοντας*

28. Η δολοφονία του Γεωργίου του Α΄ έγινε στις 5 Μαρτίου 1913.
29. Πιθανώς να πρόκειται για το Δελβινάκι, κωμόπολη που βρίσκεται βορειοδυτικώς των Ιωαννίνων.

από το Δέλβινον επήγαμε εις τους Αγίους Σαράντα, όπου είχε αιχμαλωτίσει ο Αβέρωφ ένα τουρκικό πλοίον με τρόφιμα και το ξεφορτώσαμε ο στρατός και οι γυναίκες, γιατί οι άνδρες δεν εργάζονται, παίζουν κομπολόι.

Η προέλαση της 2ας Μεραρχίας σταμάτησε, εξαιτίας επέμβασης της διπλωματίας. Στο μεταξύ παρουσιάσθηκαν δείγματα ενδοσυμμαχικής μεταξύ των βαλκανικών συμμάχων ρήξης, εξαιτίας υπερφιάλων αξιώσεων των Βουλγάρων. Στις 22 Απριλίου οι Έλληνες, Μαυροβούνιοι και Σέρβοι υπέγραψαν συνθήκη φιλίας και συμμαχίας και ετοιμάζονταν να αντιμετωπίσουν βουλγαρική επίθεση. Στο πλαίσιο των ετοιμασιών αυτών έγινε και μετακίνηση στρατευμάτων. Η 2α Μεραρχία, στην οποία ανήκε ο Ανδρέας Μανωλικάκης, διατάχθηκε να αποχωρήσει από την Αλβανία και να καταλάβει θέσεις άμυνας στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ας παρακολουθήσομε την αφήγηση του Ανδρέα Μανωλικάκη.

Εις τας 28 Απριλίου επιβιβάσθημεν των πλοίων Εσπερία, Μαρία, Σαπφώ και Ελένη και επεράσαμεν τον Ισθμόν της Κορίνθου με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη. Τότε είχε φύγει το Χαμιδιέ[30] *και ήτο λίγο φόβος αλλά μας συνόδευσαν η Ναυκρατούσα και η Νέα Γενιά και επήγαμε καλά στη Θεσσαλονίκη. Εμείναμε ημέρας τρεις και έπειτα μας πήγαν εις το χωρίον Ασβεστοχώρι, απέχον δυο ώρες έξω της Θεσσαλονίκης, καλό χωριό, αλλά οι περισσότεροι ήταν βουλγαρόφρονες και καθημερινώς είχαμε καυγάδες. Εμείναμε μέχρι 15 Μαΐου και μετά επήγαμε εις Γιουβάσνα πλησίον των Βουλγάρων. Εμείναμε 21 ημέρες και μετά ήλθαμε και εστρατοπαιδεύσαμε έξω της Θεσσαλονίκης, θέσις Χαρμανκόι και φυλάγαμαι εν βουλγαρικόν σύνταγμα που ήτο μέσα στην πόλη. Την 14ην Ιουνίου διετάχθημεν τη νύχτα να φρουρήσωμε τας θύρας του Φρουρίου προ τον τουρκομαχαλά και απαγορεύσαμε εις όλους την είσοδον και έξοδον εκ της πόλεως. Εφυλάγαμε δυο ημερονύκτια με διάφορα επεισόδια. Την 16ην Ιουνίου 2 μ.μ. δυο Βούλγαροι εις λοχίας και εις στρατιώτης επεχείρησαν να εξέλθουν της πόλεως και να φύγουν με έγγραφα προς το βουλγαρικό στρατηγείο, διότι των είχαμε δώσει προθεσμία να παραδοθούν. Αυτοί ηρνήθηκαν να σταματήσουν και επυροβόλησαν και εφόνευσαν τον σκοπό και ένα δεκανέα εις τον σταθμό Αγίας Παρασκευής. Αμέσως επυροβολήθησαν και εφονεύθησαν υπό των ανδρών του φυλακείου. Αμέσως άρχισε μάχη μέσα στην πόλη. Εκτός του συντάγματος ήτο και διάφοροι κομιτατζήδες*[31] *και ένα σχολείο βουλγαρικόν περίπου 80 μαθηταί μεγάλοι, οπλισμένοι. Εγένετο μά-*

30. Τουρκικό θωρηκτό.

31. Οι κομιτατζήδες ήταν άτακτοι βούλγαροι ή βουλγαρόφωνοι ή βουλγαρόφρονες, που επετίθεντο κατά των ελληνικών στρατευμάτων, των Ελλήνων πολιτών ή των εθελοντικών σωμάτων του Μακεδονικού Αγώνα. Έδρασαν κυρίως κατά την περίοδο 1904-1908 στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, αλλά η δράση τους συνεχίσθηκε και κατά τη διάρκεια του ελληνοβουλγαρικού πολέμου.

χη αληθινή οδομαχία με πυροβολικόν και πολυβόλα. Εφονεύθησαν πολλοί εις δε την Αγίαν Σοφίαν[32] εσφάγησαν 14 υπό ένός ενωμοτάρχου της χωροφυλακής. Το φρουραρχείον των παρεδόθη κατόπιν βομβαρδισμού. Τέλος παρεδόθησαν την 18ην Ιουνίου άνευ όρων.

Ήδη την 15ην Ιουνίου οι Βούλγαροι είχαν επιτεθεί κατά των συμμαχικών δυνάμεων. Η είδηση της επίθεσης, λόγω αποκοπής των τηλεφωνικών γραμμών, έγινε γνωστή στο Γενικό Αρχηγείο το πρωί της 17ης. Η βουλγαρική επίθεση έγινε στην περιοχή της Γευγελής σε μεγάλο μέτωπο. Στις 18 Ιουνίου διατάχθηκε γενική ελληνική αντεπίθεση, μετά την εκκαθάριση στο μεταξύ των βουλγαρικών δυνάμεων που βρίσκονταν μέσα στη Θεσσαλονίκη, γεγονός το οποίο αναγράφει και ο Μανωλικάκης στο ημερολόγιό του.

Το ελληνικό σχέδιο προέβλεπε μια κατά μέτωπο επίθεση από τη Δοϊράνη μέχρι το Στρυμόνα. Με επτά Μεραρχίες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η 2α Μεραρχία του Ανδρέα Μανωλικάκη. Το κέντρον του βάρους της ενέργειας φερόταν προς την κατεύθυνση του Κιλκίς, όπου 4 Μεραρχίες, η 2α, η 3η, η 4η και η 5η, θα ανελάμβαναν μια μετωπική επίθεση για τη διάσπαση του εχθρικού μετώπου. Το επιθετικό αυτό σχέδιο είχε ως συνέπεια τη διεξαγωγή τεσσάρων μαχών στις περιοχές Δοϊράνης, Κιλκίς, Λιγκόβανης - Λαγκαδά και Νιγρίτης. Η κύρια προσπάθεια των Βουλγάρων ήταν συγκεντρωμένη στις τοποθεσίες Κιλκίς και Λαχανά. Το ελληνικό πεζικό αγωνίσθηκε σκληρά δυο μέρες και κυρίως με την εφόπλου λόγχην και υπέροχη ορμή έδειξε αξιοθαύμαστο ηρωισμό. Οι βουλγαρικές γραμμές των χαρακωμάτων κυριεύθηκαν και οι Βούλγαροι αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν ατάκτως. Η μεγάλη αυτή ελληνική νίκη είχε αποφασιστικό αποτέλεσμα στην τελική έκβαση του αγώνα.

Ας παρακολουθήσομε όμως τα γεγονότα από το ημερολόγιο του Ανδρέα Μανωλικάκη.

Το Σύνταγμά μας ανεχώρησε αμέσως[33]. Επεράσαμε το στενό Αϊβάτι και επορεύθημεν προς την Μπανίτσαν μεγάλη πορεία έπειτα ήλθομεν αριστερά και εκάμαμε μάχη και εξετάσαμε[34] τους Βουλγάρους από το χωρίο Αρπανικόις. Εκάμαμε πορεία 35 χιλιομέτρων και επεράσαμε τον Γαλλικόν ποταμόν βαίνοντες προς το Κιλκίς. Η μάχη άρχισε την 4ην πρωινήν εις τας 21 Ιουνίου. Κατά την 11ην ώραν ετραυματίσθην με 7 τραύματα εις διάφορα μέρη του σώματός μου. Είμεθα 72 Κρήτες και εμείναμε 11 και 8 τραυματίες. Εφονεύθη ο Ταγματάρχης Βάγιας, ο ανθυπασπιστής Χριστοδούλου και ετραυματίσθη ο λοχαγός μας Μα-

32. Ασφαλώς εννοεί τον χώρο προ του Ι. Ναού της του Θεού Σοφίας, στη Θεσσαλονίκη.

33. Μετά την εκκαθάριση δηλαδή των βουλγαρικών στρατευμάτων και την πλήρη απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.

34. Προφανώς εννοεί «εκκαθαρίσαμε».

ρούλης. Την 4ην απογευματινήν με μετέφεραν τραυματία εις ένα χωρίον τούρκικο, στο σπίτι ενός Χότζα, ο οποίος απεπειράθη να με φονεύσει, αλλά το κατάλαβα από τις κινήσεις του και του έδειξα το περίστροφον και δεν ημπόρεσε να το κάμει και τον είχα και καθόταν 1 ώρα απέναντί μου, έως που έφεραν και άλλους τραυματίες και έτσι τον άφησα. Μετά δυο ημέρες με μετέφεραν εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν Σαρινγιόλ και ήλθα εις Θεσσαλονίκη.

Εδώ τελειώνει η αφήγηση των γεγονότων. Το ημερολόγιο το κλείνει με αυτοσχέδιους στίχους πλήρεις πατριωτισμού με τους οποίους εξυμνείται η Ελληνική Σημαία. Απευθυνόμενος σ' Αυτή λέγει: «*Γύρισε πάλι στα παλιά θυμίσου τα παιδιά σου, που έπεφταν τριγύρω σου, για να μη τα μολύνει αγέρας μαύρος της σκλαβιάς, η κάθε βελονιά σου έχει και ένα μάρτυρα το αίμα του να χύνη. Θυμήσου τον Ανδρούτσο σου, τ' ατρόμητα λιοντάρια, το Γέρω Λύκο του Μωριά, Φεραίο, Υψηλάντη, τα ένδοξα ναυτόπουλα Μιαούλη και Κανάρη, που είχαν άγιο φυλακτό και ατίμητο διαμάντι και πόσοι δεν εχάθηκαν, πόσοι έγιναν θυσία, για να σου δώσουν μια γενιά ελεύθερη να ζήση. Να συγκεντρώνει λευθεριά αγάπη και θρησκεία με την ελπίδα μια φορά κι αλλού να κυματίσεις. Περνούσαν όμως άδοξα και πένθιμα τα χρόνια γιατί δεν είχες δύναμη, όπου θέλεις να φθάσης. Να λευθερώσης αδελφούς πούσαν στην καταφρόνια και με αγάπη μητρική και κείνους να σκεπάσης. Και έβλεπες με παράπονο και με κλειστό το στόμα αίσχη που τους έκαναν και τους γεννούσαν θλίψη να σφάζουν γέρους και παιδιά κορίτσια χθες ακόμα του Κρούμου οι απόγονοι και του Ισλάμ οι λύκοι. Μα ήλθε τέλος μια στιγμή, ήλθανε νέοι Διάκοι, νέοι Κολοκοτρώνηδες και άλλοι αντάξιοι του Μπότσαρη και του Καραϊσκάκη με στρατηλάτη Βασιλιά να σε δοξάσουν πάλι. Και τώρα υπερήφανοι σε στήνουν στο Μπιζάνι, στα Γιάννενα, στην Κρήτη μας και στη Θεσσαλονίκη, Λέσβο, Χίο και Ψαρά, Καβάλα και Κοζάνη με δάφνες τόσες και τιμές, που σούδωσαν τη νίκη. Και είσαι στους φίλους σεβαστή ως είπε ο Βασιλιάς μας και τους εχθρούς που δύνασαι με θάρος να κτυπήσεις και επάνω στην Αγιά Σοφιά, όπως ποθεί η καρδιά μας, πάλι με χρόνια με καιρούς εκεί θα κυματίσεις».*

Οι στίχοι αυτοί, γραμμένοι σε κατάσταση ευφορίας και εθνικής υπερηφάνειας, δείχνουν την ψυχική διάθεση, τον ενθουσιασμό και το θερμό πατριωτισμό των αγωνιστών των βαλκανικών μας αγώνων, οι οποίοι με την άξια πολιτική ηγεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου διπλασίασαν την Ελλάδα και εφάντηκαν άξιοι της Πατρίδας.

Σε μικρό σημειωματάριο ο Ανδρέας Μανωλικάκης μετά την έξοδό του από το νοσοκομείο και την επιστροφή του στην Κρήτη γράφει.

Ανδρέας Μανωλικός. Κατετάχθην εις τον Στρατόν ως εθελοντής τη 10 Νοεμβρίου 1912. Επολέμησα εις την Χίον[35], εις την Μανωλιάσσαν 2 μάχες εις τον Άγιον Νικόλαον

21 Φεβρουαρίου, επίθεσις εις Θεσσαλονίκην κατά τον αφοπλισμόν των Βουλγάρων εις το Αρπανκιόι όπου εφονεύθη ο Συνταγματάρχης Φωκίων Διαλέτης. Έλαβα μάχην εις το Κιλκίς όπου ετραυματίσθην και φέρω 7 σφαίρες επί του σώματός μου. Κατά την 21ην Ιουνίου 1913 μετεφέρθην εις Θεσσαλονίκην προς νοσηλείαν και εις τας 13 Ιουλίου μετεφέρθην εις Πάτρα εις τας 24 Ιουλίου μου έγινε η πρώτη εγχείρηση από τον υπίατρον Σ. Λιαγκανάρα και λ. Τζώρτζη. Εις τας 14 Αυγούστου μου έγινε δευτέρα εγχείρησις και εις τας 22 Σεπτεμβρίου μετέβην εις Κρήτην όπου μού έγινεν εγχείρησις υπό του ιατρού Σ. Σαββάκη και εξήχθησαν οστά και μία σφαίρα εκ του ποδός. Εις τας 16 Νοεμβρίου εισήλθον εις το νοσοκομείον Πειραιώς Τζάνειον. Επαρουσιάσθην εις την Υγειονομικήν Επιτροπήν όπου ο Αρχίατρος και τα μέλη με ενέκριναν ανίκανον ένεκα του τραύματος της χειρός μου. Εις τας 26 Νοεμβρίου 1913 παρουσιάσθην εις την Νομαρχίαν Αθηνών και μου υπέγραψεν ο Νομάρχης, εις τας 28 Νοεμβρίου επαρουσιάσθην εις τον εμπορικόν σύλλογον, σωματείον περιθάλψεως, τη προεδρία του Νομάρχου μου απεκόπη σύνταξις εφ' όρου ζωής 40 δραχμές μηνιαίως. Κατήλθον τότε εις Κρήτην διά του πολεμικού Μυκάλη εις τας 1 Δεκεμβρίου, την ημέραν που ήλθεν ο Βασιλεύς και ύψωσε την ελληνικήν σημαία επί του φρουρίου Φιρκά. Εις τας 5 Δεκεμβρίου ήλθεν ο Κύριος Βενιζέλος εις το Ακρωτήρι, όπου ετελέσθη μνημόσυνον υπέρ των κατά το 1897 ενδόξως πεσόντων, όπου εξελέγην ως σημαιοφόρος και προηγήθην επί κεφαλής του δήμου και τότε με συνεχάρη και ο Κύριος Βενιζέλος τη συστάσει του Δημάρχου Μουντάκη. Τότε έγραψαν και πολλά και οι εφημερίδες «Κήρυξ» και «Νέα Έρευνα» περί της δράσεώς μου εν πολέμω και έκτοτε εκάθησα εις Κρήτην έως τις 25 Μαρτίου όπου ανεχώρησα δι' Αμερικήν με το υπερωκεάνειον Μάρθα Ουάσιγκτον[36].

Στο τέλος του σημειωματαρίου γράφονται Συνταγματάρχης Καραγιαννόπουλος, εφο-

35. Ο καπετάνιος του εθελοντικού σώματος Ευστράτιος Βολάνης εξετίμησε τη δράση του Ανδρέα Μανωλικάκη και με έγγραφό του του απένειμε τον τίτλο του οπλαρχηγού. Το σχετικό έγγραφο, με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1912, απευθυνόμενο προς τον Ανδρέα Μανωλικάκη, γράφει: «Κύριε, εκτιμώντες την υμετέραν ανδρείαν και πολεμικήν δράσιν ην επεδείξατε εν ταις της 22ας Νοεμβρίου εν θέσει Κακή Ράχη τς 3ης, 5ης, 13ης και 20 Δεκεμβρίου ε.έ. μάχαις κατά των Τούρκων εν τοις χωρίοις Διευχά, Σιδερούντα, Κατάβασις και ταις θέσεσι Άνδρωπος, Λιβάδα, Φιλλές, Κουρουλό, Ταρμπάρα, Ταβή, Πλάκαις και Αμιδούντα, της Υποδιοικήσεως Βολισσού, της νήσου Χίου, ως και την αξιέπαινον και ζηλευτήν διαγωγήν, ην επεδείξατε εν τω στρατοπέδω, απονέμομεν υμίν τον τίτλον του οπλαρχηγού. Εφ' ω προσκαλείσθε όπως εν τω μέλλοντι ενεργείτε και προς τα νέα ταύτα καθήκοντά σας. Ο Αρχηγός Ε. Βολάνης».

36. Εφημερίδα της ελληνικής παροικίας της Νέας Υόρκης έγραψε το παρακάτω: «Επανήλθεν εις Νέαν Υόρκην εξ Ελλάδος ο κ. Ανδρέας Μανωλικάκης εκ του χωρίου Γκαλαγκάδος του νομού Χανίων. Ούτος είναι εκ των πρώτων φιλοπατρίδων νέων, οίτινες άμα τη κηρύξει του Βαλκανικού πολέμου έσπευσαν να προσφέρωσι τας υπηρεσίας των εις την Πατρίδα. Κατετάχθη ως εθελοντής εις το έμπεδον του 7ου πεζικού Συντάγματος και έλαβε μέρος εις πλείστας μάχας του Ελληνοτουρκικού και Ελληνοβουλγαρικού πολέμου, δείξας παντού απαράμιλλον διαγωγήν και ανδρείαν εφ' ω και του απενεμήθη επισήμως ο τίτλος του "πλαρχηγού". Ο κ. Μανωλικάκης φέρει επτά νωπά τραύματα εκ Βουλγαρικών σφαιρών και λογχών επί του αριστερού βραχίονος, επτά ένδοξα παράσημα της μάχης του Κιλκίς».

νεύθη. Λοχίας Μαρούλης ετραυματίσθη, ανθυπολοχαγός Σακελλαρίου ετραυματίσθη, Β. Χριστοδούλου εφονεύθη. Φονευθέντες εξ Ακρωτηρίου Γκαλαγκάδω Μενέλαος Γυπάκης, Στέρνες Σογιαδάκης Ιωάννης και Μυριαλάκης Νικ., Κ. Σαπουνάκης, Σταύρος Τζιλβάκης από Αρώνιο απεβίωσε.

Ο Ανδρέας Μανωλικάκης παρέμεινε στην Αμερική μέχρι τις 14 Ιανουαρίου 1919, ότε υπέβαλε αίτηση στο ελληνικό Προξενείο της Νέας Υόρκης και δήλωσε επανακατάταξή του ως εθελοντού, εν όψει των δύσκολων συνθηκών στις οποίες βρισκόταν τότε η Χώρα. Το Προξενείο τον εφοδίασε με το υπ' αριθμό 285 της 14/27 Ιανουαρίου 1919 διπλωματικό διαβατήριο, για να ταξιδεύσει στην Ελλάδα. Στο διαβατήριο αυτό γράφεται: *Ο Γενικός Πρόξενος του Βασιλέως των Ελλήνων εν Νέα Υόρκη, παρακαλούμεν τας πολιτικάς και στρατιωτικάς Αρχάς των φίλων Δυνάμεων και προσκαλούμεν τας του Βασιλείου της Ελλάδος ν' αφήσωσιν ελευθέραν την δίοδον του Ανδρέα Μανωλικάκη απερχομένου εις Ελλάδα διά Γαλλίας και Ιταλίας, αποκλειομένης πάσης άλλης, όπως προσέλθη εις τας τάξεις του Ελληνικού Στρατού και να χορηγήσωσιν εις αυτόν πάσαν δυνατήν βοήθειαν και υπεράσπισιν. Εν τη Νέα Υόρκη σήμερον την 14/27 Ιανουαρίου του χιλιοστού ενεακοσιοστού δεκάτου ενάτου έτους. Το παρόν διαβατήριον ισχύει διά μήνας εξ. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ κ.α. Ο Υποπρόξενος (υπογ).*

Τα σχόλια νομίζω περισσεύουν. Λίγα έτη μετά την αποθεραπεία του, αλλά με ανάπηρο χέρι, ο Ανδρέας Μανωλικάκης επανακατετάγη ως εθελοντής, για να υπηρετήσει στα νέα μέτωπα που είχαν ανοιχθεί στην Ελλάδα, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν υπάρχει ημερολόγιο για τις μονάδες στις οποίες υπηρέτησε μετά την επιστροφή του από την Αμερική. Μετά το πέρας των εχθροπραξιών ο Ανδρέας Μανωλικάκης, δημιούργησε οικογένεια, ελθών εις γάμον με την ομοχώριόν του Μελπομένη Μυλωνάκη, μετά της οποίας απέκτησε τρεις θυγατέρας. Μια από τις θυγατέρες αυτές, η Μαρίκα, είναι σύζυγός μου, αφοσιωμένη σύντροφος από πεντηκονταετίας σχεδόν, στοργική μητέρα τριών Ασκληπιάδων, και τρυφερή γιαγιά έξι εγγονών. Ευγνωμονώ πρώτα το Θεό και έπειτα τον αείμνηστο πατέρα της Μαρίκας Ανδρέα Μανωλικάκη, τον ήρωα του σημειώματός μου αυτού, για την ευτυχία που μου χάρισε, δίδοντάς μου μια εξαίρετη σύζυγο, αναθρεμμένη σε μια οικογένεια όπου βασίλευε η αγάπη. Η αγάπη αυτή ήταν και είναι ο συνδετικός κρίκος που συνδέει στενά, ακόμα και σήμερα, μια 13μελή οικογένεια, της οποίας Δέσποινα είναι η θυγατέρα ενός ήρωα, θερμού πατριώτη και υπέροχου ανθρώπου.

Το σημείωμά μου αυτό ας είναι ένα πτωχό μνημόσυνό του.

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

ΑΓΑΠΗΤΕ ΑΔΕΛΦΕ, ΧΑΙΡΕ!

Στη μνήμη του Γιάννη Πατεράκη, του άξιου Κρητικού που έζησε στην ξενιτιά και αναπαύεται στην Κίσαμο...

Πολλές φορές έχει ειπωθεί ότι μια άλλη Ελλάδα, σχεδόν ισοδύναμη της μητροπολιτικής, ζει, δραστηριοποιείται και δημιουργεί σε κάθε γωνιά της γης. Είναι οι απόδημοι Έλληνες.

Έχει επίσης ειπωθεί ότι όλοι αυτοί είναι οι «ανασπασμένοι καρποί της πατρίδας μας, κλαδιά κομμένα από τον εθνικό κορμό που αιμορραγεί και πονά από τον ακρωτηριασμό του, όπως και κείνοι νοσταλγούν και πονούν από τη βίαιη απόσπασή τους από το γενικό σύνολο».

Η αλήθεια είναι ότι ανέκαθεν οι Έλληνες ξενιτεύονταν. Κι όπου πήγαιναν δημιουργούσαν μικρές εστίες ελληνισμού, που ήσαν εστίες προόδου, πολιτισμού και φωτός. Οι εστίες αυτές - μικρές Ελλάδες - σπαρμένες μέσα στο χώρο και στο χρόνο έλαμψαν κι εξακολουθούν να λάμπουν ή να λαμπυρίζουν, να συμβάλλουν στην πρόοδο του πολιτισμού και να προεκτείνουν την Ελλάδα στο μέλλον.

Ίσως όλοι μας κρύβομε μέσα μας έναν Οδυσσέα που οραματίζεται περιπέτειες, που διψά για ταξίδια, που πορεύεται ανάμεσα στη λαχτάρα της φυγής και στην αναζήτηση του νόστου. Οι Έλληνες ποτέ δεν κλείστηκαν στα στενά όρια του κράτους. Όλη η γη τούς έχει γνωρίσει. Κι όπου πήγαν ρίζωσαν, βλάστησαν και καρποφόρησαν. Άλλοι στον επιχειρηματικό, τον οικονομικό και τον εμπορικό τομέα, άλλοι στα γράμματα και τις τέχνες και άλλοι στις επιστήμες και την έρευνα...

Η ιστορία τους, η ιστορία του απόδημου Ελληνισμού, ουσιαστικά μας είναι άγνωστη. Ποιος μπορεί ν' αναστήσει αυτή την ιστορία; Ποιος μπορεί να περιγράψει τις αγωνίες, τις λαχτάρες, τις πίκρες που πέρασαν εκείνοι οι λογής λογής Αργοναύτες; Ποιος θα ιστορήσει τις παρουσίες και τις απουσίες που χάραζε η πατρίδα στο μεγάλο κατάστιχο των ξενιτεμένων παιδιών της; Γιατί εκτός από εκείνους που διακρίθηκαν κι απόκτησαν πλούτο, αγαθά, όνομα, υπάρχουν και οι ταπεινοί που αγωνίζονταν από τη μια να επιβιώσουν κι από την άλλη να δώσουν στα παιδιά τους ό,τι εκείνοι στερήθηκαν, όπως επίσης υπάρχουν και οι άλλοι που για διάφορους λόγους χάθηκαν...

Καθένας τους αποτελεί και μια ξεχωριστή περίπτωση. Κι όσα γνωρίζομε για τους ξενιτεμένους φίλους ή γνωστούς μας είναι ελάχιστα μπροστά στο πλήθος των στοιχείων

που αγνοούμε και που αν τα είχαμε θα οικοδομούσαμε τον κόσμο τους, έναν κόσμο δικό μας και ταυτόχρονα ξένο, ελληνικό και παγκόσμιο, με δυο πατρίδες και δυο ζωές...

Τυχαίνει να έχω κάποια στοιχεία συμπατριωτών μας που έζησαν στην ξενιτιά. Πρόκειται για ένα ημερολόγιο, αρκετές επιστολές καθώς και μια διαθήκη.

Δίδω στη δημοσιότητα ένα απόσπασμα από το «Ημερολόγιο» καθώς και δυο από τις επιστολές. Η μια είναι γραμμένη από ένα Σφακιανό, τον Σταύρο Κατσούλη, που αναζητούσε διαμάντια στη Νότιο Αφρική, στον επίσης ξενιτεμένο, στην Αμερική, αδελφό του και η άλλη από έναν Κισαμίτη, τον Αντ. Πατεράκη, στον αδελφό του που ζούσε κι αυτός στην Αμερική.

Τα κείμενα δεν έχουν λογοτεχνική αξία και δεν διεκδικούν τέτοια τιμή. Παρουσιάζουν, απλά, τις αγωνίες, τις λαχτάρες και τα καθημερινά προβλήματα των συντακτών και των αποδεκτών τους.

Το «Ημερολόγιο» έχει μια συγκινητική απλότητα, ενώ οι επιστολές ακολουθούν την τυπικότητα των κειμένων της εποχής και δεν είναι γραμμένες στην κρητική ντοπιολαλιά. Η προσεκτική ανάγνωσή τους αποκαλύπτει αρκετούς προβληματισμούς και παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία, που κατά τη γνώμη μου συνηγορούν στη δημοσίευσή τους.

Στα δημοσιευόμενα κείμενα δεν έκαμα ορθογραφικές ή συντακτικές διορθώσεις. Απλά έβαλα σημεία στίξης όπου νόμιζα ότι χρειάζονταν.

Το «Ημερολόγιο» είναι του 1924, η πρώτη επιστολή του 1920 και η δεύτερη του 1929.

Το *Ημερολόγιο* του Σπ. Εμμ. Γονάκη
(Γεννήθηκε στα Νεροκούρου στα 1894 και ζούσε στο Κλήβελάντ Οχάιο
έως το 1947 που απεβίωσε)

Η Αναχώρησης μου δια δευτέραν φοράν εις την Αμερικήν

Αναχωρήσαμε από την Κρήτη τη 13 Ιουνίου με το ατμόπλοιον «Ατρόμητος» και αποβιβάστημεν εις τον Πειραιά τη 14 Ιουνίου. Της 15 αναχωρήσαμε από τον Πειραιά το πρωί τις 6.15 δια Πάτρας και εφθάσαμε τη 4.30′. Και εις τας 8 το βράδη αναχωρήσαμε με την «Μικάλη» διά Brindici της Ιταλίας.

Επεράσαμε από τους Αγίους Σαράντα, από την Κέρκυρα. Τις 17 αποβιβαστήκαμε εις το Brindici και τις 6.30′ την ιδίαν ημέραν αναχωρήσαμε σιδεροδρομικός δια την Ρώμη και εφθάσαμε εκεί εις τις 18 το πρωί και εις τας 9 το βράδυ εφύγαμε δια το Παρίσι και εφθάσαμε εις τας 20 το πρωί εις τας 7.

Και τις 3 αναχωρήσαμε δια το Cherbourg και εφθάσαμε εις τας 11 το βράδυ και το βράδη τις 4 εμπήκαμε εις το πλοίον «Μαυριτάνια» και εις τας 6 αναχώρησε δια την New York και εις τας 27 Ιουνίου αποβιβαστήκαμε εις την Νέαν Όρκην εις τας 4 το βράδη.

Το ταξίδι μας ήτονε πολύ ευχάρηστω και εφθάσαμε εις το Κλήβελαντ τη 3 Ιουλίου 1924, το πρωί εις τας 7...

Έπιασα εργασία εις μίαν Στάντζα του Χαράλαμπου Πασαριβάκη από του Φουρνέ Κυδωνίας Χανιά Κρήτη με δωλλάρια 75 την ευδωμάδα, 8 ώρες την ημέρα.

Εις τας 20 Ιουλίου μου εσυνέβη το εξής επεισώδειον: Αυτήν την ώρα εργάζουμουν εις την Φρουταρία του Har. Passarivaki. Κατά την ώρα 12.15′ 2 άγνωστοι με αναγκάσαν με το πιστόλι στο στήθος να παραδώσω όλα τα έσοδα ταμείου εκείνης της ημέρας τα οποία ήτονε $10,70 ανήκοντα εις τον κ. Χαρ. Πασαριβάκην. Εσκόλασα από την εργασίαν το πρωί της 23 Ιουλίου 1924 και έλαβον μισθόν δολλάρια 15...

Τη 15 Φευβρουαρίου εφόνευσε το αυτοκίνητον την κόρη του κυρίου Μανούσου Μανουσάκη, τη Χρησώ ετών 8. Τη 16 έγηνε η κηδεία της. Επαρακολουθήσανε πολύ πατριώτες.

Τη 21 Φεβρουαρίου 1927 άνοιξα το παπουτσίδικο εις τον 2343 East 9 St. Cleveland O.

Τη 9 Μαρτίου κλέπτε εμπήκανε εις τας 2 της νυκτός εις την κρεβατωκάμερή μας και μας πήρανε τα ρούχα μου της εργασίας και τα παπούτσια και 60 σεντς μετρητά και επήραν και του κουμπάρου μας Εμμ. Μπουρδελάκη το παλτό του και το καπέλο...

Τη 19 Μαρτίου 1927 της 4 παρά 10 μετά μεσημβρίας και ημέραν Σαβάτω εγεννήθη η κώρη μας....

Παρεν 9-6-20

Αγαπητέ Αδελφέ Χαίρε.

Την επιστολή σας έλαβον υπό χρονολογία 4-4-20 και εχάρην πολήν διά την καλή σου υγεία ουτω και ημής καλώς υγειένομε. Τούτο επιθυμό πάντοτε.

Ηδον να μου γράφης ότι ανέβαλες το ταξίδιον σου δια την πατρήδα αυτό και εγώ έπραξα προς το παρόν και τόρα δεν γνορίζο πότε θα ήμε για πατρίδα διά τον λόγον όπου ένεκα της μεγάλης υψόσεος τον διαμαθιό και της μεγάλες φουρτούνες όπου εκάνα αυτή όπου εβρίσκα διαμάθια απεφάσισα και εγώ με κάπιον άλον πατριότην και επήγαμε εις τα μέρη αυτά όπου ανακαλήβουν διαμάθια όπου έχωμε 5 μήνες τόρα.

Ληπόν ες αυτήν τη νέα επιχείρηση δεν εβρέθημεν τηχερή προς το παρόν. Τά έξοδά μας είναι βαργιά από εκατό ηκοση με εκατό τριάντα λήρες έχουμε έξοδα το μήνα εκτός τα εργαλία όπου μας εστήχήσαν πρην να κάμομεν αρχή εκατό εξήκοντα λήρες.

Η πούλησή μας είναι 200 λήρες εκτός μιας πέτρας όπου εβρήκαμε σήμερα 5/2 καράθια το οποίο είναι αξίας μέχρη 225 λήρας.

Θα εξακολουθήσο την εργασία και ο θεός βοηθός και θα σου γράψω και αργότερον περή της επηχειρήσεος.

Ο συνετερός μου ονομάζεται Σπήρος Καλογεράκης απού τα Ζηπραγού Κυσάμου. Εργαζόμεθα με (20) έος (25) μάβρους εργάτας.

Απού την πατρίδα έλαβα επηστολήν απού τον αξάδελφον Στηλιανό και είναι όλη καλά εκτός της γριάς μητέρας όπου είναι άροστη.

Προτού λάβο επηστολή σου θα έχεις και άλην δικιά μου λάβη.

Δεν έχω τη άλο σου γράψο μόνον τους εκαρδίουσιμου ασπασμούς. Επήσης και απού τον συνετερόμου και εγένη εις όλους τους πατριότας εβρισκόμενη αυτού. Γράψε μου τη εργασία κάνης.

Ο Αδελφός σας
Σ. Κατσούλης

Εν Καλεργιανά τη 1 Απριλίου 1929

Αγαπητέ μου αδελφέ χέραι

Εύχομαι όπως η παρούσα μου επιστολή ίνα σας εύρη εν υγεία και ευτυχία, όπως και ημείς καλώς υγιαίνομεν επί του παρόντος.

Αδελφέ είδον μίαν επιστολίν όπου έστηλες του Πατέρα μας δια το αμπέλι τον Τσουρουνάκιδων. Εάν με ερωτούσε εμένα προτύτερα θα του έλεγα ότι τα χρήματά σου εδώ εγώ τα εχάλασα επειδή η τύχη έτσι το ήθελε. Αλλά εγώ σου έγραψα και προχθές σε μιάν άλλην επιστολίν ότι το αμπέλη όπου μου έδοσε ο γέρος στον λάκο ως μερίδιον είνε δικό σου διά τα χρήματα όπου σου εχάλασα. Εάν πάλι και δεν το θέλης το πουλώ αλού και σου δήνο τα λεπτά σου αμέσως, μα όταν πω ότι το πουλώ χωρίς υπερβολή θα βγάλη 45 χιλιάδες δρχ. όχι το αμπέλι του Τσουρουνάκη 30 χιλιαδ. κιανής δεν έδοσε περισότερον από 20.

Λιπόν αδελφέ εάν θέλης να αγοράζης εδώ πεδί μου πράγματα, εάν θέλης άκουσέ με ος προτίτερος όπου είμαι συμίοσε την συμβουλί μου. Να περμένης όταν έλθης να αποφασίσης όχι τόρα. Εδώ όσα χρήματα και να έχης να αγοράσης διοκτισίαν θα πινάς και προπαντός αμπέλια. Να δόσης 9-10 χιλιάδες δρχ. να πάρης 1 εργάτι αμπέλι να σου κάμι 100 οκάδες κρασί και να το εργάζονται ξένοι τί θα σου αφίση εσένα να φάης;

Λιπόν εάν έχεις αδελφέ χρήματα φίλαγέ τα διότι θα σου χριασθούν αλού. Να μην βιαστής να κατέβης ετόρα διότι θα κυρίξουν πόλεμον μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Είνε αναπόφευκτος ο πόλεμος. Η Τουρκία κάνη επιστράτευση διά να βαρέση στην Θράκην. Λιπόν περίμεναι ολίγον να ηδούμεν τα αποτελέσματα.

Εάν δεν υπήρχε ετούτο εγώ θα σε παρακινούσα να εκατέβενες να μας ηδής και έπιτα κατά τα τέλη Ιουλίου να τραβίξης εσύ διά την Αβισινίαν όπου είνε ακόμα τυφλοίς όμασι. Έχουν πάγοι 2 Κρήτες εκεί και έγραψαν πολά διά το μέρος αυτό. Αλλά και εκτός ετούτου μετά την λήξιν του Ελλινοτουρκικού πολέμου η Μικρά Ασία θα μήνη όλοι κινή των Ελλήνων δια παντός καί εκεί θα πάγη ο κόσμος να κατοικίση δια να ζήσι και όχι εδώ.

Δόσε τους χαιρετισμούς μου εις την Χαρίκλεια και κουνιάδο Νικόλα,

Αδελφέ εάν έχεις καμιά αλαξιά ρούχα μισότριβα δικά σου και σου είνε εύκολον και θέλης στήλε μου τα, να τα βάνο καμιά φορά όταν βγένο έξω.

Μεθ αδελφικής αγάπης

Αντ. Πατεράκης

ΕΙΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

IN THE NAME OF THE FATHER AND THE SON AND THE HOLY GHOST

№ 2684

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΣΙΚΑΓΟΥ

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ ΓΑΜΟΥ

Πιστοποιεῖται ὅτι ὁ κ. Νικόλαος Π. Κατσούλης

ἐκ Κρήτης καὶ ἡ Χαρίκλεια Π.

Πατεράκη ..... ἐκ Κρήτης ἐστέφθη-

σαν ἐπ' ἐμοῦ τοῦ Ἱερατ. Προϊστατεύοντος τοῦ ἐν Cleveland

Ἱεροῦ Νεοῦ Εὐαγγελισμοῦ

κατὰ τὰς διατυπώσεις τῆς ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗ-

ΣΙΑΣ καὶ συμφώνως τοῖς νόμοις τῆς Πολιτείας Ohio

ἐν Cleveland τῇ 9 Δεκ. 1923

Ο ΙΕΡ. ΠΡΟΨΤΑΜΕΝΟΣ Ο ΠΑΡΑΝΥΜΦΟΣ

† Ἰ. Ζωγράφος

Τὸ παρὸν ἐκδίδεται τῇ ἐξουσιοδοτήσει Ἡμῶν

† Ὁ Ἅγιος Φρανίσκος Κάρμενος

GREEK ORTHODOX DIOCESE OF CHICAGO

CERTIFICATE OF MARRIAGE

This is to certify that Mr. Nicholas P. Katsoulis

of Crete and Miss Chariclia

P. Paterakis of Crete were join-

ed together by me the Pastor of The Annunciation

Church at Cleveland in

HOLY MATRIMONY according to the use of the GREEK

ORTHODOX CHURCH and in conformity with the Laws

of the State of Ohio at Cleveland

on the 9 day of December 1923

THE PASTOR THE BEST MAN

† J. Zographos

This is issued by our approval

† [illegible]

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΒΟΥΛΕΣ

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Αυτά που αναφέρω παρακάτω είναι βιώματα δικά μου από τα μαθητικά χρόνια στο Δημοτικό Σχολείο Στροβλών και αποτελούν προσωπικές αναμνήσεις και περιγραφές. Νομίζω όμως ότι κάπως έτσι είχαν τα πράγματα και για τα άλλα παιδιά και στα άλλα σχολεία των χωριών σε χρονικές περιόδους λίγο πιο μπροστά ή λίγο πιο πίσω. Φοίτησα από το 1932 έως το 1938 με δασκάλους τα τρία πρώτα χρόνια τον Εμμ. Σκαρβελάκη από τη Σητεία και τα τρία τελευταία τον Δημ. Εμ. Βακάκη από το χωριό μας.

Ήμαστε τότε γύρω στα 60 παιδιά στις έξι τάξεις και τα μαθήματα γίνονταν από τον ίδιο δάσκαλο σε όλες τις τάξεις. Οι τάξεις Τρίτη και Τετάρτη είχαν συνδιδασκαλία όπως και η Πέμπτη με την Έκτη. Όταν μια τάξη είχε μάθημα, οι άλλες έκαναν ιχνογραφία, καλλιγραφία, έγραφαν την αντιγραφή, έλυναν τις ασκήσεις τους ή έκαναν χειροτεχνία. Μαθήματα κάναμε πρωί και απόγευμα όλες τις μέρες εκτός, νομίζω, από την Τετάρτη το απόγευμα. Εμείς πηγαίναμε στα σπίτια μας, τρώγαμε και επιστρέφαμε. Τα παιδιά από τους Αλιγούς κρατούσαν το φαγητό τους και έτρωγαν το μεσημέρι στο σχολείο.

Κάποιος μαθητής που είχε οριστεί έπαιζε την καμπάνα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και αυτό ήταν το σύνθημα για να ξεκινήσουμε για το σχολείο. Ρολόι αμφιβάλλω αν είχε κανείς σε χρήση. Για κόσμημα πρέπει να είχαν, και προπάντων οι εξ Αμερικής επανελθόντες. Για τους γονείς βέβαια. Γιατί για τα παιδιά ούτε συζήτηση να γίνεται. Το πρωί πριν από την έναρξη των μαθημάτων κάναμε προσευχή όπως και το απόγευμα μετά τη λήξη τους. Τα αγόρια είχαμε τις πάνινες ή υφαντές «σάκκες» με μακρύ κορδόνι που το περνούσαμε χιαστί στον ώμο. Τα κορίτσια κρατούσαν τις «σάκκες» στο χέρι από δύο κοντά κορδόνια.

Παπούτσια δεν φορούσαμε συνήθως. Ήμαστε ξυπόλυτα. Κι αν είχαμε παπούτσια, τα φυλάγαμε για τη σκόλη. Τα πόδια μας όμως είχαν γίνει τόσο σκληρά, που δεν μας πολυένοιαζε. Βέβαια, δεν έλειπαν οι τσίτες από τα πόδια μας ή τα «πετροπατήματα» ή οι μικροτραυματισμοί, αλλά δεν δίναμε και τόση σημασία.

Τα ρούχα μας ήταν και αυτά της εποχής. Τα περισσότερα, εσώρουχα ή εξώρουχα, τα έραβαν ή τα έπλεκαν οι μανάδες ή οι γιαγιάδες μας. Τα μαλλιά μας ήταν κομμένα με τη χοντρή ή την ψιλή μηχανή για λόγους προφανώς καθαριότητας. Δεν ήταν σπάνια η εμφάνιση των ενοχλητικών ζωυφίων της κεφαλής. Τα μεγάλα παιδιά κούρευαν τα μικρά και τα μεγάλα κουρεύονταν μεταξύ τους. Συνήθως οι μηχανές δεν έκοβαν και πολλές τρίχες ξεριζώνονταν και πονούσαν φοβερά. Πολλά παιδιά πήγαιναν με τη βία για κούρεμα, γιατί

είχαν πικρή εμπειρία από προηγούμενες φορές. Ακόμη και σήμερα μου φαίνεται πως αισθάνομαι άσχημα σαν το θυμηθώ ή σαν ιδώ μηχανή κουρέματος.

Οι τιμωρίες που επέβαλλε ο δάσκαλος ήταν η ορθοστασία, οι ξυλιές με ρίγα ή βέργα και η νηστεία, δηλαδή ο τιμωρημένος μαθητής δεν πήγαινε το μεσημέρι στο σπίτι για φαγητό, αλλά έμενε στο σχολείο νηστικός. Εγώ ήμουν από τους καλούς μαθητές τόσο στα μαθήματα όσο και στη συμπεριφορά και ελάχιστες φορές τιμωρήθηκα. Υπήρχαν όμως και άλλοι που ή δεν ήταν καλοί ή ήταν ζιζάνια και συνεχώς ετιμωρούντο.

Δεν θυμάμαι ποτέ να διάβασα ή να έγραψα στο σπίτι. Όλα γίνονταν στο σχολείο την ώρα που ο δάσκαλος έκανε μάθημα στις άλλες τάξεις. Πώς να διαβάσεις στο σπίτι που μόλις γυρίζαμε πηγαίναμε στα ζώα ή στα χωράφια να προσφέρουμε τις υπηρεσίας μας στην οικογένεια; Και πού και πώς να διαβάσεις που ούτε γραφείο δεν υπήρχε ούτε φως; Με το λύχνο τι να κάμεις; Να σου χυθεί το λάδι στα βιβλία ή τα τετράδια;

Βιβλία είχαμε τα βασικά. Αναγνωστικά και αριθμητική. Βοηθητικά άλλοι είχαν και άλλοι όχι. Στα χρόνια μου ο πατέρας μου που είχε «μαγαζί» στο χωριό έφερνε και βιβλία σύμφωνα με σημειώματα που έδινε ο δάσκαλος σε κάθε μαθητή. Βέβαια, τα βιβλία ήταν πλερωτικά, όπως τα τετράδια, τα μολύβια και όλα τα χρειαζούμενα των μαθητών.

Για κόλλα χρησιμοποιούσαμε τους βώλους από το έκκριμα των αμυγδαλιών, των ροδακινιών ή των βερικοκιών, τους βάζαμε σε ένα μπουκαλάκι, βάζαμε και νερό, το αφήναμε στον ήλιο, και σε λίγες μέρες είχαμε μια θαυμάσια κόλλα.

Η πλάκα, το κονδύλι και το σφουγγαράκι για σβήσιμο ήταν απαραίτητα εφόδια για την πρώτη και τη δεύτερη τάξη. Η αίθουσα διδασκαλίας ήταν αρκετά ευρύχωρη με ταβάνι και δάπεδο χωμάτινο τα τρία πρώτα χρόνια και όταν το σκουπίζαμε σηκωνόταν σύννεφο η σκόνη. Εν τω μεταξύ μπήκαν πλακάκια και έτσι και τη σκόνη γλυτώσαμε και δεν παραπατούσαμε όταν περπατούσαμε. Θέρμανση δεν είχαμε τα πρώτα χρόνια, ενώ τα επόμενα προμηθευτήκαμε μια ξυλόσομπα και κάθε μαθητής έφερνε κάθε μέρα και από ένα κούτσουρο.

Θρανία είχαν οι μαθητές των μεγάλων τάξεων, και πάγκους των μικρών. Είχαμε και μια λαήνα (στάμνα) για πόσιμο νερό και ένα μαστραπαδάκι και με αυτό πίναμε νερό στο διάλειμμα.

Τα παιχνίδια μας στο διάλειμμα αλλά και τις άλλες ώρες ήταν για τα αγόρια η αμπάριζα, το ξυλίκι, ο ποταμός, οι τραμπάλες, το τριόδι και ίσως άλλα. Τα κορίτσια έπαιζαν το κουτσό, τα πεντόβωλα και τις κούκλες. Το παιχνίδι ήταν το δεύτερό μας φαγητό, γιατί παίζαμε κάθε ώρα που ήμαστε ελεύθερα.

Είχαμε και κηπαράκια στην αυλή του Σχολείου. Δεντρόκηπους και ανθόκηπους που τους περιποιούμαστε με περισσή φροντίδα. Κάθε τάξη ή τμήμα τάξης είχε το κηπαράκι του και ο συναγωνισμός ήταν μεγάλος. Κάθε ομάδα προσπαθούσε να έχει καλύτερο κήπο και το είχε καμάρι της. Το καλοκαίρι που το Σχολείο ήταν κλειστό πηγαίναμε με «βάρδιες»

και ποτίζαμε τα λουλούδια για να μην ξεραθούν. Το νερό το φέρναμε με λαήνες από το ρυάκι, γιατί το σχολείο ήταν σχετικά ψηλά και δεν ήταν δυνατόν να έλθει με αυλάκι.

Κάθε Σάββατο απόγευμα διαβάζαμε το Ευαγγέλιο της Κυριακής και ο δάσκαλος μας το εξηγούσε και μας έκανε και σχετική ομιλία. Μας μάθαινε επίσης τα απολυτίκια των Αγίων όταν γιόρταζαν, τόσο τα λόγια όσο και την ψαλμωδία. Όλη τη Μεγάλη Σαρακοστή την τελευταία απογευματινή ώρα τη διαθέταμε για να μάθουμε να ψέλνουμε τα εγκώμια, για να τα πούμε τη Μεγάλη Παρασκευή σαν χορός μετά τον παπά και τους ψαλτάδες. Από τις πολλές φορές και τις πολλές χρονιές τα μαθαίναμε απ' έξω και ακόμη διατηρούνται ζωντανά στη μνήμη μου.

Τις Κυριακές ή τις γιορτές, όταν είχε λειτουργία, πηγαίναμε μόνοι μας ή με το Σχολείο και παρακολουθούσαμε τη Θεία Λειτουργία. Τα μαθήματα τα κάναμε μέσα στην τάξη ή έξω στην αυλή, όταν ο καιρός ήταν καλός, ή και στο ύπαιθρο σαν εκδρομή, όταν είχαμε μάθημα σχετικό με τη φύση.

Το μάθημα της ωδικής –έτσι το λέγαμε τότε– γινόταν σε όλες τις τάξεις μαζί. Τα τραγούδια συνήθως ήταν τραγούδια πατριωτικά, απολυτίκια, εγκώμια. Το ίδιο γινόταν και με το μάθημα της γυμναστικής, εκτός βέβαια από τα παιδιά των μικρών τάξεων.

Είχαμε και σκάμμα για άλματα, και βόλι για ρίψεις. Κάναμε τακτικά γυμναστική και παίζαμε πολλά ομαδικά παιχνίδια. Φτιάχναμε επίσης χειροτεχνήματα με ξύλο, πηλό και χαρτί και τα πιο καλά τα παρουσιάζαμε στις εξετάσεις. Ίσως ακόμη να υπάρχουν κρεμασμένα στους τοίχους του έρημου σχολείου. Οι εξετάσεις, δηλαδή η τελετή λήξης των μαθημάτων, είχαν τόνο πανηγυρικό. Μαζευόταν όλο το χωριό, έφερναν οι γονείς ξεροτήγανα, παξιμάδια, γλυκά, φρούτα, πιοτά που προσφέρονταν μετά την τελετή. Η τελετή περιλάμβανε απαγγελίες, διαλόγους, τραγούδια και χορό από τους μικρούς μαθητές, με τη συνοδεία του γραμμοφώνου του δασκάλου. Έτσι πανηγυρικά τελείωνε το σχολικό έτος και την επόμενη ή κάποια από τις επόμενες ημέρες πηγαίναμε και παίρναμε τα ενδεικτικά ή τα απολυτήρια ή ακόμη και τους... ντενεκέδες οι αμελείς.

Είχαμε και το ταμείο μας στο οποίο κάθε μαθητής κατέθετε κάθε μήνα μια δραχμή, το δε σχετικό βιβλίο ταμείου και τα χρήματα τα κρατούσε κάποιος φερέγγυος μαθητής.

Κάποιες χρονιές, για να ενισχύσουμε το ταμείο μας, «επολεμούσαμε» και «μεταξαργειό». Η μικρή αίθουσα του γραφείου που δεν εχρησιμοποιείτο γι' αυτό το σκοπό εχρησιμοποιείτο για σηροτροφείο. Ο δάσκαλος δεν ξέρω από πού είχε προμηθευτεί ωραίες καλαμωτές με πλαίσια ξύλινα και ξύλινους ορθοστάτες και ήταν μια πάρα πολύ καλή κατασκευή. Εμείς τα παιδιά κουβαλούσαμε μουρνόφυλλα και ταΐζαμε τους μεταξοσκώληκες, στην αρχή τα δίναμε κομμένα ψιλά-ψιλά σαν σαλάτα και ύστερα ολόκληρα. Όταν ερχόταν η ώρα, φέρναμε κλαδιά, έπλεκαν τα σκουλήκια μέσα σε αυτά τα κουκούλια, τα μαζεύαμε ύστερα από κάμποσες ημέρες, τα λιάζαμε και τα πουλούσαμε. Με τα χρήματα παίρναμε μικροδώρα για μας, όπως χαρτί, μολύβια, πένες και τα υπόλοιπα πήγαιναν στο

ταμείο του σχολείου για τις γενικές ανάγκες.

Αυτά είχαμε. Αυτά που δεν είχαμε ήταν πολλά. Ένα από αυτά ήταν το αποχωρητήριο. Την ανάγκη του όμως δεν την νιώθαμε. Σάμπως είχαμε και στα σπίτια μας; Ευτυχώς γύρω από το σχολείο ήταν δάσος και ήταν πρώτης τάξεως χώρος για ανακούφιση, ευήλιος, ευάερος και με ανεμπόδιστη θέα. Εμείς τα αγόρια, τα πιο μεγάλα συνήθως, διαλέγαμε από ένα ακίσσαρο όσο γίνεται πιο δροσερό και φροντίζαμε ποιος πρώτος θα τον ξεράνει με το πότισμα που του κάναμε τις στιγμές της ανακούφισης. Ιστορίες αξέχαστες μα και ανεπανάληπτες.

Θα μου πείτε, πώς μαθαίναμε γράμματα με αυτές τις συνθήκες; Μαθαίναμε γράμματα όσα παιδιά είχαν τη σφραγίδα της δωρεάς. Δηλαδή όσα από μόνα τους είχαν όρεξη να μάθουν γράμματα. Τα υπόλοιπα με το τελείωμα του δημοτικού τελείωναν και τις σπουδές τους. Ένας μικρός αριθμός πήγαινε στο γυμνάσιο μια δυο χρονιές και σταματούσε, και μόνο τα... χαρισματικά παιδιά που ήταν περίπου ένα στα δέκα συνέχιζε, τελείωνε το γυμνάσιο και άλλα μεν πήγαιναν πιο πάνω, άλλα έμεναν εκεί.

Αυτό ήταν το Σχολείο μας, αυτοί ήταν οι δάσκαλοί μας και αυτοί ήμαστε εμείς. Χρόνια δύσκολα μα γεμάτα ξενοιασιά, χαρά και ικανοποίηση. Μήπως ξέραμε το καλύτερο;

Να πω μια προσωπική μου διαπίστωση. Το μονοθέσιο σχολείο όπως ήταν το δικό μας μπορεί να ήταν κουραστικό και δύσκολο για το δάσκαλο, μα για τους μαθητές είχε και το καλό του.

Τα παιδιά επί έξι χρόνια άκουγαν λίγο πολύ όλα τα μαθήματα όλων των τάξεων αφού γίνονταν στην ίδια αίθουσα και έτσι με τις πολλές φορές γίνονταν οι γνώσεις κτήμα των, αφού λέγεται ότι η επανάληψη είναι μητέρα της μάθησης. Αυτό ίσως με τα σημερινά μέτρα να φαίνεται παράξενο, μα τουλάχιστον η δική μου εμπειρία δίδαξε αυτό.

Και κάτι σαν επίλογο. Ο Παντελής Βαβουλές (1885-1970), αδερφός του πατέρα μου και δάσκαλος από τους πρώτους της Κρητικής Πολιτείας (1906-1949), στο περιοδικό «Κρητική Εστία», τεύχη 4-5 (Ιούλιος-Αύγουστος 1969), περιγράφει με συναρπαστικό τρόπο τα σχολεία στο τέλος του περασμένου αιώνα. Η περιγραφή η δική μου αφορά στο σχολείο (του χωριού) κατά το μεσοπόλεμο.

Θα ήταν ενδιαφέρον κάποιος να περιγράψει το σχολείο το σημερινό, για να υπάρχει μια σύγκριση των σχολείων στη διάρκεια του αιώνα που πριν από λίγο τελείωσε. Η σύγκριση αυτή πολλά θα δίδασκε σε δάσκαλους, μαθητές και κάθε έναν που έχει την έφεση ή την περιέργεια να μάθει πώς φτάσαμε εδώ που φτάσαμε.

Και ακόμη κάτι τελευταίο. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ στους δασκάλους μου, τους δασκάλους όλους τους ανεπανάληπτους, τους ήρωες αυτούς που κάτω από συνθήκες σκληρές εργάσθηκαν, μόχθησαν να μας μάθουν γράμματα μη τηρώντας ωράρια και αργίες και μη αποβλέποντες πρώτα στον πάντοτε γλίσχρο μισθό τους. Ήταν δάσκαλοι, γραμματείς των κοινοτήτων και των συνεταιρισμών, άμισθοι, συμβουλάτορες των χωρικών

και κοντά τους όλες τις ώρες, όλο το χρόνο. Ας είναι τούτη η γραφή «εις μνημόσυνον αιώνιον» όπως γράφει και κάποια εικόνα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του χωριού μου.

ΣΗΜ.: Το κείμενο αυτό είναι κομμάτι από το ανέκδοτο βιβλίο μου με τίτλο *Στροβλές, χωριό μου.*

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΚΑΚΗΣ

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΝΑΖΙΣΤΙΚΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Αυτό το κείμενο αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός ντοκουμέντο από τον επιζήσαντα κατάδικο του στρατοπέδου Μάουτχάουζεν της Αυστρίας Θεόδωρο Γεωργιακάκη του Ιωάννου από το Κουστογέρακο Σελίνου, για να θυμηθούν οι παλαιότεροι και να μάθουν οι νεότεροι την σύλληψη 300 ανδρών τη μοιραία νύχτα της 10ης Φεβρουαρίου 1944 και τη μεταφορά τους στη Φυλακή Αγιάς από τα χωριά Κουστογέρακο, Λειβαδά, Μονή, Ροδοβάνι, Λειβάδα, Αγριλέ, Καμπανού, Επανωχώρι, Αγία Ειρήνη, Φουρνέ, Μεσκλά, Ζούρβα, Λάκκους, Θέρισο, Αγία Ρουμέλη.

Μια από τις μεγαλύτερες εξορμήσεις των Γερμανών ήτο και της 10ης Φεβρουαρίου 1944, που συνέλαβαν οι Γερμανοί 300 άνδρες και τους μετέφεραν στις φυλακές Αγιάς.

Στην πλατεία της φυλακής μπροστά από ένα οίκημα είχαν τοποθετήσει οι Γερμανοί ένα παραβάν που είχαν κρυφθεί μέσα οι προδότες και από εκεί μπροστά περνούσαν ένας ένας οι κρατούμενοι και έτσι γινόταν η εξακρίβωση της ταυτότητας εκάστου.

Μετά οι προδότες, ανάλογα με το πρόσωπο, το έστελναν σε μια από τις τρεις ομάδες που είχαν σχηματίσει.

Κατά την εξακρίβωση των ταυτοτήτων συνέβη το εξής περιστατικό. Ο Γεωργιακάκης Γεώργιος του Ιωάννου από το Κουστογέρακο είχε ταυτότητα με ξένο όνομα, Μπαρνιάς Γεώργιος, και τον απεκάλυψαν οι προδότες και τον εκακοποίησαν οι Γερμανοί αγρίως μπροστά σε όλους μας.

Τελειώνοντας την εξακρίβωση των ταυτοτήτων οι Γερμανοί τη μία ομάδα από 100 άνδρες άφησαν ελεύθερους για τα σπίτια τους, τη δεύτερη ομάδα τούς έκλεισαν σ' ένα θάλαμο. Την τρίτη ομάδα που είχαν χωρίσει 22 άτομα με την υπόδειξη των προδοτών ως υπόπτους τους έκλεισαν στην απομόνωση για το εκτελεστικό απόσπασμα.

Μετά από δύο μέρες οι Γερμανοί φέρανε και πετάξανε στο δάπεδο της απομόνωσης τον Νικόλαο Κουκουλιτάκη από το Επανωχώρι με μια πληγή από την ωμοπλάτη έως τους γλουτούς, από το ξύλο που είχε φάει από τους Γερμανούς.

Συνέχεια φέρανε τον Γεώργιο Μάντακα από τους Λάκκους και τον Ευτύχιο Μακρινάκη από το Ορθούνι. Τον τελευταίο αργότερα τον άφησαν οι Γερμανοί.

Οι Γερμανοί έστειλαν 48 άνδρες, εκ των οποίων 34 άφησαν τη ζωή τους στα κρεματόρια της Γερμανίας και μόλις 14 γύρισαν σπίτια τους σε ψυχική και σωματική αθλία κατάσταση.

Απ' ό,τι μαθαίναμε από σημειώματα μέσω επισκεπτηρίου, γίνονταν έρευνες από πολλούς και κυρίως από τον Επίσκοπο Αγαθάγγελο που οι επιζήσαντες όμηροι οφείλουν σ' αυτόν τη ζωή τους. Κατόπιν των ενεργειών αυτών οι Γερμανοί αποφάσισαν και μας έστειλαν στο στρατόπεδο Μάουτχάουζεν της Αυστρίας.

Μέσω φυλακών Αβέρωφ - Βελιγραδίου με παραμονή ενός περίπου μηνός από Βελιγράδι με τρένο φθάσαμε στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλεως Μάουτχάουζεν και από εκεί περπατώντας περίπου μια ώρα κατά εξάδες φτάσαμε στο στρατόπεδο.

Κατά την παραμονή μας στις φυλακές του Βελιγραδίου πρέπει να αναφέρω την αλληλεγγύη των Σέρβων κρατουμένων προς τους Έλληνες που συνεχώς στο διάστημα της παραμονής μας μας τροφοδοτούσαν με αρκετά τρόφιμα.

Στο στρατόπεδο όπως μπήκαμε κατά εξάδες παρατεταγμένοι στην πλατεία του στρατοπέδου, ο διερμηνέας φωνάζει ότι όλοι όσοι έχουν πολύτιμα κοσμήματα - ρολόγια, χρήματα να περνά ένας ένας και να τα αφήνει στο τραπέζι που ήταν στη μέση και καθόταν δίπλα Γερμανός αξιωματικός. Προειδοποιούν οι Γερμανοί ότι σε όποιον εύρισκαν επάνω του κόσμημα και δεν το παρέδιδε θα εκτελούνταν επί τόπου. Συνέχεια, είκοσι μέτρα πιο πέρα γδυνόμαστε, πετούσαμε τα ρούχα στο σωρό και από εκεί 50 μέτρα βρισκόταν τα λουτρά υπογείως. Κατεβαίνοντας τα σκαλιά υπήρχαν κουρείς που μας έκαναν γενική σωματική αποτρίχωση και στο κεφάλι κούρεμα με ψιλή μηχανή και μετά με ξυράφι έκαναν ένα αυλάκι δύο πόντους από το μέτωπο έως τον σβέρκο.

Μετά το μπάνιο μάς έδιδαν ένα σακάκι και παντελόνι συνθετικό με μπλε ρίγες, ένα ζεύγος τσόκαρα και μετά ακουλούθησε η μπρούτζινη ταυτότητα που την φορούσαμε μονίμως στο χέρι. Ήταν ένα κομμάτι ντενεκές με πρεσαρισμένο επάνω τον αριθμό εκάστου κρατουμένου, που αντικαθιστούε το ονοματεπώνυμο. Το νουμερό μου ήταν 64.859. Επίσης στο σακάκι, στο στήθος και στο παντελόνι στη μέση του μηρού υπήρχε μια υφασμάτινη λουρίδα κι απάνω της γραμμένα με ανεξίτηλο μελάνι με μεγάλα γράμματα το νούμερο και τα αρχικά κεφαλαία γράμματα της εθνικότητας εκάστου κρατουμένου.

Στη Γερμανία είχαν κατασκευαστεί από τους κρατουμένους, κατά τη διάρκεια της παντοδυναμίας των Ναζί, πολλά υπόγεια εργοστάσια για την εξυπηρέτηση της Πολεμικής Βιομηχανίας με πολλές χιλιάδες δυναμικό που για την κατασκευή αυτή των εργοστασίων πλήρωσαν με τη ζωή τους πολλά εκατομμύρια κρατούμενοι.

Μετά τη λήξη του πολέμου δυστυχώς οι εκάστοτε κυβερνήσεις έδειξαν μεγάλη ανικανότητα στο ζήτημα των αποζημιώσεων. Από το Μάουτχάουζεν την αποστολή των Χανίων έστειλαν οι Γερμανοί, μαζί με πολλούς άλλους κρατούμενους διαφόρων εθνικοτήτων, στο νεοσυσταθέν στρατόπεδο Μέλκ, πλησίον του οποίου οι Γερμανοί ετοίμαζαν την κατασκευή νέου υπογείου πολεμικού εργοστασίου.

Εδώ θ' αναφερθώ στην πρώτη επαφή των Ες-Ες με τους κρατουμένους, την θηριωδία των με την άφιξή μας στο Μελκ. Έπεσαν επάνω μας σαν σκυλιά λυσσασμένα κτυ-

πώντας όπου και όποιον έβρισκαν μπροστά τους με θανάσιμη βαρβαρότητα με αποτέλεσμα με την άφιξή μας στο στρατόπεδο να χάσουμε τους πρώτους νεκρούς Σωτήρη Καζαλάκη από τους Λάκκους και Ελευθέριο Κωνσταντουδάκη από τον Καμπανό.

Περνώντας οι μέρες πλήθαιναν οι νεκροί και έτσι πια δεν μας προξενούσε εντύπωση παρά ο καθένας μας περίμενε τη σειρά του. Τα βασανιστήρια, ο κακουχίες, η πείνα, οι αρρώστιες, έφεραν τους κρατουμένους σε κτηνώδη κατάσταση. Επάψαν πια οι κρατούμενοι να σκέπτονται για οικογένεια, συγγενείς και φίλους. Γυρίζοντας από τη δουλειά κατάκοποι έπεφταν το βράδυ στο κρεββάτι που συνεχώς ονειρευόμαστε καρβέλια ψωμί, φαγητά και όλη τη νύχτα στον ύπνο μας τρώγαμε. Το πρωί ξυπνούσαμε και πάλι το ίδιο μενού. Τα λεγόμενα νοσοκομεία ήταν χώροι αργού θανάτου, αφού σ' αυτά δεν υπήρχε ούτε φαρμακευτική ούτε ιατρική περίθαλψη. Απλώς ήταν χώρος που συγκεντρώνονταν οι ανήμποροι για εργασία κρατούμενοι, από διάφορα μικρά στρατόπεδα που δεν υπήρχαν εγκαταστάσεις θαλάμων αερίων και φούρνοι για την καύση των πτωμάτων και μετέφεραν τα πτώματα με αυτοκίνητα στα κεντρικά Μάουτχάουζεν, Νταχάου κ.λπ.

Το στρατόπεδο Μέλκ βομβαρδίστηκε από αμερικάνικα αεροπλάνα που δε γνώριζαν ότι ήταν στρατόπεδο ομήρων κρατουμένων με πολλές δεκάδες θύματα. Κάθε 15 ημέρες οι κρατούμενοι περνούσανν από διαλογή γιατρών και όλους τους ανήμπορους τους έστελναν στο κρεματόριο. Επί μήνες ακούγονταν κάθε βράδυ βομβαρδισμοί, εκρήξεις και λάμψεις, αλλά δεν γνωρίζαμε πώς ήταν έξω η πολεμική κατάσταση.

Ένα πρωί κτυπά το καμπανάκι του στρατοπέδου και μας συγκέντρωσαν στην πλατεία. Μας έδωσαν τροφή τριών ημερών και οι Γερμανοί, για να μην πέσουμε στα ρώσικα στρατεύματα που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση, αποφάσισαν να μας μεταφέρουν στο στρατόπεδο του Έμπεζε, αμερικανικής περιοχής.

Βαδίζαμε 10 μέρες με τρίωρες στάσεις, και με διανυκτερεύσεις σε σταύλους φτάσαμε στο Έμπεζε. Στη διαδρομή οι Γερμανοί είχαν μία ομάδα κρατουμένων με σκαλίδες και φτυάρια και έθαβαν τους βραδυπορούντες που εκτελούσαν οι Γερμανοί.

Στο Έμπεζε οι Γερμανοί εμάζεψαν και από άλλα στρατόπεδα κρατουμένους και η κατάσταση έγινε ανυπόφορη, που εάν οι Γερμανοί κρατούσαν πολύ ακόμα, θα αποδεκατιζόταν το στρατόπεδο των 60.000 κρατουμένων.

Ένα πρωί το καμπανάκι του στρατοπέδου δεν κτυπά για εγερτήριο και σε λίγο οι διερμηνείς αναγγέλλουν την είδηση ότι κάτω στην πόλη Έμπεζε είχαν γεμίσει τα σπίτια με λευκές σημαίες.

Επίσης εντολή του Λάγκαστερ να μη βγει κανείς κρατούμενος από τους θαλάμους, αν δεν διατάξουν τα Ες-Ες να συγκεντρωθούν στην πλατεία, διότι είχαν σκοπό να μας οδηγήσουν σε υπόγεια τούνελ με εκρηκτικά έτοιμα να μας ανατινάξουν. Αυτός που ειδοποίησε ήταν γερμανός κατάδικος αντιχιτλερικός του 1933, που ανέλαβε την εξουσία ο Χίτλερ, και τους έκλεισε στα στρατόπεδα, και όσοι επέζησαν μέχρι τον πόλεμο για να μην απα-

σχολούν Γερμανούς στρατιώτες τους χρησιμοποιούσαν σε όλα τα στρατόπεδα της Γερμανίας στην εσωτερική Διοίκηση των μπλοκ και στην επιστασία των κρατουμένων στην εργασία.

Όπως αφηγήθηκε κρατούμενος του Μάουτχάουζεν, όταν οι Αμερικανοί μπήκαν στο στρατόπεδο, αντιμετώπισαν στην πλατεία την εικόνα πολλών εκατοντάδων πτωμάτων κρατουμένων εκτελεσθέντων από τα Ες-Ες φεύγοντας.

Η ταχεία προέλαση των Αμερικανών ανάγκασε τα Ες-Ες να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο, αφήνοντας Ούγγρους φρουρούς.

Το μεσημέρι περίπου ένα τανκ μπαίνει στην πλατεία. Απερίγραπτη και συγκινητική η στιγμή αυτή της ελευθερίας των χιλιάδων κρατουμένων που όσοι βέβαια μπορούσαν ξεχύθηκαν στους διαδρόμους και την πλατεία του στρατοπέδου, να αγκαλιάζονται, να φιλιούνται και να κλαίνε.

Όταν οι Αμερικανοί μπήκαν στο στρατόπεδο, οι κρατούμενοι διέρρηξαν τις αποθήκες τροφίμων μα και ξεχύθηκαν έξω του στρατοπέδου, όπου υπήρχαν πολλές αγροκατοικίες και τις λεηλατούσαν κυριολεκτικά κουβαλώντας στο στρατόπεδο μοσχάρια, γουρούνια, κότες και ό,τι τρόφιμα ή ρουχισμό έβρισκαν.

Αυτό βέβαια σταμάτησε, διότι οι Γερμανοί διαμαρτυρήθηκαν στους Αμερικανούς που περιπολούσαν το μέρος και σταμάτησε η λεηλασία. Επίσης με την είσοδο των Αμερικανών στο στρατόπεδο οι δυναμικοί κρατούμενοι Ρώσοι, Πολωνοί, Γάλλοι συνέλαβαν και σκότωσαν συμπατριώτες τους κρατουμένους που αυτοί επί παντοδυναμίας των Ναζί έκαναν χρέη επιστατών στην εργασία των κρατουμένων για να είναι αρεστοί στους Γερμανούς φύλακες κακοποιώντας βάναυσα και μέχρι θανάτου τους συγκρατούμενούς τους. Αναφέρω εδώ τη μαρτυρία του επιχειρηματία Γεωργίου Πλατσιδάκη από τους Λάκκους, κρατούμενου στο στρατόπεδο Μελκ, σε μια εκδήλωση που είχε γίνει προς τιμήν των ομήρων στα Νεώρεια τις 18-5-1981, ότι ο λογιστής Γεωργιακάκης Γεώργιος από το Κουστογέρακο, κάτοχος της γερμανικής γλώσσας, αρνήθηκε να υπηρετήσει διερμηνέας και επιστάτης, επειδή έβλεπε την εργασία που επρόκειτο να κάνει εις βάρος των συγκρατουμένων του και δεν εδέχθη, παραβλέποντας τα οφέλη που θα είχε από τους Γερμανούς.

Τα στρατόπεδα ο Χίτλερ τα εγκαινίασε με την άνοδό του στην εξουσία το 1933, για τους αντιφρονούντες. Συγχρόνως με τον πόλεμο έγιναν εργοστάσια με εργάτες σκλάβους - πεδία πειραμάτων επί ζώντων ανθρώπων και κέντρα εξοντώσεως. Στην είσοδο κάθε στρατοπέδου υπήρχε το διοικητήριο, οι στρατώνες και τα σπίτια των αξιωματικών, σωστές βίλες με κήπους, πάρκα και πισίνες.

Το στρατόπεδο με πάρα πολλές τεράστιες παράγκες το περιτριγύριζαν ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα και κάθε 80 μέτρα ένας πυργίσκος της φρουράς με προβολείς και πολυβόλα.

Η κάθε παράγκα ήταν φυσιολογικά χώρος για 200 κρατουμένους που πολλές φορές

όταν η προσέλευση κρατουμένων ήταν μεγάλη έβαζαν έως 1600 άτομα.

Στην κεντρική είσοδο υπήρχε η επιγραφή «Η εργασία δημιουργεί την ελευθερία». Για την εσωτερική διοίκηση των στρατοπέδων οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν κατάδικους Γερμανούς αντιφασίστες, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι απέναντί τους, και τους κρατούμενους γιατρούς.

Οι κρατούμενοι των στρατοπέδων σηκώνονταν το πρωί 4-5 η ώρα το καλοκαίρι και 6-7 το χειμώνα και έπαιρναν το πρωινό μισό λίτρο καφέ νεροζούμι χωρίς ζάχαρη. Πηγαίναμε στο προσκλητήριο και μετά το μέτρημα με βήμα στρατιωτικό μας οδηγούσαν στην εργασία.

Το μεσημεριανό γεύμα γινόταν με μια ώρα παύση εργασίας και οι κρατούμενοι έπαιρναν μια αθλία σούπα από κτηνοτροφικά μπατζάρια. Το βραδυνό προσκλητήριο γινόταν με την επιστροφή από την εργασία, που πολλές φορές οι Γερμανοί έκαναν λάθος στο μέτρημα, μας καθυστερούσαν επί ώρες ολόκληρες όρθιους εκτεθειμένους στη βροχή, το κρύο και το χιόνι.

Το βραδινό γεύμα, ένα μικρό κομμάτι ψωμί με λίγη μαργαρίνη και εάν δεν προλάβαινες να το φας σου το άρπαζε ο διπλανός σου κρατούμενος.

Τα γερμανικά πολεμικά εργοστάσια απασχολούσαν δύο βάρδιες με δώδεκα ώρες εργασίας το εικοσιτετράωρο εκάστη. Το μεγαλύτερο στρατόπεδο της Γερμανίας και με τους περισσότερους νεκρούς ήτο το Άουσβιτς και το παράρτημά του Περκενάου.

Το Άουσβιτς εκτός των κρατουμένων διαφόρων εθνικοτήτων φιλοξένησε ολόκληρο το Γκέτο της Βαρσοβίας και όλους τους Εβραίους των κατεχομένων τριγύρω κρατών φθάνοντας τα 6 εκατομμύρια.

Εδώ υπήρχαν 4 θάλαμοι αερίων των 2000 και 2500 ατόμων και 4 φούρνοι καύσης πτωμάτων επί εικοσιτετραώρου βάσεως.

Όταν οι Γερμανοί τιμωρούσαν κρατούμενο με απαγχονισμό, ακολουθούσαν ολόκληρη ιεροτελεστία για την εκτέλεση. Έβαζαν τον κρατούμενο όρθιο σ' ένα καρότσι που το κυλούσαν κρατούμενοι και με συνοδεία μουσικής κρατουμένων τον οδηγούσαν στον τόπο εκτέλεσης. Σε μεγάλα στρατόπεδα γίνονταν επιστημονικά ιατρικά πειράματα επί των κρατουμένων από κορυφαίους καθηγητές Πανεπιστημίων.

Τα πειράματα ήταν πολυποίκιλα.

Όλα τα παρακάτω πειράματα έχουν έλθει στο φως της δημοσιότητας από τις καταθέσεις στο Δικαστήριο της Νυρεμβέργης από τους ίδιους που εκτελούσαν τα εγκλήματα και από μαρτυρίες κρατουμένων που επέζησαν απ' αυτά. Οι γιατροί έκαναν ενέσεις ασθενειών για την εξόντωση κρατουμένων.

Έπαιρναν αίμα από παιδιά για να χρησιμοποιηθεί στους Γερμανούς τραυματίες. Στο στρατόπεδο Περκενάου έκαναν πειράματα με ενέσεις στειρώσεως ανδρών και γυναικών με ακτίνες Ρέντγκεν. Γιατρός έστειλε επιστολή στον αρχηγό των Ες-Ες λέγοντάς του να υπο-

στούν στείρωση τα 3 εκατομμύρια Ρώσοι αιχμάλωτοι που θα ήταν χρησιμοποιήσιμοι μετά τον πόλεμο που πίστευαν ότι θα κέρδιζαν σε αγροτικές εργασίες και εργοστάσια και να μην δύναται να αναπαραχθούν.

Επίσης 3 εκατομμύρια εφτακόσιες χιλιάδες Ρώσοι αιχμάλωτοι στρατιώτες πέθαναν από πείνα, κακουχίες κι εκτελέσεις και στα κρεματόρια των στρατοπέδων.

Σε άνδρες και γυναίκες κρατούμενες γινόντουσαν θανάσιμες ενέσεις με μικρόβια τύφου, ίκτερου κι ελονοσίας.

Στο στρατόπεδο Νταχάου έγιναν πειράματα σε ανθρώπινο οργανισμό στο παγωμένο νερό με θερμοκρασία 35 βαθμούς Φαρενάιτ και έφθανε τους 55 ή εξέθεταν τους κρατουμένους γυμνούς στο ύπαιθρο τη νύχτα στο χιόνι.

Επίσης κρατούμενοι εδοκιμάζοντο επί πόσο χρόνο θα μπορούσαν να ζήσουν με αλμυρό νερό.

Γιατροί έπαιρναν κρατούμενους και πάνω σ' αυτούς έκαναν εκπαίδευση εγχειρίσεως κοιλιάς και στομάχου. Έκαναν επέμβαση χειρουργική σε κρατούμενους και τους αφαιρούσαν τα γεννητικά τους όργανα.

Επίσης ασχολήθηκαν και με την τεχνητή σύλληψη. Έκαναν ενέσεις Φενόλ στην καρδιά των κρατουμένων, οι οποίες προκαλούσαν ακαριαίο το θάνατο.

Στις γυναίκες έκαναν αποκοπή μέρους της μήτρας ή ολοκληρωτική αφαίρεσή της και αφαίρεση των σαλπίγγων.

Έκαναν ενέσεις στη μήτρα, προκειμένου να εξακριβωθεί εάν η ένεση προκαλεί πόνους. Γιατρός μαρτυρεί ότι η γερμανική χημική βιομηχανία πήρε από το Άουσβιτς 150 κρατούμενες γυναίκες τις οποίες χρησιμοποίησαν πειραματόζωα για την εξακρίβωση της επιτυχίας των νέων φαρμάκων.

Πολλά από τα ανωτέρω πειράματα επέφεραν ταχύ και οδυνηρό θάνατο στους κρατούμενους.

Όλοι οι κρατούμενοι μετά το τέλος των πειραμάτων εδολοφονούντο από τους Γερμανούς, για να αποκρυβούν τα φοβερά εγκλήματα των πειραμάτων τους.

Αξιωματικός των Ες-Ες, για να διασκεδάσει τη γυναίκα του και τη μικρή κόρη τους, που τον επισκέφθηκαν στο στρατόπεδο, έβγαλε το πιστόλι και από την ταράτσα του Διοικητηρίου πυροβουλούσε στην πλατεία και σκότωνε κρατουμένους. Επίσης, γιατροί αφαιρούσαν από τη σπονδυλική στήλη υγρό, που οι κρατούμενοι έμεναν παράλυτοι.

Πολλοί Ναζί έκαναν συλλογή κρανίων και σκελετών.

Συνελέγοντο επίσης ανθρώπινα δέρματα που χρησιμοποιούσαν για διακοσμητικά αντικείμενα. Απ' αυτά κατεσκευάζοντο εξαιρετικά αμπαζούρ και άλλα διακοσμητικά είδη οικιακής χρήσεως.

Πολλά δέρματα ανθρώπινα είχαν κατασκευασθεί διακοσμητικά για τη σύζυγο του διοικητή του Νταχάου η οποία είχε προτίμηση σε δέρματα που είχαν στιγματισμούς.

Τέτοια δέρματα με στιγματισμούς υπήρχαν σε πολύ λίγους κρατουμένους και έτσι ζητούσαν να βρουν από άλλο στρατόπεδο κρατούμενους με στιγματισμούς.

Για τη γρήγορη θανάτωση των κρατουμένων βρήκαν τους θαλάμους αερίων. Ήταν ένας τεράστιος υπόγειος θάλαμος στυλ λουτρού χωρητικότητας 2000 και 2500 ατόμων. Αφού γέμιζαν ασφυκτικά το χώρο με κρατουμένους, έκλειναν τη μοναδική πόρτα και σε λίγα λεπτά επήρχετο ο θάνατος. Μετά αφαιρούσαν με αντλίες το δηλητηριασμένο αέρα, άνοιγε η πόρτα και παραλαμβάνονταν τα πτώματα, αφού πρώτα συνεργείο αφαιρούσε τα χρυσά δόντια και τα κοσμήματα.

Αμέσως γινόταν ο καθαρισμός του θαλάμου, για να δεχθεί άλλη φουρνιά κρατουμένων, και τα πτώματα μεταφερόταν στους κλιβάνους που έκαιγαν επί εικοσιτετραώρου βάσεως. Από την καύση των πτωμάτων συγκεντρωνόταν η τέφρα και διετίθετο για λίπασμα, το δε λίπος το επεξεργάζετο εργοστάσιο για την παρασκευή σαπουνιού.

Μαρτυρίες στο δικαστήριο απεκάλυψαν ακόμα και τη συνταγή του εργοστασίου που απαιτείτο 12 λίτρα ανθρώπινο λίπος, 10 τέταρτα ύδατος και 8 ουγγιές καυστικής σόδας.

Όλα εβράζοντο επί δύο-τρεις ώρες και κατόπιν εψύχοντο. Για να κατασκευαστούν 25 κιλά σαπούνι εχρειάζετο 80 κιλά ανθρώπινο λίπος το οποίο εξαγόταν από 40 περίπου πτώματα. Σε μικρά στρατόπεδα που δεν υπήρχαν θάλαμοι αερίων οι Γερμανοί είχαν κατασκευάσει ειδικές κλούβες αυτοκίνητα με μια μόνο πίσω πόρτα και με μηχανή ειδικά κατασκευασμένη να προξενεί πολλά καυσαέρια τα οποία διοχέτευαν με την εξάτμιση μέσα στην κλούβα.

Γέμιζαν ασφυκτικά από κρατουμένους την κλούβα, έκλειναν την πόρτα, ξεκινούσε το αυτοκίνητο και εντός ολίγων λεπτών οι κρατούμενοι πέθαιναν από ασφυξία και έτσι πια τα πτώματα ήταν έτοιμα να ξεφορτωθούν για καύση στους φούρνους.

Οι Αμερικανοί μπήκαν στο στρατόπεδο και μετά συνέχισαν την προέλασή τους. Στο διάστημα των 2 ημερών μέχρι να φτάσει η επιμελητεία και υγειονομικές υπηρεσίες των Αμερικανών οι κρατούμενοι έπεσαν στα τρόφιμα από τις αποθήκες που διέρρηξαν με αποτέλεσμα να πάθουν φοβερή δυσεντερία και οι θάνατοι να αυξηθούν πολύ.

Φθάνοντας οι αμερικάνικες υπηρεσίες ανέλαβαν τους ασθενείς και ανήμπορους και τους έστειλαν σε διάφορα νοσοκομεία της περιοχής και φρόντισαν τους υπολοίπους κρατούμενους. Δέκα μέρες μετά την απελευθέρωση άδειασε το Έμπεζε από τους κρατουμένους. Από τους πρώτους αντιπροσώπους κρατών που ήλθαν για την παραλαβή των κρατουμένων ήταν Ρώσοι, Πολωνοί και Γάλλοι και στη συνέχεια οι άλλες εθνικότητες και μένουν οι Εβραίοι, που δεν είχαν πατρίδα, και εμείς οι Έλληνες.

Δεν γνωρίζαμε τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν το Δεκέμβριο του 1944 στην Αθήνα και τους τότε κρατούντες δεν τους απασχόλησε ο επαναπατρισμός μας. Απελευθερωθήκαμε στις 6 Μαΐου 1945 και φθάσαμε σπίτια μας τον Ιούλιο με φροντίδα των Αμερικανών που τους ενοχλούσαμε συνεχώς με συγκεντρώσεις.

Ερχόμενοι στην Αθήνα ουδέν ενδιαφέρον από την Πολιτεία. Την μόνη ανταπόκριση είχαμε στα Χανιά από το Νομάρχη Σκουλά Νικόλαο σε ηθική και υλική βοήθεια.

Οι Γερμανοί συνέλαβαν από τα χωριά Φουρνέ, Μεσκλά, Ζούρβα, Λάκκους και Θέρισο 92 άνδρες και τους εξόρισαν στα ναζιστικά στρατόπεδα της Γερμανίας. Το μένος των Γερμανών ήταν μεγάλο εναντίον των κατοίκων των ανωτέρω χωριών για την εθνική δράση καθ' όλη την περίοδο της κατοχής και ακόμα για το θάνατο 12 Σουμπεριτών στα Μεσκλά.

Μαρτυρίες Μεσκλιανών και άλλων χωρικών αφηγούνται την ψυχραιμία και παλληκαριά της αντάρτικης ομάδας του Τσαμαντή που συνέλαβαν ζωντανούς τους Σουμπερίτες, παρά την ένοπλη αντίστασή τους, και τους οδήγησαν στο βουνό όπου τους δίκασαν και τους εκτέλεσαν ρίχνοντάς τους σε μια τρύπα. Επίσης μαρτυρία του Σκουλάκη Ευστρατίου από το Ορθούνι, οι Γερμανοί είχαν συλλάβει 4 αντάρτες και τους έκλεισαν στο σταθμό Χωροφυλακής Λάκκων που τον είχαν φυλάκιο και τους βασάνισαν να μαρτυρήσουν. Οι αντάρτες με τη βοήθεια των Λακκιωτών κατόρθωσαν να ψήσουν έναν Ιταλό, και την ώρα που ήτο σκοπός ο Ιταλός απελευθέρωσε τους κρατουμένους και μαζί με τους αντάρτες έφυγε κι αυτός στο βουνό.

Οι Γερμανοί συνέλαβαν 150 άνδρες από Φουρνέ, Μεσκλά, Ζούρβα, Λάκκους, Θέρισο και τους μετέφεραν στις φυλακές Αγιάς. Με την ίδια διαδικασία του παραβάν όπως και των Σελινιωτών έστειλαν οι Γερμανοί 92 άνδρες στα στρατόπεδα της Γερμανίας που οι 65 άφησαν την ζωή τους στα κρεματόρια και γύρισαν μόλις 27 σε αθλία σωματική και ψυχική κατάσταση. Για αποφυγή παρεξηγήσεων από ομήρους που δεν αναφέρω τα ονόματά τους εγώ εδώ, εξιστορώ ένα ιστορικό γεγονός μια συγκεκριμένη επιχείρηση των Γερμανών που εκτελέστηκε την ίδια μέρα και ώρα τη 10η Φεβρουαρίου 1944 που συνελήφθησαν 300 άνδρες από τις Κοινότητες παλαιού Δήμου Καμπανού, Φουρνέ, Μεσκλά, Ζούρβα, Λάκκους, Θέρισο, Αγία Ρουμέλη.

Πέρασαν 56 χρόνια από τότε, όμως πρέπει να γράφονται ιστορικά γεγονότα και να γίνονται εκδηλώσεις θύμησης για τους παλαιότερους και προπαντός τους νεώτερους, να μάθουν τα φρικτά βασανιστήρια των κρατουμένων εις τα στρατόπεδα της Γερμανίας.

ΚΑΤΙΝΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΤΕΡΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ 1941-1944

(Ημερολόγιων πολεμικών αναμνήσεων του ηρωικού υπολοχαγού Ανδρέα Πάτερου)

[Με την εντολή της απόσυρσης των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων από την Αλβανία την άνοιξη του 1941, όπου ο ηρωισμός των Ελλήνων είχε προκαλέσει τον παγκόσμιο θαυμασμό, κι όταν πλέον τα Γερμανικά στρατεύματα είχαν εισχωρήσει και στη χώρα μας παρά τη σθεναρή αντίσταση των Ελλήνων, οι στρατευμένοι Έλληνες απαλλαγμένοι των καθηκόντων τους προσπάθησαν να φθάσουν εκεί απ' όπου είχαν ξεκινήσει, αλλά με την άσβηστη φλόγα της αντίστασης ενάντια στον μισητό εισβολέα. Σ' αυτή την αντίσταση αναφέρεται ο ηρωικός έφεδρος υπολοχαγός Ανδρέας Πάτερος, δάσκαλος, που υπηρετούσε στο Ποντολείβαδο Κιλκίς από το 1938. Από το ημερολόγιο των πολεμικών αναμνήσεων του Ελληνο-Ιταλικού πολέμου του ίδιου, έχουν δημοσιευθεί στον 8ο τόμο του περιοδικού *Ελλωτία* του Δήμου Χανίων αποσπάσματα αναφερόμενα στο μεγαλειώδη εκείνον αγώνα του Έθνους, όπου η δίψα της ελευθερίας και η περιφρόνηση προς το θάνατο είχαν θεμελιώσει την αρετή της ανδρείας που πρόβαλλε παγκόσμια σαν ένα θαύμα, στερεωμένο στο υπέροχο πνεύμα της εθνικής ενότητας.

Τα γεγονότα που επακολούθησαν δεν ήταν δυστυχώς πλέον ευχάριστα. Μικροπολιτικές φιλοδοξίες και πολιτικές διαμάχες συνέτειναν ώστε να επανεμφανισθεί η μισητή διχόνοια, γνωστή από την αρχαιότητα για τις καταστρεπτικές συνέπειες.

Με τη σκέψη ότι η ιστορία του έθνους πρέπει να γίνεται γνωστή και κτήμα όλων των Ελλήνων και δε θα πρέπει ν' αποκρύπτεται ούτε ν' αποσιωπάται, παραθέτομε λίγες σελίδες από το ανωτέρω αναφερόμενο ημερολόγιο εκείνου, που έλαβε μέρος και στον αγώνα αυτόν και η μαρτυρία του αποβαίνει αναμφισβήτητη και συγχρόνως ιδιαίτερα διδακτική κατά την σημερινή εποχή, όπου η παγκοσμιοποίηση απειλεί να ισοπεδώσει τα πάντα και οι εθνότητες της γης να καταποντισθούν ανάλογα με τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων που κυβερνούν ανεξέλεγκτα τον κόσμο.]

Αντάρτης στο βουνό

Η πατρίδα έπρεπε να ελευθερωθεί. Στις τεράστιες προσπάθειες των μεγάλων δυνάμεων να αναχαιτίσουν και να συντρίψουν τον γίγαντα που σε μικρό χρονικό διάστημα σάρωσε και κατέκτησε ολόκληρη την Ευρώπη κι απειλούσε τον ρωσικό Κολοσσό, έπρεπε να βοηθήσουν οι λαοί και να πλήξουν στα μετόπισθεν τον κατακτητήν. Βοήθησαν όλοι. Κι ο

Ελληνικός λαός, ο οποίος στο παρελθόν έχυσε ποταμούς αίμα για την ελευθερία, δεν υστέρησε. Σύσσωμος εξεγέρθηκε από τους πρώτους και προσέφερε πολλά στον μεγαλειώδη εθνικό απελευθερωτικό αυτό αγώνα.

Στην Κεντρική Μακεδονία, περιοχή νομού Κιλκίς, όπου βρισκόμουν στα χρόνια της γερμανοκρατίας, συγκροτήθηκαν δύο μεγάλες οργανώσεις. Το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) όπου έσπευσαν να μετάσχουν όλων των ιδεολογικών αποχρώσεων πολίτες. Και η ΠΑΟ (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση) της δεξιάς. Έβγαλαν αντάρτες στα βουνά. Αποστολή τους βέβαια ήταν να καταδιώξουν τον στυγερό κατακτητή και να ελευθερώσουν την πατρίδα. Δυστυχώς, συνήθως ξεχνούσαν την ιερή αποστολή των και παρουσίαζαν την θλιβερή εικόνα του αλληλοσπαραγμού.

Ένοιωθα κι εγώ μέσα μου τότε φλογερή την ανάγκη να πάρω όπλο και να πολεμήσω τον κατακτητή, συνεχίζοντας την δράση που είχα αρχίσει στα αλβανικά βουνά. Το αίμα των καπετάνιων προγόνων μου, οι οποίοι είχαν διακριθεί στην επί αιώνες αντίσταση κατά των Τούρκων κατακτητών της Κρήτης, έβραζε στις φλέβες μου. Αυτή η πατρογονική επιταγή ήταν έντονη. Η συνείδησή μου δεν μου επέτρεπε να κάθωμαι άπραγος. Αλλά από την άλλη πλευρά, δεν μπορούσα να στρώσω τουφέκι εναντίον Ελλήνων. Το δίλημμα ήταν τρομερό.

Τι έπρεπε να κάμω; Δεν ήθελα να ενταχθώ στα σώματα ούτε των δεξιών ούτε των αριστερών, με τις μεταξύ τους απαράδεκτες διαμάχες. Ονειρευόμουν μια μέση λύση. Μια ένοπλη ομάδα άσχετη με κόμματα και παρατάξεις, η οποία θα 'χε μοναδικό στόχο την πάλη εναντίον των κατακτητών. Θα μπορούσε να υπάρξει κάτι τέτοιο;

Καμιά φορά, όμως, τα απίθανα γίνονται πιθανά...

Ο καπετάν Κεμπελέκ

Παρά λοιπόν τις ενοχλητικές τότε πιέσεις στελεχών και των δύο παρατάξεων, αντιστεκόμουν κι αρνούμουν να πάρω μέρος στον Ελληνοελληνικό εκείνο πόλεμο. Δεν μπορούσα να τους καταλάβω. Εγώ ήθελα να ενωθούν και μαζί να κτυπούν Γερμανούς και Βουλγάρους. Μετά τον πόλεμο ας λύσουν πολιτικά τις διαφορές των. Μια μέρα με βρίσκει ο μόνιμος ταγματάρχης Παντελής Καζαμίας (συμπατριώτης μου από το Ηράκλειο Κρήτης) και μου λέει: «Ανδρέα, τα ψέματα τέλειωσαν». «Τι θέλεις να πεις; δεν καταλαβαίνω» ρώτησα. «Ήρθε διαταγή από το Επιτελείο να επανδρωθούν όλα τα σώματα της δεξιάς από μονίμους και εφέδρους αξιωματικούς». «Ε, και;». «Είναι απλό. Είσαι υποχρεωμένος να πας σ' ένα αντάρτικο σώμα».

Η δεξιά αποτελείτο από μικρά Σώματα με διάφορους οπλαρχηγούς, αλλά είχαν ενιαία Διοίκηση, με γενικό αρχηγό ένα έφεδρο αξιωματικό Παπαδόπουλο. Εκείνες τις μέρες είχα μάθει ότι στο χωριό Αργυρούπολη, μια ώρα ανατολικά του Κιλκίς, ήταν στρατοπεδευμένος ένας οπλαρχηγός με τα 150 παλληκάρια του, που έχαιρε μεγάλης φήμης δυνα-

τού πολεμιστή. Αυτός συνεργάστηκε στην αρχή με το ΕΑΜ, τα χάλασε μ' αυτούς και πήγε με τη δεξιά (κληρονομιά κι αυτή η τακτική από τους αρχαίους ημών προγόνους). Μα δεν άργησε να τα χαλάσει και μ' αυτούς, έτσι είχε μείνει ανεξάρτητος.

Χωρίς πολλή σκέψη λέω στο συνομιλητή μου: «Δέχομαι, υπό τον όρον να πάω στην Αργυρούπολη στον Καπετάν Κεμπελέκ» (το ψευδώνυμο του Καπετάνιου). «Μπράβο, σ' αυτόν δεν στείλαμε ακόμη αξιωματικό». Σηκώθηκα την άλλη μέρα πρωί, για ν' αποφύγω τον καύσωνα του καλοκαιριού.

Ένα δροσερό αεράκι που φυσούσε έκανε άνετη την πορεία μου. Μετά μία ώρα αντικρύζω το χωριό, μεγάλο και παραγωγικό. Με τον πρόεδρο είχα καλή γνωριμία. Πήγα κατ' ευθείαν σπίτι του. Ήταν στον κήπο, κάτι έκανε. «Καλημέρα, Πρόεδρε». «Ω, καλώς τον», μου 'καμε φιλική και εγκάρδια υποδοχή. Σε λίγο πίναμε το καφεδάκι μέσα και τα λέγαμε. Μετά τα τυπικά ρωτάει: «Ποιος καλός άνεμος σ' έφερε;». «Ήρθα, Πρόεδρε, να συναντήσω τον Καπετάνιο που είναι εδώ, ίσως συνεργασθούμε». Χάρηκε πολύ μ' αυτό που άκουσε, μου 'πε πολλά κολακευτικά λόγια γι' αυτόν και πήγαμε να τον συναντήσωμε. Τόν βρήκαμε να κάθεται σε μιαν αυλή, με δυο τρεις χωρικούς. Έκαμε ο Πρόεδρος τις συστάσεις, «θα ξανάρθω» μας είπε κι έφυγε.

Ο οπλαρχηγός μού έκαμε αρίστη εντύπωση. Ήταν ένας τριαντάρης άνδρας, γεροδεμένος, ψηλός με αδρά χαρακτηριστικά, μπήκαμε στο σπίτι οι δυο μας και μου λέει. «Άκουσε, κύριε. Είσαι αξιωματικός, ναι, διεδίδετο ότι θα 'ρθει ένας. Αλλά ήρθες με πολιτικά και δεν θα 'χεις την επιρροή που πρέπει στα παλληκάρια μας. Καλό θα 'ταν να φορούσες στολή». Πριν προλάβει να μου πει να φύγω, τον πρόλαβα και του λέω. «Καπετάνιε, έχω χρήματα, θα κατέβω στη Θεσσαλονίκη να βρω στολή και αν μπορέσω θα 'ρθω να σε βρω».

Αυτό το άκουσε ευχαρίστως, όπως εκατάλαβα, και χωρίσαμε.

Επήρα το δρόμο της επιστροφής. Το μεσημέρι επήγε ο Πρόεδρος να με πάρει για φαγητό, έμαθε ότι έφυγα και έβαλε μεγάλο καυγά του Καπετάνιου.

«Τι έκαμες εκεί; Άφησες αυτόν τον άνθρωπο να φύγει; Αυτός είχε τα παιδιά μας στην Αλβανία» και του είπε φαίνεται πολλά κολακευτικά λόγια για μένα.

Την άλλη μέρα το μεσημέρι έρχεται η σπιτονοικοκερά μου στο δωμάτιο: «Κύριε Ανδρέα, σε ζητάνε». «Ποιος;». «Δεν ξέρω. Σαν φαντάρος φαίνεται μα φαντάρος δεν είναι». « Πες του να 'ρθει μέσα» Έρχεται ένας αντάρτης με αρρενωπό παρουσιαστικό. «Τι θέλεις νεαρέ;». Είπε ο καπετάνιος να 'ρθεις στο χωριό που σε θέλει». «Με θέλει; Χθες ήμουνα εκεί, τα είπαμε και χωρίσαμε. Έπειτα με τέτοια ζέστη δεν πάω πουθενά». «Έφερα και για σας άλογο, κύριε». «Άχ, ποντρέ Πόντιε, όλα τα προβλέπεις». Πήραμε τα άλογα και φύγαμε. Πηγαίνοντας κουβέντιαζα με τον αντάρτη μήπως μάθω τι με θέλει ο Καπετάνιος, αλλά τίποτα δεν ήξερε.

Η συμφωνία

Κάποτε φθάσαμε. Με παίρνει ιδιαιτέρως ο Καπετάνιος και μου λέει κοφτά: « Ξέρεις γιατί σου είπα ότι σε θέλω με στολή; Γιατί εγώ δεν έχω ανάγκη από στρατιωτικό σύμβουλο, γνωρίζω να κάνω τη δουλειά μου». «Αφού μου μιλάς με τη γλώσσα της ειλικρίνειας, θα σου μιλήσω κι εγώ το ίδιο. Δεν έχω τόσα χρήματα, ούτε μπορώ να βρω στολή, αλλά ήθελα να ξεφύγω από τη συνεργασία σου. Δεν μπορώ εγώ να πάρω όπλα και να σκοτώνω Έλληνες σ' όποια παράταξη και αν ανήκουν». Στάθηκε και με κοίταζε σαν αποσβολωμένος. Είχα, φαίνεται, συνοψίσει σε μια φράση αυτά που κι ο ίδιος αισθανόταν μέσα του και δεν μπορούσε μέχρι κείνη την ώρα να τα «κωδικοποιήσει» σαν κανόνα και σαν «γραμμή δράσεως». «Αυτά που λες σκέπτομαι να κάμω κι εγώ από δω κι εμπρός. Αυτή θα 'ναι η τακτική μου, γιατί τις σιχάθηκα και τις δυο παρατάξεις. Θα 'μαστε κάτι μεταξύ τους, ανεξάρτητοι Έλληνες αντάρτες». « Άμα είναι έτσι, μένω και συνεργαζόμεθα, αν βέβαια θέλεις τη συνεργασία μου». Έλαμψε το πρόσωπό του. «Και βέβαια θέλω». Πρότεινε το χέρι του, «κόλλα το». Ανταλλάξαμε μια θερμή χειραψία. «Θα βγούμε στο βουνό, θα κτυπούμε Γερμανούς και Βουλγάρους όπου τους συναντήσωμε, Έλληνες ποτέ. Σύμφωνοι;». «Σύμφωνοι». «Ετοιμάσου και την Κυριακή φεύγομε». Την μεθεπόμενη ήρθε η μέρα της αναχώρησης. Στις 9 η ώρα ξεκινούμε με το πολυπληθές Σώμα. Παίρνομε τον δρόμο για τα βουνά, που 'ναι τα λημέρια των ανταρτών.

Ο Πρόεδρος και πολλοί χωρικοί μάς συνόδεψαν μέχρι την άκρη του χωριού, μας κατευόδωσαν και μας ευχήθηκαν καλή επιτυχία. Μπαίνομε σε μια μεγάλη κατακίτρινη πεδιάδα. Ο χωματόδρομος που βαδίζαμε είχε δενδροστοιχίες από πανύψηλες λεύκες, η σκιά των οποίων μας προστάτευε από τον μεγάλο καύσωνα. Οι αγρότες, κεφάτοι, με τα πλατύγυρα ψάθινα καπέλλα θέριζαν τα ώριμα πλέον σιτηρά, άλλοι με τρακτέρ και άλλοι με δραπάνια.

Οι λεβέντες μας προχωρούσαν με γέλια και χαρές, τραγουδούσαν, κατά προτίμηση το «Σαράντα παλληκάρια...».

Στην Ποντοκερασιά

Κάποτε φθάσαμε στην όχθη του Γαλλικού ποταμού. Μεγάλη ανακούφιση.

Πλυθήκαμε στα καθαρά νερά του, φάγαμε και ξαπλώσαμε στην σκιά των πυκνόφυλλων δένδρων. Αναπαυθήκαμε αρκετά κι ύστερα συνεχίσαμε την πορεία μας. Κατά το ηλιοβασίλεμα αντικρύζομε ένα μεγάλο χωριό. Ήταν η Ποντοκερασιά πνιγμένη στο πράσινο.

Πριν μπούμε μέσα, συγκέντρωσε το Σώμα και τους έδωσε οδηγίες συμπεριφοράς προς τους κατοίκους. «Οι χωρικοί», τους λέει, «είναι φιλόξενοι. Θα σας ταΐσουν, θα σας ποτίσουν και θα σας κοιμήσουν, μη μάθω ότι πείραξε κανείς από σας έστω και ένα κοτόπουλο ή ένα αυγό, γιατί θα τιμωρηθεί αυστηρά». Μου άρεσε πολύ αυτό. Σκορπίσανε τα παιδιά αθό-

ρυβα, σεβάστηκαν απόλυτα τις οδηγίες που πήραν. Εμείς οι δυο βαδίζαμε μαζί και τον ρωτώ πού θα μείνωμε. «Μη διάζεσαι. Σε λίγο θα πάμε στου Προέδρου το σπίτι, είμεθα πολύ φίλοι μ' αυτόν». Δεν πέρασε πολλή ώρα και βλέπω τους δυο άνδρες να σφικτοχαιρετούνται και ν' αγκαλιάζωνται εγκάρδια. «Πραγματικοί φίλοι», σκέφτηκα. Με σύστησε, καθήσαμε μέσα. Κουβέντιαζαν αυτοί, άκουα εγώ. Σε λίγο, να η μεγάλη έκπληξη. Μπαίνουν μέσα δυο όμορφες κοπέλες, πολύ νεαρές. Κρατούσε καθεμιά από μια μεγάλη λεκάνη γεμάτη αχνιστό νερό.

Η πρώτη, προφανώς η μεγαλύτερη, εναποθέτει τη λεκάνη μπροστά στα πόδια του Καπετάνιου και γονάτισε. Η άλλη ήρθε σε μένα κι έκαμε το ίδιο. Ο Κεμπελέκ αδιαμαρτύρητα και με ευχέρεια έβγαλε τα υποδήματά του, έβαλε τα πόδια του στη λεκάνη και η κοπελιά άρχισε να του τα πλύνει. «Τι κάθεσαι; Μπρος, βγάλε τα υποδήματά σου» μου φωνάζει. Ομολογώ ότι βρέθηκα σε μεγάλη αμηχανία, αλλά τι να κάμω, συμμορφώθηκα και η μικρή άρχισε.

«Συγχαρητήρια, κύριε Πρόεδρε. Σαν γνήσιοι Έλληνες, διατηρείτε πολλές από τις πανάρχαιες συνήθειες των προγόνων μας». Τους διηγήθηκα την ιστορία του Μεγάλου βασιλιά της Κρήτης Μίνωα που το τέλος ήταν ένα μπάνιο. Αυτός, κατά τη μυθολογία, πήρε στόλο και στρατό, πήγε στη Σικελία. Ένα μικρό κρατίδιο εκεί ήταν αποικία του και εξεγέρθηκε. Αφού κατέστειλε την επανάσταση, φιλοξενήθηκε στο παλάτι του ηττημένου βασιλιά, ο οποίος έφερε βαρέως την υποταγή. Σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής εκείνης, ο φιλοξενούμενος, προ του φαγητού, έπρεπε να κάμει το μπάνιο του και να πλυθεί. Πήραν λοιπόν διαταγή δέκα όμορφες θεραπαινίδες να τον βοηθήσουν, αλλά το νερό να είναι βραστό, πολύ καυτό. Ο μεγάλος βασιλιάς αγαλλίασε όταν είδε τις ημίγυμνες και όμορφες κοπέλες.

Μπαίνει χαρούμενος στην μπανιέρα. Αυτές, όλες μαζί, έρριψαν το καυτό νερό στο γυμνό του σώμα και έμεινε κόκκαλο. Αυτό ήταν το οικτρό τέλος του μεγάλου Αυτοκράτορα, που εξουσίαζε όλη την ανατολική Μεσόγειο.

Κάτω από την σκιά ενός μεγάλου δένδρου στην αυλή του σπιτιού την επομένη μέρα παίρναμε οι δυο μας ένα πλούσιο πρόγευμα.

Αφού τελειώσαμε, λέει. «Πρέπει να φύγωμε». «Γιατί, καπετάνιε; καλά περνούμε εδώ». Με κοίταξε μ' ένα πονηρό χαμόγελο και σηκώθηκε. «Πρόεδρε», φώναξε, «φεύγομε». Ήρθε όλη η οικογένεια στην αυλή, τους ευχαριστήσαμε θερμά για τη φιλοξενία και τη μεγάλη καλοσύνη που μας έδειξαν.

Στα Κρούσια Όρη

Ξεκινούμε. Τώρα η πορεία ήταν ανηφορική. Πήραμε τις πλαγιές των Κρουσίων ορέων, καταπράσινες από πεύκα, πουρνάρια και άλλα δένδρα. Θαυμάζαμε την ομορφιά του βουνού. Καθαρός αέρας, οξυγόνο και άρωμα. Συναντούσαμε κάπου κάπου γάργαρες πηγές με

κρυσταλλένια νερά. Το απόγευμα φθάσαμε σ' ένα μικρό όμορφο οροπέδιο, στην άκρη του οποίου ήταν κτισμένο ένα μεγάλο χωριό. «Εδώ θα μείνωμε», λέει ο Καπετάνιος. Τα παιδιά σκόρπισαν στο χωριό, αφού πήραν πάλι εντολές καλής συμπεριφοράς.

Ο Καπετάνιος κι εγώ δεν πήγαμε στου Προέδρου, είχε τη γυναίκα του άρρωστη, όπως μας είπαν. Μας πήγαν στου δασκάλου το σπίτι. Ήταν ένας νέος κεφάτος και καλόκαρδος, τα μάτια του έδειχναν έξυπνο και δραστήριο άνθρωπο. Δεν είχε πτυχίον διδασκαλείου. Κείνη την εποχή, ελλείψει δασκάλων, διώριζε το κράτος τελειοφοίτους Γυμνασίων στα απομακρυσμένα χωριά. Όταν έμαθε ότι είμαι δάσκαλος, πήρε μεγάλη χαρά, είπε στη μητέρα του και παρεσκεύασε ό,τι καλύτερο μπορούσε. Λουκούλλειο το δείπνο, πάλι. Στη μαύρη κατοχή το κοτόπουλο ήταν το πολυτιμότερο φαγητό. Όποιος το εξασφάλιζε ήταν μαχαραγιάς.

Η πορεία την επομένη συνεχίστηκε επίπονη και κουραστική. Περνούσαμε απέραντα παρθένα δάση, φαράγγια, απότομες και φοβερές χαράδρες. Θαυμάζαμε την άγρια ομορφιά της φύσεως και απολαμβάναμε τις γλυκόλαλες φλογέρες των τσομπάνηδων. Ύστερα από πολλές ώρες φθάσαμε επί τέλους στην τελευταία κορυφή που ήταν ο στόχος μας. Αυτό που είδαμε ήταν καταπληκτικό και μας αποζημίωσε απόλυτα. Αντικρύσαμε ανατολικά τον απέραντο κάμπο των Σερρών, τον οποίον διασχίζει ο φιδωτός ποταμός Στρυμώνας. Στο βάθος η σιλουέτα του όρους Μπέλες, δεξιά και αριστερά μας, στις πλαγιές, πολλά χωριά μικρά και μεγάλα. Αφού απολαύσαμε την γοητευτική και μεγαλειώδη αυτή θέα, φάγαμε ξηρά τροφή που κουβαλούσαμε. Ξεκουραστήκαμε αρκετά και πήραμε την κατηφόρα.

Η πορεία τώρα είναι γλέντι. Πολλές φορές δεν περπατούσαμε, όταν το έδαφος ήταν απότομο, κουτρουβαλούσαμε. Γέλια, αστεία και τραγούδια οι αντάρτες. Μερικοί ζήτησαν άδεια και τους δόθηκε για να κυνηγήσουν.

Μέχρι που φθάσαμε το βράδυ στο χωριό πιάσανε 16 λαγούς και ένα μικρό αγριογούρουνο γύρω στις τριάντα οκάδες.

Την επομένη έγινε τρικούβερτο γλέντι. Οι χωρικοί, όταν είδαν τον Καπετάνιο, τρελάθηκαν από χαρά, το χωριό το θεωρούσαν δικό του, γιατί προ διετίας το είχε γλιτώσει από βέβαιο κάψιμο. Ήταν το χωριό Κανγιαλί, πλούσιο και μεγάλο, με μεγάλη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Με σύμφωνη γνώμη του Καπετάνιου χώρισα τους άνδρες σε δημοιρίες και ομάδες. Μου 'δωσε τέσσερις, τους καλύτερους, κι αυτούς όρισα δημοιρίτες. Κάθε δημοιρία είχε δύο ομάδες. Βάλαμε λοιπόν οκτώ ομαδάρχες που τους βρήκαμε κατ' επιλογήν. Ορίσαμε ομάδα ανεφοδιασμού, ομάδα ημιονηγών, ενώ ένα μικρό κιβώτιο περιείχε τα ελάχιστα φάρμακα που διαθέταμε. Να, ένας πλήρης λόχος.

Για τους ημιονηγούς θα 'θελα να κάμω μια επεξήγηση, για να προλάβω τυχόν απορία του αναγνώστη. Είχαμε ανάγκη απ' αυτήν την ομάδα, διότι το πολυπληθές Σώμα του Καπετάν Κεμπελέκ διέθετε 6-7 μουλάρια. Τα ζώα αυτά ήταν απαραίτητα, για να μεταφέρωμε τα βαρειά πολυβόλα, αλλά και τα είδη μαγειρικής κι ανεφοδιασμού τροφής.

Όταν διδόταν ευκαιρία, κάναμε συγκεντρώσεις για θεωρία. Με μεγάλη προσοχή παρακολουθούσαν διηγήσεις από την πλούσια ιστορία μας, κάναμε και ασκήσεις, όταν βρίσκαμε κατάλληλο μέρος.

Το διασκέδαζαν οι αντάρτες που θυμόνταν έτσι το στρατό. Ο Καπετάνιος παρακολουθεί, κουνά ελαφρά το κεφάλι του και χαμογελά. Το βρίσκει κι αυτός διασκεδαστικό αλλά και ωφέλιμο. Μπήκε σιγά σιγά το Σώμα σε ρυθμό και τάξη.

Μάχη του Κανγιαλί

Πέρασαν έτσι δυο τρεις βδομάδες με γυμνάσια, σκοπιές, περιπολίες και φύλαξη των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Όλοι θα ξέρετε, βεβαια, ότι κατά τη διάρκεια της κατοχής οι Γερμανοί είχαν «προσφέρει» στους συμμάχους τους Βουλγάρους τους ελληνικούς νομούς Σερρών, Δράμας και Καβάλας, για να έχουν κι αυτοί «οι καημένοι» έξοδο στο Αιγαίο.

Πιέσεις λοιπόν ψυχολογικές και υλικές στους Έλληνες της περιοχής, για να καμφθεί το εθνικό τους φρόνημα, και τρομερή βουλγαρική προπαγάνδα με κατάφωρα ψεύδη και πλούσιες αντιπαροχές, για να εκβουλγαρισθεί ο ελληνικός λαός. Σ' αυτά όλα αντέδρασαν σύσσωμοι οι ντόπιοι, παρέμειναν και παραμένουν ακραιφνείς Έλληνες.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στα δικά μας. Απέναντι λοιπόν και σε μικρή απόσταση από το σημείο που ήταν τότε το λημέρι του Σώματός μας υπήρχε ένα τεράστιο φράγμα, για να συγκρατεί τα νερά του ποταμού. Τις δύο όχθες ένωνε ένα μεγάλο γεφύρι, στη μέση του οποίου υπήρχαν δέκα σιδερένιες πόρτες. Μόνιμος φύλακας άνοιγε όσες πόρτες έπρεπε για να φεύγουν ρυθμικά τα νερά, ώστε ν' αποφεύγωνται οι πλημμύρες και η καταστροφή των καλλιεργειών. Στο ανάχωμα του φράγματος επί ελληνικού εδάφους, δηλαδή στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, υπήρχε ένα τεράστιο κτήριο που το χρησιμοποιούσαν οι Βούλγαροι για φυλάκιο.

Ένα μεσημέρι βλέπω τον Καπετάνιο να κάθεται μόνος, να κοιτάζει απορροφημένος και σκεπτικός. Πλησιάζω. «Ε, Καπετάνιε, σ' έπιασα! Τι σκέπτεσαι;». «Κάτσε. Ξέρεις τι μου 'ρθε. Να κτυπήσωμε το φυλάκιο. Να τους διώξωμε και θα βρούμε οπωσδήποτε πολλά όπλα». «Καθόλου άσκημη ιδέα. Να ξεμουδιάσωμε και λίγο. Ένα μήνα τριγυρνάμε στα βουνά και τίποτα σπουδαίο δεν κάμαμε». «Τότε να ετοιμάσωμε τους άνδρες και να επιτεθούμε το πρωί». «Τι είπες; Αύριο πρωί; όχι». «Πότε, το βράδυ;». «Ούτε το βράδυ». «Πότε λοιπόν;» «Το μεσημέρι». «Άκουσα καλά; το μεσημέρι;». «Ναι». «Εσύ, παιδί μου, είσαι πιο τρελός από μένα». «Θα πρόσεξες, Καπετάνιε, ότι οι παλιοβούλγαροι τοποθετούν το ηλιοβασίλεμα σκοπούς και τους αποσύρουν γύρω στις εννέα το πρωί. Το μεσημέρι τρώνε, ξαπλώνουν άλλοι μέσα και άλλοι στη σκιά του κτηρίου. Θα κατεβούμε λοιπόν τα μεσάνυχτα στο βάλτο, με κάθε προφύλαξη. Την επομένη το μεσημέρι θα τους επιτεθούμε ξαφνικά, θα αιφνιδιασθούν και θα εγκαταλείψουν το φυλάκιο». Σκέπτεται αυτός, είναι διστακτικός. «Μη διστάζεις, Καπετάνιε. Αν δεν πετύχωμε τον αιφνιδιασμό που θέλω εγώ, θα γίνει ό,τι θα

γινόταν αν η επίθεση ήταν πρωινή που προτείνεις εσύ. Αν επιτεθούμε πρωί θα νικήσωμε, αλλά θα 'χωμε πολλά θύματα, μπορεί να σκοτωθούμε και οι μισοί». Το ξανασκέφτηκε και τελικά αποφάσισε να εφαρμοστεί το σχέδιό μου. «Συγκέντρωσε τους άνδρες, δώσε τους τις οδηγίες που νομίζεις». Τους μάζεψα. «Παιδιά - με κοίταζαν με προσοχή - αύριο το μεσημέρι θα επιτεθούμε στο φυλάκιο των Βουλγάρων. Πρέπει να προμηθευθείτε ψωμί, τυρί, να μη ξεχάσετε να είναι γεμάτα νερό τα παγούρια σας. Να πείτε στους χωρικούς να μη συγκεντρωθούν αύριο σ' ένα μέρος, γιατί θα τους δουν οι Βούλγαροι και θα υποψιαστούν ότι κάτι γίνεται, θα κατεβούμε νύκτα στο βάλτο, όσο μπορούμε πιο αθόρυβα. Όταν φθάσωμε εκεί, θα κρυφθούμε στις λυγαριές. Προσέξετε. Δεν θα κάμει κανείς καμιά κίνηση, αν δεν ακούσει το σύνθημα. Και το σύνθημα θα είναι μια πιστολιά».

Όπως έμαθα αργότερα, άρχισε αμέσως το κουτσομπολιό: «Τι έπαθε ο Καπετάνιος; Μέρα μεσημέρι θα επιτεθεί;». «Εγώ - λέει ένας τραυματίας του ελληνοϊταλικού πολέμου - έτυχα σε πολλές μάχες. Σε καμιά δεν είδα να γίνει μεσημέρι η επίθεση». «Δεν είναι δουλειά του Καπετάνιου. Αυτός που λέει πως είναι αξιωματικός, αυτός το 'καμε», είπε ένας τρίτος. «Πάψτε», αντιμίλησαν μερικοί. «Αύριο θα μάθωμε».

Σχετικά κοντά στο φυλάκιο υπήρχε ένας μικρός βάλτος, κατάφυτος από λυγαριές και άλλα χαμόκλαδα. Το χειμώνα πλημμύριζε. Το καλοκαίρι αποξηραίνεται και το έδαφος είναι στεγνό. Οι αντάρτες ευχαριστήθηκαν πολύ για την επικείμενη επίθεση, είχαν βαρεθεί την αδράνεια.

Όταν προχώρησε η νύκτα, κατεβήκαμε με χίλιες προφυλάξεις. Η πρώτη φάση του εγχειρήματος πέτυχε απόλυτα - δεν μας αντιλήφθηκε ο εχθρός. Την επομένη παρακολουθούσαμε αθέατοι τον αντίπαλο.

Το μεσημέρι, γύρω στη μία, εδόθηκε το σύνθημα - η πιστολιά. Οι γενναίοι εξορμούν ακάθεκτοι στο φράγμα με τη μαγική κραυγή ΑΕΡΑ (δική μου υπόδειξη). Την ιαχή χρησιμοποιήσαμε σ' όλες τις μάχες στα αλβανικά βουνά, φοβερό όπλο εναντίον των Ιταλών. Τώρα οι αντίπαλοι αιφνιδιάζονται και πανικόβλητοι τρέχουν άλλοι ντυμένοι, άλλοι γυμνοί στο γεφύρι να σωθούν. Μερικοί, που ήξεραν κολύμπι προφανώς, πέφτουν στο ποτάμι για να περάσουν στην απέναντι όχθη. Οι χωρικοί, που παρακολουθούσαν με κτυποκάρδι την επικίνδυνη επιχείρηση, με ζητωκραυγές κατέβηκαν στο φράγμα και άρχισε η λεηλασία. Βρήκαν πολλά τρόφιμα και άλλα χρήσιμα πράγματα στο φυλάκιο.

Σε μια γωνιά είδα στοιβαγμένα ξυλοκιβώτια γεμάτα δυναμίτη. Έκαμα τη σκέψη ότι, αν έχουν υπονομεύσει τη γέφυρα, σε λίγο θα ανατιναχθούμε όλοι στον αέρα. Βιαστικά το λέω στον Καπετάνιο. Η απάντηση. «Γ... τη μάνα τους». Εμ, γι' αυτό είχες τόσες επιτυχίες και απέκτησες φήμη μεγάλου πολέμαρχου. «Και τώρα τι κάνουμε;», ρωτά. «Πρέπει να οργανωθούμε να είμεθα έτοιμοι για αντεπίθεση». Τοποθετούμε σε κατάλληλες θέσεις άνδρες και πολυβόλα. Στην μιά άκρη εγώ και στην άλλη εκείνος.

Το βράδυ δεχθήκαμε την αναμενομένη αντεπίθεση, αλλά μόνο με πυρά... Ρίχνουν αυ-

τοί, ρίχνομε και μεις. Κατά τα μεσάνυκτα σίγησαν. Ακούστηκε μια φωνή στα ελληνικά: «Έλληνες, το φράγμα είναι δικό μας. Να φύγετε. Διαθέτομε μια Μεραρχία για φύλαξή του». Φωνάζω του Γιοβάν, που ήταν ένα παλληκάρι δυνατό, Σέρβος, καταδιωκόμενος από τους Γερμανούς μπήκε στην Ελλάδα και κατετάγη στο Σώμα του Κεμπελέκ, ήξερε λίγα ελληνικά και λίγα γερμανικά. «Πες τους, αλλά στα σλάβικα, ότι το φράγμα το κατασκεύασαν οι Έλληνες και συνεπώς είναι ελληνικό. Αυτοί να φύγουν». Αντί άλλης απαντήσεως, πάλι τα πυρά. Το ίδιο και μεις.

Το σκοτάδι ήταν πυκνό κι η σκόπευση αδύνατη. Ρίχναμε δηλαδή κι οι δύο στου καραγκιόζη το γάμο, που λέμε. Άρχισα να σκέπτωμαι ότι και μόνο ένα σύνταγμα να διαθέτουν θα 'χουν πυροβολικό, οπότε το πρωί θα ήταν δύσκολη η θέση μας. Πώς θα το αντιμετωπίζαμε με πολυβόλα και επαναληπτικά όπλα; Κακά τα ψέματα.

Ενώ έκανα τις στενάχωρες αυτές σκέψεις, ένας αντάρτης έρχεται σε μένα. «Κύριε υπολοχαγέ, είπε ο Καπετάνιος να πάρεις όσους άνδρες έχεις κοντά σου και να πάτε στο χωριό. Το ίδιο θα κάνει κι αυτός». Ξύπνησε το λιοντάρι, σκέφτηκα, πάλι καλά, σκέφτηκα. Άλλωστε το φράγμα δεν επρόκειτο να το φυλάξωμε για πάντα. Δεν ήταν αυτή η αποστολή μας.

Σιγά και αθόρυβα αποσυρθήκαμε. Με το ξημέρωμα, ήμαστε στο χωριό. Η χαρά των χωρικών δεν κρυβόταν. Ήταν συγκινητικές οι εκδηλώσεις και οι περιποιήσεις τους. Με βλέπαν τώρα και μένα με περισσότερη συμπάθεια και σεβασμό. Αυτό που έγινε το θεωρούσαν μεγάλη επιτυχία. Και δεν είχαν άδικο. Χωρίς να ματώσει ρουθούνι, δόθηκε και κερδήθηκε μια μεγάλη μάχη. Τότε που είχε πετύχει το σχέδιό μου, μου εξομολογήθηκαν τα παλληκάρια γελώντας τα κουτσουμπολιά και τις μεμψιμοιρίες που διετυπώνονταν προκαταβολικά σε βάρος μου για την μεσημβρινή επίθεση.

Και Καπετάνιος

Μαζέψαμε τα εγκαταλελειμμένα όπλα (46) και ένα πολυβόλο. Αναπαυθήκαμε μια μέρα κι ύστερα αρχίσαμε άλλη μεγάλη πορεία. Ξαφνικά βλέπομε μια ομάδα ανδρών να 'ρχεται προς το μέρος μας. Ανάμεσά τους διακρίνω κάποιον που είχα λοχία στ' αλβανικά βουνά, στη δημοιρία μου. Έτρεξα, αγκαλιαστήκαμε θερμά, τον αγαπούσα αυτόν τον λοχία γιατί ήταν γενναίος πολεμιστής, τολμηρό παλληκάρι. «Πώς από δω;». «Μάθαμε, κύριε Υπολοχαγέ, ότι βγήκες στο βουνό κι ήρθαμε να πολεμήσωμε πάλι στο πλευρό σου» (Αθάνατη και ατίθαση φυλή! Όταν η πατρίδα κινδυνεύει, τρέχεις να την υπερασπισθείς. Δεν περιμένεις επιστράτευση). Τους οδήγησα στον Καπετάνιο, «πληθύναμε», του λέω. «Έχουν όπλα;», ρωτά ο έμπειρος πολεμιστής. «Όχι όλοι». «Να πάρουν κι αυτοί που δεν έχουν και να μείνουν στο Σώμα». «Από το χωριό ποιος θέλει να 'ρθει;», ρωτά ο Καπετάνιος. Προθυμοποιήθηκαν 15 νέοι. Οι γονείς τους παρακάλεσαν τον Καπετάνιο να μην τους πάρει, να τελειώσει πρώτα η συγκομιδή και θα έρθουν να σας βρουν μετά. Τους άφησε 15 όπλα να

τα 'χουν μαζί τους όταν θα 'ρχόταν. Οι φιλόξενοι κάτοικοι του χωριού μάς εφοδίασαν πλούσια με τροφές για το δρόμο και η πορεία στις καταπράσινες πλαγιές συνεχίστηκε με κέφι. Όταν μας τέλειωναν τα τρόφιμα, στέλναμε την ομάδα ανεφοδιασμού (επιμελητεία) στο πλησιέστερο χωριό και οι χωρικοί ευχαρίστως μας έστελναν απ' όλα. Πολλές φορές τρώγαμε και κυνήγι. Άφθονο τότε στην περιοχή, διότι δεν τολμούσαν οι κυνηγοί να βγουν στα έρημα εκείνα δάση, ήταν επικίνδυνο. Μια μέρα συνέβη κάτι ωραίο. Δυο αντάρτες φαγώθηκαν, πήγαν στον Καπετάνιο, τους άκουσε και θυμωμένα τους λέει. «Να πάτε στον Καπετάν Αντρέα να λύσει τις διαφορές σας». Ήρθαν σε μένα και μου λένε το και το ... «Ε, στον Καπετάνιο». «Πήγαμε». «Τι σας είπε;». «Να πάτε στον Καπετάν Ανδρέα να λύσει τις διαφορές σας».

Με πήραν τα γέλια. «Για σταθείτε, βρε παιδιά, πήρα προαγωγή και δεν το 'ξερα; Μα η προαγωγή γιορτάζεται με γέλια και χαρές, όχι με γκρίνιες και μαλώματα. Κοιτάχτε. Μόλις μπούμε σε χωριό θα πάμε οι τρεις μας σε μια ταβέρνα να σας κεράσω, να πιούμε και να τα σπάσωμε, σύμφωνοι;». Με κοίταξαν χαμογελαστοί. «Ξέρω ότι και οι δυο έχετε δίκιο. Δώστε τα χέρια και ξεχάστε τις γκρίνιες. Εδώ ήρθαμε για να πολεμήσωμε, όχι να φαγωνόμαστε». Έφυγαν με γέλια, σαν φίλοι, και οι διαφορές λυθήκαν με χιούμορ.

Ένα σχέδιο που ναυάγησε

Κάποιο δειλινό είχαμε πλησιάσει ένα αμαξόδρομο που ερχόταν από τη Νιγρίτα και κατέληγε στο φράγμα. Δύο τεράστια φορτηγά με 70-80 Γερμανούς επάνω, οπλισμένους με αυτόματα, πήγαιναν κάθε μέρα στο φράγμα. Έριχναν μια ματιά κι έφευγαν. Τότε οι Ρώσοι είχαν κατέβει στα Βαλκάνια και εγκατέστησαν κομμουνιστική κυβέρνηση στη Βουλγαρία. Φοβούνταν λοιπόν οι Γερμανοί μήπως περάσουν το φράγμα οι Ρώσοι, φοβούνταν και οι Βούλγαροι μήπως εισβάλουν οι Γερμανοί (φοβόταν ο Γιάννης το θεριό και το θεριό το Γιάννη). «Γι' αυτό το φυλάκιο είχε μεγάλη δύναμη», του λέω. «Ο δρόμος, όπως βλέπεις, έχει πολλές στροφές. Μπορούμε να βάλωμε οδοφράγματα σε μια στροφή και να τοποθετήσωμε τους άνδρες δεξιά και αριστερά του δρόμου. Τα αυτοκίνητα θα ακινητοποιηθούν. Θα τους αρχίσωμε και δεν θα μείνει κανείς ζωντανός. Τα αυτόματά τους θα είναι δικά μας». «Δεν είναι άσχημη ιδέα, είναι όμως τολμηρή και επικίνδυνη. Πρέπει να βρούμε κι άλλες ενισχύσεις. Τώρα βράδιασε, πάμε να φάμε ό,τι ετοίμασαν τα παιδιά και αύριο τα λέμε πάλι».

Ξημερώνει μια ηλιόλουστη Αυγουστιάτικη μέρα, η ατμόσφαιρα είναι καθαρή και το βλέμμα φθάνει μίλια μακριά. Στον καταυλισμό άρχισε η συνηθισμένη κίνηση. Με τον Καπετάνιο βρεθήκαμε σ' ένα ψηλότερο μέρος και μου δείχνει ανατολικά στο βάθος μερικά άσπρα σπίτια. «Εκεί είναι ένα μεγάλο χωριό κι ο Πρόεδρος είναι γνωστός μου, θα πάμε να τον βρούμε και ίσως μας δώσει αυτός ενισχύσεις». Βαδίζαμε σ' ένα επίπεδο κάμπο καταπράσινο από καλλιέργειες και δένδρα. Μετά από πορεία πέντε ωρών φθάνομε στο μεγάλο

και πλούσιο αυτό χωριό.

Βρήκαμε τον Πρόεδρο της Κοινότητος, στο σπίτι του. Ήταν ένας σεβάσμιος γέροντας με άσπρη γενειάδα. Μας καλοδέχτηκε κι άρχισε να μας ρωτά πώς πάει το αντάρτικο. «Έχω και γω ένα γιο 26 χρόνων. Πήρε πεντέξι άλλους κι εβγήκαν στο βουνό μ' ένα τοπικό αντάρτικο Σώμα». «Εδώ, Πρόεδρε, ήρθαμε για μια σημαντική υπόθεση». «Περιμένετε».

Έστειλε και φώναξαν δύο κοινοτικούς συμβούλους. Μίλησε ο Καπετάνιος. «Ο κύριος (έδειξε εμένα) είναι Αξιωματικός, κι έχαμε τη σκέψη να μπλοκάρωμε τα δύο αυτοκίνητα των Γερμανών που πάνε κάθε μέρα μέχρι το φράγμα, να τους πάρωμε τα όπλα». «Να τους σκοτώσετε δηλαδή;». «Κάτι τέτοιο. Και θέλομε να μας βοηθήσετε, αν μπορείτε, με άνδρες». «Από πού είσαι παλληκάρι;», με ρωτά ο Πρόεδρος. «Από την Κρήτη». «Ε, να πας παιδί μου να τα κάνεις αυτά στην πατρίδα σου. Δεν ξέρεις ότι αν σκοτώσετε εδώ γύρω τόσους Γερμανούς, αυτοί θα κάψουν αν όχι ογδόντα χωριά, αλλά τουλάχιστον οκτώ; Δεν λυπάστε τους ανθρώπους που θα χάσουν τα σπίτια τους και θα πάρουν το δρόμο της προσφυγιάς, όπως συνέβη και σ' άλλα μέρη; Δεν αποκλείεται να κάμουν και εκτελέσεις, ξέρετε τι βάρβαροι είναι αυτοί. Καθήστε να φάμε και να πιούμε και να πάτε στο καλό». Πρόθυμα μας εφοδίασαν για όλο το σώμα με πολλά τρόφιμα.

Φύγαμε άπρακτοι και η επιχείρηση ματαιώθηκε. Πήραμε πάλι τα ορεινά, πάνω εκεί στα λημέρια μας.

Στο μπλόκο των Γερμανών

Πιαστήκαμε μια μέρα με μια μικρή ομάδα Γερμανών. Ήσαν πολύ λιγότεροι από μας και το 'βαλαν στα πόδια. Κάτι τέτοιες παρενοχλήσεις τους κάναμε, κι αυτό καλό ήτανε για τον γενικό αγώνα ενάντια στον κατακτητή. Μη νομίσετε όμως ότι τα πράγματα ήταν πάντα εύκολα για μας. Όσο κι αν προσέχαμε τις κινήσεις μας, πολλές φορές βρεθήκαμε μπροστά σε θανάσιμο κίνδυνο. Τότε, μόνο ο Θεός, η τύχη κι η πονηράδα μας μας γλύτωναν. Μια τέτοια περίπτωση θα σας διηγηθώ.

Ήταν Δεκαπενταύγουστος. Μεγάλη γιορτή για τη χριστιανοσύνη. Γιόρταζε η Μεγαλόχαρη, η μάνα του Χριστού. Κείνη τη μέρα βρεθήκαμε σ' ένα επίπεδο μέρος, κατάφυτο από αιωνόβια πεύκα. Εδώ θα γιορτάσωμε και μεις μ' ένα θεσπέσιο γεύμα. Ένας μεγάλος κτηνοτρόφος, φίλος του Καπετάνιου, του 'στειλε δώρο τρία κριάρια. Τα βάλανε στη σούβλα οι αντάρτες. Χαρούμενοι κι ενθουσιασμένοι, χορεύανε και τραγουδούσαν. Τα κριάρια ψήθηκαν, μοιράσθηκαν και το φαγοπότι άρχισε.

Αλλά δεν άργησε να μας κοπεί η όρεξη. Μείναμε άναυδοι, όταν ξαφνικά είδαμε γύρω μας δεκάδες Γερμανούς με προτεταμένα τα όπλα. «Καπετάνιε, καλώς τα δεχθήκαμε. Τα λάθη εδώ πληρώνονται. Δεν βγάλαμε σκοπούς. Τώρα διάλεξε: ή θάνατο ηρωικό ή αιχμαλωσία». «Τίποτα απ' αυτά», μου απαντά ψύχραιμα. Φωνάζει τον Γιοβάν και του λέει:

«Έχεις άσπρο μαντήλι;». «Ναι, Καπετάνιε». «Σήκωσέ το και πήγαινε να τους πεις. Το σώμα αυτό συνεργάζεται με τον Παπαδόπουλο, και ότι ο Καπετάνιος πήρε τους μισούς άνδρες, πήγε στο απέναντι βουνό να καταδιώξει τους κομμουνιστές». Παπαδόπουλος ήταν κάποιος ντόπιος αρχηγός πολυπληθούς Σώματος, που συνεργαζόταν με τους Γερμανούς κι είχε μοναδική δραστηριότητα να κυνηγά τους αριστερούς. Πήγε ο σέρβος Γιοβάν, με υψωμένο το άσπρο μαντήλι (δείγμα βέβαια υποταγής) και τους τα μετέφρασε. Το 'χαψαν οι βάρβαροι κι έφυγαν. Το κόλπο έπιασε. Γλυτώσαμε. Και το φαγοπότι συνεχίστηκε. «Δεν μου λες, Καπετάνιε, από την Ιθάκη είσαι;», τον ρωτώ χαριτολογώντας. «Γιατί το λές αυτό;». «Στα πανάρχαια χρόνια, του εξήγησα, στην Ιθάκη ήταν ένας πανέξυπνος και πονηρός βασιλιάς. Δέκα χρόνια πολεμούσαν οι Έλληνες να πάρουν την Τροία άδικα. Ήταν φρούριο απόρθητο. Ο Οδυσσέας σ' ένα βράδυ την πήρε με πονηριά. Με το Δούρειο ίππο». Του άρεσε ο παραλληλισμός και με κοίταξε μ' ένα πλατύ φιλικό χαμόγελο.

Πρόσκληση για ... εκτέλεση

Πέρασε κάμποσος καιρός, με ενέδρες και αψιμαχίες με τον εχθρό, χωρίς απρόοπτα και αξιοσημείωτα περιστατικά. Εκτός βέβαια από την περίπτωση εκείνη που σκοτώσαμε δύο Γερμανούς και τραυματίστηκε ένας δικός μας

Επρόκειτο για μια αιφνίδια συμπλοκή, που διήρκεσε μόλις δύο λεπτά της ώρας, χωρίς προεργασία και χωρίς επακόλουθα. Βαδίζαμε στο βουνό, όταν ξαφνικά βρέθηκαν μπροστά μας δύο Γερμανοί. Τους πυροβολήσαμε αστραπιαία. Ο ένας, πριν ξεψυχήσει, πυροβόλησε και τραυμάτισε ελαφρά ένα δικό μας. Για μια στιγμή νομίσαμε πως ήταν προπομποί πολλών άλλων. Τελικά όμως αποδείχτηκε πως είχανε ανεβεί στο βουνό μόνοι τους. Ήταν άραγε ανόητοι φυσιολάτρες; Ορειβάτες; Χάθηκαν κι έχασαν τον προσανατολισμό τους; Ή μήπως είχαν αποφασίσει να αυτομολήσουν προς τις τάξεις μας; Δεν θα το μάθωμε ποτέ. Παραχώσαμε τα σώματά τους κάπου και τα κρύψαμε καλά, να μη τα βρουν όταν θα τους αναζητήσουν, και φύγαμε.

Τα αντιπαρέρχομαι λοιπόν αυτά, για να φθάσωμε χρονολογικά σε μια πρόσκληση για εκτέλεση, που έλαβε ο Καπετάνιος.

Επρόκειτο για μια ωραία καμουφλαρισμένη παγίδα, στην οποία όμως δεν έπεσε βέβαια ο παμπόνηρος Πόντιος.

Μια μέρα, λοιπόν, βλέπομε να 'ρχεται από μακριά ένας έφιππος αντάρτης. Τον σταμάτησε ο φρουρός, πέζεψε, άφησε άλογο και όπλο κι ήρθε σε μας. Δίδει στον Καπετάνιο ένα γράμμα, χαιρετά, παίρνει από το φυλάκιο όπλο, άλογο και έφυγε πάλι καλπάζοντας.

Το 'δωσε σε μένα. «Άνοιξε και διάβασέ το». Κατάλαβα πως ούτε ανάγνωση ούτε γραφή ήξερε. Αργότερα μου εξήγησε πώς έγινε αυτό. Του το διάβασα. Ήταν από τον Διοικητή του 13 Συντάγματος του ΕΛΑΣ, τον Καπετάν Γιώργη. Τον καλούσε να πάει μ' αυτούς. Θα του 'διδε διοίκηση Τάγματος κι άλλα πολλά οφίτσια, του έταζε λαγούς με πε-

τραχήλια. «Θα πας;», τον ρωτώ. «Εγώ; ποτέ! Αυτά όλα είναι παγίδα, θέλουν να με ξεπαστρέψουν ύστερα από αυτά που τους έκαμα». «Τι δηλαδή;». «Ξεσκέπασα τις βρωμιές τους. Φορολογούσαν τον κόσμο, έκαναν εράνους και πολλά απ' αυτά πηγαίναν στα σπίτια των στελεχών. Κι αυτό που πάθανε στο Κανγιαλί. Καιρός είναι να το μάθεις. Στο χωριό αυτό οι κάτοικοι είναι όλοι, όπως θα κατάλαβες, εθνικόφρονες. Δεν πλήρωναν στους αριστερούς ούτε φόρους ούτε εράνους. Επανειλημμένως τους ειδοποίησαν ότι θα τους κάψουν. Το βράδυ εκείνο βρέθηκα στο χωριό με τους εκατόν πεντήκοντά μου. Ήρθε ο Πρόεδρος με δύο χωρικούς κατατρομαγμένοι. «Τι τρέχει, παιδιά, εσείς τρέμετε;». «Ναι, Καπετάνιε, γιατί τώρα μάθαμε ότι εκατοντάδες ελασίτες είναι στα νότια υψώματα του χωριού. Ασφαλώς αύριο θα μας επιτεθούν». «Μη φοβάσθε, ετοιμάσετε τα όπλα, όσοι έχετε». «Αχ Καπετάνιε, και πάλι λίγοι είμεθα, αυτοί είναι πάνω από χίλιοι. Είναι του εφεδρικού ΕΛΑΣ». «Μα τότε θα είναι αμούστακα παιδιά και ηλικιωμένοι». Μισόκλεισε τα μάτια, σαν να ξαναζούσε την παλιά σκηνή που μου διηγόταν. Ύστερα στράφηκε προς εμένα: «Θυμάσαι που το χωριό το διασχίζει ένα ρυάκι και φθάνει πίσω από τα υψώματα;». «Ναι». «Παίρνω λοιπόν δυο παλληκάρια τα μεσάνυκτα, ακολουθήσαμε το ρυάκι και χωρίς να μας αντιληφθούν βρεθήκαμε πίσω τους. Με το χάραμα της μέρας αρχίζουν και τα τρία αυτόματα μαζί δραστικά πυρά. Συνέβη κάτι που δεν ξανάγινε. Οι ελασίτες νομίσανε ότι περικυκλωθήκανε. Τα χάσανε και απού φύγει φύγει. Θρίαμβος. Οι χωρικοί που νομίσανε ότι ήρθε το τέλος των, έτριβαν τα μάτια τους. Έγιναν γλέντια και ξεφαντώματα. Κι από τότε θεωρούν ότι το χωριό μού ανήκει κατά κάποιον τρόπο».

Δεν μείναμε πολύ εδώ, φύγαμε. Περνούμε από μικρά και μεγάλα χωριά. Τονώναμε το εθνικό φρόνημα των κατοίκων. Τότε οργίαζε η βουλγαρική προπαγάνδα. Έπρεπε ν' αντιδράσωμε με κάθε μέσο.

Χωρίς να θέλω να περιαυτολογήσω, αυτή την προσφορά μου τη θεωρώ σημαντική. Διότι το ελληνικό κράτος, υπόδουλο τότε και ανήμπορο, δεν αντιπαραθέτει καμιά απολύτως αντίδραση στην πραγματική κοσμογονία που έκαναν οι Βούγλαροι προς την πλευρά της προπαγάνδας. Ό,τι έγινε για να στηριχθεί το εθνικό φρόνημα των κατοίκων της περιοχής ωφείλετο στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η δική μας ένοπλη παρουσία τους αναζωογονούσε. Η ελληνική σημαία που κρατούσαμε τους ενεθάρρυνε. Κι εγώ από τη μεριά μου είχα κάθε ευκαιρία και όλη την άνεση να κάνω κηρύγματα ελληνισμού. Δεν ψιθύριζα, αλλά βροντοφώναζα κείνα που έπρεπε.

Χωρίς να αναφερθώ ποτέ σε κόμματα και παρατάξεις, τους θύμιζα την από χιλιάδες χρόνια ελληνικότητα της περιοχής τους. Τους υπενθύμιζα την ανάγκη να μην επηρεάζωνται από την ύπουλη ξένη προπαγάνδα. Και το καθήκον τους να παραμένουν με συνείδηση ελληνική.

Αποχαιρετισμός

Ο άγριος χειμώνας πέρασε με δυσκολία στα βουνά. Οι κινήσεις μας περιορίστηκαν και κουρνιάζαμε σε ορεινά χωριά, κάνοντας σύντομες καταβάσεις στα χαμηλά, για να αιφνιδιάζωμε τα γερμανικά φυλάκια ή για κανένα σαμποτάζ σε βάρος του εχθρού.

Βρεθήκαμε πάλι σε μια όμορφη πλαγιά. Κάτω ο καταπράσινος κάμπος των Σερρών, στο βάθος η οροσειρά του Μπέλες. «Σ' αυτό βουνό», μου λέει ο Καπετάνιος, «βρίσκεται ο οπλαρχηγός Αντών-Τσαούς (Αντώνης ο λοχίας) με 3000 αντάρτες, έχει μαζί του ένα Άγγλο λοχαγό, τον Μίλερ. Τους ρίχνει η Αγγλία πολεμοφόδια, ρουχισμό, τρόφιμα και χρήματα, όπως μαθαίνω. Θα πάμε, αν θέλεις, να μας δώσουν ό,τι χρειαζόμεθα και αν μας αρέσει μένομε μαζί τους». «Καπετάνιε, να με συγχωρείς. Αλλά βλέπεις πως είμαι άρρωστος (είχα τότε ένα βαρύ κρυολόγημα), έχω και τα ρευματικά που κουβάλησα από τα αλβανικά βουνά. Εάν συμφωνείς, θα φύγω να πάω στο χωριό που υπηρετούσα ως δάσκαλος. Εκεί θα βρω την περίθαλψη που χρειάζομαι. Θα μου κάμεις και μια χάρη». «Τι θέλεις;». «Ανάμεσα στους άνδρες μας είναι δύο νέοι από το χωριό εκείνο. Όταν φθάσω, θα μου πουν οι γονείς των: Ήρθες αλλά τα παιδιά μας τι τα έκανες;». «Ναι αλλά θέλουν να έλθουν;». «Θέλουν, το ξέρω». «Καλά, να φύγετε. Να πάτε στο καλό. Θα πάρετε όμως μόνο ένα όπλο για τους λύκους. Σύμφωνοι; Κι ακόμη κάτι. Θα καθήσεις να φάμε τώρα δυο καλαμαράκια που μου έστειλε ένα φίλος μου, ανάπηρος του πολέμου που κάνατε με τους Ιταλούς».

Έτσι κι έγινε. Φάγαμε, ήπιαμε (νεράκι, βέβαια) και χωρίσαμε με μια εγκάρδια φιλική χειραψία. «Θα μου λείψεις, Καπετάνιε». «Και μένα. Όπου και να είσαι μετά τον πόλεμο, θα 'ρθω να σε βρω». Μεταξύ μας είχε αναπτυχθεί μια δυνατή φιλία.

Τα παιδιά ήταν έτοιμα, φύγαμε, μπήκαμε πάλι σε παρθένα δάση. Ευτυχώς είχα μια μικρή πυξίδα και με τη βοήθειά της βγήκαμε στην κορυφή που θέλαμε, λίγο μετά το μεσημέρι. Άλλη πανοραμική θέα από δω. Δυτικά η απέραντη πεδιάδα Κιλκίς - Θεσσαλονίκης, στο βάθος η επιβλητική σιλουέτα του πολυτραγουδημένου Ολύμπου, στην κορυφή του οποίου υπήρχαν τα χρυσά παλάτια των δώδεκα θεών που κυβέρνησαν χιλιάδες χρόνια τους ανθρώπους.

Ξεκουραστήκαμε αρκετά και πήραμε τον κατήφορο. Χωρίς να το περιμένωμε, βρεθήκαμε στο χωριό του νεαρού δασκάλου. Η ώρα ήταν περασμένη, αλλά τι να κάνωμε; Κτυπήσαμε την πόρτα του.

Μας υποδέχθηκε πάλι πρόθυμα, με χαρά και καλοσύνη. Ρωτούσε, ήθελε να μάθει πώς πέρασα στο αντάρτικο. Του διηγήθηκα περιληπτικά μερικά περιστατικά που ζήσαμε. Με άκουε με μεγάλη προσοχή. «Λυπούμαι, που λόγοι οικογενειακοί δεν μου επιτρέπουν να βγω κι εγώ στο βουνό», είπε.

Τον ρώτησα πώς θα φύγωμε από το χωριό. «Αν πάτε δυτικά για το Κιλκίς, θα συναντήσετε Γερμανούς. Νότια πάλι θα συναντήσετε τους ελασίτες που είναι καταυλισμένοι

στο Αναβρυτό». Πριν ξημερώσει μας πήγε σε μια μικρή κοιλάδα έξω από το χωριό. Υπήρχε κίνδυνος να 'ρθουν οι Γερμανοί, να μας βρουν στο σπίτι του και να μπλέξει κι αυτός. «Εδώ θα περάσετε όλη μέρα».

Ήταν ένα θαυμάσιο καταπράσινο μέρος, με τρεχούμενο νερό καθαρό και κρυστάλλινο. Η φθινοπωρινή θαλπωρή μάς αναζωογονούσε. Με μεγάλη όρεξη τρώγαμε την ξηρά τροφή που μας έφερε ο φιλόξενος συνάδελφος. Στα δένδρα κρέμονται άφθονα ώριμα και εύγευστα σταφύλια από αναρριχώμενα κλήματα. Το βράδυ ξαναγυρίζομε στο σπίτι του δασκάλου. Την ώρα που τρώγαμε κτυπά η πόρτα και μπαίνουν μέσα τρεις άνδρες από το Σώμα του Κεμπελέκ. «Βρε, πώς βρεθήκατε εδώ; Ήρθε κι ο Καπετάνιος;». «Όχι, κύριε, μόνον εμείς είμαστε. Του το ζητήσαμε και μας άφησε να φύγωμε». Όταν προχώρησε η νύκτα, ξεκινήσαμε. Θα πάμε νότια. «Μάλιστα κύριε», φώναξαν χαρούμενα οι τρεις νεοφερμένοι. «Θα 'ρθούμε μαζί σας. Το πρώτο χωριό που θα συναντήσωμε είναι το δικό μας. Θα μείνετε να σας φιλοξενήσωμε».

Ύστερα από πορεία δύο ωρών φθάσαμε στο χωριό τους. Μεγάλη χαρά των γονέων, όταν είδαν τα παιδιά τους. Φιλόξενοι άνθρωποι κι εδώ, τους είπαν τα παιδιά ποιος είμαι και με κατέκλυσαν με ερωτήσεις. Τους ικανοποιούσα την περιέργεια με αυτά που τους έλεγα για ωρισμένα περιστατικά που συνέβησαν πάνω στα βουνά που λημεριάζαμε. Οι γυναίκες μπαίνανε μέσα έξω να ετοιμάσουν το πλούσιο δείπνο. Καπετάνιο φιλοξενούσαν, δεν ήταν και λίγο! Το τραπέζι στρώθηκε με πλούσια τα αγαθά. Φάγαμε με μεγάλη όρεξη το γεύμα.

Σηκώθηκα. «Θα φύγωμε, κύριε Νίκο». «Δεν γίνεται, δεν πάτε πουθενά», επέμενε ο σπιτονοικοκύρης. «Εδώ θα μείνετε όσες μέρες μπορείτε». «Αδύνατον», επιμένω εγώ. «Πρέπει οπωσδήποτε να φύγωμε». «Καλά. Περιμένετε δυο λεπτά». Διέταξε κι έβαλαν σε μια τσάντα τρόφιμα. «Αυτά θα τα πάρετε, θα σας χρειαστούν στο δρόμο». Ήρθε όλη η οικογένεια να μας χαιρετίσουν. Τους ευχαρίστησα θερμά για την αγάπη που μας έδειξαν.

Καληνυκτίσαμε και φύγαμε κατευχαριστημένοι. Τώρα είναι μαζί μου μόνο τα δύο παλληκάρια.

Σε στρατόπεδο του ΕΛΑΣ

Η βραδιά ήταν φεγγαρόλουστη, γεγονός που μας διευκόλυνε στο βάδισμα. Ύστερα από πορεία μερικών ωρών αντικρύσαμε το χωριό Αναβρυτό. Εδώ είχε καταυλισθεί το 13ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Σταθήκαμε λίγο και λέω στα παιδιά: «Ακούστε, αν πάμε ανατολικά λίγο, θα κάμωμε μερικά χιλιόμετρα περισσότερο δρόμο, αλλά θα αποφύγωμε τους ελασίτες». «Όχι, όχι», διαζόταν να φθάσουν στο χωριό τους. «Δεν θα τους συναντήσωμε. Θα πάμε πλάι από το Αναβρυτό. Έλα, να χαρείς, κύριε υπολοχαγέ». Το ένοιωθα πως έκανα λάθος, αλλά υπεχώρησα μπροστά στις παρακλήσεις τους. Συνεχίζομε τον δρόμο μας, δεν άργησε και ακούσαμε μια αυστηρή φωνή. «Αλτ!». Σταματήσαμε και είδαμε τρεις νέ-

ους με προτεταμένα τα όπλα εναντίον μας. Ρωτούν: «Ποιοι είστε;». «Αυτό θα το μάθεις, νεαρέ, αργότερα. Τώρα θέλω να δω τον Καπετάν Γιώργη» (Ήταν το όνομα του Διοικητή τους). «Δεν μπορείς να τον δεις απόψε. Θα μείνετε εδώ στο φυλάκιο και αύριο το πρωί, σαν ξημερώσει, θα σας πάμε στον Αρχηγό».

Εκεί κοντά υπήρχαν ξερά χόρτα. Ξαπλώσαμε και ρίξαμε πάνω μας τη μοναδική κουβέρτα που είχε καθένας. «Συναγωνιστές», ακούστηκε μια φωνή, «να ξέρετε ότι απαγορεύεται το κάπνισμα». Με σιγανή φωνή λέω στα παιδιά: «Φαίνεται ότι πέσαμε σε δύσκολη περιπέτεια. Μη φοβάστε όμως, θα φροντήσω να γλυτώσωμε».

Το πρωί ακολουθήσαμε τον ελασίτη που θα μας πήγαινε στον Διοικητή. Μπήκαμε στο χωριό κι αντικρύσαμε θέαμα φρικτό. Θλίψη με κατέλαβε, όταν έβλεπα τους μαύρους τοίχους των καμένων σπιτιών. Μόνον η εκκλησία και το σχολείο γλύτωσαν από την καταστρεπτική μανία των βαρβάρων εμπρηστών. Την εγκληματική αυτήν πράξη την έκαμαν έλληνες δυστυχώς. Σ' ένα ημικατεστραμμένο απ' αυτά τα σπίτια είχε την έδρα του ο Αρχηγός. Τρεις - τέσσερις, φαινόταν αξιωματικοί, πίνανε στην αυλή το τσάι τους. Μας κοίταξαν με περιέργεια. «Θέλω τον σύντροφο Καπετάν-Γιώργη». «Νάτον, αυτός που ανηφορίζει είναι».

Βλέπω ένα νέο μάλλον κοντό, ξανθό, με αστραφτερά γαλανά μάτια. Η όλη εμφάνισή του έδειχνε δραστήριο άνθρωπο. Μας κοίταξε μ' ένα διαπεραστικό βλέμμα. «Χμ, είστε οι μουσαφίρηδές μας;». Φαίνεται ότι το φυλάκιο είχε ειδοποιήσει σχετικά. «Καθήστε, πέστε μου ποιοι είστε, από πού έρχεστε και τι θέλετε;». «Είμαι ο Α. Πάτερος, έφεδρος Υπολοχαγός, βγήκα στο βουνό για το λόγο που βγήκατε και σεις. Συνεργάστηκα με τον Καπετάν Κεμπελέκ περί τους δέκα μήνες, αλλά αρρώστησα, διαφωνήσαμε και λίγο, γι' αυτό χωρίσαμε. Πάμε στο Ποντολείβαδο. Από κει είναι οι δυο τούτοι νέοι. Στο χωριό αυτό υπηρετούσα από προπολεμικά. στα απομακρυσμένα εκείνα χωριά υπηρετούσε τότε ένας εξαιρετικός συνάδελφος, ο Παύλος Ζαχαριάδης. Μεταξύ μας αναπτύχθηκε μια δυνατή φιλία. Χθες βράδυ, αργά, περνούσαμε έξω από το χωριό σας. Είχα μάθει ότι το 13 Σύνταγμα είναι εδώ. Σκέφτηκα λοιπόν ότι είναι ευκαιρία να γνωρίσω τον Καπετάν Γιώργη, για τον οποίον είχα ακούσει πολλά. Εμείναμε στο φυλάκιο και να, η γνωριμία που ήθελα να κάμω μ' ένα δυνατό πολεμιστή» (Αν μ' άκουε ο Καπετάν Κεμπελέκ θα γελούσε, αλλά θα του 'λεγα: «Καπετάνιε, από σένα τα μάθα»).

Όση ώρα μιλούσα, ο καπετάν Γιώργης με κοίταζε εξεταστικά, ύστερα είπε: «Από το σύντροφο Λάκη μάθαμε για σένα. Μας είπε για τις δημοκρατικές σου ιδέες, για τη λεβέντικη στάση σου στην Αλβανία και πολλά άλλα». Τα 'λεγε ασφαλώς αυτά ο φίλος μου, γιατί δυο φορές πέρασα ερήμην από το ανταρτοδικείο τους, επειδή δεν δεχόμουνα την επιστράτευση, και τις δυο φορές γλύτωσα με τη δική του παρέμβαση και διαβεβαίωση για τις δημοκρατικές μου πεποιθήσεις. Αυτά τα έμαθα αργότερα. «Ξέρεις τι είναι ο Λάκης τώρα; Γενικός Γραμματέας του Νομού Κιλκίς», μου ανακοίνωσε με θαυμασμό. Και πρόστεσε:

«Τώρα οι δυο νέοι θα φύγουν να πάνε στο χωριό τους». Φώναξε ένα αντάρτη να τους πάει στο μαγειρείο να φάνε κάτι πριν φύγουν («πάμε καλά ως εδώ», σκέφτηκα). Μα δεν είχα προλάβει να δοξάσω γι' αυτό το Θεό και τον ακούω να συνεχίζει: «Εσύ θα μείνεις. Το 3ο Τάγμα δεν έχει ταγματάρχη και θα αναλάβεις εσύ τη διοίκησή του. Θα τα πάμε μια χαρά (Νάτα, άλλη προαγωγή!). Οι Γερμανοί, όπως πάνε τα πράγματα τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό μέτωπο, γρήγορα θα φύγουν από την πατρίδα μας». «Δεν πάμε καλά», σκέφτηκα. Διότι - υπενθυμίζω στον αναγνώστη μου - εγώ δεν θα δεχόμουν ποτέ να ενταχθώ σε ομάδα των δύο αντιμαχομένων παρατάξεων. Μήτε αριστερά, ούτε δεξιά. Δεν θα σήκωνα όπλο εναντίον Ελλήνων. Μα δεν μπορούσα να το πω έτσι σε τούτον τον άνθρωπο. Γι' αυτό, αρνήθηκα με άλλο αιτιολογικό. Και ξεκίνησα με την προσφώνηση που ήξερα ότι θα του αρέσει, σε τόνο γλυκό - αλλά αποφασιστικό:

«Συναγωνιστή, λυπούμαι, αλλά δεν μπορώ να μείνω. Σου είπα πριν, και το βλέπεις και μόνος σου, ότι είμαι άρρωστος. Έχω πυρετό. Επί πλέον κουβαλάω ένα τόνο ρευματικά από τ' αλβανικά βουνά». «Μη φοβάσαι, θα έχεις το άλογό σου. Έπειτα, βλέπεις αυτές τις κοπέλες που ξετρυπώνουν τώρα από τα χαμόκλαδα; Άλλες είναι μάχιμες και άλλες νοσοκόμες. Έχω την πληροφορία ότι σύντομα θα έρθει και μια νεαρή γιατρός για το Σύνταγμα».

Εγώ, ανένδοτος. Και, όπως φαίνεται, είχα αποκτήσει τη συμπάθειά του και υπεχώρησε στο τέλος. «Καλά - μου λέει - θα πας όμως στο Κιλκίς, όχι στο χωριό. Εκεί θα βρεις τον Λάκη». Ήλπιζε ότι ο Ζαχαριάδης θα με έπειθε. «Σε λίγο φεύγει ένας σύνδεσμός μας για την Κορωνούδα, θα πάτε μαζί. Αυτός ξέρει το δρόμο, θα βρεις τον Καπετάν Γαρέφα, Διοικητή του πρώτου Τάγματος. Πες του εκ μέρους να σου δώσει ένα σημείωμα για να περάσεις τις γραμμές μας. Χωρίς αυτό, ή θα σε συλλάβουν ή θα σε σκοτώσουν. Σύμφωνοι;». Μου προσέφερε ένα καλό πρόγευμα και χωρίσαμε, αφού τον ευχαρίστησα θερμά. Φεύγω με το σύνδεσμο, καβάλα αυτός πεζός εγώ. Όταν αντικρύσαμε το χωριό, είπα στο συνοδοιπόρο μου: «Νεαρέ, πήγαινε εσύ, εγώ θα καθυστερήσω λίγο». Έφυγε με καλπασμό, είχε βαρεθεί φαίνεται την βραδυπορία μου. Πηγαίνω κατ' ευθείαν στου δασκάλου το σπίτι. «Πού είναι ο Γιάννης;», ρωτώ τη γυναίκα του. «Αυτός, μόλις έμαθε ότι έρχονται οι Ελασίτες, το 'σκασε. Πήγε στην αδελφή μου στο Κιλκίς». «Τους φοβάται;». «Τους τρέμει, γιατί δεν κρατεί το στόμα του, όπου βρεθεί εναντίον τους μιλεί» (ο Γιάννης ήταν βασιλόφρων). Βλέπω στο σαλόνι που καθήσαμε μια τρύπα στο πάτωμα, σαν ένα κόσκινο από κάψιμο. «Τι είναι αυτό;». «Είδες; Μόλις μπήκαν οι αριστεροί στο χωριό, ήρθαν να βρουν τον άνδρα μου. Δεν τον βρήκαν κι έβαλαν φωτιά να κάψουν το σπίτι. Έμπηξα τις φωνές, τους απείλησα ότι θα το μάθει ο αδελφός μου και θα 'χουν κακά ξεμπερδέματα». Αυτή είχε ένα αδελφό μεγάλο στέλεχος του ΚΚΕ. Μόλις έμαθαν ποια είναι, όχι μόνον έσβησαν τη φωτιά, αλλά υποσχέθηκαν ότι θα στείλουν τεχνίτη να επισκευάσει το πάτωμα. «Θα πεινάς ασφαλώς, να σου ετοιμάσω κάτι». «Όχι, όχι. Έρχομαι από το Αναβρυτό, μου 'καμε τραπέζι ο

Συνταγματάρχης καπετάν Γιώργης. Να μου πεις μόνο πού θα βρω τον Καπετάν Γαρέφα». Άκουσε η γυναίκα πως μου 'καμε τραπέζι ο συνταγματάρχης του ΕΛΑΣ και πως αναζητούσα τον ταγματάρχη τους κι άνοιξε τα μάτια από κατάπληξη. Μα δεν έκαμε κανένα σχόλιο. Περιορίστηκε να μου πει: «Αυτός ο αντήρορικός δρόμος θα σε βγάλει σ' ένα μικρό λόφο. Εκεί έχει το στρατηγείο του». Εκεί τον βρήκα. Τον γνώρισα, διότι κάποτε τον είχα δει στο Ποντολείβαδο που έδωσε μια μάχη με τους τρομερούς τουρκόφωνους.

«Καπετάνιε, έρχομαι από το 13ο Σύνταγμα. Ο διοικητής μού είπε ότι πρέπει να πάρω από σένα σημείωμα για να περάσω τις γραμμές σας». «Πού θα πάεις, ε;» «Στο Κιλκίς». «Και βέβαια θα σου δώσω». Φωνάζει ένα ανθυπολοχαγό και γράφει το σχετικό σημείωμα. Ήταν κι αυτός ο ταγματάρχης αναλφάβητος. Μου 'λεγε κάποιος πως, όταν υπηρετούσε την θητεία του, προπολεμικά, φύλαγε μια αγέλη χοίρων του Συντάγματος. Στον ΕΛΑΣ πήρε τα γαλόνια επ' ανδραγαθία.

Με γραπτή άδεια που μου 'δωσαν πέρασα ευχερώς τις γραμμές. Πήρα την κατηφόρα και να 'μαι μετά μία ώρα εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε με τον λεβέντη Κεμπελέκ. Στο πρώτο σπίτι της Αργυρούπολης με σταματά μια φωνή. Ένας νέος που με γνώρισε μου λέει: «Έλα μέσα και μην μπαίνεις στο χωριό. Εδώ είναι ένα Σώμα των ταγματασφαλιτών. Αν σε γνωρίσουν θα 'χεις κακά ξεμπερδέματα, γιατί εδώ έχει διαδοθεί ότι πήγατε με τον καπετάνιο στους κουμμουνιστές». Έτσι λέγανε όλοι τους ελασίτες. Πήγε κι έφερε τον Πρόεδρο. Ξαφνιάστηκε όταν μ' είδε. «Είναι αλήθεια αυτά που μάθαμε;». «Όλα είναι ψέματα, Πρόεδρε, μην ακούτε κανένα. Πουθενά δεν πήγαμε». Με φιλοξένησε πάλι. Μ' ευχαρίστηση άκουε να του διηγούμαι για τη ζωή μας πάνω στα βουνά, τα περιστατικά που μας έτυχαν, για τις συγκρούσεις μας με τους Γερμανούς και Βουλγάρους, γενικά όλη την περιπέτειά μας το δεκάμηνο που συνεργαστήκαμε με τον Κεμπελέκ. «Είχες δίκιο, Πρόεδρε, αυτός είναι παλληκάρι και αγαπητός σε όλους. Απ' όπου περνούσαμε μας κάναν μεγάλες περιποιήσεις». Την άλλη μέρα φύγαμε μαζί με τον Πρόεδρο για το Κιλκίς, όπου είχε κι αυτός δουλειά, όπως μου είπε. Όταν μ' είδαν στου Πετρεσλή, που νοίκιαζα δωμάτιο πριν φύγω, έγινε το κάτι άλλο. Χαρές κι αγκαλιές ο Χαράλαμπος, η γυναίκα του η Ευαγγελία, τα παιδιά του Νίνα, Γιώργος και ο συγκάτοικός μου Πετρόπουλος, καθηγητής. «Η Βαγγελιώ μαγειρεύει φασολάδα κι αν σου αρέσει, θα φάμε μαζί», λέει ο αρχηγός της οικογένειας. «Μου αρέσει, Χαράλαμπε, και μου καλαρέσει, αλλά χόρτασα με την αδελφική υποδοχή που μου κάματε όλοι σας. Ευχαριστώ».

Μετά το φαγητό μου λέει ο Χαράλαμπος: «Κάτσε, θα πάω να βρω τον συμπατριώτη σου τον Καζαμία. Πολλές φορές τον συνάντησα στον δρόμο και μου έλεγε: "Είδες, είδες τι έκαμε ο Ανδρέας; Πήγε με τους κουμμουνιστές, είμαι πολύ πικραμένος"».

Το απόγευμα να ο Καζαμίας. Γελούσαν και τα μουστάκια του. Μ' αγκάλιασε και με φιλούσε. «Έλα, μωρέ παιδί μου, να πάψουν τα κουτσομπολιά. Να τους δείξωμε των κερατάδων ότι κάμανε μεγάλο λάθος». Με πήρε, πήγαμε στο καλύτερο ζαχαροπλαστείο, κα-

θήσαμε μόνοι και άρχισε να με ρωτά (Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτοί που τον πειράζουν ήσαν μερικοί μόνιμοι αξιωματικοί που απέφυγαν την επιστράτευση, καθόταν στην πόλη και ροκάνιζαν τα κατοχικά μάρκα). Του διηγήθηκα με λεπτομέρειες πολλά περιστατικά που ζήσαμε στο βουνό και με άκουε με μεγάλη ευχαρίστηση.

Ακολούθησαν μέρες μ' ευχάριστες συναντήσεις φίλων και καλών συναδέλφων. Τον Π. Ζαχαριάδη, τον εκλεκτότερον για μένα, δεν τον είδα. Η γυναίκα του μου είπε ότι βγήκε στα χωριά για δουλειές της Οργάνωσης.

Δεν άργησε όμως να 'ρθουν πάλι δύσκολες μέρες για μένα. Τα ήσυχα νερά ταράχτηκαν πάλι.

Ο μεγάλος αρχηγός της δεξιάς παράταξης έστειλε ένα αντάρτη και με κάλεσε στο Φρουραρχείο του. Ήταν έφεδρος υπολοχαγός, αλλά φορούσε στολή Συνταγματάρχου. Τα γαλόνια τα πήρε μόνος του. Οι Γερμανοί δεν τον ενοχλούσαν, επειδή κυνηγούσε κι έδινε μάχες με τους εαμίτες, τους οποίους θεωρούσαν κομμουνιστές.

Τον βρήκα στο Γραφείο του. Και τι μου λέει, ούτε λίγο ούτε πολύ, να ηγηθώ μιας διμοιρίας του Σώματός του και να βγω μαζί του στο βουνό, για καταδίωξη του ΕΛΑΣ. Κείνη την ώρα βρισκόταν στο Γραφείο του ένας ίλαρχος, πολύ γνωστός, και ο παπάς της ενορίας που καθόμουν. «Άκουσε, καπετάνιε, εγώ βγήκα στο βουνό για ένα μεγάλο διάστημα - όπως θα έμαθες - αλλά αρρώστησα και γύρισα πίσω. Έπειτα δεν έχω στολή». «Εγώ θα σου βρω, μην ανησυχείς». Είπε πολύ ενοχλημένος. Φωνάζει ένα αντάρτη κι έφερε από το υπόγειο μια στολή Γερμανού δεκανέα. Όταν την είδα ανατρίχιασα. «Εγώ δεν θα τη φορέσω ποτέ τη στολή αυτή». Οργισμένος σηκώθηκε. Επενέβησαν οι παρευρισκόμενοι και τον καθησύχασαν. Του είπαν πολλά καλά λόγια για μένα και γρέμησε. Τότε θα 'ρθεις μαζί μας χωρίς στολή και όπλα. Αύριο φεύγομε». Το βράδυ ήρθε στο σπίτι ο Παπαγιάννης. Ήταν ένας σεβάσμιος ιερέας. «Άκουσε, παιδί μου, μιλώ κι εκ μέρους του φίλου σου ίλαρχου. Πήγαινε, τον ξέρεις τι τρελός είναι, δεν θα περάσεις άσχημα. Στο σώμα αυτό θα βρεις πολλούς συμπατριώτες σου, απόστρατους της χωροφυλακής. Έπειτα αυτό θα κρατήσει το πολύ μια βδομάδα. Έτσι κάνει συνήθως. Βγαίνει στο βουνό, τις τρώει από τους εαμίτες, γιατί είναι περισσότεροι, και επιστρέφει θριαμβευτής». Μ' έκαμε ο Παπαγιάννης και γέλασα, σχεδόν μ' έπεισε.

Την επομένη το πρωί βρέθηκα στο γήπεδο. Εκεί ήταν συγκεντρωμένοι περίπου 400 άνδρες, καπετάνιοι και πρωτοπαλλήκαρα. Μίλησα με δυο τρεις που γνώριζα κι έμαθα ότι ο μεγάλος αρχηγός δεν θα έρθει και ευχαριστήθηκα, διότι δεν ήθελα να βλέπω τα μούτρα του. Τον αντικατέστησε ένας άλλος οπλαρχηγός.

Ξεκινούμε. Βαδίζομε ανατολικά και περνούμε κοντά από τη γνώριμή μου Αργυρούπολη. Περάσαμε τον χρυσοφόρο Γαλλικό ποταμό και πήραμε την ανηφόρα. Τώρα η πορεία είναι κουραστική και επίπονη. Σε κάποια πλαγιά με πλησιάζει ένας νεαρός αντάρτης με γένεια και μαλλιά. Το παρουσιαστικό του ήταν άγριο, αλλά κατά βάθος ήταν καλό παιδί. Με-

ρικοί αντάρτες είχαν άλογα. Με πλησιάζει και μου λέει: «Κύριε, ασφαλώς κουραστήκατε, δέτω στη διάθεσή σας το άλογό μου». «Όχι, παιδί μου, δεν κουράστηκα, ευχαριστώ». Αυτός δεν το βάζει κάτω. Είχε ρωτήσει, φαίνεται, κι έμαθε ποιος και τι είμαι και συνέχισε να πορεύεται κοντά μου.

Ύστερα από αρκετή ώρα μου κάνει πάλι την ίδια προσφορά. Αυτή τη φορά τη δέχτηκα, γιατί ήμουνα κατάκοπος σωματικά και ψυχικά. Περνούσαμε από μικρά ορεινά χωριά.

Την τρίτη μέρα μετά το μεσημέρι αφήσαμε ένα όμορφο ορεινό χωριό, κατηφορίσαμε και φθάσαμε σ' ένα μεγάλο χωριό. Με το Σάββα (έτσι λέγανε το συνοδό μου αντάρτη) μπήκαμε στην αυλή ενός μεγάλου εγκαταλελειμμένου σπιτιού. Μέσα δεν υπήρχε κανείς. Συνήθιζαν τα μεγάλα στελέχη των εαμιτών να φεύγουν, για ν' αποφύγουν τις συλλήψεις και τις ταλαιπωρίες, ώσπου να περάσει η θύελλα. Βρήκε ο Σάββας μια λάμπα - είχε σκοτεινιάσει - την άναψε και μου λέει: «Εδώ θα καθήσεις να ξεκουραστείς, ώσπου να έλθω». «Εσύ, πού θα πάεις;». «Θα βγω να βρω κάτι να φάμε, ίσως αργήσω».

Εν τω μεταξύ, στο παράθυρο του απέναντι σπιτιού, με αμυδρό φως, βλέπω δύο άτομα να παρακολουθούν συνεχώς. Ένα κοριτσάκι περίπου 11 χρονών έτρεξε κι ήρθε εκεί που βρισκόμουν. Στάθηκε στην πόρτα και καλησπέρισε. «Μπα, ποια είσαι εσύ; Γιατί ήρθες, δεν φοβάσαι;». «Όχι, κύριε, εσύ φαίνεσαι διαφορετικός από τους άλλους». Έτρεξε πρόθυμα και μου έφερε νερό σ' ένα καθαρό ποτήρι. «Ποια ήταν αυτή που σου το 'δωσε, η μαμά σου;». «Όχι, κύριε, οι γονείς μου πρόλαβαν κι έφυγαν. Εγώ με την γιαγιά μου μείναμε, για φύλαξη του σπιτιού».

Για να περάσω την ώρα μου, της έκαμα μερικές συνηθισμένες ερωτήσεις. Έμαθα μεταξύ των άλλων ότι το χωριό ήταν η Ποντοκερασιά. Μεγάλη συγκίνηση με κατάλαβε όταν το άκουσα αυτό. Θυμήθηκα την όμορφη βραδιά που περάσαμε εδώ, όταν βγήκα αντάρτης στο βουνό με τον Καπετάν Κεμπελέκ. Θα μου μείνουν αξέχαστες οι περιποιήσεις και η φιλοξενία που μας έκαμε ο πρόεδρος της Κοινότητος και η οικογένειά του.

Πάνω στη συζήτηση μπαίνει ο άγριος αντάρτης μέσα. Τον βλέπει η μικρή, με πλησιάζει, λέει χαμηλόφωνα καλημύχτα κι έφυγε βιαστικά. «Τι έπαθε αυτή;». «Σε ντράπηκε κι έφυγε». «Άργησα, αλλά έφερα καλό φαγάκι». Άπλωσε σ' ένα τραπέζι το περιεχόμενο μιας τσάντας. Ήταν ένα ψημένο κοτόπουλο και κάτι άλλα. Πεινούσαμε και κάμαμε ένα λουκούλλειο δείπνο. Μετά απ' αυτό καπνίσαμε και τα λέγαμε. Έμαθα ποιος είναι, έμαθε κι αυτός για μένα. Άρχισα να τον συμπαθώ αυτόν τον ημιάγριο στην μορφή νέο.

Όλη την νύχτα το χωριό ήταν ανάστατο. Τα γαυγίσματα των σκυλιών, οι κραυγές των ζώων δημιουργούσαν την εντύπωση ότι ενέσκηψε θύελλα. «Σάββα, τι γίνεται έξω;». «Είδες, κύριε, είναι καμιά δεκαριά αλήτες που κυνηγούν κότες, μικρά ζώα και δημιουργούν τον θόρυβο αυτό και εκθέτουν όλο το σώμα». Θλίψη και αηδία μου προκαλούσε αυτή η κατάσταση. Θυμήθηκα τους άνδρες του Καπετάν Κεμπελέκ - με τους οποίους βγήκα στο βουνό. Η συμπεριφορά των ανταρτών εκείνων ήτο άψογη (κατόπιν συστάσεως βέβαια του αρ-

χηγού). Ο ανθρώπινος τρόπος τους τους έκανε ευπρόσδεκτους από τους χωρικούς, οι οποίοι πρόθυμα τους φιλοξενούσαν στα σπίτια των. Την επομένη αργά φύγαμε για το κέντρο του χωριού. Από το παράθυρο μας χαιρετούσαν, μ' ένα γλυκό χαμόγελο, η γιαγιά και η μικρή Σουμέλα.

Στην πλατεία με περίμενε μια μεγάλη έκπληξη. Είδα ένα κάρρο φορτωμένο αποσκευές. Τη γυναίκα και τις δύο κόρες του Προέδρου της Κοινότητος επάνω. Πλησίασα και το σταμάτησα. Με θυμήθηκαν. «Πού είναι ο Πρόεδρος;». «Πρόλαβε κι έφυγε». Κατάλαβα, ήταν αριστερός. «Εσείς πού πάτε;». «Μας διέταξαν να φύγωμε από το χωριό». «Σταματήστε». Πήρα την απόφαση να μεσολαβήσω. Βρήκα ένα από τους καπετάνιους, πολύ γνωστό μου. Του το ζήτησα, με επιμονή, ως χάρη και επέτρεψε να γυρίσουν στο σπίτι των. «Σάββα, συνόδεψε τις κυρίες μέχρι το σπίτι τους και πρόσεξε μην αφήσεις κανένα να τις πειράξει». Δακρυσμένες μ' ευχαρίστησαν και με παρεκάλεσαν να μείνω στο σπίτι τους. Προφανώς για να με περιποιηθούν. «Δεν μπορώ, γιατί το απόγευμα φεύγομε, έπειτα είμαι κι εγώ όμηρός τους». «Περίμενέ με εδώ λίγο», λέει ο Σάββας. Τον βλέπω και μπαίνει σ' ένα μεγάλο ωραίο σπίτι. «Τι ζητούσες εκεί; δικοί σου κάθονται;». «Θα σου πω αργότερα». Στο καφενείο που πήγαμε, ήσαν μερικοί χωρικοί. Πίνανε το κρασάκι τους με κέφι και κρυφομιλούσαν. «Τι συμβαίνει, βρε παιδιά, γιατί τόση χαρά;». «Δεν τα μάθετε; Οι Γερμανοί φεύγουν από την Αθήνα. Γρήγορα θα ελευθερωθούμε». Όλοι χαρήκαμε. Η αυγή της λευτεριάς άρχισε να χαράζει. Το μεσημέρι πήγαμε στο σπίτι που μπήκε ο Σάββας. Βρήκαμε ένα ανδρόγυνο με δυο παιδάκια μικρά. Ήταν καλοσυνάτοι άνθρωποι. Συνέπεσε ο σπιτονοικοκύρης - που είχε την ηλικία μου - να είχε πολεμήσει στην Αλβανία, στον κεντρικό τομέα κι αυτός. Θυμηθήκαμε πολλά. Χιλιάδες αναμνήσεις.

Η χαριτωμένη γυναίκα του έμπαινε, έβγαινε και κουβαλούσε νόστιμα εδέσματα. Δεν έφθαναν όμως αυτά. Γέμισαν μια τσάντα φαγώσιμα. «Θα τα χρειαστείτε στην πορεία», είπε η κυρία. «Τώρα κατάλαβα, κύριε Σάββα, με χρησιμοποίησες. Για να εξασφαλίζεις καλοπέραση και πλούσιο φαγοπότι, έδειξες τόση αφοσίωση για μένα. Σου το συγχωρώ όμως, διότι δεν ασκούσες ποτέ βία, για να τα επιτύχεις αυτά».

Περάσαμε ακόμα μερικά πεδινά τώρα χωριά. Στο τελευταίο που μπήκαμε ήταν το Θοδωράκι. Μεγάλο, εύφορο και πλούσιο χωριό. Εδώ συνέβη κάτι το απρόσμενο. Καθώς βαδίζαμε στον κεντρικό δρόμο, ακούω μια γνώριμή μου φωνή. «Κύριε Υπολοχαγέ, κύριε Υπολοχαγέ...». Ήταν ο λοχίας Μουρατίδης, τον οποίον είχα στο Αλβανικό μέτωπο.

Με κάνει μια αγκαλιά και με φιλούσε. Μας πήρε στο πατρικό σου σπίτι. Η φιλοξενία των γονέων του - είχαν ακούσει, φαίνεται, πολλά για μένα από το γιο τους - δεν περιγράφεται. Να σημειωθεί ότι οι άνδρες και τα κατώτερα στελέχη του Τάγματος ήταν από το νομό Κιλκίς.

Δεν κράτησε πολύ η «πολεμική» αυτή εξόρμηση. Ύστερα από οκτώ μέρες επιστρέψαμε πάλι στην πόλη. Εδώ που τα λέμε, δεν πέρασα άσχημα. Χάρις στον Σάββα δεν μου έλει-

ψε τίποτα. Είχε δίκιο ο Παπαγιάννης. Εκείνο που με ευχαρίστησε αφάνταστα ήταν το γεγονός ότι δεν συναντήσαμε πουθενά τους ελασίτες. Το φθινόπωρο προχωρεί. Τα γεγονότα εξελίσσονται ραγδαία.

Η πανίσχυρη στρατιά του Φον Λυστ πήρε το δρόμο της φυγής, ηττημένη και ντροπιασμένη που δεν τα κατάφερε να υποτάξει ένα μικρό λαό. Ο ήλιος της λευτεριάς ανέτειλε επιτέλους. Μεγάλος ο ενθουσιασμός του λαού, γλέντια και πανηγυρισμοί. Την πρώτη Νοεμβρίου έφυγαν οι βάρβαροι. Στις τρεις περικυκλώθηκε η πόλη από 2000 άνδρες του ΕΛΑΣ.

Μέσα είχαν συγκεντρωθεί, από διάφορες περιοχές, περί τους 8000 ταγματασφαλίτες (έτσι έλεγε ο λαός τους αντάρτες της δεξιάς). Φοβεροί πολεμιστές, με διάφορους οπλαρχηγούς. Τους έλειπε όμως ο συντονισμός αμύνης.

Τα ξημερώματα εξαπέλυσαν οι πολιορκητές μια σφοδρή και θυελλώδη επίθεση. Η σύγκρουση ήτο άγρια. Η άμυνα δεν άντεξε πολύ και μέσα σε τρεις ώρες η πόλη καταλήφθηκε. Και να κυρίαρχο στην περιοχή το ΕΑΜ.

Θαυμάσαμε την οργανωτική του ικανότητα. Την επομένη είδαμε και απορήσαμε. Όλοι οι τοίχοι σπιτιών και καταστημάτων γεμάτοι σφυροδρέπανα και κόκκινες σημαίες...

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

ΒΑΡΥ ΤΟ ΤΙΜΗΜΑ ΠΟΥ ΠΛΗΡΩΣΕ Η ΚΡΗΤΗ (1941-1945)*

«Επιστρέφοντας από Κάντανο, στο δρόμο προς Κακόπετρο, είδαμε στο πλάι του δρόμου να στέκει ένας χωρικός, να κρατεί ορδό ένα δοκάρι και να μας κάνει νόημα να σταματήσουμε. Άμα πλησίασε το αυτοκίνητο, έριξε το δοκάρι και σταμάτησε αναγκαστικά το αυτοκίνητο.

– Ήρθετε, λέει, να καταγράψετε για το αίμα που χύθηκε... έχετε κι επαέ να σημειώσετε κατιτίς...

– Τι;

– Τέσσερεις γυιους μου σκοτώσανε. Οι δύο τελευταίοι ήσανε δίδυμα.

– Πώς σε λένε;

– Δεσποτάκη... μα, επειδή είστε κουρασμένοι, περάσετε κι από το σπίτι να πάρετε ένα νερό...

Το σπίτι του ήταν εκεί δίπλα σε μια κατηφοριά. Μπαίνομε μέσα, τι να δούμε; ένα τραπέζι μ' όλα του Θεού τα καλά, και στη γωνιά μια γυναίκα μαυροφορεμένη, μ' ένα κοριτσάκι μικρό στην ποδιά της, να κάθεται να κλαίει...

– Ιντάναι δα τουτανά; Ίντα κλαις; Οι άνθρωποι δεν ήρθανε για να τωσε χαλάσεις την καρδιά ντως. Ελευθερωθήκαμε, γιά όχι; Εξέχασές το; Ετσά 'ναι η λευτεριά. Σε μας ήλαχε να δώσομε τα παιδιά μας... άλλος τα σπίδια ντου, άλλος ήδωκε τα λιόφυτά ντου... πως σου 'πόμεινε μόνο η κοπελιά, εγώ θα σου κάμω κι άλλους γυιους...

Εκεί είδα τον Καζαντζάκη να κλαίει. Μέσα στ' αυτοκίνητο μας ήλεγε κι ήκλαιγε ακόμη, "είδετε; αυτή είναι η κρητική ψυχή, την ελευθερία την έχει θρησκεία... Ένας τέτοιος λαός υποδουλώνεται ποτές;".

Διηγείται ο Κουτουλάκης, ένα από τα μέλη της Επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων στην Κρήτη[1].

---

* Εισήγηση στην ημερίδα που οργάνωσε η ΙΛΑΕΚ, στο Πολιτιστικό Κέντρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου στις 16-5-2001 με θέμα: «Τόποι μαρτυρίου και θυσίας στην Κρήτη κατά τη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση». Το ίδιο κείμενο διαβάστηκε και στην Ιεράπετρα στις 19-5-2001, σε εκδήλωση που οργάνωσαν ο Δήμος Ιεράπετρας και άλλοι φορείς.

1. Έλλη Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος*. Βλ. και *Χανιά 1941-1991, ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων*, Χανιά 1991, 65.

Και βέβαια δεν υποδουλώνεται ποτέ ένας τέτοιος λαός. Δεν υποδουλώνεται ποτέ ο λαός της Κρήτης, ο λαός που αγαπά παράφορα τη ζωή και συνάμα ποτέ δε φοβάται το θάνατο. Γιατί «οι Κρητικοί, όπως όλες οι γενναίες ψυχές, στην άκρα απελπισία βρίσκουν τη λύτρωση. Πολλοί Κρητικοί, μπροστά από τα τουφέκια των Γερμανών τη στιγμή που θα τουφεκίζονταν, έβρισκαν τη γαλήνη, και όχι μονάχα τη γαλήνη παρά και τη χαρά της αδάμαστης ψυχής που αγαλλιάζει, γιατί της δίνεται η ευκαιρία να δείξει την αρετή της. Πολλοί την ύστερη στιγμή, μπροστά από το εκτελεστικό απόσπασμα τραγουδούσαν μαντινάδες κρητικές ή τον Εθνικό Ύμνο», γράφει ο Νίκος Καζαντζάκης[2].

Και συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας:

«Οι δυσκολίες και οι τραχύτητες της ζωής δεν λυγίζουν την Κρητική ψυχή.

Αντίθετα την πυρώνουν και τη δυναμώνουν. Γέρικη, αβόλευτη, τραχιά είναι η γη της Κρήτης. Κι όταν τα βουνά της και οι θάλασσες ή οι ψυχές που πλάστηκαν από τέτοιους βράχους και τέτοια αρμύρα δεν σου επιτρέπουν ούτε στιγμή να βολευτείς, να γλυκαθείς, να πεις: Φτάνει... Τότε η Κρήτη έχει κάτι το απάνθρωπο, δεν ξέρω πια αν αγαπάει ή αν μισεί τα παιδιά της, ένα μονάχα ξέρω: ότι τα μαστιγώνει ως το αίμα.

Υπάρχει και κάτι άλλο στην Κρήτη, υπάρχει κάποια φλόγα –ας την πούμε ψυχή– κάτι πάνω από τη ζωή κι από το θάνατο, που είναι δύσκολο να το ορίσεις, δηλαδή, να το περιορίσεις. Υπάρχει αυτή η περηφάνεια, το πείσμα, η παλικαριά, η αψηφισιά και μαζί τους κάτι άλλο, ανέκφραστο κι αστάθμητο, που σε κάνει να χαίρεσαι που είσαι άνθρωπος. Να χαίρεσαι, μα και συνάμα να σου δίνει μεγάλη ευθύνη. Γιατί ενώ νοιώθεις πως έχεις χρέος να κάμεις ό,τι μπορείς για να σώσεις αυτό το λαό, εκείνος βλέπει την προσπάθειά σου με ειρωνεία και περιφρόνηση. Δεν έχει την ανάγκη κανενός για να σωθεί. Σώζει, δε σώζεται. Ένα μονάχα σου μένει τότε: να δοκιμάσεις να γίνεις άξιος αυτού του λαού, να κερδίσεις τη δύναμη της ψυχής, που ποτέ δεν καταδέχτηκε ν' απατήσει τον εαυτό του ή τους άλλους, και που πάντα τολμάει ν' αντικρύζει, πρόσωπο με πρόσωπο, τη Θεά εκείνη που δεν κάνει χατίρια και δεν κάθεται στα πόδια κανενός, την αγέλαστη κι αδάκρυτη Θεά, την ευθύνη»[3].

Φαίνεται πως οι Γερμανοί, όταν αποφάσιζαν την επιχείρηση κατάληψης της Κρήτης, δεν ήξεραν καλά τι εστί κρητικός λαός. Γιατί, αν το ήξεραν, δε θα θυσίαζαν ένα μεγάλο μέρος του επίλεκτου στρατού τους. Τόσο βαρύ ήταν το τίμημα που πλήρωσαν στην Κρήτη οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές, ώστε στο εξής να μη χρησιμοποιηθούν. Κάπου έξι χιλιάδες από αυτούς άφησαν την τελευταία τους πνοή στη γη που ήρθαν να καταλάβουν.

Ήρθαν οι Γερμανοί. Οι Κρητικοί, παρότι είχαν αφοπλισθεί από το τεταρτοαυγουστιανό καθεστώς, συναισθάνθηκαν το χρέος και την ευθύνη τους.

---

2. *Στο ίδιο*, 67.
3. *Στο ίδιο*, 68.

Δε χρειάστηκε κάποιος να σημάνει το προσκλητήριο, για να τρέξουν ενάντια στον εχθρό. Το προσκλητήριο το σήμανε η ψυχή τους, η αδούλωτη και αγέρωχη.

Έτρεξαν όλοι· άνδρες και γυναίκες, γέροι και παιδιά με ό,τι όπλο βρήκαν: με παλιά τουφέκια, με γκράδες, με γεωργικά εργαλεία, με τις κατσούνες τους!

Έτρεξαν όλοι, χωρίς αναστολές και διακρίσεις:

«Χαρακτηριστικόν είναι ότι εις τον αγώνα έλαβον μέρος και οι ιερείς και αι γυναίκες και τα παιδιά ακόμη. Οι ιερείς επολέμησαν και κατά την εισβολήν και κατά την διάρκειαν της κατοχής, αντεστάθησαν εις τας εκάστοτε αξιώσεις του κατακτητού και παρηγόρησαν τους χειμαζομένους πληθυσμούς. Εις το φαράγγι της Καντάνου επολέμησαν σχεδόν όλοι οι ιερείς του Σελίνου με τα πιστόλια ανά χείρας.

Και οι διδάσκαλοι έκαμναν το χρέος των· πλείστοι είναι οι τυφεκισμένοι λειτουργοί της δημοτικής και της μέσης Εκπαιδεύσεως. Εις την μάχην της Καντάνου ο διδάσκαλος των Πλεμενιανών Μιχ. Κουκουτσάκης επολεμούσε με δύο όπλα, ένα γκρα και ένα εμπροσθογεμές, εγκαρδιώνων και τους άλλους πολεμιστάς. Και δεν θα ξεχάση ποτέ η Επιτροπή με πόσον σεβασμόν και τιμήν μας ωμίλησαν οι κάτοικοι της Δαμάστας διά τον τυφεκισθέντα διδάσκαλον του χωρίου των Ι. Σαρρήν· εις το τέλος της αφηγήσεώς τους κάποιος προσέθεσε: "Μαγάρι να σκοτώνονταν πέντε από μας αντί για κείνον"· και άλλος παρεμβαίνων: "Τι λες πέντε; Δέκα να σκοτωνόμαστε αντί για κείνον!".

Και αι γυναίκες επολέμησαν κατά την κατάληψιν, κατά την κατοχήν δε με κίνδυνον της ζωής των μετέφερον εν καιρώ νυκτός τροφάς εις τους αντάρτας των βουνών και περιεποιούντο τους πληγωμένους»[4].

Και η συμμετοχή των Κρητικών στη Μάχη και την Αντίσταση βοήθησε πολύ στην τελική έκβαση του πολέμου.

Η Μάχη της Κρήτης καθυστέρησε την όλη εξέλιξη του «Σχεδίου Βαρβαρόσα» και καθήλωσε τις στρατιές του Στρατάρχη Φον Μποκ είκοσι μόλις χιλιόμετρα έξω από τη σοβιετική πρωτεύουσα, μέχρι που έφτασε ο βαρύς ρωσικός χειμώνας, για να πολεμήσει και αυτός τους Γερμανούς.

Εξάλλου η Μάχη της Κρήτης εμπόδισε τους Γερμανούς να στείλουν στρατεύματα για να στηρίξουν τον χιτλερόφιλο Ρασίντ Αλή Γκαϊλανί, ο οποίος κατέλαβε την εξουσία στη Βαγδάτη, αφού το Βρετανικό Προτεκτοράτο στην περιοχή καταλύθηκε.

Και έτσι ο αγώνας των Κρητικών και το ολοκαύτωμα της Κρήτης έσωσαν προς όφελος των Δημοκρατιών τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής.

Όχι μόνο το Ιράκ παρέμεινε στο συμμαχικό στρατόπεδο, αλλά, στις 11 Αυγούστου 1941, Άγγλοι και Ρώσοι μπήκαν στην Περσία, ανέτρεψαν τον Σάχη –υπέρ του γιου του–

4. *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη*, Ηράκλειο 1983, 102-103.

και έμειναν ως στρατός κατοχής στο χώρο μέχρι το τέλος του πολέμου.

Αλλά η Μάχη της Κρήτης, αναφέρει ο Χάνσον Μπωλντουΐν, πολεμικός ανταποκριτής της Νέας Υόρκης, όπως διεξήχθη, έσωσε ίσως την Αίγυπτο. Αλλά όχι μόνον αυτό: «Επηρέασε το αποτέλεσμα ολόκληρου του δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Και το επηρέασε αποφασιστικά»[5].

Και έπρεπε ο κρητικός λαός να τιμωρηθεί, γιατί υπερασπίσθηκε τη γη του και την ελευθερία του!

Έπρεπε να τιμωρηθεί από τον κατακτητή!

Γιατί;

Γιατί πολέμησε τακτικό στρατό.

Γιατί περιέθαλψε συμμάχους.

Γιατί, μετά την επικράτηση του κατακτητή, κατέφυγε στα βουνά και δεν έσκυψε το κεφάλι.

Γιατί συνεργάστηκε με τους αντάρτες και δεν τους κατέδιδε στις γερμανικές αρχές.

Γιατί –δήθεν– κακοποίησε Γερμανούς αιχμαλώτους.

Και έτσι στις 31 Μαΐου εκδίδεται η διαταγή του στρατηγού Student:

«Είναι βέβαιο ότι ο πληθυσμός, συμπεριλαμβανομένων γυναικών και παιδιών, πήρε μέρος στη μάχη, έκανε δολιοφθορές, ακρωτηρίασε και σκότωσε τραυματισμένους στρατιώτες. Είναι λοιπόν η κατάλληλη στιγμή να καταπολεμήσουμε όλες τις περιπτώσεις αυτού του είδους, να κάνουμε αντίποινα και εκστρατείες τιμωρίας, που πρέπει να εκτελεστούν με παραδειγματική σκληρότητα.

Πρέπει να ληφθούν τα σκληρότερα μέτρα και διατάζω τα ακόλουθα: εκτέλεση για όλες τις περιπτώσεις αποδεδειγμένης σκληρότητας και επιθυμώ να γίνει αυτό από τις ίδιες μονάδες που έχουν υποστεί τέτοιες φρικαλεότητες. Τα αντίποινα θα έχουν ως εξής:

1. Εκτέλεση.
2. Πρόστιμα.
3. Ολοκληρωτική καταστροφή χωριών διά πυρός.
4. Εξόντωση του αντρικού πληθυσμού της περιοχής όπου υπάρχει πρόβλημα.

Η έγκρισή μου θα είναι απαραίτητη για τα μέτρα 3 και 4. Όλα αυτά τα μέτρα πρέπει, όμως, να παίρνονται γρήγορα και χωρίς καμιά τυπική διαδικασία. Υπό τις παρούσες συνθήκες τα στρατεύματα έχουν δικαίωμα να τα εκτελέσουν και δε χρειάζονται στρατιωτικά δικαστήρια για να κρίνουν τέρατα και δολοφόνους»[6].

---

5. Βάσος Μαθιόπουλος, *Η σημασία της Μάχης της Κρήτης για την πορεία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου* (Κείμενο διάλεξης που έγινε στα Νεώρια Χανίων το Μάιο του 1993).

6. Antony Beevor, *Κρήτη. Η Μάχη και η Αντίσταση*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1999, 264.

Αλλά η απάντηση σ' αυτή τη διαταγή βγαίνει αυθόρμητη από το ημερολόγιο του δεκαεξάχρονου Λούλη Παναγιωτάκη, ο οποίος εκτελέστηκε στην Αγιά τον Αύγουστο του 1944:

«Μας κατηγόρησαν ότι ελάβαμεν μέρος εις τας επιχειρήσεις της καταλήψεως παρά τους διεθνείς κανόνας του πολέμου και επομένως έπρεπε να χυθεί αίμα προς αντεκδίκησιν... Και ποιος εδίδαξεν τους χωρικούς Κρήτας τους παλιονόμους σας, τους οποίους σεις κατά πάσαν στιγμήν και διά παν συμφέρον σας παραβιάζετε και καταπατείτε με τα παλιοπάπουτσά σας; Άλλωστε ευρισκόμεθα εις εμπόλεμον κατάστασιν και είχαμεν γενικήν επιστράτευσιν»[7].

Για να συμπληρωθεί από τα λόγια ενός γερμανού δεκανέα σε Κρητικό το 1944:

«Φταίει η γερμανική διοίκησις, που έθεσε τους Κρητικούς εκτός νόμου τους πρώτους μήνες, τότε που ο κάθε Γερμανός είχε το δικαίωμα να σκοτώνη όποιον ήθελε. Τώρα είναι αργά πια· δεν καταλάβαμε την ελληνική ψυχή. Έπρεπε ο Χίτλερ να κόψη παράστημα και να παρασημοφορήση όλους τους Έλληνες που πολέμησαν για την πατρίδα τους»[8].

Οι Γερμανοί άνοιξαν τους ασκούς του Αιόλου και μετεχειρίστηκαν κάθε είδους μεθόδους και τεχνάσματα, για να «συνετίσουν» τους Κρητικούς.

Θέλησαν να τους εκδικηθούν για το ανθρωπιστικό, γενναίο και αδούλωτο φρόνημά τους.

Θέλησαν να κάνουν τα ρυάκια της Κρήτης να «τρέξουν» με κρητικό αίμα.

Χιλιάδες οι εκτελέσεις, ομαδικές ή ατομικές. Η κατηγορία αστήρικτη. Και εδώ οι κατακτητές είναι εφευρετικοί: κατασκευάζουν κάθε είδους κατηγορία, ανάλογα με τι τους εξυπηρετεί την κάθε στιγμή.

Τα βασανιστήρια δίνουν και παίρνουν.

Οι φυλακές είναι πάντα γεμάτες και συνήθως «φιλοξενούν» πολύ περισσότερους από όσους χωρούν. Οι βασανισμοί, οι κακοποιήσεις και οι εκτελέσεις γίνονται καθ' όλην την τετράχρονη κατοχή. Χιλιάδες είναι αυτοί που εκτελέστηκαν. Δεκάδες χιλιάδες αυτοί που βασανίστηκαν, εξευτελίστηκαν και κακοποιήθηκαν.

Καταρρακώθηκε κάθε έννοια ανθρώπινης αξιοπρέπειας από τα δίποδα τέρατα, που αυτοαποκαλούνταν «πολιτισμένοι» και γνήσιοι απόγονοι της Αρίας Φυλής.

Εκτός από αυτούς που έπεσαν ή εκτελέστηκαν κατά το δεκαήμερο της Μάχης, αυτοί των οποίων έχουμε στοιχεία από τις Διοικήσεις Χωροφυλακής ότι εκτελέστηκαν είναι:

Στο Νομό Χανίων: 1432.

Στο Νομό Ρεθύμνου: 867.

---

7. *Έκθεσις...* (στμ. 4), 11.

8. *Στο ίδιο.*

Στο Νομό Ηρακλείου: 913.

Στον ιταλοκρατούμενο Νομό Λασιθίου: 213.

Ήτοι έχουμε ένα σύνολο εκτελεσμένων 3.425 ανθρώπων[9].

Αλλά ο αριθμός αυτός είναι πολύ μικρότερος από τον πραγματικό, γιατί πολλοί εξαφανίζονταν, χάνονταν ή κάποιους δεν τους δήλωναν.

Πρέπει να προσθέσουμε και αυτούς που πήγαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεων της Γερμανίας και δε γύρισαν. Από όσους πήγαν σ' αυτά γύρισε μόνο ένας μικρός αριθμός, περίπου το δέκα τοις εκατό. Και ήταν πολλές εκατοντάδες οι Κρητικοί που πήγαν στη Γερμανία και αλλού.

Στις φυλακές της Αγιάς, μόνο, πέρασαν κατά καιρούς και βασανίστηκαν περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες άνθρωποι. Περισσότεροι από δύο χιλιάδες εκτελέστηκαν στους χώρους γύρω από τις φυλακές της Αγιάς και στη θέση Μάνδρα στο «Γολγοθά» της Κρήτης. Κάποιοι μάλιστα ανεβάζουν αυτούς που εκτελέστηκαν στην Αγιά και στο «Γολγοθά» στις τρεις χιλιάδες.

Και ας μην ξεχνάμε ότι εκτελέσεις γινόντουσαν σ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής και σ' όλη την Κρήτη.

Θα πρέπει να υπολογίσουμε τους Κρητικούς που έπεσαν ή εκτελέστηκαν στο δεκαήμερο της Μάχης, που εξαφανίστηκαν, που στάλθηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα, που εκτελέστηκαν στη διάρκεια της Κατοχής, και εκείνους που έπεσαν μετά τη Μάχη και την Αντίσταση, στον Εμφύλιο, σε έναν αριθμό που πλησιάζει τις δέκα χιλιάδες. Δεν πρέπει βέβαια να παραλείψουμε και τους Εβραίους της Κρήτης, που εκτελέστηκαν για να κατασχεθεί η περιουσία τους, ή πνίγηκαν στο μοιραίο «αποχαιρετιστήριο» ταξίδι τους από την Κρήτη.

Έχουν περάσει εξήντα χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης. Κάθε χρόνο κάνουμε εκδηλώσεις μνήμης και τιμής και τόσα άλλα (φιέστες και πανηγύρια), αλλά δεν καταφέραμε ακόμη, ή, αν θέλετε, δεν το τολμήσαμε, να συνθέσουμε το πλήρες Μαρτυρολόγιο της Κρήτης 1941-1945.

Πρέπει όμως να το αποτολμήσουμε. Να καταγράψουμε τα ονόματα όλων, μηδενός εξαιρουμένου.

Εκείνοι έδωσαν τη ζωή τους, ό,τι πολυτιμότερο είχαν. Δε θα ησυχάσουν, εάν δεν τους καταγράψουμε όλους, εάν δε βρούμε στοιχεία για όλους, έναν προς έναν.

Είναι βέβαια δύσκολο πράγμα να ψάξουμε και να βρούμε στοιχεία για τους «αγνώστους» αυτούς μετά από εξήντα χρόνια.

---

9. Ιωάννης Ν. Παΐζης, *Η Μάχη της Κρήτης*, Αθήναι 1971.

Είναι δύσκολο, αλλά όχι ακατόρθωτο.

Λένε πως κανένας δεν πεθαίνει, όταν υπάρχουν κάποιοι που τον σκέπτονται.

Ίσως να είναι και έτσι.

Πρέπει να τους σκεπτόμαστε και να τους τιμάμε όλους μαζί αλλά και έναν έναν ξεχωριστά.

Πολλοί από αυτούς που εκτελέστηκαν βασανίστηκαν με φρικτό τρόπο. Πολλοί εκτελεσθέντες έγιναν παρανάλωμα της φωτιάς, για να θεωρηθεί πως δεν εκτελέστηκαν ή για άλλους λόγους.

Αλλά βασανίστηκαν με σατανικές μεθόδους και πολλές χιλιάδες από εκείνους που επέζησαν.

Ας μην ξεχνάμε ότι πολλοί έπεσαν θύματα των ναρκών και του άλλου εγκαταλελειμμένου πολεμικού υλικού. Περίπου ένα εκατομμύριο νάρκες είχαν τοποθετηθεί στην Κρήτη και πέριξ αυτής.

Και ήταν εφευρετικοί οι κατακτητές στους βασανισμούς. Χάραζαν τα πόδια των κρατουμένων και έβαζαν στις πληγές τους αλάτι. Κάθε ανάκριση ήταν μία μαρτυρική διαδικασία.

Οι κατακτητές καταρράκωσαν κάθε έννοια αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Βίασαν γυναίκες. Βέβαια οι περιπτώσεις που έχουν καταγγελθεί είναι πολύ λίγες. Σκότωσαν νήπια. Ξεκοίλιασαν άνδρες με την ξιφολόγχη. Υποχρέωσαν ανθρώπους να πιουν τα ούρα τους. Αποπάτησαν σε οικίες, ρουχισμό, αλλά και επάνω σε εικόνες. Άφησαν νεκρούς άταφους για πολλούς μήνες, για να γίνουν βορά των όρνιων και των σκύλων. Έσφαξαν σαν αρνιά ανθρώπους πάνω σε τραπέζια.

Πολλές φορές έβαζαν τη μάνα του παιδιού, που πριν λίγο δολοφόνησαν, να τους παραθέσει γεύμα.

Υποχρέωσαν σύζυγο να κρατήσει όρθιο το σακάτη άντρα της, για να τον εκτελέσουν με πυροβολισμούς.

Χρησιμοποίησαν γυναικόπαιδα ως προκάλυμμα (στήριζαν στον ώμο τους τα πολυβόλα), για να κάνουν επιθέσεις αλλά και εκτελέσεις.

Βασάνισαν διανοητικά ανάπηρους και κάρφωσαν κάποιων τα χέρια και τα πόδια.

Υποχρέωναν τους Κρητικούς σε αγγαρεία

Έζευαν στα κάρα άντρες αντί για ζώα, για να κάνουν το κέφι τους.

Υποχρέωναν φυλακισμένους να φάνε κρέας θνησιμαίων χοίρων και προβάτων. Και αλλίμονό τους, αν δεν το έτρωγαν.

Υποχρέωναν φυλακισμένους στην Αγιά να μπαίνουν πρωί πρωί και βράδυ μέσα στη «βαρέλα» με κρύο νερό και μάλιστα χειμώνα καιρό.

Οι κατακτητές λεηλάτησαν την Κρήτη, τη δήωσαν.

Έκλεψαν το βιος των Κρητικών με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Επέβαλλαν υποχρεωτική παράδοση ζώων, προβάτων, αιγών και βοοειδών, των οποίων έπαιρναν το κρέας.

Για δήθεν κλοπές αντικειμένων (καλωδίων κ.λπ.) επέβαλλαν υπέρογκα χρηματικά ποσά στις πόλεις και στα χωριά.

Για καθέναν που απουσίαζε από την αγγαρεία μία ημέρα επέβαλλαν πρόστιμο στην κοινότητα ή την πόλη εκατό οκάδες λάδι. Και το πρόστιμο προσαυξανόταν αν οι ημέρες απουσίας γινόντουσαν περισσότερες.

Η δήωση και διαρπαγή διήρκεσαν καθ' όλην τη διάρκεια της τετραετούς κατοχής.

Για να μην κουράζονται να κλέβουν πολύτιμα πράγματα, διέταζαν τους Κρητικούς να τα συγκεντρώνουν σε κάποιους χώρους δήθεν για φύλαξη. Και στη συνέχεια τα ιδιοποιούνταν χωρίς κόπο και αιτιολογία. Μέχρι και τα χρυσά δόντια των κρατουμένων και εκτελεσμένων έβγαζαν. Έκοβαν δάκτυλα για να παίρνουν τα δακτυλίδια.

Λεηλατούσαν σπίτια και μετά έβγαζαν διαταγή «κατάσχεσης» των περιουσιών των Εβραίων.

Μετά την κατάληψη της Κρήτης, κάθε Γερμανός μπορούσε να στείλει στο σπίτι του, στη Γερμανία, ένα δέμα από τα λάφυρα της Κρήτης αδεία της Γερμανικής Διοικήσεως. Εννοείται πως πολλοί κατακτητές έστειλαν πολλά δέματα και κάποιοι αξιωματούχοι έστειλαν ολόκληρες αποστολές.

Οι κατακτητές προσέβαλλαν και το θρησκευτικό συναίσθημα των Κρητών. Κατέστρεψαν εκκλησίες, έκαναν σκοποβολή σε εικόνες, αποπάτησαν σε εικόνες, απαγόρευσαν την επιτέλεση θρησκευτικών καθηκόντων, όπως για παράδειγμα απαγορεύτηκε η 15η Αυγούστου 1942 ως ημέρα αργίας.

Έζευξαν ιερείς σε κύλινδρο και τους υποχρέωσαν να τον σέρνουν για ώρες, για το «γούστο» τους. Έκαψαν πολλές εικόνες. Υποχρέωσαν μοναχούς να τους μεταφέρουν κλεμμένα προϊόντα.

Πολλά είναι τα χωριά που καταστράφηκαν ολοκληρωτικά. Πολύ περισσότερα αυτά που έπαθαν πολλές ζημιές. Περισσότερες από δέκα χιλιάδες ήσαν οι οικίες που καταστράφηκαν ολοσχερώς και μερικές χιλιάδες αυτές που κατεστράφησαν μερικώς.

Αλλά οι κατακτητές προβήκαν και σε καταστροφές αρχαιολογικών μνημείων, για να πάρουν οικοδομικό υλικό. Στα Χανιά κατεδάφισαν ενετικά οικοδομήματα.

Οι κατακτητές διεξήγαγαν και λαθραίες ανασκαφές: Κουμαρόσπηλιο, Θρόνος και Μοναστηράκι Αμαρίου, Τίτυρον Ακρωτήρι (Σπάθα) – ναός Δικτύννης Αρτέμιδος, Πύθιον της Γόρτυνος, Κνωσσός, Απεσωκάρι Μεσσαράς κ.ά.

Έκλεψαν και εξήγαγαν στη Γερμανία αρχαιότητες από την Κνωσσό, τη Γόρτυνα, Νεάπολη κ.α. Παραθέτω ένα μικρό απόσπασμα από την Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη:

«Το βέβαιον είναι ότι το μίσος των Γερμανών το εδοκίμασεν ιδιαιτέρως η ελληνική με-

γαλόνησος. Δεν υπάρχει πόλις ή χωρίον που να μη ελητσεύθη, να μην ηγγαρεύθη, να μην πενθή ολίγους ή πολλούς τυφεκισμένους και ομήρους αποσταλέντας εις την Γερμανίαν. Ιερείς εφυλακίσθησαν, εξορίσθησαν, επροπηλακίσθησαν, εξετελέσθησαν· εκκλησίαι ανετινάχθησαν, μετεβλήθησαν εις κοπρώνας και εβεβηλώθησαν· οι κώδωνές των έγιναν στόχοι σκοποβολής, αι εικόνες και τα ιερά των σκεύη εκλάπησαν, εκάησαν ή εχρησιμοποιήθησαν δι' ευτελείς σκοπούς· πλήθος σχολείων και οικιών ανετινάχθη εκ θεμελίων. Χιλιάδες όλαι κατοίκων –άνδρες, γέροντες, γυναίκες και παιδιά– έζησαν επί έτη εις σπήλαια. Και αλίμονον εις όποιον έφερε το εθνικόν ένδυμα. Η «βράκα» ήτο πάντοτε επιβαρυντικόν στοιχείον.

Η επιδειχθείσα απάνθρωπος σκληρότης προς τους κατοίκους της Κρήτης είναι αληθώς ασυγχώρητος εις ένα λαόν που ήθελε να θεωρείται πολιτισμένος, υπηγορεύετο δε από ένα βαθύ μίσος κατά των Κρητών, το οποίον δεν δικαιολογείται μεν, εξηγείται όμως. Πρώτον διότι κατά την κατάληψιν οι Γερμανοί έχασαν κατά τους μετριωτέρους υπολογισμούς 6.000 αλεξιπτωτιστάς. Έπειτα διότι η αντίστασις της Κρήτης, εντελώς απρόβλεπτος, καθυστέρησε την επίθεσιν των Γερμανών κατά της Ρωσίας και της Αιγύπτου. Περισσότερον από όλα όμως το μίσος των εξήπτετο από την αδάμαστον στάσιν του κρητικού λαού, από της πρώτης ημέρας της κατοχής μέχρι της τελευταίας. Εις τα βουνά της Κρήτης ο αντάρτικος στρατός, δεξιοί και αριστεροί αξεχώριστοι, εν στενή συνεργασία μετά των Άγγλων αξιωματικών των διευθυνόντων τον αγώνα, προσέβαλλον τον εχθρόν όταν έπρεπε, με την μοναδικήν σκέψιν να υποβοηθήσουν εν τω μέρει των τον συμμαχικόν αγώνα. Τας συνεπείας της στάσεώς των τας εγνώριζον καλά εκ των προτέρων οι Κρητικοί, όταν και η απλή καταγγελία ότι ήσαν φίλοι των Άγγλων ηδύνατο να έχη ολεθρίας συνεπείας δι' αυτούς. Διά την περίθαλψιν Άγγλων στρατιωτικών επλήρωσαν με την καταστροφήν των τόσα και τόσα χωρία. Η αρπαγή εξ άλλου του γερμανού στρατηγού Κράιπε, ήτις εγένετο κυρίως διά να καταδείξη την δύναμιν της Αγγλίας εντός αυτής τής ισχυρότατα φρουρουμένης Κρήτης, επληρώθη πολύ ακριβά, καταστραφέντων δεκάδων χωρίων και τυφεκισθέντων εκατοντάδων ανδρών και γυναικών. Πλείστοι Κρήτες ετυφεκίσθησαν μεμονωμένως επί περιθάλψει Άγγλων. Συνέβη ακόμη, ώστε την πρωίαν να λάβη χώραν εκτέλεσις και το εσπέρας να φιλοξενηθούν Άγγλοι εντός του αυτού χωρίου, εντός αυτής της οικίας του εκτελεσθέντος. "Δεν πειράζει, τα χαλαλίσαμε όλα, και τα παιδιά μας, και τα σπίτια μας, και τα καλά μας, φτάνει που νικήσαμε", όπως μας έλεγε γέρων χωρικός»[10].

Βαρύ, λοιπόν, το τίμημα που πλήρωσε η Κρήτη στα 1941-1945.

Πολύ αγκαθωτό ήταν το στεφάνι που φόρεσαν οι Κρήτες.

10. *Έκθεσις...* (σημ. 4), 101-103.

Πολύ το αίμα που έρρευσε από τις πληγές και τα τραύματα. Και πολύ περισσότερο αυτό που έρρευσε από τις εκτελέσεις.

Βαρύς ο Σταυρός που στήθηκε, για να σταυρωθεί η Κρήτη στο Γολγοθά της.

Η Κρήτη σταυρώθηκε, αλλά δεν πέθανε. Αναστήθηκε. Την ανέστησαν τα παιδιά της.

Τιμάμε απόψε όλους όσοι θυσιάστηκαν για την Πατρίδα.

Επώνυμους και ανώνυμους.

Γνωστούς και άγνωστους.

Μικρούς και μεγάλους.

Γέρους και νέους.

Γυναίκες και άνδρες.

Ιερωμένους και λαϊκούς.

Πλούσιους και φτωχούς.

Κρητικούς και Ελλαδίτες.

Συμμάχους και Φίλους.

Χύνουμε όμως και ένα δάκρυ γι' αυτούς που ήρθαν ως κατακτητές, σταλμένοι χωρίς καλά καλά να ξέρουν πού πηγαίνουν, και ετάφησαν στο νησί μας.

Ίσως να μην έφταιγαν αυτοί, αλλά η ιδεολογία της αρίας φυλής με την οποία γαλουχήθηκαν.

Τιμάμε τους γνωστούς και τους άγνωστους.

Και αυτούς που το όνομά τους είναι κάπου γραμμένο, σε κάποιο μάρμαρο, σε κάποιο μνημείο, σε κάποια επιτύμβια πλάκα, στις σελίδες της Ιστορίας, και αυτούς που το όνομά τους δεν είναι πουθενά γραμμένο, παρά μέσα στην καρδιά μας.

Τιμάμε τον άγνωστο στρατιώτη που προσέφερε το παν, χωρίς να ζητήσει τίποτα.

Υποκλινόμαστε στο μεγαλείο του Άγνωστου Πολεμιστή και παράλληλα, μαζί με τον ποιητή, δηλώνουμε:

«Πόσο φτωχά είναι τα δικά μας λόγια μπροστά στη δική σας, αφανείς ήρωες, πλούσια πράξη! Πόσο πιο σοφός είσαι, Άγνωστε Στρατιώτη, από τον γνωστότερο σοφό! Εκείνο που αυτός προσπαθεί να νοήσει εσύ το έχεις κιόλας αφομοιώσει. Εκείνο που αυτός προσπαθεί να προσδιορίσει, εσύ το έχεις κιόλας πραγματοποιήσει! Δεν ξέρω τι θα έκανε η πράξη της Ελευθερίας χωρίς την ύπαρξη της εννοίας της. Αλλά η έννοια της Ελευθερίας χωρίς την κύρωση της πράξης θα έχανε όλη της την ουσία! Η ζωή δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια συνεχής νίκη κατά του θανάτου. Εμείς που ζούμε τώρα ελεύθεροι, κάθε στιγμή που περνά κατανικούμε το θάνατο! Εκείνοι όμως που θυσιάστηκαν τότε για την ελευθερία μας, καθυπόταξαν σε μια μόνο στιγμή και τη ζωή και το θάνατο. Εμείς εξακολουθούμε να ζούμε για να παραδοθούμε μια μέρα στο θάνατο με σιωπηλή υποταγή. Εκείνοι έπαψαν να ζουν, αλλά περιφρονήσαντες το θάνατο, παραδόθηκαν με φωνακτή κλήση απ' ευθείας στην

Αθανασία! Δεν έφυγαν από τη ζωή! Από το θάνατο έφυγαν»[11].

Από το θάνατο έφυγες, Άγνωστε Στρατιώτη, για να οδηγήσεις εμάς στη ζωή.
Δε θα σε ξεχάσουμε. Θα σε σκεφτόμαστε πάντα. Πάντα Σε σκεφτόμαστε.
Είσαι ο φάρος που φωτίζει το δρόμο της τιμής και της αξιοπρέπειας.
Το δρόμο αυτό θα προσπαθήσουμε να τον διαβούμε.

11. Γ. Αθάνας, στον Ν. Μακρυγιάννη, Η Μεγάλη Απόφαση, Νομαρχία Χανίων, 1992, 15.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΓ. ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΕΛΙΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ (1941-45)

Ἡ δική μου συνεισφορά στό θέμα τῆς ἡμερίδας αὐτῆς ἀναφέρεται στήν προσφορά τοῦ Σχολείου Ἁγ. Εἰρήνης - χωριοῦ τῆς γενέτειράς μου - τῆς τ. Κοινότητας Ἐπανωχωρίου Σελίνου, στα χρόνια τῆς Ἀντίστασης (1941-1945).

Σχολείου πού σήμερα, κλειστό κι ἐρειπωμένο, νομίζω ὅτι ἔπρεπε, μέ τή φροντίδα τῶν κατοίκων του, νά εἶναι μνημειακός καί προσκυνηματικός χῶρος γιά τούς νεώτερους, τουλάχιστον τῆς περιοχῆς τοῦ Δήμου Ἀνατολικοῦ Σελίνου καί γιατί ὄχι ὅλων μας, ὅπου νά φυλάσσονται ἐκεῖ, στήν ἀναπαλαιω-

Χάρτης Ν. Χανίων ὅπου σημειώνεται ἡ διαδρομή: Χανιά - Ἁγ. Εἰρήνη.

---

* Ἡ Ἱστορική Λαογραφική καί Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία Κρήτης καί ἡ Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Χανίων ὀργάνωσαν Ἡμερίδα μέ θέμα: «Ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Παιδείας (σχολείων, δασκάλων, καθηγητῶν, μαθητῶν - σπουδαστῶν) στή Μάχη τῆς Κρήτης καί στήν Ἀντίσταση τοῦ Λαοῦ μας», τήν Τετάρτη 13 Μαΐου 1998, στό Πολιτιστικό Κέντρο τῆς Ι.Μ.Κ.Α. Εἰσηγητές ἦσαν οἱ: 1. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κισάμου - Σελίνου κ.κ. Εἰρηναῖος Γαλανάκης, 2. Ἀντώνης Σανουδάκης, 3. Ι. Δ. Ἀναστασάκης, 4. Μιχ. Τρούλης καί 5. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκης.

**Σημερινή *(2001)* συμπλήρωση: Ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς ἡμερίδας (Μάιος τοῦ 1998) μέχρι σήμερα (Νοε. 2001), πού δημοσιεύεται το κείμενο τῆς εἰσήγησής μας αὐτό, ἡ παραπάνω εὐχή μας πῆρε σάρκα καί ὀστᾶ. Ἔτσι τό μέχρι χθές «κλειστό κι ἐρειπωμένο σχολεῖο τῆς Ἁγ. Εἰρήνης ἔχει μετατραπεῖ σέ ἕναν ἰδιαίτερα φροντισμένο καί εὐπαρουσίαστο μνημειακό καί προσκυνηματικό χῶρο, ὅπως δηλ. τόν ὁραματιζόμασταν τόν καιρό τῆς σύνταξης τῆς εἰσήγησης αὐτῆς.

μένη ἱστορική αἴθουσά του, φωτογραφίες, ἐνθυμήματα, ὅπλα καί λοιπά ἐκθέματα καί προσωπικά ἀντικείμενα τῶν ἀγωνιστῶν Ἡρώων καί Μαρτύρων τοῦ χωριοῦ**.

Αὐτοῦ τοῦ Σχολείου τήν προσφορά[1] στά δίσεκτα ἀλλά ἐπικά γιά τήν Κρήτη ὀλάκερη χρόνια τῆς Ἀντίστασης (1941-45) θά προσπαθήσω νά σᾶς παρουσιάσω, μέ τή συντομία πού ἐπιβάλλεται, κατά κανόνα, στόν τελευταῖο εἰσηγητή[2], ἐκτιμώντας ἰδιαίτερα τήν πολύωρη κόπωσή σας ἀπόψε.

Στή διαδρομή μας ἀπό Χανιά μέχρι Σούγια καί συγκεκριμένα στό 43ο χιλιόμετρο τοῦ ἐπαρχιακοῦ αὐτοκινητόδρομου - πού ἀνοίχτηκε ἀρχικά μέ τίς «σκαλίδες» τῶν κατοίκων τοῦ Ἀνατολικοῦ Σελίνου, ἀπό τόν Πρασέ καί ἔπειτα, τό 1950-52, κι ἀκόμη δέ λέει νά ἀποπερατωθεῖ ὁλότελα - βρισκόμαστε στό χωριό Ἁγία Εἰρήνη, πρῶτο χωριό τοῦ Ἀνατολικοῦ Σελίνου, τοῦ ἡρωτόκου Λάκκου Σγουράφου, ὅπου καί τό θαυμάσιο Ἁγιεργιώτικο Φαράγγι[3].

Χωριό γραφικό καί ἱστορικό, ἡ Ἁγία Εἰρήνη[4] ἀνήκει στήν τ. Κοινότητα Ἐπανωχωρίου Σελίνου καί κατέχει - μαζί μέ τήν ὑπόλοιπη Κοινότητα - καί τό μισό ὀροπέδιο Ὁμαλοῦ καί συγκεκριμένα τόν παραγωγικό Σελινιώτικο γύρο. Ὁ ἄλλος μισός Ὁμαλός, ὡς εἶναι γνωστό, εἶναι Λακκιώτικος, δηλ. ἀνήκει στούς Λάκκους Κυδωνίας.

Ἀπό τά 1577 στά χαρτιά τοῦ Fr. Barozzi συναντᾶται τό χωριό ὡς Santa Erini, ἐνῶ στόν Καστροφύλακα, το 1583, ὡς Lacus Santa Erini et Sgurafiana[5].

Στοῦ Basilicata τά βιβλία, 1630, πάλι Santa Erini καί στῆς Αἰγυπτιακῆς ἀπο-

---

1. «Καί εἶναι ἀρκετά δύσκολο σήμερα, ἔπειτα ἀπό 50 περίπου χρόνια, νά μπορέσουμε ν' ἀνασυνδέσουμε τή φυσιογνωμία μιᾶς τόσον συγκλονιστικῆς περιόδου, ὅπως εἶναι ἡ περίοδος τῆς Ἐθν. Ἀντίστασης τοῦ 1941-44, καί μέσα ἀπ' αὐτή νά στοιχειοθετήσουμε τήν ἱστορία τῆς Παιδείας μας στά δύσκολα, φοβερά καί μαζί γεμάτα μεγαλεῖο ἐκεῖνα χρόνια! Κι αὐτό, γιατί τή δίελλα τοῦ πολέμου καί τῆς Κατοχῆς τήν ἀκολούθησε μιά ἄλλη δίελλα ἀκόμη πιό φοβερή, μιά λαίλαπα ἀπ' τίς χειρότερες πού πέρασαν πάνω ἀπό τοῦτον τόν τόπο καί πού σάρωσε στό διάβα της ὅ,τι ἡ ἄλλη ἄφησε ὄρθιο, σάρωσε στοιχεῖα καί μνῆμες, ἀφάνισε μαρτυρίες καί ντοκουμέντα, θέλησε νά ρίξει στή λήθη ὅ,τι πιό ὑπέροχο καί λαμπρό εἶχε νά ἐπιδείξει ἡ ἀγωνιστικότητα τοῦ Νεοέλληνα, πάσκισε μέ κάθε τρόπο νά κατασυκοφαντήσει καί νά κατασπιλώσει ὅσους ἀγωνίστηκαν γιά τήν Ἐλευθερία καί δέν εἶχε καταφέρει νά τούς ἐξοντώσει». Χάρης Σακελλαρίου, *Ἡ Παιδεία στήν Ἀντίσταση*, Ἀθήνα 1984, 6' ἔκδ., 15.

2. Ὕστερα μάλιστα ἀπό τίς ἐμπνευσμένες εἰσηγήσεις: τοῦ Σεβασμ. Μητροπολίτη Κισάμου - Σελίνου κ. Εἰρηναίου Γαλανάκη, τοῦ ἐκλεκτοῦ φίλου κ. Ἀντ. Σανουδάκη, τοῦ συμμαθητῆ στό γυμνάσιο, πρίν ἀπό μισόν αἰώνα, κ. Γιάννη Ἀναστασάκη καί τοῦ ἀγαπητοῦ Μιχ. Τρούλη ἀπό τό γειτονικό Ρέθυμνο.

3. Περισσότερα γιά τό Ἁγιεργιώτικο Φαράγγι δές στό διανεμόμενο 10/σέλιδο φυλλάδιο (ἔκδοση Δασαρχείου Χανίων), κείμενα - φωτογραφίες Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκης.

4. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκης, «Ἁγία Εἰρήνη (Σελίνου) κι Ἁγιεργιῶτες», *Ἑλλωτία* 1, 1992, 330-353.

5. Στέργιος Σπανάκης, *Πόλεις καί χωριά τῆς Κρήτης*, τ. Α', Ἡράκλειο 1991, 43.

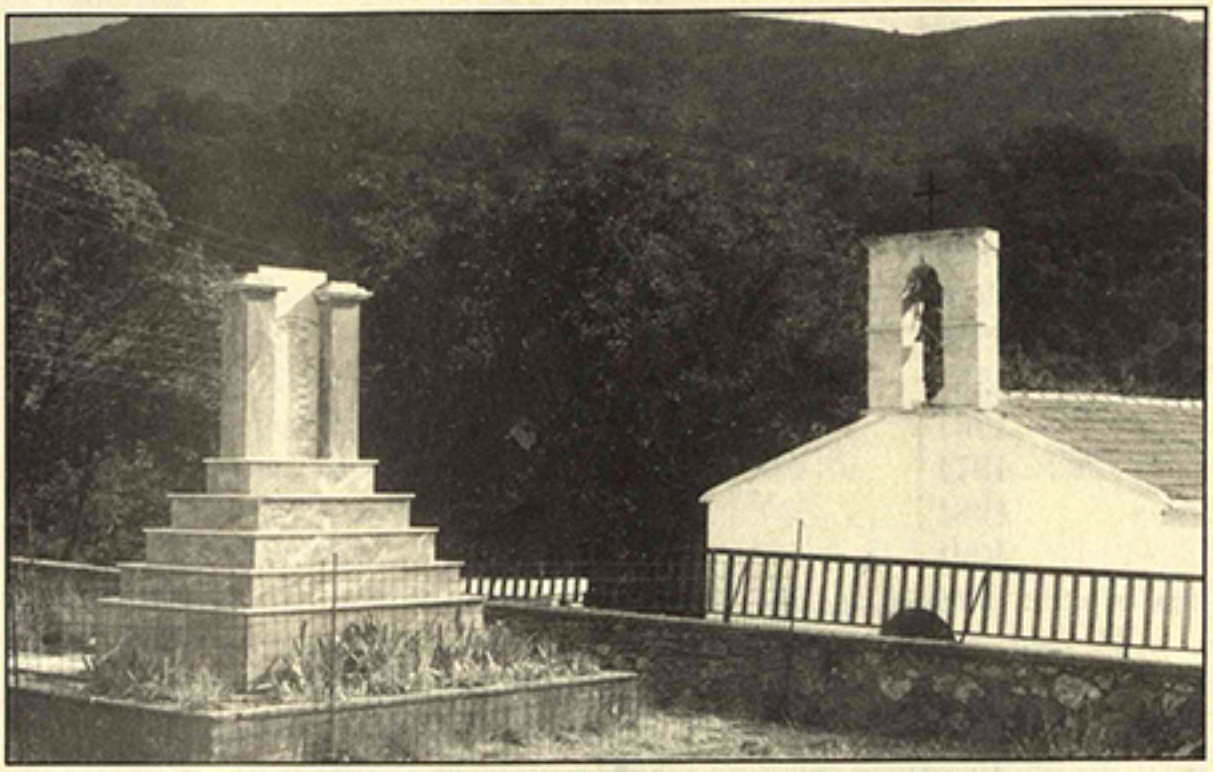

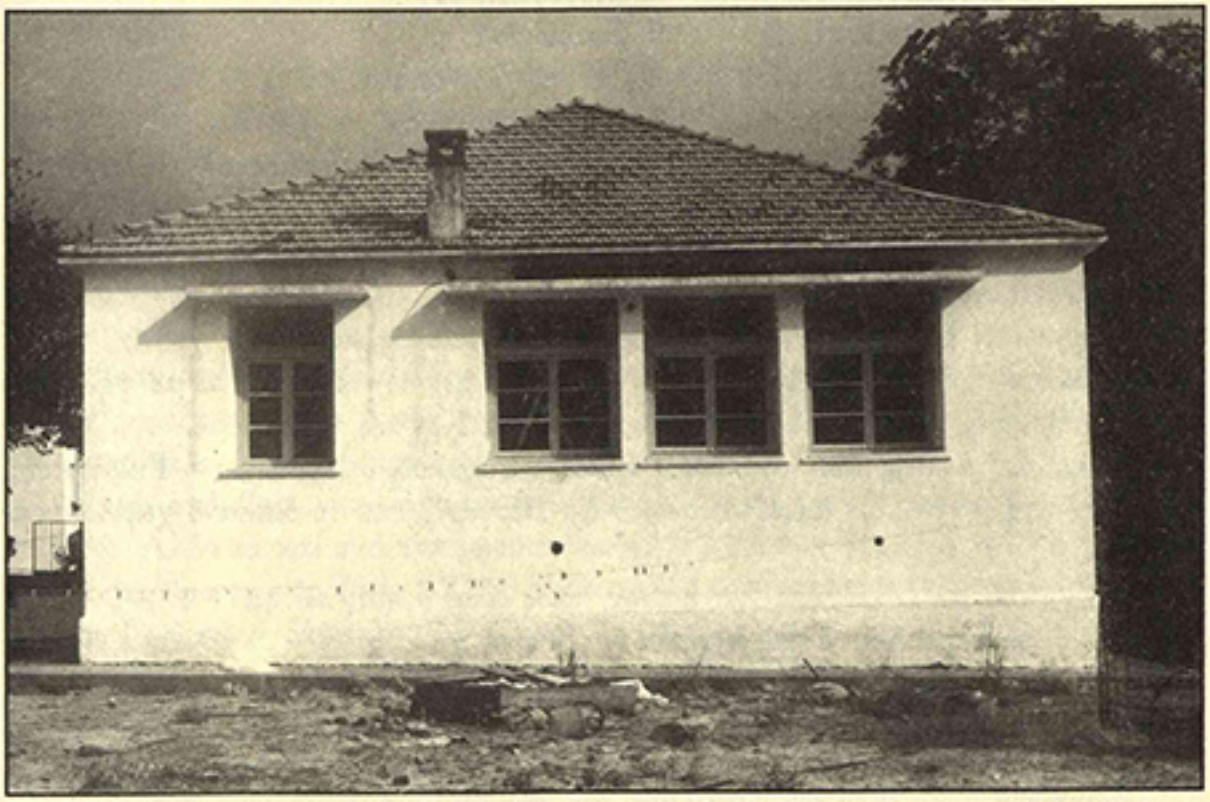

Τό κέντρο τοῦ χ. Ἁγ. Εἰρήνη, «το μεσοχώρι», μέ τήν ἐκκλησία τ' Ἁγ. Ἀντωνίου, τό Ἡρῶο τῶν Πεσόντων καί τό Σχολεῖο (Φωτ. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκη).

γραφῆς τοῦ 1834 τά κατάστιχα ὡς Agia Iréne.

Ἀπό τό 1881 μέχρι σήμερα τά ἐπίσημα ἀπογραφικά δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν τή φθίνουσα πορεία τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ χωριοῦ.

Ἔτσι ἔχομε: 1881 κάτοικοι 253
1900 239
1920 214
1928 242
1940 200
1951 185
1961 167
1971 118
1981 102
1991 100
καί σήμερα: 1998 εἶναι δέν εἶναι 50

Τό χωριό ἀποτελοῦν, ἤ σωστότερα ἀποτελοῦσαν, οἱ συνοικίες (κατά τή διαδρομή τοῦ αὐτοκινητόδρομου Χανίων - Σούγιας):

1. Δημητρουλιανά, τά
2. Βασιλιανά, τά
3. Γλαμπεδιανά, τά
4. Κουλουριδιανά, τά
5. Μπομπολιανά, τά
6. Καθιανά, τά
7. Γιωργιακιανά, τά
8. Μεσοχώρι, τό
9. Σπυριδιανά, τά
10. Παπαγληγοριανά, τά
11. Πενταριανά, τά
12. Παπαδιανά (ἤ Παπαδονικολιανά), τά

Ἡ συμμετοχή καί συμβολή τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Ἁγίας Εἰρήνης Σελίνου, ἀπό τά παλιά ὡς τά σήμερα, στούς ἀγῶνες τῆς Πατρίδας μας γιά τήν ἐλευθερία εἶναι πάντοτε πολλαπλά δυσανάλογη τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ χωριοῦ.

Ὀνομαστοί ἄνδρες ἀπό τά προεπαναστατικά καί ἐπαναστατικά χρόνια, γιά νά μήν πᾶμε πιό πρίν, σημάδεψαν, μέ τήν παρουσία των τήν ἔντονη καί μέ τή δράση των τήν ἡρωική, τήν Ἱστορία τήν τοπική καί τῆς Κρήτης γενικότερα.

Ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς θρυλικούς ἥρωες τοῦ χωριοῦ, ὁ Ἀντώνης ὁ Γιώργιακας, σκότωσε, στά 1818, τόν αἱμοβόρο γενίτσαρο Βέργερη, ἀπό τό διπλανό χωριό Ἐπανωχώρι:

...Κι ἄν σέ ρωτήξει καί κιανείς ποιός εἶναι ὁ παιγνιώτης,
πέ του ἀπού τό Σέλινο, πώς εἶν' Ἁγιεργνιώτης,
καί τ' ὄνομά ν του λένε το ὁ Γιώργιακας Ἀντώνης,
τό Χάρο δέ φοβήθηκε, τσ' ἀλλόπιστους σκοτώνει...[6]

6. Ἰδιαίτ. Ἰ. Παπαγρηγοράκης, *Τά Κρητικά (Ριζίτικα) Τραγούδια*, Χανιά 1964-65, 67 κ.ἑ. (ὁ τόμος ἡμιτελής).

Ἀλλά καί σ' ὅλες τίς ἱστορικές περιόδους δεσπόζουσες φυσιογνωμίες τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας ἔχουν ρίζα καί καταγωγή τους τοῦτο τό μικρό χωριό, ἀπ' ὅπου:

Ἀποστολιανοί	καί Γελάστρες,
Γιωργιάκοι	καί Γλαμπέδες,
Γλεντούστρες	καί Γιωργιλῆδες,
Δημογεροντάκηδες	καί Δημητρούλιοι,
Καλατζαντώνηδες	καί Καλατζῆδες
Κάτηδες	καί Κουλουρίδηδες,
Κρομμύδηδες	καί Κώτσηδες,
Μανωλάρηδες	καί Μπογιατζῆδες,
Μπομπόλιηδες	καί Παπαγιαννάκηδες,
Παπαγρηγόρηδες	καί Παπαδαντώνηδες,
Παναγιωτάκηδες	καί Παπαδονικολέδες,
Παπαδοκωνσταντάκηδες	καί Πεντάροι,
Σηφάκηδες	καί Φιώτηδες,
Φιωτοδημητράκηδες	καί Φραγκέδηδες,

καί ἡ λοιπή χορεία ἡ ἀτέλειωτη τῶν οἰκογενειῶν τοῦ ὄντως ἡρωικοῦ αὐτοῦ χωριοῦ, παλιότερων καί σημερινῶν, πράξανε τό καθῆκον τους - σάν κι ὅλα τά χωριά - γιά τήν Πατρίδα.

Στά δίσεκτα χρόνια καί στούς ἀβάσταχτους αἰῶνες τῆς σκλαβιᾶς ἀνυποχώρητοι ἐπαναστάτες, χαΐνηδες κι ἀντάρτες εἶχαν ὁρμητήριό τους, μαζί μέ τούς ἄλλους Λακκοσγουραφιῶτες, τήν Ἁγία Εἰρήνη καί τό φαράγγι της, τά Πορσέλια, τή Μαδάρα, τόν Ὁμαλό.

Στή γενική ἐπιστράτευση τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940, «μέ τό χαμόγελο στά χείλη», ὅπως, ἐξ ἄλλου, ὅλη ἡ Ἑλλάδα, καί μέ τό ριζίτικο τραγούδι τῆς στράτας:

Μηνᾶς μου, κόρη, κι ἔρχομαι...

ἀνηφόρισαν ἀπό τά «πυργωλύκια» στά «πορσέλια»[7] κι ἀπ' ἐκεῖ, μέσω Χωστῆς καί Πρασέ[8], τρέξανε γιά τά Χανιά, γιά νά προλάβουν πρίν βραδυάσει, πεζοπορώντας τόσες ὧρες, νά «ντυθοῦν ἐμπρόθεσμα» φαντάροι τοῦ '40.

Πάνω ἀπό εἴκοσι παλληκάρια τοῦ χωριοῦ, ὅσα ὁπλαδή εἶχεν, ἔλειπαν ἀπό τότε στήν Ἀλβανία καί στά ἠπειρωτικά βουνά, κι ἀναζητήθηκαν ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ξημερώματα τῆς Τρίτης 21ης Μαΐου 1941 ἡ πρωτάκουστη «ἀπό ἀέρος εἰσβολή τῶν Γερμανῶν» ξάφνιασε καί πάγωσε τήν Κρήτη καί τόν κόσμο ὁλάκερο. Πράγματι:

---

7. *Πυργωλύκια, τά*= τοπωδ. Α. τοῦ χωριοῦ. *Πορσέλια, τά*, τοπωδ. ΒΑ τοῦ χωριοῦ Ἁγ. Εἰρήνης ψηλά καί πρίν ἀπό τά *Μοσκοχώραφα* (ἱστορική τοπωνυμία).

8. *Χωστή, ἡ κ. Πρασές, οἱ*: Ὀρεινά χωριά τῆς ἐπ. Κυδωνίας.

«Δασκαλάκια» μέ τό δάσκαλό τους, πρίν ἀπό τόν πόλεμο, ἔξω ἀπό τήν εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας τ' Ἁγ. Ἀντωνίου τοῦ χ. Ἁγ. Εἰρήνη.

- Στά χίλια ἐννιακόσια εἰς τό Σαράντα ἕνα,
τ' ἀεροπλάνα γερμανούς ἀρχίσανε καί φέρνα(ν)...
... Σαράντα ἕνα ἤτονε τότ' ἡ χρονολογία,
πού 'ρθαν τά ὁπλιταγωγά στήν Κρήτη, τά θερία.
Στσ' εἰκοσιμιά Μαγιοῦ 'τανε, πού ἤρθεν ὁ ἐχθρός μας,
παιδιά, νά τό λογιάζαμε πώς εἶν' ὁ θάνατός μας;...[9],

θα «συγκλωνάσει» ἀγράμματη ραψῳδός τοῦ χωριοῦ, ἡ Εὐτυχία Μπομπολάκη, στό ἔμμετρο αὐτό πολύστροφο μοιρολόι της γιά τόν ἡρωικό θάνατο τοῦ ἄντρα της, τοῦ κουνάδου καί τῶν ἄλλων εἴκοσι σκοτωμένων ἀπό τούς Γερμανούς συγχωριανῶν της.

Γιατί, σάν γυρίσανε ἀπό τήν Ἀλβανία ὅσοι γυρίσανε, ὀργανώθηκαν χωρίς νά χάσουν ὥρα στήν Ἀντίσταση, κι ἄς πλήρωσαν, λίγο ἀργότερα, τήν πραγμάτωση τοῦ πρός τήν Πατρίδα χρέους των μέ συλλήψεις, βασανισμούς, ἐκτελέσεις, φυλακίσεις καί ἀποστολές στά στρατόπεδα συγκεντρώσεως τῆς Γερμανίας.

Ὀργανώθηκαν, λοιπόν, συστηματικά καί ξεκίνησαν τήν Ἀντίσταση μέ κάθε τρόπο, πιστοί στίς παραδόσεις τοῦ τόπου, τίς φιλελεύθερες ἀρχές των, τήν ἀκατάβλητη ἀγωνιστική διάθεσή των, τήν πατρογονική παρακαταθήκη αἰώνων Ἱστορίας.

Ἔ!, ἀπ' ἐδῶ καί πέρα καί τό σχολεῖο τῆς Ἁγ. Εἰρήνης μπαίνει δυναμικά στά ἐπακολουθήσαντα γεγονότα, γιατί ἑρματισμοί χρόνων καί καιρῶν τῶν ἄξιων δασκάλων πού πέρασαν ἀπό τό σχολεῖο τους, τοῦ παραδείγματος τῶν πάππων και προπάππων τοῦ χωριοῦ, τῶν ἱερῶν ὀνομάτων πού μνημονεύονται στό Ἡρῶον Πεσόντων τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τούς ἔδωσαν «μέγιστον μάθημα».

Τό σχολειό, λοιπόν, εἶναι ἀπό καιρό κλειστό κι ἔρημο, γιατί «τά 'σκιαζε ἡ φοβέρα καί τά πλάκων' ἡ σκλαβιά». Κι ὁ δάσκαλος ἐπιστρατευμένος, ἀκόμη νά γυρίσει τή στράτα τῆς ἐπιστροφῆς, μέσω Γυθείου, στήν Κρήτη.

Καί ἡ ἰδέα τῆς ὀργάνωσης γιά Ἀντίσταση ἔχει ὡριμάσει ἀρκετά στόν τόπο. Κι εἶν' ὅλοι τους πανέτοιμοι ἀπό πάντα, ἀπό τή... γέννησή τους, ἤθελα νά πῶ! Καί δέν τούς τρομάζει τίποτε. Ἂς σταθοῦμε σέ κάποια ἀρχικά βήματά τους:

«... Στήν ἀρχή, δάσκαλέ μου, τό χωριό ἔκανε συγκεντρώσεις γιά νά ὀργανωθεῖ, στοῦ Γιάννη τοῦ Κουλουρίδη τό σπίτι, στή μέσα γειτονιά τοῦ χωριοῦ...», μᾶς διηγεῖται ὁ Μανόλης ὁ Παπαδογιωργάκης[10]. Καί συνεχίζει:

«... Ἐμεῖς πάλι οἱ Ἁγιερηνιῶτες, πού μέναμε στίς τελευταῖες κάτω γειτονιές:

---

9. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκης, «Λαϊκοί ποιητές Δυτ. Κρήτης, στά χρόνια τῆς Γερμανικῆς Κατοχῆς», στήν ἔκδοση Δήμου Χανίων: *Χανιά 1982*, 68 κ.ἑ.

10. Ὁ Μανόλης Γ. Παπαδογιωργάκης ἀπό τήν Ἁγ. Εἰρήνη Σελίνου, γέν. 1924, ἐντάχθηκε ἐξ ἀρχῆς στήν Ἐθν. Ἀντίσταση, στίς τάξεις τοῦ ΕΛΑΣ, πολέμησε, διακρίθηκε καί τώρα μᾶς διηγεῖται.

Παπαδιανά, Πενταριανά - χωριανός εἶσαι καί ξέρεις τίς ἀποστάσεις - δυσκολευόμασταν βραδιάτικα νά φτάξουμε, κουρασμένοι, σ' αὐτές τίς νυκτερινές συγκεντρώσεις, στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ χωριοῦ...

»Συζητήσαμε, λοιπόν, κι ἀποφασίσαμε, μιά καί ἦταν τά σχολειά κλειστά, κι ἐπομένως καί τό δικό μας, πού ἦταν καί εὐρύχωρο καί μᾶς χωροῦσεν ὅλους, νά κάνουμε ἐκεῖ τίς συνάξεις μας αὐτές. Κάναμε μακριούς πάγκους γιά καθίσματα, φέραμε λύχνους μεγάλους, «φαμπρικάρικους»[11], γιά τόν ἀπαραίτητο φωτισμό τῆς αἴθουσας, κι ὀργανώσαμε τό σχολειό μ' ὅλα τά χρειώδη...

»Ἐκεῖνο τό σχολειό δέν ἔμοιαζε σέ τίποτα μέ τό σημερινό. Ἦταν, ἐκεῖνο, μονόχωρο, ἀρκετά μεγάλο, εἶχε καμινάδα (=τζάκι) καί σκεπή ἀπό χῶμα. Δίπλ' ἀπό τήν κυρία εἴσοδο ὑπῆρχε ἕνα ξεχωριστό δωματιάκι, ὅπου παλιά ἔμενεν ὁ δάσκαλος.

»Φέρναμε ξύλα καί φρύγανα κι ἀνάβαμε τό τζάκι τό χειμώνα, κι ἀκούγαμε προσεκτικά τά θέματα συζήτησης, τά σχέδια δράσης, κ.λ., ἀπό ἀνθρώπους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου.

Πρῶτος "διαφωτιστής", ὅπως τούς λέγαμε, ἤρθεν ὁ Χαράλαμπος Σειραδάκης, ἀπό τόν Λιβαδᾶ. Θυμᾶμαι μάλιστα - συνεχίζει ὁ Παπαδογιωργάκης - καί μιά φράση του, ἀπό τό πρῶτο του μάθημα, κι ἄς ἔχουν περάσει πάνω ἀπό πενήντα χρόνια. Μᾶς ἔλεγε:

»"Τό Ε.Α.Μ., ἀγαπητοί μου, ἔχει τή δύναμη νά συσπειρώσει τίς δυνάμεις μας ἐνάντια στόν κοινό ἐχθρό τῆς Πατρίδας μας, τόν Γερμανό, τόν δυνάστη μας. Καί ὀφείλομεν ὅλοι - συνέχιζε μέ ἐνθουσιασμό - νά ὀργανωθοῦμε, νά ὁπλιστοῦμε καί νά τόν πολεμήσουμε!".

»Ἤρθε πολλές φορές ὁ Σειραδάκης στό χωριό μας - συνεχίζει ὁ ἀφηγητής μας - καί θυμᾶμαι πώς ὕστερ' ἀπό κάθε «μάθημά» του ἀκολουθοῦσε συζήτηση, ἐνῶ πάντα τελειώναμε μέ τραγούδι. Στό σημεῖο μάλιστα αὐτό βοηθοῦσε καί μιά κοπέλα, μέ ὡραία φωνή, πού ἐρχόταν ἀπό τά Χανιά. Τά λόγια τῶν τραγουδιῶν τά ἔγραφαν στόν πίνακα τίς περισσότερες φορές. Καμιά φορά τά εἶχαν γράψει σέ χαρτί πού καρφίτσωναν στόν πίνακα ἤ τόν τοῖχο.

»Ἕνα τραγούδι, θυμᾶμαι, ἄρχιζε ἔτσι:

"-Ἐμπρός ΕΛΑΣ γιά τήν Ἑλλάδα,
τό δίκιο καί τή Λευτεριά..."

ἐνῶ κάποιο ἄλλο, πού πολύ μᾶς ἐνθουσίαζε, ἔλεγε:

"Βροντᾶ ὁ Ὄλυμπος, ἀστράφτ' ἡ Γκιώνα,
μουγκρίζουν τ' Ἄγραφα, σειέτ' ἡ στεριά,
στ' ἄρματα, στ' ἄρματα, ἐμπρός στόν ἀγώνα,

---

11. Δηλ. μεγάλους, μέ δύό τρία γλωσσίδια ὅπως ἦταν στίς φάμπρικες - ἐλαιοτριβεῖα.

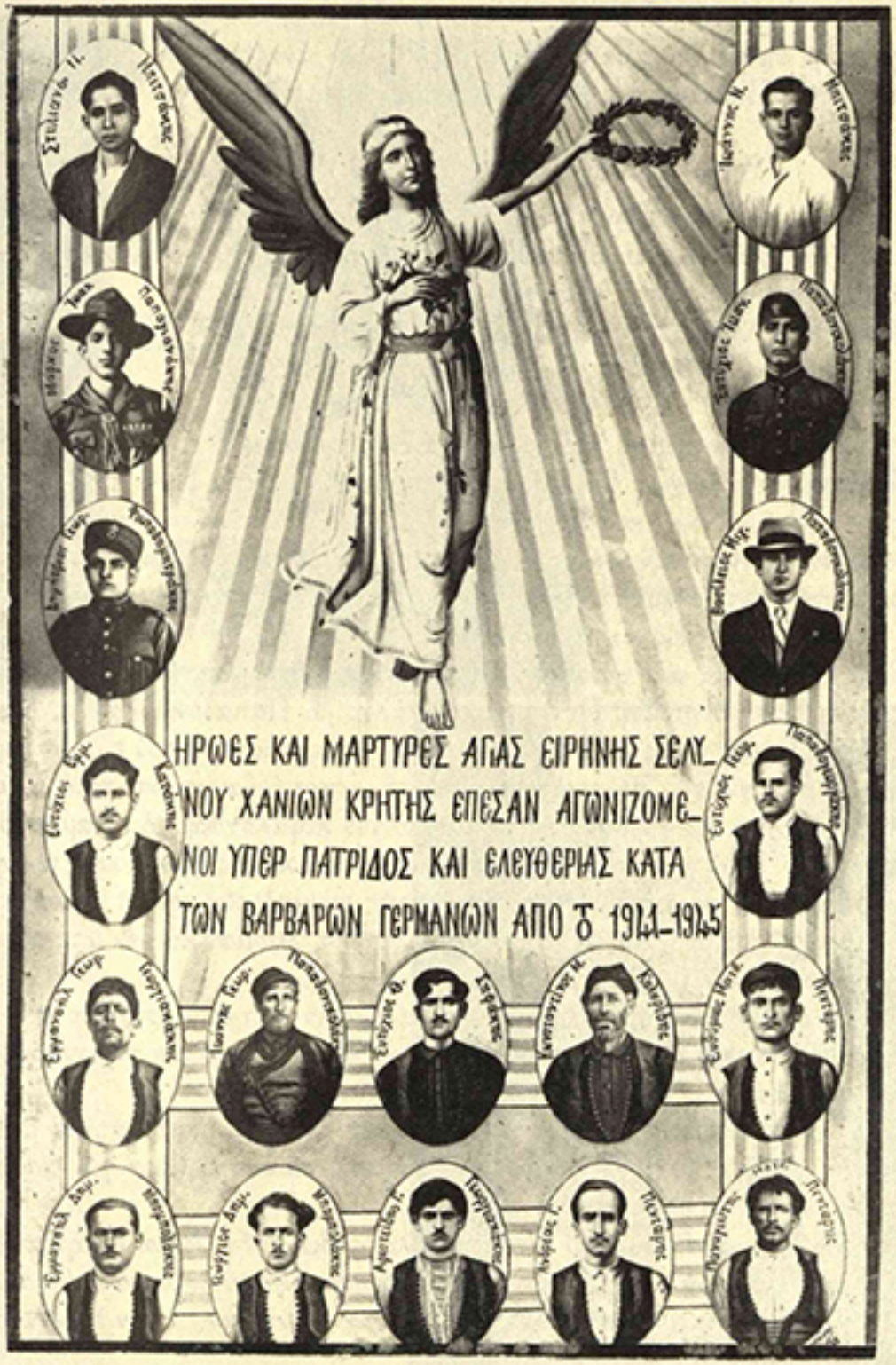

Οἱ Ἡρωομάρτυρες Ἁγ. Εἰρήνης, κατά τήν Γερμανική Κατοχή (1941-45), σέ ἔγχρωμη κάρτα τῆς περιόδου (Φωτ. Συλλογῆς Θέμι Σηφάκη).

γιά τή χιλιάκριβη τή Λευτεριά!...”

καί εἶχε στήν ἑπόμενη στροφή - καθώς θυμᾶμαι - ἀναφορά στό Γοργοπόταμο, π' ἔστελνε στήν Ἀλαμάνα περήφανο χαιρετισμό καί τέλειωνε μέ τό πανανθρώπινο ὅραμα:

“Λεύτερη θέλομε ἐμεῖς Πατρίδα,
καί πανανθρώπινη τή Λευτεριά”.

»Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στούς ἀνθρώπους πού συστηματοποιοῦσαν τήν ὀργάνωση καί ἔνταξή μας στήν Ἀντίσταση.

»Ἐδῶ, στήν Ἁγία Εἰρήνη, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ἡ παροιμία:

-Βοηθᾶ σ' ὁ τόπος, Διγενῆ,
καί βγαίνεις ἀντρειωμένος!,

καθώς ἔλεγαν οἱ παλιοί μας. Γιατί ἡ Ἁγία Εἰρήνη, λόγω τῆς θέσης της στή Ρίζα τῆς Μαδάρας, μέ διεξόδους ἀπ' ὅλα τά σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, Ν.Α. τ' Ἀγιερηνιώτικο Φαράγγι, Β.Α. δίοδοι γιά τό Ὀροπέδιο Ὁμαλοῦ, Β.Δ. τ' Ἀποπηγάδι μέ τίς ἀπάτητες κορφές του καί τήν ἐπικοινωνία μέ τίς ἄλλες ἐπαρχίες, ἀπό παντοῦ λοιπόν προσέφερε ἀσφάλεια κίνησης εἰσόδου ἤ διαφυγῆς σέ δύσκολη ὥρα καί γιά τούς ὀργανωτές καί γιά ὅλους τούς κατοίκους».

Ἕνας ἀξέχαστος καί συναρπαστικός «διαφωτιστής» μας, θυμοῦνται οἱ πληροφορητές μου Βαγγέλης Σπ. Πεντάρης, Μιχάλης Ἰ. Παπαδονικολάκης, Μανόλης Γεωργ. Παπαδογιωργάκης καί πλειάδα ἄλλων Ἁγιερηνιωτῶν (πού εὔχομαι νά ζοῦν καί νά χαίρονται γιά τήν προσφορά των, γιά τήν ὁποία βεβαιώνω ὅτι ποτέ δέ μιλοῦν) ἦταν καί ὁ καθηγητής γυμνασίου ἀπό τό διπλανό κεφαλοχώρι, τόν Καμπανό Σελίνου, Βαγγέλης Ἰ. Μπουλταδάκης. Ὁ ἄνθρωπος πού, καθώς γνωρίζουμε προσωπικά, εἰσέπραξε ἀργότερα τό ἀντίτιμο τῆς πατριωτικῆς συνεισφορᾶς του μέ δεκαετίες ἀναμονῆς διορισμοῦ του στή Μέση Ἐκπαίδευση, ἐπειδή πεισματικά δέν ὑπέγραφε «δήλωση μετανοίας».

Τόν ἐκλεκτόν αὐτό συγχωριανό μας καί γνήσιο Κρητικό βρήκαμε πρό καιροῦ (Φεβρ. 1998) καί τοῦ θυμίσαμε τήν Κατοχική Ἁγία Εἰρήνη καί τήν προσφορά του στήν Ἀντίσταση.

Ἀπό τά πολύτιμα στοιχεῖα τῆς ἐξιστόρησής του (τά ὁποῖα κάποτε πρέπει νά ἐκδοθοῦν σέ βιβλίο) δύο μόνο γραμμές, γιά σήμερα, πάνω στό θέμα γιά τό ὁποῖο μιλοῦμε:

«- Ἐγώ, δάσκαλέ μου, μοῦ λέει, πήγαινα βράδια στήν Ἁγία Εἰρήνη, σάν διαφωτιστής τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου. Παρουσίαζα τό πρόγραμμα καί τούς σκοπούς του, γιατί τά πίστευα! Ἄλλο θέμα τό ὅτι πολλά δέν ἔγιναν καί διαψευστήκαμε...

»Θυμᾶμαι, πάντως, στό σχολειό τσ' Ἁγιᾶς Εἰρήνης τά βράδια νά εἶναι πάρα πολλοί χωριανοί συγκεντρωμένοι καί κάποιοι ξενοχωρίτες. Ὅλοι, μπορῶ νά πῶ ὅπως

Ήρθν πεσόντων τοῦ χωριοῦ Ἁγίας Εἰρήνης. Α' ὄψη.

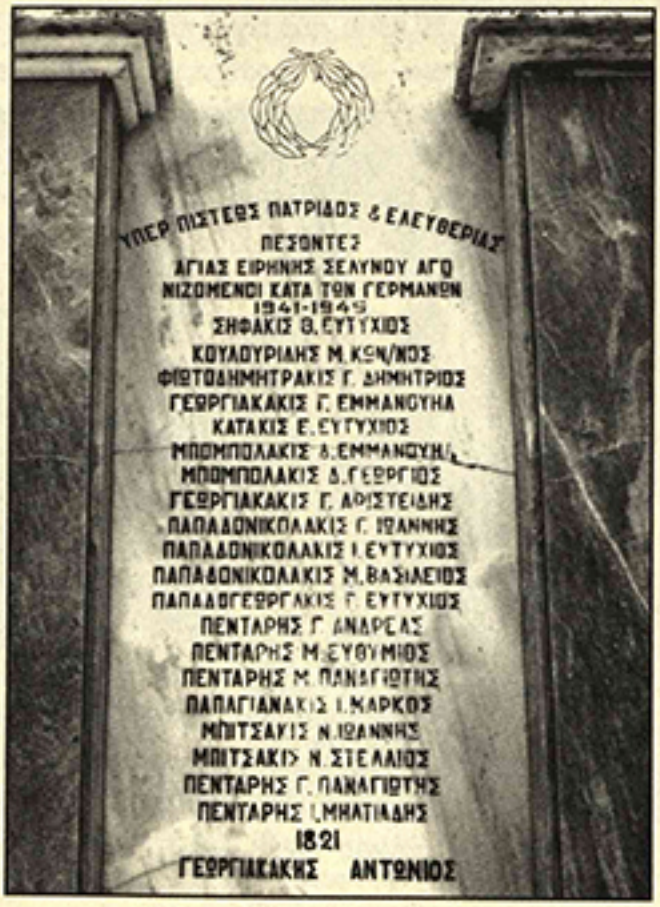

Ήρθν πεσόντων τοῦ χωριοῦ Ἁγίας Εἰρήνης. Β' ὄψη.

καί στή Σκάφη καί στή Σαρακίνα, πού πήγαινα ἄλλες μέρες! Καί πήγαινα μόνος μου... Δέ φοβόμουν! Καί δέ μοῦ συνέβη ποτέ τίποτε, ἐκτός ἀπό μιά φορά στήν Κατωσυκιά (ἀγροτική τοποθεσία μεταξύ Σκάφης - Καμπανοῦ, ὅπου σκιερό ρυάκι μέ πυκνά θεόρατα πλατάνια), ἀλλά καί τότε ἀπό παρεξήγηση, πού ἀποσοβήθηκε εἰρηνικά. Οἱ μέρες ἦταν μοιρασμένες καί προγραμματισμένες, συνεχίζει, οἱ ἀπό Χανίων διαφωτιστές ἤρχονταν ἄλλες μέρες, κι ἄλλες πηγαίναμεν ἐμεῖς».

Ἐδῶ θυμοῦνται οἱ πληροφορητές μου ἀπό Ἁγ. Εἰρήνη καί συμπληρώνουν:

«Ἕνας τρίτος συχνός ἐπισκέπτης ἦταν ὁ Στέλιος ὁ Σολανάκης ἀπό τά Παλαιά Ρούματα. Κυριολεκτικά συνάρπαζε τό ἀκροατήριό του»...

Γενικά, συμπεραίνουν ὅλοι: «Στό πρόγραμμα διαφώτισης καί προπάντων ὀργάνωσης εἴχαμε, μποροῦμε νά τό καυχηθοῦμε, ἄριστα ἀποτελέσματα. Τά προδίκαζεν ἄλλωστε ἡ Ἱστορία αὐτοῦ τοῦ τόπου στούς αἰῶνες καί τό Χρέος μας ἔναντι τῶν προγόνων. Ἔτσι ἐξηγεῖται πώς:

»- Ὀργανώθηκε, τήν ὥρα τούτη, ὁ τακτικός στρατός τοῦ ΕΛΑΣ στήν περιοχή.

»- Ὁ ἐφεδρικός, τοῦ ΕΛΑΣ, στόν ἴδιο χῶρο καί

»- Ἡ ἐπιμελητεία, πού μποροῦμε νά ποῦμε - συνεχίζει ὁ Μανόλης Παπαδογιωργάκης - ὅτι καί αὐτῆς τό ἔργο ἦταν πάρα πολύ δύσκολο καί βέβαια ἀπαραίτητο.

»- Θυμᾶμαι πόσο αὐστηρή πειθαρχία εἴχαμε σάν στρατός τοῦ ΕΛΑΣ. Κι ἐπίσης, τί σημαντικό ἔργο προσέφερε καί ἔπραξε ἡ ἐφεδρική μας δύναμη, ἀλλά καί ἡ ἐπιμελητεία μας. Πραγματικά, ζηλευτά ἀποτελέσματα!

» Ἐμεῖς, τοῦ τακτικοῦ, φεύγαμε γιά μάχες, γιά σαμποτάζ, γιά συμπλοκές. Καί πίσω μας ἕνας σωστά ὀργανωμένος φορέας φρόντιζε γιά τίς ἐνισχύσεις - ἄν καί ὅπου ἤθελε χρειαστοῦν -, ἐπιμελοῦνταν τήν τροφοδοσία μας καί νοιαζόταν γιά ὅλα!

» Κι ὅταν, ὕστερ' ἀπό τή Μάχη Μυλωνιανῶν Βαρυπέτρου, στίς 15.10.1944, καί τή Μάχη τῆς Παναγιᾶς (12.11.1944) κρίθηκε ὅτι τό οἴκημα τοῦ σχολείου Ἁγ. Εἰρήνης ἔπρεπε νά λειτουργήσει σάν νοσοκομεῖο, ὅπου θά μεταφέρονταν οἱ τραυματίες τῶν μαχῶν, δέν ἀπαιτήθηκε καθόλου χρόνος προετοιμασίας.

»Τό ἴδιο βράδυ, εἴκοσι δύο (22) καναπέδες τοῦ χωριοῦ, ὅσοι δηλ. συνολικά ὑπῆρχαν σ' ὅλα τά σπίτια, συγκεντρωθήκανε μέ τά ἀπαραίτητα κλινοσκεπάσματα κ.λπ. καθώς ἐπίσης μαχαιροπήρουνα, πιάτα, ποτήρια κ.λπ. χρειώδη.

»Καί φαρμακευτικό ὑλικό ἔφτανε ὥστόσο ἀπό Χανιά, ἐνῶ ὁ γιατρός Φραγκοδημητράκης εἶχεν ἤδη ἔλθει καί ἐγκατασταθεῖ στό διπλανό τῆς αἴθουσας - νοσοκομείου καμεράκι, τήν παλιά κατοικία τοῦ δασκάλου.

»Ἡ αἴθουσα γέμισε τραυματίες, ἄλλους βαριά κι ἄλλους ἐλαφρότερα. Κι ὁ γιατρός Φραγκοδημητράκης βοηθοῦνταν συχνά ἀπό τόν συνάδελφό του Σταματάκη, ἐνῶ γιά ὅλες τίς ὧρες, μέρα καί νύχτα, ὁ συγχωριανός μας Γιάννης Στυλ. Κουλουρίδης, δημαρίτης ἀξιωματικός τοῦ ΕΛΑΣ, ἀκαταπόνητος βοηθός τῶν γιατρῶν, ποτέ δέν ἔλει-

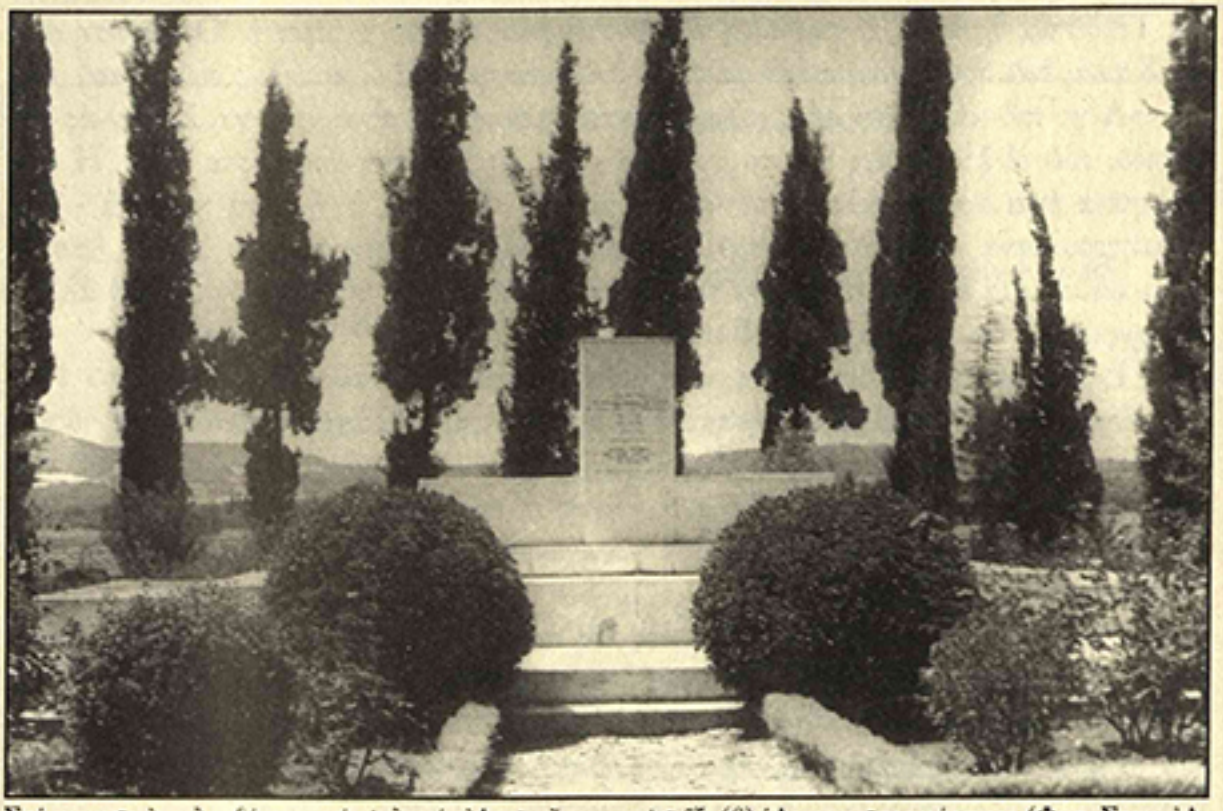

Στό μνημεῖο ἐκτελεσθέντων στίς φυλακές Ἁγιᾶς ἔχουν ταφεῖ ἕξι (6) Ἀγιερηνῶτες μάρτυρες (Φωτ. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκη).

Στό μνημεῖο τῶν ἐκτελεσθέντων στόν Ἅγ. Γεώργιο Παλαιοχώρας εἶναι ἐννέα (9) Ἀγιερηνῶτες μάρτυρες. Ἐδῶ, στιγμιότυπο ἀπόδοσης τιμῆς ἀπό τίς «Κρητικές Μαδάρες» (Φωτ. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκη).

ψε. Τεράστια ἦταν κι ἡ συμβολή τῶν νοσοκόμων πού εἶχε φέρει ἡ Ὀργάνωση ἀπό τά Χανιά, ἐνῶ συνεπικουροῦσαν μέ πολύ ἐνθουσιασμό καί οἱ κοπέλες τοῦ χωριοῦ μας.

»Λίγο πιό κάτω ἀπό τό σχολειό - νοσοκομεῖο τώρα, εἶναι ἡ πηγή Σαπουνάς τοῦ χωριοῦ, ἐδῶ οἱ ἑτοιμασίες γιά τό συσσίτιο εἶναι καθημερινά στό φόρτε τους. Ἡ ἐπιμελητεία ἔχει καί γι' αὐτό φροντίσει. Ἐνῶ τήν ἴδια ὥρα, στή μέσα γειτονιά - στά Δημητρουλιανά - ἄλεσμα καρποῦ, ζύμωμα ἀλεύρου καί παρασκευή ψωμιοῦ βρίσκονταν κάθε μέρα ἕτοιμα, στήν ὥρα τους», μᾶς συμπληρώνει τίς ἀναμνήσεις τῶν ἄλλων συγχωριανῶν του ὁ Δημήτρης Φιωτοδημητράκης.

Ἔτσι, μιά τέλεια ὀργάνωση μικρῆς στρατιωτικῆς μονάδας, ἕνα μέρος τοῦ 14ου Συντάγματος τοῦ ΕΛΑΣ, ξεπήδησε, στό ἀρχικό της τουλάχιστο στάδιο, ἀπ' τό χωριό καί τό σχολειό τσ' Ἁγιᾶς Εἰρήνης. Ἀπ' τό σχολειό πού ἀπό τό 1899 πού ἱδρύθηκε ὡς λίγο πιό πρίν πού ἔκλεισε - γιατί σ' αὐτό τό ἡρωοτόκο χωριό γάμοι καιρό τώρα δέν τελοῦνται καί παιδιά δέν γεννιοῦνται - ἐπιτελέστηκε ἔργο ἐθνικό, ἔργο Ἀντίστασης σημαντικό. Συνεχίστηκε, μ' ἕνα λόγο, ἡ Ἱστορία τοῦ τόπου.

Τοῦτο τό οἴκημα, μέ τό ἐνθουσιῶδες καί προοδευτικό ἀνθρώπινο δυναμικό π' ἀνάστησε, ἔγραψε Ἱστορία, τίμησε τή γῆς καί τούς ἀνθρώπους τοῦ χωριοῦ, τράνεψε τόν ἐνθουσιασμό τοῦ σκλάβου ἐνάντια στόν Ἀλαμάνο κι ἔκανε τό γέρο, τόν ἄντρα, τό νιό βλαστό, «ἀστροπελέκι καί βροντή», ἀντρειά, λεβεντοσύνη κι ἀγονάτιστη παλληκαριά, ἀκάθεκτα ὁρμητική κατά τοῦ μισητοῦ δυνάστη.

Κι ἄς πλήρωσε τήν ἀποκοτιά του αὐτή τόσον βαρειά.

Κι ἄς ἔδωσε γιά τήν Πατρίδα εἴκοσι (20) παλληκαριῶν τσ' Ἁγιᾶς Εἰρήνης τίς ζωές. Εἶναι χαλάλι, γιατί:

Θεία ἡ δάφνη,
μιά φορά κανείς πεθαίνει!

Τό μάθημα σέ τοῦτο τό σχολεῖο τό μάθανε καλά τά δασκαλάκια! Τούς τό 'χαν σιγοψιθυρίσει οἱ παππούδες κι οἱ γονεοί τους ἀπ' τά μικράτα τους, οἱ δασκάλοι τους ὕστερα καί τούς τ' ἀναθέρμανε τώρα κι ἡ λεβεντιά τ' Ἀντάρτικου: *Τοῦ Ἥρωα ὁ θάνατος εἶναι χαρά κι ἐλπίδα!*

Αἰωνία ἡ μνήμη τῶν Πεσόντων!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μικρό Ανθολόγιο Από τήν Ημερήσια Διαταγή
τοῦ 14ου Συντ/τος

σ. 79: Τόν ἐξ Ἁγίας Εἰρήνης Σελίνου Κουλουρίδη Ἰωάννην προτείνομεν διά τό ἀξίωμα τοῦ Καπετάνου.

σ. 90: ...Ὁ ἐξ Ἁγίας Εἰρήνης Σελίνου Παπαδογιωργάκης Εὐτύχιος τοῦ Γ. ἔπεσεν ἡρωικά μαχόμενος εἰς περιοχήν Ρουμάτων, τήν 15ην Αὐγούστου 1944.

σ. 116: Προτείνομεν πρός προαγωγήν ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ:
...5. Καπετάνιον - Λοχαγόν Κουλουρίδην Ἰωάννην τοῦ Στυλ.
σ. 136: ...6 Στρατιώτην Παπαδογιωργάκην Ἐμμ. Γ., καί πρόταση μεταλλίου.
...15. Πεντάρχην Φραγκιόν τοῦ Ἀποστόλου, καί πρόταση μεταλλίου.
...17. Κωτσάκην Σπυρίδωνα τοῦ Κων/νου.

ΗΜΕΡΗΣΙΑ Δ/ΓΗ ΤΗΣ 3.11.1944
σ. 91...16. Κωτσάκης Σπυρ. τοῦ Κων/νου, ἐξ Ἁγίας Εἰρήνης ἐτραυματίσθη εἰς σύγκρουσιν τῆς 15.10.1944 εἰς Δέμπλα Βαρυπέτρου (τραῦμα διαμπερές ἀριστερῆς κνήμης).

(Τ.Σ.) Ὑπογραφή

Πηγή: Δημ. Βλησίδη - Λ. Ἠλιάκη: *Τά πρῶτα βήματα τοῦ Ε.Α.Μ. στήν Κρήτη*, Χανιά 1997 (Ἡ ἡμερήσια διαταγή τοῦ ΕΛΑΣ - 14ου Συντ/τος δημοσιεύεται στίς σελ. 48-163 τοῦ ἔργου. Γέμει δέ ἐγγραφῶν τιμῆς γιά ἄνδρες ἀπό τήν Ἁγία Εἰρήνη Σελίνου).

«Ἐπιτύμβιο» - ἔργο τοῦ χαράκτη Α. Τάσσου (1963).

ΝΙΚΟΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ

Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ

(9-2-1897)

Ἡ μεγαλοσύνη τῶν ἐθνῶν δέν προσδιορίζεται - κατά τήν Παλαμική ἔκφραση - «μέ τό στρέμμα», ἀλλά σφυρηλατεῖται μέ τήν ὁρμή τῆς ψυχῆς τους καί γιγαντώνεται μέ τό αἷμα τους.

Μέ αὐτά τά κριτήρια ἡ Ἑλλάδα κατέχει ἀναμφισβήτητα τήν κορυφή τῆς μεγαλοσύνης. Ἀπό τήν αὐγή τῆς προϊστορίας της ἕως τή σύγχρονη ἐποχή ἀγωνίζεται τό σκληρό ἀγώνα τῆς ἀρετῆς. Καί ἄν οἱ Ἕλληνες κατόρθωσαν νά ἐπιβιώσουν καί νά μεγαλουργήσουν κατά τόν ὑπερτρισχιλιετῆ πολυτάραχο ἱστορικό βίο τους, τοῦτο ὀφείλεται στήν προσήλωσή τους στά μεγάλα ἐκεῖνα ἰδανικά πού ἔπλασε καί πρόσφερε στήν ἀνθρωπότητα τό ἰσχυρό καί φωτεινό πνεῦμα τους. «Πατρίς, πίστις, ἐλευθερία» ἀποτελοῦν τό τρίπτυχο τῆς ἑλληνικῆς κοσμοθεωρίας: «Ἁπάντων τιμιώτερον, σεμνότερον καί ἁγιώτερον ἡ πατρίς» ἀναφωνοῦν οἱ σοφοί της. Κι ὁ ἐθνικός ποιητής μας βροντοφωνεῖ: «Κλεῖσε μέσα στήν ψυχή σου τήν Ἑλλάδα καί θά αἰσθανθεῖς νά λαχταρίζει μέσα σου κάθε εἶδος μεγαλείου».

Αὐτήν τήν πατρίδα, πού τόν πολιτισμό της οἱ σοφοί τοῦ κόσμου δικαίως ἀποκάλεσαν «Ἔαρ τῆς ἀνθρωπότητας», εἶχαν κλείσει στήν ψυχή τους οἱ ἀθάνατοι ἥρωες πού ἀγωνίσθηκαν γιά τή Λευτεριά της.

Γι' αὐτό κατηύγασαν τό ἱστορικό στερέωμα μέ λάμψεις ἀπαραμίλλων κατορθωμάτων, πού ἀπέδειξαν περίτρανα πώς «ἀπό θεούς καί ἥρωες γεννήθηκε ἡ Ἑλλάς»...

Μιά ἀπό τίς λάμψεις αὐτές τῆς τρισένδοξης ἱστορίας μας ἀποτελεῖ καί ὁ κρητικός «Θρύλος τοῦ Ἀκρωτηριοῦ».

Ἡ Κρήτη «σάρξ ἐκ τῆς σαρκός τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος», βρισκόταν ἀπό τό πρῶτο ἔτος τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ Γένους μας «μεσ' στό αἷμα βουτηγμένη» καί ζωνόταν ἀπό τίς φλόγες τῶν ὁλοκαυτωμάτων της. Ἀλλά παρά τίς δραματικές του θυσίες τό νησί «τῶν τροπαίων καί τῶν αἱμάτων, ἡ ἀκοίμητη τῶν τυράννων φοβέρα» κρατιόταν μακριά ἀπ' τήν ἀγκάλη τῆς μητέρας - πατρίδας, θύμα τῶν συμφερόντων καί τῶν σκοπιμοτήτων τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας. Ἡ ἀδούλωτη ὅμως ψυχή τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ παραμένει, μ' ὅλες τίς καταπιέσεις τῶν δυναστῶν του, ἀλύγιστη καί ἀγέρωχη. «Τό δέ ἔδαφος τῆς Κρήτης», κατά τόν Ζαμπέλιον, «ἐπλάσθη τοιοῦτον, ὥστε ἐξ αὐτοῦ νά ἀναπηδᾶ αὐτομάτως πάνοπλος ἡ ἐλευθερία, ὡς ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός αὐτῆς ἡ γλαυκῶπις Ἀθηνᾶ», κι ὁ Θεριανός διακήρυξε ὅτι «ἡ Κρήτη ἀπεδείχθη Ἑλλάδος Ἑλλάς καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔμπεδος ἀκρόπολις».

Ἔτσι καί στίς ἀρχές τοῦ 1897 τό κρητικό ἡφαίστειο ἐκτινάσσει καί πάλι τήν ἀκοίμητη λάβα του...

Ἡ γνωστή «Σύμβασις τῆς Χαλέπας» πού εἶχε ὑπογραφεῖ μέ τήν ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στίς 3 Ὀκτωβρίου 1878 καί πού παραχωροῦσε στόν κρητικό λαό ὁρισμένα προνόμια, ἀποδείχθηκε ἀνεφάρμοστη. Οἱ σπουδαιότερες διατάξεις της παραβιάστηκαν τόν ἑπόμενο χρόνο μέ σουλτανικό φιρμάνι καί στυγνή ξανάρχισε τοῦ βάρβαρου δυνάστη ἡ τρομοκρατία. Σάν ἀπάντηση ὅμως τρικύμισε τόν κρητικόν ἀγέρα ἡ γνώριμη ἰαχή τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς: «Ἐλευθερία ἤ θάνατος».

Τόν Μάη τοῦ 1896 οἱ σταυραετοί τῶν χανιώτικων βουνῶν χυμοῦν καί διαλύουν τήν τούρκικη σφηγκοφωλιά τοῦ Βάμου. Μαινόμενοι γιά τήν ἐπαίσχυντη φυγή τους οἱ βάρβαροι ξεσποῦν τήν ἐκδικητική τους μανία στούς ἀνυπεράσπιστους πληθυσμούς τῶν χριστιανικῶν συνοικιῶν τῆς πόλεως τῶν Χανίων μέ φριχτές σφαγές καί ἄγριες λεηλασίες. Τήν εἰκόνα τῆς συμφορᾶς συμπλήρωσαν σέ λίγο οἱ φλόγες. Οἱ Τοῦρκοι μή μπορώντας νά κατασφάξουν ὅλους τούς Χριστιανούς, γιατί πολλοί ἀπ' αὐτούς ταμπουρωμένοι στά μαγαζιά καί στά σπίτια τους ἀνάσταιναν τό Χάνι τῆς Γραβιᾶς, συνέλαβαν τό ἀπάνθρωπο σχέδιο νά βάλουν φωτιά στίς χριστιανικές συνοικίες.

Μέσα ἀπό τίς ματωμένες σελίδες τοῦ «Ἡμερολογίου τοῦ Ἀκρωτηρίου» ἄς παρακολουθήσομε μερικές σκηνές τοῦ τρομεροῦ δράματος: «23 Ἰανουαρίου 1897. Τό θέαμα ὅπερ παρουσίαζε τότε ἡ πόλις ἦτο φρικῶδες καί ἀνεπίδεκτον πάσης περιγραφῆς. Οὐρανομήκεις φλόγες ἀνεπέμποντο ἐκ τῶν καιομένων οἰκιῶν, μαγαζίων, ἐλαιαποθηκῶν καί λοιπῶν εὐφλέκτων ὑλῶν, αἵτινες ἐξεπυρσοκρότουν ὡς βόμβαι, οἱ τριγμοί δέ τῶν ἀποτεφρουμένων στεγῶν τῶν οἰκιῶν ἀναμιγνυόμενοι μετά τῶν μεμονωμένων πυροβολισμῶν καί τῶν συμπυρσοκροτήσεων τῶν στρατιωτῶν ἀπετέλουν πανδαιμόνιον προξενοῦν φρίκην. Οἱ δυστυχεῖς Χριστιανοί πελιδνοί, ἄφωνοι καί στυγνοί ἐκ τῆς ὑπερτάτης συμφορᾶς ἐγκατέλειπον τάς οἰκίας των τρέχοντες ὅπως σωθῶσιν εἰς τόν ναόν τῶν Δυτικῶν, εἰς τήν παραλίαν, καί ὅπου ἀλλοῦ ἠδύναντο, ἐνῶ οἱ γενναιότεροι ἐξ αὐτῶν ἐξηκολούθουν ἀπεγνωσμένως ἀμυνόμενοι ἐντός τῶν φλεγομένων οἰκιῶν των καί ὑπερασπιζόμενοι τούς ἀποχωροῦντας Χριστιανούς».

Αὐτήν τήν εἰκόνα παρουσίαζε ἡ μαρτυρική πόλη τῶν Χανίων κατά τήν φοβερή ἐκείνην ἡμέρα τοῦ 1897. Καί ἄν ἡ ἀπάνθρωπη συμπεριφορά τῶν Μουσουλμάνων ἀποτελεῖ στίγμα γιά τόν ἀνθρώπινο πολιτισμό, δέν εἶναι μικρή ἡ ντροπή καί γιά τούς χριστιανούς ναυάρχους τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, πού ἀνέχθηκαν νά ἐκτυλιχθεῖ κάτω ἀπό τά βλέμματά τους τό φριχτό δράμα ἑνός λαοῦ ὁμοθρήσκου τους. Μάταια οἱ συνεχεῖς πένθιμες κωδωνοκρουσίες τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν πάσχιζαν νά διασπάσουν τό φράγμα τῆς ἀδιαφορίας τους, οὔτε οἱ ἀνταύγειες τοῦ ὁλοκαυτώματος τόσων ἀνθρώπινων ὑπάρξεων μπόρεσαν νά ἀφυπνίσουν τή ναρκωμένη συνείδησή τους. Μετά τή συμφορά, εὐδόκησαν νά μεταφέρουν τά τραγικά ὑπολείμματα τῆς ὀθωμανικῆς θηριωδίας στούς κόλπους τῆς ἐλεύθερης Πατρίδας.

Ἡ ἀγωνιστική διάθεση ὅμως τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ παραμένει ἄκαμπτη, καί ἄσβηστος φλογίζει τά στήθη του ὁ πόθος τῆς Λευτεριᾶς. Οἰκτρή τῶν τυράννων ἡ πλάνη νά νομίζουν πώς μποροῦν νά πνίξουν στό αἷμα ἰδέες ἀθάνατες. Καί ξάφνου τρομερή ἀντήχησε καί πάλι ἡ φωνή τοῦ ἀδούλωτου Διγενῆ ἀπό τά ὑψώματα τοῦ θρυλικοῦ Ἀκρωτηριοῦ. «Κραυγή, - σάν κεραυνοῦ βροντή, ὑψώνεται ἀπ' τά στήθη του ὡς τά ἀστέρια... -, πώς Ἕλληνας ποτέ δέν ζεῖ ραγιάς στῶν Διγενήδων τά λημέρια...». Ἦταν ἡ φωνή της «ἀκατάλυτης ψυχῆς τοῦ Γένους» πού «δέν χάνεται στά Τάρταρα - μονάχα ξαποσταίνει -, στή ζωή ξαναφαίνεται καί λαούς ἀνασταίνει».

Ὅσα παλληκάρια περισώθηκαν ἀπ' τίς σφαγές τῶν Χριστιανῶν τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1897 ἀνέβηκαν στ' Ἀκρωτήρι καί ἀποτέλεσαν τόν πυρήνα τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς. Λεβέντες τῆς Χαλέπας καταλαμβάνουν τό ὕψωμα τοῦ Προφήτη Ἠλία, ἐνῶ στίς Κορακιές ἱδρύεται τό μόνιμο στρατόπεδο τῶν ἐπαναστατῶν, πού ἐνισχύεται ἀπό ἀρκετούς φλογερούς πατριῶτες. Ἀνάμεσά τους βρίσκεται καί ὁ γεμάτος νεανική ὁρμή, δικηγόρος τότε, Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πού γιά τό θάρρος καί τό σπινθηροβόλο πνεῦμα του ἐκλέχτηκε μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία στάλθηκε γιά να ἐπιδώσει τό ψήφισμα τῆς Ἑνώσεως πρός τόν Γεν. Πρόξενο τῆς Ἑλλάδας καί τούς λοιπούς Προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τήν 26η Ἰανουαρίου 1897. Ἐπίσης στόν Βενιζέλο δόθηκε ἡ μεγάλη τιμή νά παραλάβει - μαζί μέ τόν Χρύσανθο Τσεπετάκη - ἀπό τά χέρια τοῦ Ὑπάρχου Κωνσταντίνου Κανάρη, ἐγγονοῦ τοῦ θρυλικοῦ μπουρλοτιέρη, μεγάλη βασιλική σημαία γιά τό ἐπαναστατικό στρατόπεδο τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, τήν 4η Φεβρουαρίου τοῦ 1897. Καί χάρη στή διπλωματική εὐστροφία του στάλθηκε με ἄλλους ἐκλεκτούς συνεργάτες του στό ἑλληνικό πολεμικό «Ὕδρα» πρός συνεννόηση μέ τόν Ἕλληνα Μοίραρχο καί τόν ἀρχηγό τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατοχῆς Τιμολέοντα Βάσσον στό στρατόπεδο Πλατανιᾶ, τήν 8η Φεβρουαρίου 1897. Τήν ἑπομένη, 9η Φεβρουαρίου 1897, ἡ χρυσοφτέρουγη Δόξα διάλεξε γιά θρόνο της τόν τραχύ βράχο τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, στή θέση τοῦ Προφήτη Ἠλία, πού τήν ὑπεράσπισή του εἶχε ἀναλάβει τό ὑπό τίς διαταγές τοῦ Μιχ. Καλορρίζικου σῶμα. Στόν ἱερό αὐτό προμαχώνα τῆς Λευτεριᾶς ὑπερήφανη κυμάτιζε ἡ δωρισμένη ἀπ' τόν Κανάρη μεγάλη πολεμική σημαία. Μέ ἱερή συγκίνηση οἱ ἐπαναστάτες καμαρώνουν τό ἐθνικό σύμβολό μας, πού γι' αὐτούς ἀποτελεῖ συγχρόνως καί ἀρραβώνα τῆς ἀνεξαρτησίας τους.

«Δέν εἶναι ἡ αὔρα, πού ἔρχεται γλυκά νά τό χαϊδέψει,
δέν τ' ἀνεμίζει πρόσχαρα ἡ αὔρα ἡ σιγανή,
εἶναι μιά ἀθάνατη πνοή, πού ὁρμάει νά ζωντανέψει
μέ ἀνατριχίλα ἀνέκφραστη τό δίχρωμο πανί».

Καί ἐνῶ ἡ κρητική γῆ μέ τίς δονήσεις πού προκαλεῖ ἡ ὁρμή τῶν παλληκαριῶν της προσπαθεῖ νά ἀποτινάξει τό βέβηλο βάρος τοῦ κατακτητῆ, ἡ κρητική θάλασσα μέ δυσφορία βαστάζει στή γαλάζια της ράχη τό ξένο φορτίο. Σέ μικρή ἀπόσταση

ἀπό τίς ἀκτές τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, ἀπέναντι στήν πόλη τῶν Χανίων, ὄρθωναν τίς ἐπιβλητικές σιλουέτες τους τά εὐρωπαϊκά θωρηκτά. Ἡ συμπεριφορά τῶν πλοιάρχων τους κατά τίς ὁρκισμένες σφαγές τῶν Χριστιανῶν τῆς πόλεως καί ἡ ἀντίδρασή τους κατά τῆς ἀπελευθερωτικῆς ὁράσεως τοῦ ἀποβιβασθέντος στό Κολυμπάρι ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶχαν ἤδη πληγώσει μέ πικρία καί ἀγανάκτηση τίς ψυχές τῶν Κρητικῶν.

Ἀπέναντι στό στρατόπεδο τῶν ἐπαναστατῶν καί σέ ἀπόσταση χιλίων πεντακοσίων περίπου μέτρων ἰσχυρές τουρκικές δυνάμεις φρουροῦσαν τήν ἀνατολική πλευρά τῶν Χανίων. Τό πρωί τῆς 9ης Φεβρουαρίου ἄρχισε ἀψιμαχία μεταξύ τῶν ἀντιπάλων, πού σέ λίγο ἐξελίχθηκε σέ κρατερή μάχη. Ἀσυγκράτητη ἡ ὁρμή τῶν παλληκαριῶν μας κλονίζει τίς γραμμές τοῦ ἐχθροῦ, παρά τήν ὑποστήριξη τῶν δύο πυροβολείων πού εἶχαν στηθεῖ πάνω στό λόφο τῶν Τσικαλαριῶν καθώς καί τῶν δύο τουρκικῶν πολεμικῶν στόν ὅρμο τῆς Σούδας. Ξάφνου, ἐνῶ ἡ ψυχή ὅλων ἦταν δοσμένη στή μάχη, κάτι τό ἀναπάντεχο συγκλόνισε τίς καρδιές τους. Ἦταν τρεῖς καί μισή τό ἀπόγευμα, ὅταν οἱ χαλύβδινοι πλωτοί πύργοι τῶν εὐρωπαίων ἄρχισαν νά ἐξαπολύουν κατά τῶν ἑλληνικῶν προμαχώνων τίς φοβερές τους ὁμοβροντίες. Ἀπίστευτο τό ἀνοσιούργημα καί ὅμως ἀληθινό.

Στό βωμό μιᾶς στυγνῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας θυσιάζονται τά ὑψηλότερα καί εὐγενέστερα ἰδανικά τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν ὀνόματι τῶν διπλωματικῶν συμφερόντων προδίδονται ἡ θρησκεία, ἡ ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη καί ὁ ἀνθρωπισμός. Ἀφάνταστος ὁ ἠθικός ξεπεσμός τῶν «Μεγάλων». Οἱ «πολιτισμένοι» λαοί τῆς Εὐρώπης χτυποῦν τήν πρώτη πηγή τοῦ πολιτισμοῦ τους. Στόχος τῶν τηλεβόλων τους ἦταν τό σπάσιμο τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀγωνιστῶν μας καί ἡ κατάρριψη τοῦ κονταριοῦ τοῦ ἱεροῦ τους συμβόλου. Ἀλλ' ἄς ἀκούσομε ἀπό τούς πρωταγωνιστές τῶν μεγάλων ἐκείνων ὡρῶν τήν περιγραφή τῆς πύρινης κολάσεως: «Χάλαζα μύδρων διαφόρου μεγέθους ἀπό 12 μέχρι 26 ἑκατοστῶν διαμετρήματος, λίαν εὐστόχως διευθυνομένων, ἤρξατο πίπτουσα κατά τῶν χαρακωμάτων, τῶν οἰκιῶν καί τῆς θέσεως, ὅπου ἵστατο ἡ Ἑλληνική Σημαία ἐν Προφήτῃ Ἠλίᾳ, μέχρι τῶν Κορακιῶν, Πιθαρίου, Ἀρωνίου καί διαφόρων ἄλλων σημείων. Τό θέαμα ἦτο φοβερόν καί μεγαλοπρεπῶς ἀπαίσιον. Οἱ πυροβολισμοί ὁμοιάζοντες με βροντάς, οἷαι ἀκούονται μόνον ὅταν πίπτουσι κεραυνοί, ἐδόνουν ἰσχυρότατα τόν ἀέρα, αἱ βολιδοφόροι ὀβίδες ἐκρηγνύμεναι ἐπροξένουν φρικωδέστερον τῶν πυροβολισμῶν κρότον, διεκρίνοντο δέ εὐκρινέστατα τά μελανά τεμάχια αὐτῶν ἐκρηγνύμενα εἰς τόν ἀέρα καί περιβαλλόμενα ὑπό βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος φλογός μετά μεγάλου καπνοῦ.

Ἡ ἠχώ τῶν κρότων τούτων πολλαπλασιαζομένη διά τῶν αὐλῶν τῶν ὀρέων τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπλήρου φρίκης τούς κατοίκους αὐτοῦ. Οἱ μύδροι πίπτοντες ἀνέσκαπτον βαθύτατα τήν γῆν ἐξεγείροντες νέφη κονιορτοῦ, χωμάτων καί λίθων ἀναμεμιγμένων μετά καπνοῦ».

Παρά τόν αἰφνιδιασμό καί τήν κατάπληξή τους οἱ ἐπαναστάτες παραμένουν

ἀκλόνητοι στίς θέσεις τους, μέ ὑψηλό καί ἀλύγιστο φρόντημα, σάν τόν ἱστό τῆς Σημαίας τους, πού ἐξακολουθεῖ νά κυματίζει περήφανη μέσα στό πανδαιμόνιο τῶν ὀβίδων. Τά πληρώματα τῶν δύο ἑλληνικῶν πολεμικῶν, πού εἶχαν καταπλεύσει στόν κόλπο τῶν Χανίων τά μεσάνυχτα τῆς 25ης πρός τήν 26η Ἰανουαρίου, περνοῦν στιγμές ἀγωνίας.

Οἱ ἀξιωματικοί τῆς «Ὕδρας» μέ τόν ἡρωικό πλοίαρχό τους Βῶκο, πιστεύοντας πώς τά τηλεβόλα τῶν εὐρωπαϊκῶν θωρηκτῶν θά ἐστρέφοντο κι ἐναντίον τους, εἶναι ἕτοιμοι γιά τήν ἄνιση ἀναμέτρηση κι ἀποφασισμένοι γιά ἕνα ἔνδοξο θάνατο, ἀντάξιο τῶν Σαλαμινομάχων προγόνων τους. Ἀλλά τά πυρά τῶν χριστιανῶν ναυάρχων ἐξακολουθοῦσαν νά κατευθύνονται πρός τούς ἀρχικούς «ὑψηλότερους» στόχους τους... Ὥσπου ξάφνου τό ἀνοσιούργημα πού εἶχαν ἀρχίσει ὁλοκληρώνεται. Τό γραφικό ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἠλία ἀνατινάσσεται, ἐνῶ ἕνα κομμάτι ἀπό εὐθύβολη ρωσική ὀβίδα χτυπᾶ στή βάση του τόν ἱστό τῆς Σημαίας καί ρίχνει κάτω τή Γαλανόλευκη, σάν ἀετό πληγωμένο. Κούφια ὅμως ἡ χαρά πού προξενεῖ στήν ψυχή τῶν εὐρωπαίων τό ἀνόσιο κατόρθωμά τους καί παροδικός ὁ ἴσκιος τῆς θλίψεως πού πλακώνει τίς καρδιές τῶν δικῶν μας παλληκαριῶν.

Ἕνα ἀπίστευτο θαῦμα συντελεῖται πάνω στόν τίμιο βράχο, πού πρό ὀλίγου εἶχε βεβηλώσει τό ἀποτρόπαιο βόλι. Ἕνας λυγερόκορμος λεβέντης, ὁ Σπύρος Καγιαλές, ὑπακούοντας στήν προσταγή τῆς θεᾶς Ἐλευθερίας, πού βροντερή ἀντήχησε ἀπ' τοῦ στρατοπεδάρχη τά χείλη, κι ἀψηφώντας τό χαλάζι τῶν ὀβίδων, ὥρμησε στή φωτιά σάν ἀστραπή κι ἔστησε τό κορμί του κοντάρι ζωντανό, γιά νά κυματίσει πάνω του ξανά περήφανο τό ἱερό λάβαρό μας. Ἡ ἀνδρεία κι ἡ λεβεντιά συνέθεταν τή στιγμή ἐκείνη μιά ἀπό τίς μεγαλειωδέστερες εἰκόνες τῆς ἱστορικῆς μας πινακοθήκης. Ἦταν ἀλήθεια ἕνα ἀνεπανάληπτο θέαμα, «πού ὁ οὐρανός καμάρωνε κι ἡ γῆ χειροκροτοῦσε».

«Ὅραμ' ἀπίστευτο, πού ἐμπρός του οἱ σκλάβοι ἀναδακρύζουν
μ' ἕνα κρυφό παλμό,
Θαῦμα, πού οἱ μαῦροι τύραννοι μέ δέος τ' ἀντικρύζουν,
Ὦ θαῦμα ἑλληνικό!
Θρύλος, πού βροντοφώνησε πόσο σύ, Κρήτη, ξέρεις
περήφανη νά ζεῖς
καί τήν τρανή σου τήν ψυχή πῶς ξέρεις νά προσφέρεις
στήν πάλη τῆς τιμῆς».

Οἱ εὐρωπαῖοι ναύαρχοι βουβάθηκαν.... Στή ματιά τους εἶναι ζωγραφισμένη ἔντονα ἡ κατάπληξη καί τό ἀνοιχτό στόμα τους σιωπηρά διαλαλεῖ τόν ἀπέραντο θαυμασμό τους.

Τά τηλεβόλα τους σίγησαν κι ἔγειραν ντροπιασμένα, γιατί εἶχαν πιά βεβαιωθεῖ πώς οἱ μεγάλες ἰδέες δέν συντρίβονται μέ τή φωτιά καί τό σίδερο. Γιατί

«Αὐτές, πού τῆς ζωῆς τό φῶς χαρίζουν καί τά μύρα

καί νά τίς θάψεις βγαίνουν πάλι μέ πορφύρα
μέ σκῆπτρο ὁλόχρυσο καί στέμμα».

Τό στημένο στό χεῖλος τοῦ βράχου κορμί τοῦ ἀτρόμητου ἥρωα εἶχε πάρει τήν ὥρα ἐκείνη στήν φλογισμένη ψυχή τῶν ἀγωνιστῶν πελώριες διαστάσεις καί φάνταζε στήν πλημμυρισμένη ἀπό ὑπερκόσμιο φῶς ματιά τους σάν Τιτάνας καί σάν Διγενής. Ἐδῶ, στά δοξασμένα ὕψη τ' Ἀκρωτηριοῦ, τά εὐωδιασμένα ἀπό τό μύρο τῆς Ἀρετῆς, ἀγνάντια στή γαλανή ἀπεραντοσύνη τοῦ Κρητικοῦ πελάγους, εἶχε σταθεῖ ὁλόρθη καί ἄχραντη ἡ ἀθάνατη ψυχή τῆς φυλῆς μας, ἐνῶ στό κατάστρωμα τοῦ πολεμικοῦ «Ὕδρα» μέσα σ' ἕνα ξέσπασμα ἀνεκλάλητου ἐνθουσιασμοῦ ἀνακρουόταν ὁ Ἐθνικός μας Παιάνας:

«Σέ γνωρίζω ἀπό τήν κόψη
τοῦ σπαθιοῦ τήν τρομερή»

καί συμπυκνώνοντας τό νόημα ἄλλων δύο στροφῶν του ἄς συμπληρώσομε τό χαιρετισμό της ἐπιγραμματικά:

«Σέ γνωρίζω κι ἀπ' τό φῶς Σου
πού δέν εἶναι ἀπό τή γῆ...».

Ἀλλά τό γεγονός ἐκεῖνο, ἐκτός ἀπό τήν ἠθική ὄψη του, εἶχε καί μεγάλη πολιτική σημασία. Δημιούργησε στήν κοινή γνώμη τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ζωηρότατα αἰσθήματα συμπάθειας πρός τόν ἡρωικό καί δίκαιο κρητικό ἀγώνα, πού ὁδήγησαν τελικά στήν αἴσια λύση τοῦ δράματος τῆς μαρτυρικῆς Μεγαλονήσου.

Τό Ἀκρωτήρι, καθαγιασμένο μέ τό τίμιο αἷμα τῶν ἡρώων του καί πολλῶν τέκνων τῆς μητέρας πατρίδας, ἀποτελεῖ σήμερα βωμό πανελλήνιο, ἀνυπέρβλητης ἠθικῆς ἀκτινοβολίας.

Στά ἱερά χώματά του ἀναπαύεται καί ὁ γίγαντας τῆς φυλῆς μας, ὁ μεγάλος ἐπαναστάτης, Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

Γι' αὐτό καί οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες τό τιμοῦν ἰδιαίτερα καί προσέρχονται κάθε χρόνο μέ ἐθνική ὑπερηφάνεια καί ἱερή συγκίνηση εὐλαβικοί προσκυνητές τῆς ἀνέσπερης δόξας του.

Αὐτήν τή δόξα καί τήν ἐλευθερία, πού γιά χάρη τους ἀγωνίστηκαν οἱ Ἐπαναστάτες τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, κατοχυρώνει σήμερα ἡ ἐθνική ὁμοψυχία καί τίς διασφαλίζει ἀπό κάθε ἐπιβουλή.

Ἄς εἶναι ἥσυχες οἱ ἱερές σκιές τῶν ἀθανάτων ἡρώων μας. Ἡ πολύτιμη κληρονομιά τους δέν κινδυνεύει.

Σάν γνήσιοι ἀπόγονοί τους οἱ νεότεροι Ἕλληνες ὁρκίζονται στό τίμιο ὄνομά τους: «οὐ καταισχυνοῦμεν ὅπλα τά ἱερά» καί δέν θά προδώσομε ποτέ τά ὅσια τῆς φυλῆς μας. Θά διαφυλάξομε ἀκέραιη τήν τιμή της καί θά προσφέρομε καί τή στερνή μας πνοή γιά τή δόξα της.

Ἡ ὀπτασία τοῦ γενναίου Σημαιοφόρου τοῦ Ἀκρωτηριοῦ μᾶς γνέφει ἀπό τό ὕψος τοῦ βράχου του.

Στό βάθρο τοῦ μεγαλείου του κλίνομε εὐλαβικά τό γόνυ καί ἀποθέτομε - σάν μικρό δάφνης κλωνάρι - τό ταπεινό τοῦτο ἐπίγραμμα:

Πρόμαχος στῆς φυλῆς σου τ' ἅγια κάστρα
«τοῖς κείνων ῥήμασι» πιστός καί σύ
μιά τέτοια δόξα πύργωσες χρυσή,
πού ἡ λάμψη της ἐθάμπωσε καί τ' ἄστρα...

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΑΪΤΖΗΣ-ΜΟΥΝΤΑΚΙΣ

ΚΑΝΑΚΗΣ ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ*

Ο Κανάκης Γερωνυμάκης από την πρώτη γνωριμιά του κι ύστερα «δεν ξεχνιέται».

Αναθυμιέμαι ότι τόσο εντυπωσιάστηκα από τη θερμή κουβέντα του, από τα πρώτα που 'πεσαν στα χέρια μου γραφτά του, από ένα ή δύο απ' τον Βουβά αποσταλέντα, προς εμέ προ ετών, γράμματά του, που σχημάτισα την πεποίθηση ότι αυτός, ο ταπεινός (το θέλει να 'ναι «ταπεινός» και το λέω προς τιμή του) τέως Γραμματέας της Κοινότητας Ασφένδου, της ηρωικής Επαρχίας Σφακίων, είχε στο «μπέτη» του τη Σφραγίδα τής - απού λέμε - «θείας δωρεάς»!

Η πεποίθησίς μου αυτή εδραιώθηκε, ακόμη πιότερο, όταν είδα και τα ζωγραφικά του έργα, λαογραφικού αυτόχρημα περιεχομένου. Όμως, για να μην ξεστρατίσω μ' αυτήν την επίσης αξιόλογη ενασχόλησή του, θ' αναφερθώ, στο τέλος της παρουσίασης του συγγραφικού του έργου, που με πολλή αγάπη - θεμέλιο επιτυχούς ενασχόλησης, θα το επιχειρήσω. Μ' ας τον γνωρίσουμε, βιογραφικά, ως ο ίδιος μου τα διηγήθηκε: Γεννήθηκε στον Βουβά Σφακίων το 1926 και κατ' εμέ ευτύχησε να ζει μόνιμα εκεί. Τέλειωσε το Δημοτικό, μα ούτε σκέψη για Γυμνάσιο. Το χωριό του ήτανε μακρά κι η φτώχεια (αυτή η έντιμη, περήφανη φτώχεια που δημιουργεί τέτοιους ανθρώπους) ήτανε μεγάλη.

Έτσι, παιδί ακόμα, δούλεψε σκληρά 3 φορές σε ξένα μητάτα ως «μαντρατζάκι». Τι είναι αυτό; Κι εγώ τώρα το πρωτόμαθα. Σεμινάριο εφηρμοσμένης Λαογραφίας πέρασα με τα γραφτά του Κανάκη Γερωνυμάκη. «Μαντρατζάκι» λοιπόν είναι στο μητάτο το παιδί - σκλαβάκι στην ουσία - για όλες τις δουλειές. Να οδηγεί τα πρόβατα στους αρμεχτάδες, να φέρνει ξύλα για τη φωτιά, να κουβαλά νερό, να πλένει τα σκεύη και ό,τι άλλο. Κι επίσης, ως εργάτης δούλεψε πολλές φορές σε ξένες, βεβαίως, φάμπρικες λιοτριβιδιών. Υπήρξε και ζευγάς. Ευλογημένοι όλοι οι ζευγάδες. Ευλογία Θεού και για μένα το ν' ασχοληθώ μ' έναν ζευγά της γης και του πνεύματος. Επίσης καμινάρης. Υπήρξε και χτίστης και μαραγκός. Μα και οι μέλισσες και οι ελιές και τ' αμπέλια απήλαυσαν το μόχθο και τον ιδρώτα του.

Διερωτώμαι: Με τι δεν ασχολήθηκε ο Κανάκης Γερωνυμάκης; Μ' αρέσει δε να τον αποκαλώ και να τον γράφω ως «Κανάκη», για να τον «κανακεύγω».

Το 1961 διορίσθηκε Γραμματέας της Κοινότητος Ασφένδου με παράλληλη επάξια

---

* Ομιλία σε εκδήλωση που οργάνωσαν στις 4 Αυγούστου 2000 ο Δήμος Χανίων, οι Βιβλιοθήκες του Δήμου και ο Σύλλογος Βιβλιοπωλών Χανίων.

άσκηση για 17 χρόνια και της Γραμματείας της Αγ. Ρουμέλης. Για την όλη προσφορά του ο τόσο δραστήριος Σύλλογος Σφακιανών Ηρακλείου τον τίμησε με χρυσό μετάλλιο. Το μέγιστο των πνευματικών μας ιδρυμάτων, η Ακαδημία Αθηνών, του απένειμε Πρώτο και Δεύτερο Έπαινο για τα χειρόγραφα των βιβλίων του. Πέντε φορές διεκρίθη σε παγκρήτιους και πανελλήνιους διαγωνισμούς ποιήσεως. Τον προτρέπω να λάβει μέρος και στους αντίστοιχους διαγωνισμούς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός. Γυρνώντας στην Αθήνα θα του στείλω τις σχετικές προκηρύξεις. Είμαι βέβαιος ότι θα διακριθεί κι εκεί.

Έχει, επίσης, και συνδικαλιστική δράση. Για 17 ολόκληρα χρόνια υπήρξε Πρόεδρος του Γεωργοκτηνοτροφικού Συνεταιρισμού Ασφένδου. Μα και ηρωική πολεμική δράση είχε ο Κανάκης. Και του απενεμήθη ο Πολεμικός Σταυρός που μακάρι να τον είχα κι εγώ, αν και υπήρξα Αξ/κός καριέρας. Εγώ δε ανακάλυψα - δεν μου το είπε εκείνος - ότι είναι και ανεγνωρισμένο μέλος της Εθνικής Αντίστασης.

Ως προς τα βιβλία του έχουν κυκλοφορήσει ήδη οκτώ. Εδώ είναι. Και θα μιλήσουμε, επιτέλους, γι' αυτά. Είναι δε στα «σκαριά» αλλά δύο. Ένα με 1.500 παροιμίες μαντιναδοποιημένες, ως και 50 δικά του παραμύθια. Είναι και παραμυθάς! Του εύχομαι ν' αποδειχθεί ένας σύγχρονος Αίσωπος ή ένας της Κρήτης Άντερσεν.

Έχει, επίσης, μαζέψει υλικό για να καταγράψει τη χλωρίδα του τόπου μας. Βρώσιμα φυτά, κτηνοτροφικά, μελισσοκομικά, ιαματικά, αρωματικά, με την τοπική το καθένα τους ονομασία και με τις σχετικές για το καθένα παροιμίες, μαντινάδες, θρύλους κ.λπ. Τι πρωτότυπη εργασία! Αδημονώ να τη δω τυπωμένη. Πώς τα κατεβάζει όλ' αυτά η κούτρα σου, Κανάκη, και πού βρίσκεις το χρόνο για όλ' αυτά; Να 'χα σου 'μοιαζα!... Φαίνεται πως είμαι τεμπέλης.

Τα άρθρα του σ' εφημερίδες και περιοδικά είναι πάρα πολλά. Ακόμα και στο εξωτερικό (περιοδικό «Κρήτη» Αμερικής, «Αγώνας» Λευκωσίας, εφημερίδες Αυστραλίας). Παρέστην δε κι εγώ σ' εκδήλωση στην οποία ο Σύλλογος των Σφακιανών τον ετίμησε δημοσίως, μαζί και με τον Πάρι Κελαϊδή, τον υμνητή των Σφακίων, και με τον πολυγραφότατο δάσκαλο Γιώργο Μανουσέλη και με άλλους Σφακιανούς.

Εκτός δε της αξιολογωτάτης, πράγματι, «ναΐφ» (ως διεθνώς χαρακτηρίζεται, κι είναι τόσο... της μόδας) ζωγραφικής του ασχολείται (τα χέρια του ευαίσθητα ως και το μυαλό του) και με την πηλοπλαστική, μα και με τη γλυφή του ξύλου.

Πρόσθετο δείγμα της ευαισθησίας του το ότι συνεχώς έχει πάνω του την ταυτότητά του ως Δωρητού Οργάνων Σώματος. Κανείς μας δεν ξέρει πότε θα 'ρθει εκείνη η στιγμή...

Σ' αυτό δεν τον ζηλεύω, γιατί υπήρξα εκείνος πού 'γινε αφορμή ο κατ' εμέ μέγας Ιεράρχης, ο μακαριστός Σεραφείμ - ο και Κρητολάτρης, αν δεν τον ξέρετε - να εκδώσει Εγκύκλιον καθ' ην η Εκκλησία ουδόλως αντετίθετο εις την δωρεάν οργάνων σώματος, ως τεχνηέντως τότε διεδίδετο. Αυτό ως μία αυθεντική μαρτυρία πληροφοριακώς παρατίθεται.

Δεν αναφέρω τα κανάλια της Τ/V και τους Ρ/Σ που εκάστοτε με διάφορα θέματα τον

φιλοξενούν. Θα εξαντλείτο όλος ο διαθέσιμος χώρος. Ας τα πάρει λοιπόν «το ποτάμι»... Όμως θ' αναφέρω κάτι που καλώς το θυμάμαι: Υπήρξε πρώτος ο Κανάκης που το 1997 έριξε την ιδέα, ώστε το Αεροδρόμιο Χανίων να ονομασθεί «Αεροδρόμιο Γιάννης Δασκαλογιάννης», μια και ο Εθνάρχης μας είχε τιμηθεί πρεπόντως με το να ονομασθεί το Αεροδρόμιο των Σπάτων «Ελευθέριος Βενιζέλος».

Τέλος, ο Κανάκης και τώρα ενεργεί, μαζί με άλλους, στο στήσιμο ανδριάντα του Δασκαλογιάννη σε κεντρική πλατεία της πόλης μας, μια και θα πρέπει να ντρεπόμαστε για την τόση καθυστέρηση...

Κι ας επανέλθουμε στα βιβλία του: Πρωτοκυκλοφόρησε το λιγοσέλιδο *Νέος Μαντιναδολόγος* το απλό, το ταπεινό, με τις 600 δικές του μαντινάδες και τραγούδια, που τόσο εμένα συγκινεί με την επί του εξωφύλλου αναγραφή: «Ασφένδου 1969».

Ο γνωστός, πρόωρα χαμένος ειδικός και των μαντιναδολόγων πρόεδρος ιατρός Καυκαλάς εγκωμιαστικά σ' εμένα είχε εκφρασθεί για την «στιχουργική ευχέρεια και εφευρετικότητα», ως τις χαρακτήρισε, του Κανάκη Γερωνυμάκη.

Κι αρχίζει τούτο δω το πρώτο του βιβλίο με τους ερωτιάρικους στίχους:

Έλα να ζήσομε μαζί ταιράκι να γινούμε
κι ό,τι ζητά η γνώμη σου ποτέ δε θα τ' αρνούμαι.

Με κάτι τέτοια φαίνεται ξελόγιασε την Κυρία Γερωνυμάκη. Τάχατες ετήρησε τις παραπλανητικές, ως συνήθως, ημών των ανδρών υποσχέσεις;

Και επανέρχεται εκδοτικά μετά 23 ολόκληρα χρόνια, το 1992, με *Τα Νάκλια τση Κρήτης*, αφιερωμένα στη μνήμη του αδικοχαμένου στον αδελφοκτόνο Εμφύλιο αδελφού του.

Ένα βιβλίο, τι να σας πω: Αμπέλι και περβόλι, με τις «Αθιβολές», τις «Χωρατάδες» κ.λπ. Χαίρεσαι να το διαβάζεις, μα χαίρεσαι και να μελετάς κι όχι απλώς να θωρείς τα σκίτσα του, τα τόσο - αν η έκφραση είναι δόκιμη - «εύγλωττα»!

Λέγεται πως μια φωτογραφία ισοδυναμεί με «χίλιες λέξεις». Μ' άλλες τόσες και πιότερες το κάθε σκίτσο του Κανάκη, που 'ναι και υπομνηματισμένο!

Τα «Νάκλια» εξεδόθησαν το 1993 μα είναι στο τυπογραφείο η β' έκδοση.

Θα 'θελα να σας διαβάσω τον Επίλογο του βιβλίου αυτού που σκιαγραφεί την ψυχική λεβεντιά του συγγραφέα. Ο περιορισμένος χρόνος μ' αναγκάζει να το παραλείψω.

Τους ίδιους χρόνους, 1992 και 1993, κυκλοφορεί τη *Σφακιανή Λαογραφία*, αφιερωμένη στη μνήμη της μητέρας του, στο μνημονικό της οποίας οφείλει μεγάλο μέρος της ύλης του.

Αχ, αυτές οι μανάδες και οι απλοϊκές γιαγιάδες, πόσα πήρανε μαζί τους στον τάφο! Η Σφακιανή δε Λαογραφία εκυκλοφόρησε σε Γ' έκδοση. Πόσα δεν έμαθα κι εγώ από την αγράμματη, μα και σοφή θεία μου Κατερίνη, την Χαιρέτη, στους Αρμένους τ' Αποκορώνου! Έμαθα «Τα νεραϊδοκατουρήματα» και τόσα άλλα... θα στρωθώ άμποτες να τα γράψω, αφιερώνοντάς της κι εγώ ένα βιβλίο;

Η *Σφακιανή Λαογραφία* έχει το ίδιο «στυλ», το ίδιο ύφος με τα «*Νάκλια*». Παραθέτω εδώ 6 μονάχα στίχους ενός μοιρολογιού που τόσο μ' έχει αγγίξει. Είναι δε αυτοσχεδίασμα μιας Ζαμπέταινας από την Ανώπολη που της πήγανε τον γιο της νεκρό, θύμα της επανάστασης του Δασκαλογιάννη.

Μαρμαρωμένο σε θωρώ, Πωλιό μου,
αγρίμι τω Μαδάρω και δικό μου.
Μιλώ σου και δε μου μιλείς, κλωνάρι μου,
πιάνω σε και μου φεύγεις, παλληκάρι μου.
Πού πάεις με τέτοιαν άνοιξη, καλέ μου;
Πού πάεις με τέτοιον ήλιο, σύντροφέ μου;

Πόσο μου θυμίζει το «Ω Γλυκύ μου Έαρ, γλυκύτατόν μου Τέκνον»...

Επακολουθούν το 1995 τα *Περιπλοκάδια*. Έμμετρο λαογραφικό μυθιστόρημα πού απέσπασε τον Α΄ Έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών. «Ετούτο το βιβλίο μου» γράφει ο Κανάκης, «είν' αφιερωμένο εις το παιδί τση κατοχής, αυτό τ' αδικημένο. Χόρτα 'τρωε χωρίς ψωμί. Παπούτσια δεν εφόρειε, και σκέψη για γυμνάσιο να κάμει δεν εμπόρειε.

Κι έρχεται τον επόμενο χρόνο, το 1996, το βιλίο *Η Κοινότητα Ασφένδου Σφακίων*. Εξαίρετος αφιερωματική έκδοσις στην Κοινότητα που τόσο πιστά, επί τόσα χρόνια, υπηρέτησε ο Γραμματέας της Κανάκης Γερωνυμάκης.

Φωτογραφίες πειστικές, πορτρέτα και ιστορικά με επώνυμες αναφορές, έγγραφα ντοκουμέντα, φωτοτυπωμένα, και με ένθετο ευμέγεθες κατατοπιστικό σχέδιο της περιοχής. Μόχθος του Κανάκκη και με την πρόσθετη σφραγίδα της «επιμεληθείσης την ύλη» εξαιρέτου κυρίας Κατίνας Χρυσουλάκη-Πάτερου. Έκδοση προσεγμένη κι από την χανιώτικη εκδοτική φίρμα «Γεωρβασάκη».

Και επακολουθούν ακατασχέτως τον επόμενο χρόνο, το 1997, τα *Παραβολικά Ποιήματα*. Θα παραθέσω, γιατί μ' αγγίζει ως τέως Δικαστικό - χωρίς να διαφωνώ καθόλου (ας με συγχωρήσουν οι περί την Θέμιδα περιοικούντες), τα «Δίχτυα του Νόμου»:

Μία αράχνη είχε δίχτυα κάπου τοποθετημένα
και μ' αυτά τα γεύματά της τα 'χε εξασφαλισμένα.
Έπιαναν λοιπόν τις μύγες, έπιαναν και κουνουπάκια
κι ήταν πάντα χορτασμένα της αράχνης τα παιδάκια.
Μα δεν έπιαναν μπουμπούρους γιατ' εκείνοι τα τρυπούσαν,
τα χαλούσανε τα δίχτυα και το δρόμο τους τραβούσαν.
Σαν τα δίχτυα της αράχνης είναι οι Κώδικες του Κράτους,
γράφουνε και 'κείνοι νόμους μόνο για τους αδυνάτους.
Μάτια στραβά, αυτιά κουφά, κάνουν για τους λεφτάδες,
οι νόμοι εφαρμόζονται μόνο στους φουκαράδες.

Δεν περνάει παρά ένας και πάλι χρόνος και το 1998 βλέπει το φως της επιμελημένης

εκτυπώσεως, από την εν Αθήναις Βιβλιοεκδοτική των Κρητών Αφών Αναστασάκη, το βιβλίο *Η Κρήτη στο Πρόσφατο Παρελθόν*. Τι να πει κιανείς και τι ν' αφήσει για τούτο το βιβλίο; Και μόνο γι' αυτό, ολόκληρη διάλεξη ή και πραγματεία θα μπορούσε να κάνει.

108 υπέροχα σκίτσα του Κανάκη. Μεγεθυνόμενα θα μπορούσανε, μόνον αυτά, υπομνηματισμένα ως είναι, ν' αποτελέσουν ένα Λαογραφικό Μουσείο. Έρριξα την ιδέα στον Κανάκη και την απεδέχθη.

Εκτός των σκίτσων μέτρησα και 25 φωτογραφίες μεταξύ των οποίων, ευχάριστη για μέναν έκπληξη, εννέα εκ της λαογραφικής Συλλογής μου.

Ο συγγραφέας καταπιάνεται στο βιβλίο αυτό, που πήρε τον Β΄ Έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών, με 73 ξεχωριστά θέματα. Το περί βεντέτας μου θύμισε τις πτυχιακές στην εγκληματολογία εξετάσεις μου. Ήμουνα, ως πάντοτε, σχεδόν αδιάβαστος και τα 'παιζα «κορώνα-γράμματα». Με ρώτησε λοιπόν ο αείμνηστος Καθηγητής μας Κων/νος Γαρδίκας: Τι γνώμην έχετε κ. Μουντάκι περί της εγκληματικότητος των συμπατριωτών σας Κρητών;

Και αναιδώς, πλην ευθαρσώς, του απήντησα: Την αρίστην!

Κόντεψε να του πέσει το φλυτζάνι του καφέ απ' τα χέρια. Ήτανε τότε και Δ/ντής των Εγκληματ. Υπηρεσιών του Κράτους.

- Τι είπατε; και η βεντέτα;...

Άρχισα να του εκθέτω τις απόψεις μου. Έχει ενδιαφέρον για μας τους Κρητικούς το θέμα, γι' αυτό εν συντομία σας τ' αναφέρω. Τον είδα σκεπτικό.

- Καινοφανείς θεωρίαι, απήντησε. Όμως θα τις εξετάσω... Πηγαίνετε...

Κι εκεί που περίμενα «κουλούρα», την πήρα με έναν άσσο μπροστά της. Υπήρξε το μόνο 10άρι που πήρα στο Παν/μιο. Η θρασύτης καμιά φορά εκτιμάται...

Τον επόμενο χρόνο, το 1999, σκαρώνει το πολύτιμο *Λαογραφικό Σφακιανό Λεξιλόγιο* συμπληρωμένο με άλλα 33 ολοσέλιδα, σχολαστικώς υπομνηματισμένα σκίτσα. Κάθε χρόνο κι ένα βιβλίο και μάλιστα αξιόλογο. Μοιάζει ο Κανάκης, μετά την υπερεικοσαετή εκδοτική σιωπή του, κατά την οποία φαίνεται πως «εγκυμονούσε» όλα τούτα δω τα βιβλία, με τις γυναίκες της παλιάς εποχής που καθε χρόνο σκαρώνανε κι ένα κοπέλι. Το Σφακιανό λοιπόν Λεξιλόγιο αποθησαυρίζει 2.150 λέξεις. Περίπου. Γιατί, μπορεί λιγουλάκι να πέφτω κι έξω, αφού μετρώντας τις ώρες ολόκληρες, «σαρσίντισα» (η λέξη βρίσκεται στο λεξικό). Σπουδαίο κατάλοιπο για την κρητολογική Γραμματεία το Λεξικό αυτό. Ανάγκη όμως μιας σύντομη επανέκδοσής του «βελτιωμένης κι επηυξημένης» κατά που λένε... Τις επ' αυτού σκέψεις μου θα τις εκθέσω στον ίδιο τον συγγραφέα Κανάκη Γερωνυμάκη, ελπίζοντας ότι θα τις αποδεχθεί.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ

ΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΚΑΝΤΑΒΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ

(Εντυπώσεις - σχόλια - προτάσεις)

ΜΕΡΟΣ Α΄.

Το ταξίδι αυτό, ενταγμένο στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα "Σωκράτης-Αρίων", ήταν στην ουσία μια επίσκεψη μελέτης με θέμα «το επάγγελμα του καθηγητή». Παράλληλος σκοπός του αποδείχθηκε πως ήταν η γνωριμία με το εκπαιδευτικό σύστημα της οργανώτριας χώρας, της Ισπανίας, καθώς και η ανταλλαγή πληροφοριών, απόψεων και εμπειριών με τα μέλη της δωδεκαμελούς πολυεθνικής ομάδας, στην οποία συμμετείχα[1], πάνω στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών τους.

Ήταν για μένα μια ενδιαφέρουσα επιμορφωτική περιπέτεια που κράτησε μήνες[2], κρατάει ακόμη και πρόκειται να διαρκέσει περισσότερο, αν καταπιαστώ και με τη μελέτη του υλικού που μου έδωσαν οι συνάδελφοι της ομάδας για τις χώρες τους.

Εικ. 1. Η ευρωπαϊκή ομάδα μαζί με τους Ισπανούς υπεύθυνους.

Τα μέλη της ομάδας (εικ. 1) ανήκαμε και στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης, και η πρώτη συνάντησή μας έγινε, ανεπίσημα και φυσικά, στη διάρκεια του πρωινού της πρώτης μέρας στην τραπεζαρία του ξενοδοχείου. Από την αρχή ήταν φανερή η διάθεση όλων για προσέγγιση και αλληλογνωριμία.

---

1. Η σύνθεση της ομάδας είχε καθορισθεί, όπως προβλέπει ο σχετικός κανονισμός, από τις Βρυξέλλες.

2. Αν ληφθεί υπόψη η προετοιμασία πριν από το ταξίδι και, μετά την επιστροφή, η οργάνωση και μελέτη του υλικού που μας δόθηκε από τους διοργανωτές και από τα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα που επισκεφθήκαμε, καταλαβαίνει κανείς ότι η απασχόληση κράτησε μήνες.

Όλοι μας αμέσως καταλάβαμε ότι ο Armando, ο Ιταλός, είχε έντονο μεσογειακό χαρακτήρα. Στην πορεία αποδείχθηκε παιχνιδιάρης και σοβαρός συνάμα, ευφυής και εφευρετικός, που χωρίς να ξέρει λέξη αγγλικά, με ελάχιστα ισπανικά, όχι μόνο συμμετείχε ενεργά στα πάντα, αλλά ήταν αυτός που συνέδεε την ομάδα. Μιλούσε μόνο ιταλικά και καμιά φορά ένα περίεργο μείγμα ιταλοϊσπανικών. Όμως έβρισκε πάντα ένα τρόπο να επικοινωνήσει με όλους. Μας έβαζε και παίζαμε καθιστικά ομαδικά παιχνίδια που τα απολάμβαναν όλοι, άνθρωποι πάνω από τα 40, με ανώτατες θέσεις στα Υπουργεία ή στα Πανεπιστήμια, σύμβουλοι και διευθυντές. Απόδειξε έμπρακτα ότι ήταν γνήσιος παιδαγωγός με χιούμορ και επινοητικότητα. Αυτός λοιπόν ο Ιταλός το τελευταίο βράδυ, το αποχαιρετιστήριο, μίλησε υμνητικά για την Ελλάδα και είπε με περηφάνεια ότι ο ίδιος κατάγεται από τους Λεοντίνους, πόλη στα βόρεια των Συρακουσών.

Εκδηλωτικοί, ανοιχτόκαρδοι, φασαριώδεις, χιουμορίστες και προσηνείς ήταν και οι δυο Μανόληδες, οι Πορτογάλοι, που απαθανάτιζαν την κάθε στιγμή της ομάδας με μια βιντεοκάμερα.

Ο Πολωνός, ο Roman, ένας συμπαθής ηλικιωμένος καθηγητής μηχανολόγος, που τις μισές μέρες ήταν άρρωστος και δεν παρακολούθησε όλο το πρόγραμμα, είπε πως πρώτη φορά έβλεπε άνθρωπο από την Ελλάδα, εμένα, να τον κάνει παρέα. Είχε ακούσει από άλλους για τους Έλληνες, αλλά δεν είχε προσωπική εμπειρία. Μου έδωσε την εντύπωση πως θεωρούσε τους Έλληνες μυθικά ή εξωγήινα όντα.

Ο ένας από τους δυο Γερμανούς, ο Cristoph, με αγέρωχο ύφος ηγέτη, πειθαρχημένη ευγένεια και συγκρατημένο γέλιο, πήρε από μόνος του το ρόλο του διερμηνέα. Ήξερε αρκετές από τις γλώσσες της ομάδας, και βέβαια αγγλικά και ισπανικά, που ήταν οι γλώσσες εργασίας. Τελικά μας διευκόλυνε, αφού άλλοι από μας ήξεραν τη μια και άλλοι την άλλη γλώσσα.

Ως ομάδα λειτουργήσαμε άψογα. Η γλωσσική διαφορά (εννέα διαφορετικές γλώσσες) δεν δημιούργησε κανένα εμπόδιο επικοινωνίας, αλλά ούτε και την ελάχιστη δυσφορία, όταν κάποιος, επειδή δεν γινόταν αμέσως κατανοητός από τον άλλο, λόγω γλωσσικής δυσχέρειας, έπρεπε να επαναλάβει ό,τι είπε. Από την αρχή κιόλας δημιουργήθηκε μεταξύ μας φιλική ατμόσφαιρα, έτσι βρισκόταν πάντα κάποιος τρόπος συνεννόησης για ελεύθερη κουβέντα. Άλλωστε, όλοι ήταν διατεθειμένοι να γνωρισθούν, να ανταλλάξουν απόψεις και εμπειρίες, να μιλήσουν για τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα τους ή οι ίδιοι στον τομέα της Εκπαίδευσης.

Ο Armando, διευθυντής σε Γυμνάσιο σε ένα χωριό κοντά στις Συρακούσες (Σικελία), ανάφερε πως το μεγάλο πρόβλημά τους είναι η Μαφία. Οι εκπαιδευτικοί του σχολείου του και ο ίδιος αγωνίζονται να μάθουν στα παιδιά πώς να γίνουν νομιμόφρονες πολίτες και να μην εμπλακούν, όταν μεγαλώσουν, στα δίχτυα της Μαφίας. Ο αγώνας τους αυτός μάλι-

στα κόστισε τον εμπρησμό τού σχολείου από θυγόμενους μαφιόζους[3].

Στη Γαλλία, είπε η Γαλλίδα Monique, διευθύντρια ενός Γυμνασίου στη Νίκαια, είναι έντονο το πρόβλημα της βίας στα σχολεία, κυρίως από μαθητές μετανάστες από την Αλγερία και από άλλες χώρες της Αφρικής. Η ίδια, είπε, έχει στο γραφείο της ένα ρεβόλβερ για να αμυνθεί, αν χρειασθεί.

Στη Λετονία και στη Λιθουανία αντιμετωπίζουν πρόβλημα απασχόλησης των καθηγητών της ρωσικής γλώσσας. Τώρα που η γλώσσα αυτή δεν διδάσκεται, λόγω της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης, πρέπει να μετεκπαιδεύσουν τους καθηγητές αυτούς, για να διδάξουν κάποιο άλλο αντικείμενο.

Καμιά επιφύλαξη από κανένα δεν υπήρξε για να εκθέσει τα προβλήματα της χώρας που αντιπροσωπεύαμε, κανένας δισταγμός δεν δημιουργήθηκε για τον συνάδελφο που έβλεπε κανείς απέναντί του. Μου φάνηκε σαν να γνωριζόμασταν από πριν. Βέβαια, όλοι 2-3 μήνες πριν ξέραμε τα ονόματα όλων από τη λίστα που μας στάλθηκε από τις Βρυξέλλες. Ξέραμε και την ιδιότητα του καθενός. Αλλά μόνο αυτό.

Η πρώτη ζωντανή, πραγματική επαφή άρχισε εκείνο το πρωινό. Και ήταν καλή. Συνέβαλλαν σ' αυτό στη συνέχεια και οι φιλοξενούντες που από την πρώτη στιγμή δημιούργησαν κλίμα οικειότητας και σαν να μας ήξεραν από παλιά, απευθύνονταν σε μας με τα μικρά μας ονόματα. Δεν υπήρξε επισημότητα στις σχέσεις ούτε πρωτόκολλα. Ευτυχώς. Οι Ισπανοί ήταν φιλόξενοι. Είχαν προβλέψει την κάθε λεπτομέρεια για τη διαμονή μας, ήταν συνέχεια κάποιοι μαζί μας και ήταν πρόθυμοι να απαντήσουν στις ερωτήσεις μας. Από την πρώτη μας ουσιαστική επαφή διαπιστώσαμε ότι τα ενδιαφέροντά μας και τα προβλήματα είναι οικεία και κοινά - φυσικό άλλωστε, αφού παιδαγωγούμε νέους ανθρώπους στην εποχή τής παγκοσμιοποίησης. Ο κρίκος που μας συνέδεσε γρήγορα, δηλαδή η αγάπη για την παιδεία και τα παιδιά, ήταν τελικά δυνατός. Αληθινά ένιωσα πως βρισκόμουν ανάμεσα σε συναδέλφους.

Οι πριν από λίγο άγνωστοι γίναμε γρήγορα γνωστοί και φιλικοί, διαθέσιμοι και ανοικτοί για χιούμορ ή σοβαρή συζήτηση. Κάθε βράδυ, μετά το πέρας των εργασιών και των επισκέψεων, συγκεντρωνόμασταν στο σαλόνι του ξενοδοχείου και για δύο ώρες τουλάχιστον συζητούσαμε και σχολιάζαμε τα θέματα και τις επισκέψεις της ημέρας. Οι συναντήσεις αυτές ήταν ουσιαστικές και καρποφόρες. Μερικοί κιόλας συμφώνησαν μελλοντικές συνεργασίες στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων.

Όλη η ομάδα κινούνταν με βάση το πρόγραμμα που βρήκαμε το βράδυ της άφιξής μας στο δωμάτιό μας και που τηρήθηκε με ακρίβεια και συνέπεια. Περιελάμβανε, εκτός από τις

3. Το θέμα πήρε διαστάσεις και απασχόλησε τις Αρχές και τον τοπικό τύπο της Σικελίας, όπως διαπιστώσαμε από τα σχετικά δημοσιεύματα που ο Armando είχε φωτοτυπήσει και έδωσε στον καθένα από μας.

υποδοχές εκ μέρους των τοπικών αρχών, ανακοινώσεις, επισκέψεις σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και ξεναγήσεις.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο χαρακτήρας τού ταξιδιού ήταν τουριστικός και εκπαιδευτικός μαζί. Η ξενάγηση στο χώρο και η γνωριμία με τις ιδιαιτερότητές του και τα αξιοθέατα δεν ήταν ξεκομμένη από τα εκπαιδευτικά θέματα. Πιστεύω πως ήταν απαραίτητο να δούμε με τα μάτια μας τα βουνά και τα φαράγγια, τα ποτάμια και τη θάλασσα, ν' αγγίξουμε λίγο την ιστορία, να περπατήσουμε στους δρόμους και τα μεσαιωνικά χωριά, να δούμε τους ανθρώπους. Έτσι μπορέσαμε καλύτερα να "βιώσουμε" την εκπαιδευτική τους προσπάθεια και κάποιες καινοτομίες τους.

Οι κατ' ιδίαν συζητήσεις με ανώτερα στελέχη της ισπανικής Εκπαίδευσης, συμβούλους, επιθεωρητές, υπευθύνους προγραμμάτων, που ήταν συνεχώς μαζί μας, μας έδωσαν τη δυνατότητα για πληρέστερη ενημέρωση. Ιδιαίτερη σημασία, κατά κοινή ομολογία, είχαν οι περιορισμένης χρονικής διάρκειας επαφές με καθηγητές της έδρας, την ώρα του διαλείμματος, σε κάποια σχολεία Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που επισκεφθήκαμε. Θα ήταν πιο ενδιαφέρον, ίσως και πιο αποτελεσματικό για την αντικειμενική και πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος της επίσκεψής μας, αν αυτές οι συναντήσεις ήταν περισσότερες και οι συζητήσεις δεν γίνονταν στο περιθώριο και με πίεση χρόνου. Θέματα σαν αυτά που ακολουθούν συζητήθηκαν κυρίως σε τέτοιες επαφές διαπροσωπικά: Ο τρόπος διορισμού των εκπαιδευτικών και στη συνέχεια η αξιολόγησή τους, η ανεργία στον κλάδο και η οικονομική κατάστασή του, το εβδομαδιαίο ωράριο και οι συνθήκες εργασίας, η πειθαρχία των μαθητών στην τάξη, η ξένη γλώσσα, που, ενώ διδάσκεται στο σχολείο, δε μαθαίνεται, η ανάγκη για ιδιαίτερα μαθήματα και φροντιστήρια, ο συνδικαλισμός.

Η εμπειρία από αυτή την επίσκεψη-ταξίδι ήταν για όλους πολύτιμη και ανεπανάληπτη, οι εντυπώσεις ποικίλες και έντονες, τα συμπεράσματα εύγλωττα, μερικά, νομίζω, και αξιοποιήσιμα.

Υπάρχουν παντού εκπαιδευτικοί που αγαπούν το έργο τους και μιλούν με ενθουσιασμό γι' αυτό, που λατρεύουν τα παιδιά και διαθέτουν εθελοντικά και από φιλότιμο το χρόνο τους, πέρα από το υποχρεωτικό ωράριό τους, για να προσφέρουν στο μαθητή. Θυμάμαι ακόμη την αποστομωτική απάντηση μια ισπανίδας καθηγήτριας Αγγλικών σε κάποια παρατήρησή μας περί του ωραρίου[4]: «Είμαστε άνθρωποι, έχουμε καρδιά. Απευθυνόμαστε σε ανθρώπους που έχουν καρδιά. Δεν είμαστε μόνο επαγγελματίες, είμαστε πρώτα λειτουργοί, πρέπει να διδάξουμε ανθρωπιά».

Ευρωπαϊκά προγράμματα αυτού του είδους, που αποσκοπούν στην ανταλλαγή απόψεων για τα εκπαιδευτικά συστήματα, όχι μόνο δίνουν τη δυνατότητα ουσιαστικής βελ-

4. Δίδασκε Αγγλικά εθελοντικά και εκτός ωραρίου σε μαθητές της χαρακτηρισμένους ως "απαλλαγμένους", επειδή τυπικά θεωρούνταν αδίδακτοι.

τώσης, αλλά συμβάλλουν έμπρακτα στη συμφιλίωση των λαών, στην ειρήνη και στην ομαλή ευρωπαϊκή ενοποίηση, γι' αυτό, πιστεύω, πρέπει και αξίζει να τα αξιοποιούμε.

ΜΕΡΟΣ Β'.

ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ

Οι διοργανωτές είχαν οργανώσει επισκέψεις σε δημόσια σχολεία όλων των βαθμίδων της περιοχής. Μου έκανε εντύπωση πως όλα τα σχολεία έχουν επώνυμα[5]. Κανένα δεν έχει αριθμό. Η επωνυμία τους έχει σχέση με κάποια διακεκριμένη προσωπικότητα της περιοχής ή με κάποιο σημαντικό τοπωνύμιο. Για παράδειγμα το "Ινστιτούτο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης" (I.E.S.) του χωριού Potes έχει την επωνυμία "Jesus de Monasterio". Ο Jesus de Monasterio ήταν ένας διαπρεπής ντόπιος βιολονίστας και συνθέτης (1863 - 1903). Στην κεντρική πλατεία τού Potes υπάρχει η προτομή του. Το Δημοτικό (Colegio) του ίδιου χωριού επονομάζεται "Concepciòn Arenal", που ήταν η πρώτη γυναίκα που φοίτησε στο Πανεπιστήμιο.

Τα σχολεία που επισκεφθήκαμε, Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, καθώς και η Σχολή Ξενοδοχειακών Επαγγελμάτων, έχουν επάρκεια αιθουσών διδασκαλίας, ειδικές αίθουσες πληροφορικής, μουσικής, προβολών και video, εκθηλώσεων, εργαστήριο φυσικής, χημείας και τεχνολογίας με τον κατάλληλο εξοπλισμό, κλειστό γυμναστήριο και ανοικτά γήπεδα. Κι ακόμη οργανωμένες βιβλιοθήκες με ποικιλία βιβλίων για δανεισμό ή για μελέτη στο αναγνωστήριο και γραφεία καθηγητών κατά ειδικότητα. Σε κανένα κτήριο δε στεγάζονται δύο σχολεία εκ περιτροπής. Αυτό συνέβαινε προ εικοσιπενταετίας στην Καντάβρία. Τα σχολεία λοιπόν λειτουργούν μόνο πρωί, με δυνατότητα να έχουν και απογευματινά μαθήματα είτε διότι αναγκάζονται να παρατείνουν το ωράριο λειτουργίας τους, επειδή το προσαρμόζουν στις ιδιαίτερες καιρικές συνθήκες[6], είτε διότι τα απογεύματα γίνονται πολλές προαιρετικές δραστηριότητες, από θέατρο μέχρι ορειβασία. Για εξυπηρέτηση των μαθητών διαθέτουν τραπεζαρία, κουζίνα και το απαραίτητο βοηθητικό προσωπικό.

Τα σχολεία, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερο, έχουν την οικονομική και επιστημονική δυνατότητα να εκδίδουν ενημερωτικά φυλλάδια ή μικρά τεύχη με ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία που αφορούν το σχολείο και τους μαθητές του, δίνουν σύντομες πληροφορίες για τη δομή, τις δραστηριότητες και τα εξωσχολικά προγράμματα και ακόμη

5. Αυτό είναι σύνηθες και σε σχολεία άλλων χωρών. Μόνο για μας στην Ελλάδα είναι σπάνιο για τα δημόσια αλλά σύνηθες για τα ιδιωτικά.

6. Στα σχολεία του ορεινού χωριού Potes π. χ. το χειμώνα το μάθημα αρχίζει στις δέκα το πρωί και τελειώνει στις πέντε το απόγευμα, αφού μεσολαβεί διάστημα μιάμισης ώρας για μεσημεριανό φαγητό και ξεκούραση.

πληροφορίες κατατοπιστικές για την περιοχή όπου βρίσκεται το σχολείο και τα χαρακτηριστικά της. Κάποια σχολεία έχουν ακόμη εκδώσει και ειδικά βιβλία για χρήση του μαθητή και του καθηγητή σχετικά με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.

Α. ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Πολυθέσια Δημοτικά σχολεία αστικών περιοχών

Πρόκειται για σχολεία με ποικιλία προγραμμάτων και ποικιλία μαθητών. Επισκεφθήκαμε το Δημοτικό "Cisneros" στο Σανταντέρ και παρακολουθήσαμε σε ένα τμήμα έκτης τάξης ένα παιχνίδι ρόλων. Τα παιδιά υποδύονταν ρόλους στη διάρκεια μαθήματος με το γενικό τίτλο "Αξίες". Η αίθουσα είχε γίνει ο χώρος συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης. Στο κέντρο ο δήμαρχος (δημαρχίνα στη συγκεκριμένη περίπτωση) με τα μέλη του Δημ. Συμβουλίου. Στα τραπέζια οι κάρτες με τα ονόματά τους. Τη συνεδρίαση παρακολουθούσαν πολίτες-μαθητές με δικαίωμα λόγου. Η παρουσία τής δασκάλας διακριτική. Τα παιδιά συζητούσαν με σοβαρότητα και υπευθυνότητα, ανεπηρέαστα από την παρουσία εμάς των επισκεπτών. Φαίνονταν ενημερωμένα για τα προβλήματα της πόλης και αναζητούσαν λύσεις. Έκαναν προτάσεις, έλεγχαν τη δημοτική αρχή.

Το σχολείο με 420 μαθητές (οι 27 από αυτούς είναι άτομα με ειδικές ανάγκες) και 27 δασκάλους δίνει στους μαθητές του πολλές εσωσχολικές και εξωσχολικές δυνατότητες. Στη διάρκεια του σχολικού ωραρίου ομάδες 7 - 8 μαθητών με την καθοδήγηση ορισμένου δασκάλου ασχολούνται με μια δραστηριότητα της επιλογής τους, ζωγραφική, θέατρο, αθλητισμό κ.ά. δύο φορές την εβδομάδα. Ο Διευθυντής του σχολείου καμαρώνει με το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων αυτών στον τομέα της ζωγραφικής. Ο ένας τοίχος του γραφείου του κοσμείται από μια αντιγραφή του πίνακα του Βελάσκεθ "Las Meninas". Αλλά και άλλοι τοίχοι του σχολείου, εσωτερικοί και εξωτερικοί, κοσμούνται από τις ζωγραφιές των παιδιών.

Τα απογευματινά προαιρετικά μαθήματα είναι ποικίλα: ξένες γλώσσες, μουσική, χορός. Οι γονείς πληρώνουν για τα μαθήματα αυτά ένα μικρό συμβολικό ποσό.

Ομαδοποιημένα μονοθέσια ορεινά Δημοτικά Σχολεία

Η Καντάβρια λόγω της εδαφικής της μορφολογίας έχει πολλά ορεινά και δυσπρόσιτα, το χειμώνα κυρίως, χωριά. Η κυβέρνηση επιμένει να διατηρεί στα χωριά αυτά τα μικρά μονοθέσια σχολεία των 5 - 6 μαθητών με το σκεπτικό ότι τα μικρά παιδιά πρέπει να μην ξερριζώνονται για σπουδές από τον τόπο τους και την οικογένειά τους τόσο νωρίς, όχι μόνο για τη δική τους ψυχική υγεία και των οικογενειών τους, αλλά και για να μην αποκοπούν από την παράδοση, τα έθιμα και τις αξίες του τόπου τους, πετυχαίνοντας έτσι και τη διατήρησή τους.

Ο τρόπος λειτουργίας ενός τέτοιου σχολείου θυμίζει εν μέρει μόνο τα ελληνικά μονοθέσια. Οι διαφορές είναι σημαντικές. Υπάρχει βέβαια ένας δάσκαλος για όλους τους μαθητές

κάθε σχολείου, που διδάσκει όλα τα βασικά και γενικά μαθήματα όλων των τάξεων. Για τα ειδικά όμως μαθήματα, δηλαδή ξένη γλώσσα, μουσική, πληροφορική, γυμναστική, αλλά ακόμη και για την ειδική αγωγή, όπου αυτή απαιτείται, υπάρχουν δάσκαλοι αυτών των ειδικοτήτων που περιφέρονται (προκειμένου να καλυφθεί το υποχρεωτικό εβδομαδιαίο ωράριό τους) και διδάσκουν σε περισσότερα από ένα τέτοια σχολεία.

Όλα τα μονοθέσια σχολεία μιας περιοχής έχουν τον ίδιο διευθυντή, του οποίου η έδρα και το γραφείο βρίσκεται στην πιο κοντινή κωμόπολη ή μεγάλο χωριό. Μια φορά την εβδομάδα όλοι αυτοί οι δάσκαλοι έχουν συνεδρίαση στην έδρα της διεύθυνσής τους και ανταλλάσσουν απόψεις, επιλύουν τα προβλήματα που τυχόν δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της εβδομάδας, καθοδηγούνται από το διευθυντή και ενημερώνονται και βέβαια οργανώνουν από κοινού το πρόγραμμα της επόμενης εβδομάδας.

"Αγροτικό Κέντρο Εκπαιδευτικής Ανανέωσης"

Το Κέντρο αυτό, που είναι το μοναδικό στην Καντάβρια, ιδρύθηκε και πρωτολειτούργησε το σχολικό έτος 1983-84. Βρίσκεται στο Viérnoles της Τορρελαβέγκα, μιας βιομηχανικής πόλης 30 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Σανταντέρ. Διαθέτει όλες τις σύγχρονες κτηριακές εγκαταστάσεις, για να φιλοξενηθούν 50 παιδιά και οι συνοδοί τους.

Σκοπός του Κέντρου είναι: 1) Να συμπληρώσει την παρεχόμενη εκπαίδευση στα ομαδοποιημένα μονοθέσια σχολεία. 2) Να συμβάλλει στην επικοινωνία και γνωριμία των μαθητών μεταξύ τους αλλά και των δασκάλων, που λόγω της ιδιοτυπίας των σχολείων τους είναι απομονωμένοι. Τα παιδιά, που προέρχονται από διαφορετικά σχολεία, διαμένουν στο Κέντρο για μια εβδομάδα δύο φορές το χρόνο. Ζουν σε δωμάτια 2 - 3 ατόμων. Τα κτήρια των κοιτώνων και των βοηθητικών χώρων έχουν το καθένα την ονομασία του βουνού στο οποίο βρίσκονται τα σχολεία, από όπου προέρχονται τα παιδιά (π.χ. Pico Pena, Pico Dobra κ.ά).

Σε άλλο κτήριο είναι οι αίθουσες διδασκαλίας, η αίθουσα πληροφορικής, το γυμναστήριο. Όλη την εβδομάδα τα παιδιά παρακολουθούν κανονικά μαθήματα, κυρίως εκείνα τα μαθήματα που δεν έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν επαρκώς στο σχολείο τους. Το σπουδαιότερο όμως για τα ίδια τα παιδιά είναι που τους δίνεται η δυνατότητα να παίξουν ομαδικά παιχνίδια και να δημιουργήσουν φιλίες. Επί πλέον, έχουν την ευκαιρία να επισκεφθούν στην πόλη μουσεία, εκθέσεις, να δουν θέατρο, να ακούσουν συναυλίες. Το πρόγραμμα της εβδομάδας καταρτίζεται με τη συμμετοχή των συνοδών και των υπευθύνων του Κέντρου.

Όλα παρέχονται δωρεάν από το Υπουργείο Παιδείας. Οι δάσκαλοι - συνοδοί συμμετέχουν εθελοντικά χωρίς να έχουν καμία επιπλέον αμοιβή.

Όταν η ευρωπαϊκή ομάδα έφθασε στο Αγροτικό αυτό Κέντρο, είδε μια αίθουσα με μαθητές της Α και Β τάξης Δημοτικού να έχει μετατραπεί σε σούπερ μάρκετ. Στα ράφια υπήρχαν διάφορα προϊόντα (άδεια κουτιά από συσκευασίες προϊόντων), υπήρχε μια ταμειακή μηχανή πραγματική, υπήρχε ο διευθυντής του καταστήματος, που ήταν η δασκάλα.

Τα παιδιά είχαν χωρισθεί σε πωλητές και αγοραστές. Φαίνεται πως απολάμβαναν το παιχνίδι, στην ουσία όμως έκαναν ένα σύνθετο μάθημα, αριθμητική (διάφορες αριθμητικές πράξεις ήταν γραμμένες στον πίνακα) αλλά και κοινωνική αγωγή, αφού μάθαιναν να αναγνωρίζουν τα νομίσματα, να πωλούν και να αγοράζουν.

Β. ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τα σχολεία αυτής της βαθμίδας ονομάζονται Ινστιτούτα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (I.E.S.) και μπορούν να παρέχουν είτε μόνο τούς δύο κύκλους τής υποχρεωτικής εκπαίδευσης είτε επί πλέον και τη διετή μη υποχρεωτική, Γενική και Μέση Επαγγελματική. Αν υπάρχει και η κατάλληλη υποδομή, μπορεί να παρέχουν και τη διετή Ανώτερη Επαγγελματική Εκπαίδευση καθώς και την εκπαίδευση της "Κοινωνικής Εξασφάλισης". Επισκεφθήκαμε τρία τέτοια I.E.S.

Εικ. 2. Μαθητές του Λυκείου "Jesus de Monasterio" στο Πότες σε μια ώρα μαθήματος

1. I.E.S. "Jesus de Monasterio" στο Potes (εικ. 2, 3). Είναι ένα πρωτοποριακό σχολείο της κοιλάδας της Liébana. Έχει 320 μαθητές, από τους οποίους οι 60 φοιτούν στις τάξεις τής μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης για την απόκτηση του Απολυτηρίου Λυκείου (Bachillerato). Προσφέρει δύο μόνο από τις τέσσερις κατευθύνσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μαθητές και εδώ προτιμούν τα θετικά μαθήματα. Μόνο τρεις έχουν επιλέξει κλασικές σπουδές (λατινικά και αρχαία ελληνικά). Διδάσκουν 36 καθηγητές διαφόρων ειδικοτήτων, δεν είναι όμως όλοι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού. Επειδή η περιοχή είναι υποβαθμισμένη και μακριά από το αστικό κέντρο (δύο περίπου ώρες από το Σανταντέρ), πολλοί καθηγητές επιδιώκουν να μετατεθούν. Οι περισσότεροι προτιμούν να μένουν στο Σανταντέρ και να πηγαινοέρχονται κα-

Εικ. 3. Η βιβλιοθήκη του Λυκείου "Jesus de Monasterio" στο Πότες.

θημερινά. Λίγες εξαιρέσεις καθηγητών υπάρχουν που έχουν επιλέξει να ζήσουν μόνιμα στο Potes. Οι καθηγητές του σχολείου συνεδριάζουν συχνά, ανταλλάσσουν απόψεις και σκοπεύουν να εκδώσουν σε βιβλίο τις παρατηρήσεις τους και τα συμπεράσματά τους.

2. I.E.S. "La Granja" de Heras (εικ. 4). Βρίσκεται σε αγροτική περιοχή νότια του Σανταντέρ. Κάποια από τα κτήρια στα οποία στεγάζεται ήταν φάρμες κάποτε, εξ ου και το όνομα του σχολείου[7]. Προσαρμόσθηκαν στις σχολικές ανάγκες, προστέθηκαν νέα κτήρια και εγκαταστάσεις και σήμερα λειτουργεί ως ένα πλήρες σχολείο που προσφέρει υποχρεωτική και μη υποχρεωτική εκπαίδευση.

Εικ. 4. Το σχολικό συγκρότημα, πρώην φάρμες, όπου λειτουργεί το Λύκειο "La Granja" de Heras.

Το σχολείο προσπαθεί να ανταποκριθεί στις τοπικές ανάγκες για ειδικές γνώσεις στον τομέα της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Γι' αυτό και η επαγγελματική εκπαίδευση καθώς και τα τμήματα "Κοινωνικής Εξασφάλισης" που λειτουργούν εκεί έχουν κυρίως τέτοιες ειδικότητες. Για την εκπαίδευση των μαθητών στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας το σχολείο έχει μεγάλες εκτάσεις για αγροτικές καλλιέργειες και δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να πειραματισθούν με νέες καλλιεργητικές μεθόδους. Άλλες εκτάσεις διατίθενται για βοσκή αγελάδων. Υπάρχει επίσης ένα πρωτότυπο βουστάσιο, όπου γίνονται παρατηρήσεις και πειράματα στις αγελάδες για τη βελτίωση της ποιότητας του γάλακτος και την αύξηση της παραγωγής με χαμηλό κόστος. Ειδικά εργαστήρια, στα οποία οι σπουδαστές μελετούν τη σύνθεση του γάλακτος και ελέγχουν την ποιότητά του, συμπληρώνουν την όλη εκπαίδευση.

3. I.E.S. "Augusto González de Linares". Πρόκειται για ένα μεγάλο σχολείο 1900 μαθητών που βρίσκεται στο Σανταντέρ. Έχει όλα τα τμήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, τμήματα της ανώτερης επαγγελματικής εκπαίδευσης αλλά και τμήματα "Κοινωνικής Εξασφάλισης". Το σχολείο είναι σαφώς προσανατολισμένο στην υψηλού επιπέδου επαγγελματική εκπαίδευση, γι' αυτό έχει και την κατάλληλη και υπερσύγχρονη υπο-

7. La Granja σημαίνει φάρμα στα ισπανικά.

δομή. Έχει ποικιλία ειδικοτήτων και πολλά εργαστήρια[8] εξοπλισμένα με μηχανήματα υψηλής τεχνολογίας.

ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Η θέση τής αυτόνομης κυβέρνησης της Κανταβρίας είναι τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, σωματική αναπηρία ή νοητική καθυστέρηση, να βρίσκονται ενσωματωμένα στα κανονικά σχολεία. Αυτό θεωρεί ευεργετικό όχι μόνο για τα ίδια τα παιδιά και τις οικογένειές τους, αλλά και για τα υγιή παιδιά, λόγω της γενικότερης παιδευτικής επίδρασης που ασκεί αυτή η συμβίωση. Στα σχολεία που επισκεφθήκαμε υπήρχε πρόβλεψη για την ένταξη τέτοιων παιδιών. Η αρχιτεκτονική σχεδίαση των κτηρίων ήταν τέτοια, που καθιστούσε εύκολη την πρόσβαση για τα αναπηρικά καροτσάκια.

Το Δημοτικό "Cisneros" του Σανταντέρ π.χ. όχι μόνο έχει την κατάλληλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση με ειδικές ράμπες, αλλά διαθέτει επιπλέον και ειδικούς χώρους υγιεινής (τουαλέτες, κινητούς νιπτήρες) και κατάλληλη επίπλωση (καρέκλες και τραπέζια - θρανία προσαρμοσμένα στις κινητικές δυσκολίες των παιδιών). Διαθέτει ακόμη φυσικοθεραπευτήριο, αίθουσα λογοθεραπείας, άλλη αίθουσα ενισχυτικής διδασκαλίας και ειδικευμένο προσωπικό, φυσικοθεραπευτές, λογοθεραπευτές, δασκάλους για την πρακτική άσκηση των παιδιών, βοηθούς δασκάλου. Μ' αυτό τον τρόπο τα παιδιά με ειδικές ανάγκες έχουν μέσα στο σχολείο τη θεραπεία τους, την ιδιαίτερη φροντίδα με το εξατομικευμένο πρόγραμμα και συγχρόνως τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις υπόλοιπες ώρες τα μαθήματα στις κανονικές τάξεις με τα υπόλοιπα παιδιά. Δε νιώθουν απομονωμένα και παραμελημένα. Το σχολείο λειτουργεί με βασικό άξονά του το σύνθημα "όλα τα προβλήματα έχουν λύση". Γι' αυτό φροντίζει και παρέχει ψυχολογική υποστήριξη με ειδικούς ψυχολόγους όχι μόνο στα παιδιά αυτά και στις οικογένειές τους, αλλά και στους καθηγητές και συμμαθητές των παιδιών αυτών. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι γονείς προτιμούν αυτό το σχολείο.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η Π.Ε. αποτελεί ειδική μέριμνα του Υπουργείου Παιδείας, της Αυτόνομης Κοινότητας της Κανταβρίας, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, των "Κέντρων Εκπαιδευτικών και Μέσων", των ίδιων των σχολείων. Η μέριμνα αυτή εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους.

1. Επιμόρφωση Καθηγητών: Η αποτελεσματικότητα της Π.Ε. μέσα στα σχολεία ξεκινάει από την επαρκή ενημέρωση των καθηγητών που θα αναλάβουν πρωτοβουλίες και

8. Π.χ. μηχανουργείο για επισκευή αυτοκινήτων και ηλεκτρονικό έλεγχο της λειτουργίας των διάφορων οργάνων του.

θα στελεχώσουν τα προγράμματα. Γι' αυτό οργανώνονται επιμορφωτικά σεμινάρια σχετικά με το θέμα αυτό ποικίλης διάρκειας και από όλους τους φορείς.

2. Ειδικές εκδόσεις: Καλαίσθητες εκδόσεις σχετικές με την πρακτική της Π.Ε. βοηθούν ουσιαστικά καθηγητές και μαθητές, γιατί έχουν ρόλο καθοδηγητικής πυξίδας. Τέτοιες αξιόλογες εκδόσεις, που συμβάλλουν να γνωρίσουν οι μαθητές το περιβάλλον τους, μας δόθηκαν[9] από τα ίδια τα σχολεία. Ένα όμως βιβλίο[10] από αυτά ωθεί σε ακόμη πιο ενεργητική συμμετοχή. Απευθύνεται σε μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που αγαπούν τα βουνά και συμμετέχουν στις "ομάδες του βουνού". Είναι ένας οδηγός με ποικίλα στοιχεία για τον τρόπο μετάβασης. Δίνει σύντομες πληροφορίες, ιστορικές και γεωγραφικές, με χάρτες και εικόνες που βοηθούν τους μαθητές να γνωρίσουν τον τόπο, μα πιο πολύ τους παρακινούν να τον ερευνήσουν οδοιπορώντας. Το βιβλίο προτείνει συγκεκριμένες διαδρομές που είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν σε 8 - 9 μονοήμερες εκδρομές στη διάρκεια της σχολικής χρονιάς. Το βιβλίο δεν κατασκευάστηκε θεωρητικά. Προέκυψε ύστερα από την πειραματική πραγματοποίηση όλων των εκδρομών που προτείνονται από το I.E.S. "Ria del Carmen" του Carmago.

"Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης" στο Viérnoles

Το Viérnoles είναι μια περιοχή έξω από την Τορρελαβέγκα, όπου λειτούργησε αυτό το Κέντρο για πρώτη φορά το 1993. Σήμερα η Ισπανία διαθέτει δύο τέτοια Κέντρα. Μαθητές της Δευτεροβάθμιας Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, που ενδιαφέρονται για τη μελέτη του περιβάλλοντος, ετοιμάζουν με τον καθηγητή τους ένα σχέδιο - πρόγραμμα εργασίας για την επόμενη σχολική χρονιά και το υποβάλλουν στους υπευθύνους της Π.Ε. στο Υπουργείο Παιδείας. Όλα τα σχέδια που υποβάλλονται μελετώνται και αξιολογούνται. Επιλέγονται τα καλύτερα, τα οποία οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να τα υλοποιήσουν στο Κέντρο.

Οι ομάδες των μαθητών, δύο κάθε φορά, το ανώτερο 25 ατόμων, συνοδεύονται από δύο καθηγητές η κάθε μια. Φιλοξενούνται στο Κέντρο δωρεάν για μια ολόκληρη εβδομάδα. Το Κέντρο λειτουργεί συνεχώς από τον Οκτώβριο μέχρι τον Ιούνιο για τους δύο κύκλους της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, άνοιξη για τον πρώτο κύκλο (μαθητές 12 - 14 ετών) και φθινόπωρο για το δεύτερο κύκλο (μαθητές 14 - 16 ετών).

Στόχοι του προγράμματος και του Κέντρου είναι ο σεβασμός σε ό,τι ανήκει στο κοι-

---

9. α) Aula abierta! La ruta ecologica de... (Ανοικτή αίθουσα. Οικολογική διαδρομή προς...), έκδοση του Λυκείου "La Granja" de Heras.

β) Patrimonium artistico in Liébana (Πολιτιστική και καλλιτεχνική κληρονομιά της Λιέμπανα), έκδοση του Ινστιτούτου Κανταβρικών Σπουδών σε συνεργασία με το "Κέντρο Εκπαιδευτικών και Μέσων».

10. Senderos de Cantabria (Μονοπάτια της Κανταβρίας), έκδοση του Τμήματος Παιδείας και Νεότητας της Αυτονομίας.

νωνικό σύνολο, από την περιουσία του Κέντρου μέχρι τον αέρα και το νερό. Ο σεβασμός του περιβάλλοντος (φυσικού, πολιτισμικού, ιστορικού) και φροντίδα για την προστασία του και τη διατήρησή του. Ο αμοιβαίος σεβασμός, η αλληλεγγύη, το πνεύμα συνεργασίας μέσω της συμβίωσης και της ομαδικής εργασίας. Η ανάληψη πρωτοβουλιών και ευθυνών. Η εξάσκηση των ατομικών δεξιοτήτων.

Το πρόγραμμα κάθε εβδομάδας καταρτίζεται κατόπιν συνεργασίας των καθηγητών - συνοδών με τους αρμοδίους του Κέντρου, πάντα βέβαια στο πλαίσιο του σχεδίου μελέτης της συγκεκριμένης ομάδας.

Οι μαθητές όλη την εβδομάδα συμμετέχουν ενεργά σε όλες τις δραστηριότητες, όχι μόνο σε εκείνες που αναφέρονται στο θέμα της εργασίας τους, αλλά και σε όσες έχουν σχέση με τη διαβίωσή τους στο Κέντρο (καθαριότητα, σίτιση, ψυχαγωγία). Για το σκοπό αυτό σχηματίζονται επιτροπές. Παράλληλα, το πρόγραμμα δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να γνωρίσουν το φυσικό περίγυρο του Κέντρου με μικρές εκδρομές και να ζήσουν την πολιτιστική ζωή της πόλης, του Σανταντέρ, με επισκέψεις σε μουσεία και καλλιτεχνικές εκθέσεις και με παρακολουθήσεις συναυλιών και θεατρικών παραστάσεων.

Την τελευταία ημέρα γίνεται η συγκέντρωση της ολομέλειας της ομάδας για απολογισμό και αξιολόγηση του προγράμματος. Κατατίθενται οι εμπειρίες, γίνονται παρατηρήσεις και σχόλια και συμπληρώνονται τα σχετικά ερωτηματολόγια από καθηγητές και μαθητές.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΗ ΑΓΩΓΗ

Πρόκειται για ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα που συνδυάζει την περιβαλλοντική εκπαίδευση με την καλλιτεχνική και αισθητική αγωγή. Μια ομάδα καθηγητών είχε την πρωτοβουλία να ετοιμάσει ένα εκπαιδευτικό οδηγό που προτείνει ένα συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισης των μουσείων. Η πρωτοβουλία αυτή έγινε δεκτή από τους αρμόδιους φορείς, οι οποίοι και ανέλαβαν να εκδώσουν σε βιβλίο αυτό το πρόγραμμα. Απευθύνεται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, από το νηπιαγωγείο μέχρι το λύκειο. Όμως οι στόχοι και ο τρόπος εργασίας είναι διαφορετικοί για κάθε βαθμίδα και για κάθε κύκλο βαθμίδας.

Η προσέγγιση ενός μουσείου, σύμφωνα με αυτό το βιβλίο-οδηγό, γίνεται σε τρεις φάσεις. 1η. Πριν από την επίσκεψη. Οι μαθητές προετοιμάζονται κατάλληλα με μελέτη και συγκεκριμένες οδηγίες. 2η. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης. Δε γίνεται μια παθητική περιήγηση στους χώρους του μουσείου. Οι μαθητές ξέρουν από πριν τι θα δουν, τι θα προσέξουν, τι θα παρατηρήσουν ιδιαίτερα. Θα φωτογραφίσουν, θα σχεδιάσουν το πιο εντυπωσιακό έκθεμα, θα γράψουν κάτι γι' αυτό. 3η. Μετά την επίσκεψη. Συζήτηση στην τάξη, ανταλλαγή εντυπώσεων, σχολιασμός. Γραπτές αναλύσεις, ανάλογα με την ηλικία.

ΝΕΧΟ, ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Οι εκπαιδευτικοί της Καντάβρίας έχουν το δικό τους περιοδικό. Πρόκειται για μια καλαίσθητη έκδοση με ποικιλία θεμάτων και αφιερωμάτων. Η ευθύνη και η χρηματοδότηση αυτής της "εκπαιδευτικής επιθεώρησης", όπως είναι ο υπότιτλός της, ανήκει στην Επαρχιακή Διεύθυνση της Καντάβρίας.

ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ένα κρατικό Πανεπιστήμιο στο Σανταντέρ, με όλες τις σχολές υψηλού επιπέδου, στο οποίο φοιτούν, όπως είπαν, 50.000 φοιτητές, και το Διεθνές Θερινό Πανεπιστήμιο, το Menéndez y Pelayo[11], είναι τα ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Αυτονομίας.

* * *

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Όταν επέλεγα το Σανταντέρ για την επίσκεψη μελέτης, είχα την πεποίθηση ότι κάποιες ιδέες και πρακτικές στον τομέα της Εκπαίδευσης θα μπορούσαν να βοηθήσουν και εμάς στην Ελλάδα. Διότι όχι μόνο οι άνθρωποι έχουμε κάποια κοινά χαρακτηρολογικά στοιχεία, αλλά και οι χώρες μας αντιμετωπίζουν, όπως είδαμε, μερικά παρόμοια κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Ειδικά η περιοχή της Καντάβρίας, λόγω της εδαφικής της ποικιλίας, μοιάζει πολύ με την Ελλάδα. Γι' αυτό κάποιες λύσεις που εκεί έχουν δοθεί, θα μπορούσαν και εδώ άριστα να εφαρμοστούν:

1. Δυνατότητα το περιεχόμενο σπουδών σε κάποιο ποσοστό να προσαρμόζεται στις συγκεκριμένες συνθήκες της Περιφέρειας ή της Νομαρχίας, για να καλύπτει τις τοπικές ανάγκες.

2. Κάθε σχολείο να μην έχει ως διακριτικό ένα αριθμό, αλλά να επιλέξει ένα επώνυμο, που να συνδέεται άμεσα με την περιοχή και την ιστορία της.

3. Βοηθός δασκάλου. Μπορεί να προστεθεί μια νέα τέτοια ειδικότητα στα Τ.Ε.Ι. ή στα Ι.Ε.Κ. Θα έλυνε κάποια προβλήματα των δασκάλων και βέβαια θα δημιουργούσε νέες θέσεις εργασίας.

4. Δημιουργία ομαδοποιημένων, μόνο διοικητικά, μονοθέσιων ορεινών και δυσπρόσιτων σχολείων με παράλληλη λειτουργία ενός "Κέντρου Εκπαιδευτικής Ανανέωσης".

5. Εφαρμογή κάποιου προγράμματος "Κοινωνικής Εξασφάλισης". Η πραγματικότητα δείχνει ότι πολλά παιδιά δυσκολεύονται να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στο γυμνάσιο και αφού απορριφθούν δύο ή τρεις φορές στην ίδια τάξη, συνήθως στην Α', εγκαταλείπουν το σχολείο.

---

11. Βρίσκεται στη Χερσόνησο Magdalena, στην περιοχή του Σανταντέρ, και στεγάζεται στο ομώνυμο παλάτι, που δώρισε η βασιλική οικογένεια της Ισπανίας στην κυβέρνηση της Καντάβρίας.

6. Μέριμνα για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες. Τουλάχιστον να γίνει αρχιτεκτονική διόρθωση στα σχολεία για εύκολη πρόσβαση.

7. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση να μην είναι στο περιθώριο του σχολικού προγράμματος. Είναι δυνατόν να επιμορφωθούν καθηγητές, να δοθούν κίνητρα, ώστε η κάθε Περιφέρεια ή Νομαρχία να εκδώσει τα δικά της βιβλία για την Π.Ε. των μαθητών της περιοχής της.

8. Μουσειακή αγωγή. Για την Ελλάδα είναι ακόμη πιο επιτακτική η ανάγκη αυτού του είδους της αγωγής. Υπάρχουν πολλά μουσεία με ποικιλία περιεχομένου, αλλά οι μαθητές μας είναι τελείως αδιαπαιδαγώγητοι στον τομέα αυτό. Θα μπορούσε να ενταχθεί στο μάθημα της αισθητικής αγωγής, στον κλάδο των καλλιτεχνικών.

9. Δημιουργία Ειδικών Κέντρων Επιμόρφωσης Καθηγητών. Καλό θα ήταν κάθε νομός να έχει το δικό του Κέντρο, όχι την ιδέα μόνο αλλά και ειδικό χώρο πλήρως εξοπλισμένο, ώστε οι καθηγητές να μπορούν να αναζητούν οποιαδήποτε βοήθεια χρειασθούν για να βελτιώσουν τη διδασκαλία τους.

10. Είναι επιτακτική ανάγκη το μάθημα να γίνει πιο ευχάριστο. Νέοι τρόποι διδασκαλίας που συνδυάζουν τη μόρφωση με το παιχνίδι βοηθούν σ' αυτή την κατεύθυνση. Μιμητικά παιχνίδια, παιχνίδια ρόλων, ενεργητική συμμετοχή των μαθητών. Προϋπόθεση βέβαια είναι η σχετική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και η δημιουργική φαντασία του καθενός.

11. Να δοθούν ουσιαστικά κίνητρα, ώστε κάθε σχολείο να εκδίδει περιοδικό και ενημερωτικά έντυπα για την προσφερόμενη εκπαίδευση, τα χαρακτηριστικά και τις δραστηριότητές του. Ίσως ένας τέτοιος τρόπος δημιουργήσει ευγενή άμιλλα μεταξύ των σχολείων, των εκπαιδευτικών και των μαθητών για τη βελτίωση της Εκπαίδευσης.

ΜΕΡΟΣ Γ'.

ΚΑΝΤΑΒΡΙΑ: Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Η Καντάβρια είναι Αυτόνομη Κοινότητα στη βόρεια Ισπανία με δική της κυβέρνηση που συνεργάζεται με την κεντρική κυβέρνηση σε όλα τα θέματα[12]. Έχει περίπου 5.300 τετραγωνικά χιλιόμετρα έκταση και μισό εκατομμύριο κατοίκους[13]. Χαρακτηρίζεται ως ορεινή περιοχή κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Έχει ψηλά βουνά, πάνω από 2.500 μέτρα ύψος, που τα ονομάζουν "Picos de Europa", δηλαδή "Κορφές της Ευρώπης", γιατί λένε

12. Στον τομέα της παιδείας π.χ. το 65% των εκπαιδευτικών προγραμμάτων καθορίζεται από το Υπουργείο Παιδείας και το 35% από την Αυτονομία. Το ποσοστό αυτό αξιοποιείται από το "Τμήμα Παιδείας" με προγράμματα που καλύπτουν τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες.

13. Η Κρήτη έχει έκταση περίπου 8.000 τ. μ., με ίδιο περίπου πληθυσμό.

πως από κει μπορεί κανείς να δει την Ευρώπη. Έχει φυσικά πάρκα πάνω στα βουνά, που έχουν χαρακτηρισθεί εθνικοί δρυμοί, με σπάνια άγρια ζώα, ποτάμια που διασχίζουν πόλεις και χωριά, κοιλάδες, σπήλαια, το πιο γνωστό είναι αυτό της Αλταμίρα με τις προϊστορικές ζωγραφιές Βισόνων και άλλων ζώων. Αυτή η ποικιλία συμπληρώνεται με τη μεγάλη σχετικά σε μήκος ακτή προς τον Ατλαντικό, την Κανταβρική θάλασσα, όπου αποβιβάστηκε ο Κάρολος ο Ε' το 1517 και στέφθηκε μετά βασιλιάς της Ισπανίας.

Πρωτεύουσα της Κανταβρίας είναι το Σανταντέρ, που κείται στην άκρη τού μυχού ενός βαθιού κόλπου. Το 16ο αιώνα ήταν ένα μικρό ψαροχώρι[14], με μερικές μόνο εκατοντάδες κατοίκους. Λόγω της θέσης του αναπτύχθηκε γρήγορα, γιατί χρησιμοποιήθηκε συχνά ως εμπορικός σταθμός για το αποικιακό εμπόριο προς την Αμερική. Σήμερα έχει γύρω στους 200.000 κατοίκους. Θάλασσα, βουνά, βορειοδυτικοί άνεμοι, πολύ ισχυροί μερικές φορές, θα μπορούσαν να απειλήσουν την πόλη. Όμως η καταστροφή ήλθε από τη φωτιά που προξένησε το Φεβρουάριο του 1941 ένα τυχαίο βραχυκύκλωμα σε ένα σπίτι και ισοπέδωσε τα 2/3 της πόλης. Όλη η παλιά πόλη εξαφανίσθηκε. Σημαντικά κτήρια και καλλιτεχνικές συλλογές χάθηκαν. Άνθρωποι έμειναν άστεγοι.

Όμως το Σανταντέρ ξανακτίσθηκε. Έγινε μια σύγχρονη πόλη, αλλά δεν έχει την όψη τσιμεντούπολης. Οι αρχιτέκτονες και οι αρχές πρόσεξαν τη ρυμοτομία και τα κτήρια, που, ενώ δεν είναι όλα ίδια, έχουν ενιαίο ύφος. Ακόμη και πολυώροφες πολυκατοικίες δεν προκαλούν, γιατί είναι κεραμοσκεπείς. Είναι μια πόλη ανθρώπινη, ζωντανή, χαριτωμένη (εικ. 5).

Εικ. 5. Κεντρικός δρόμος στο Σανταντέρ.

Τριάντα χιλιόμετρα περίπου δυτικά του Σανταντέρ βρίσκεται το μοναδικό, όπως λένε, διατηρητέο μεσαιωνικό χωριό, που παρά το ότι κατοικείται δεν έχει χάσει τον παλιό του χαρακτήρα, λέγεται Σαντιγιάνα ντελ Μαρ. Είναι το καμάρι της περιοχής. Περπατώντας στους μεσαιωνικούς λιθόστρωτους δρόμους με τα πέτρινα σπίτια και τα αρχοντικά, τις χαρακτηριστικές μικρές πλατείες και την εκκλησία της Αγίας Juliana (εικ.6)[15] νομίζει κανείς πως γύρισε πίσω στους αιώνες. Μια νοσταλγική μελαγχολία είναι το συναίσθημα κάθε επισκέπτη, μόλις βγει

14. Όπως δείχνει και η χαρακτηριστική χαλκογραφία στο τέλος (εικ. 14).
15. Εξ ου και το όνομα του χωριού από παραφθορά (Santa-Juliana - Santilliana).

από τον κόσμο του παραμυθιού που ζει στη Σαντιγιάνα ντελ Μαρ και αναγκασθεί να κατευθυνθεί προς το λεωφορείο και την πραγματικότητα.

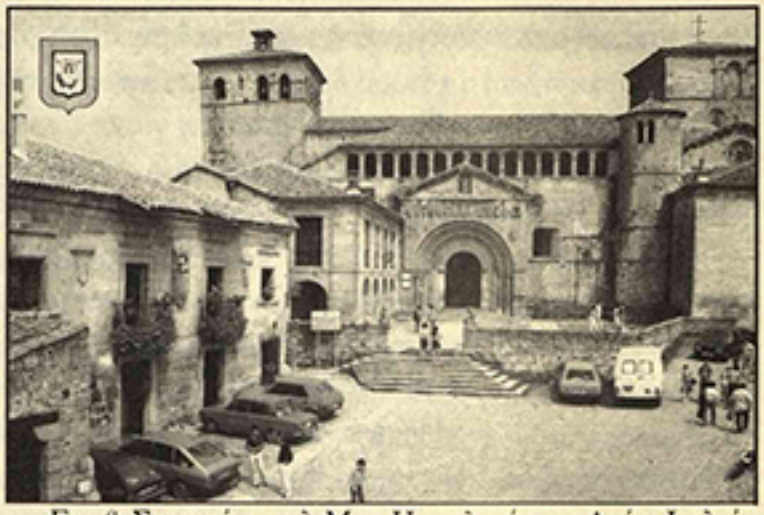

Εικ. 6. Σαντιγιάνα ντελ Μαρ. Η εκκλησία της Αγίας Ιουλιάνας (12ος αι.).

Η Λιέμπανα (Liébana) είναι η πιο χαρακτηριστική κοιλάδα της Ισπανίας. Λένε πως είναι ο παράδεισός της. Είναι ένας μεγάλος καταπράσινος κάμπος που περιβάλλεται από βουνά, τα Picos de Europa, που αναφέραμε ήδη, και που τον κάνει καρπερό ο ποταμός Ντέβα (Deva), που τον διασχίζει. Είναι η περιοχή που έχει ενδιαφέρον για τους ορειβάτες και τους φυσιολάτρες. Οι εθνικοί δρυμοί που βρίσκονται εδώ, πλούσιοι σε χλωρίδα και πανίδα, προσφέρονται για εξερεύνηση και απόλαυση. Οι διάφοροι φορείς κυκλοφορούν πλούσιο τουριστικό υλικό, χάρτες, μικρά εικονογραφημένα ενημερωτικά φυλλάδια αλλά και βιβλία και ειδικούς οδηγούς για ορειβάτες ή για τις σχολικές "ομάδες βουνού", όπως τις ονομάζουν, για να βοηθήσουν τους μαθητές να γνωρίσουν τα βουνά της Κανταβρίας.

Εικ. 7. Το Σαν Βιθέντε ντε λα Μπαρκέρα. Διακρίνεται το τελευταίο τμήμα της γέφυρας.

Πήγαν κι εμάς στον παράδεισό τους. Περάσαμε από σημαντικές πόλεις που κείνται παράλληλα με την κανταβρική ακτή. Το Σαν Βιθέντε ντε λα Μπαρκέρα (εικ. 7) είναι ιδανικό για διακοπές. Βρίσκεται σ' ένα στενό κόλπο, όπου συμβαίνει το φαινόμενο της παλίρροιας. Δε χρειάσθηκε να κάνουμε το γύρο του κόλπου, γιατί ο αυτοκινητόδρομος συντομεύεται από μια παράξενα κατασκευασμένη γέφυρα, που κάνει στροφή. Μας λένε πως είναι η μοναδική. Μας δίνουν και την εξήγηση. Για να επιταχυνθεί το έργο, άρχισαν να κτίζουν συγχρόνως και από τα δύο άκρα τη γέφυρα. Όταν είχαν προχωρήσει αρκετά, οι μηχανικοί αντιλήφθηκαν ότι είχαν κάνει λανθασμένους υπολογισμούς και τα δύο άκρα δεν επρόκειτο ποτέ να συναντηθούν. Θεώρησαν ασύμφορη τη κατεδάφιση και έτσι αναγκαστικά η γέφυρα απέκτησε στροφή. Για το λαό

όμως η γέφυρα αυτή έχει μια μαγική ιδιότητα. Πιστεύουν πως αν ένα κορίτσι καταφέρει να περάσει κολυμπώντας κάτω από τη γέφυρα, τότε την επόμενη χρονιά θα παντρευτεί οπωσδήποτε.

Προορισμός μας είναι το Potes, που απέχει αρκετά ακόμη. Περνούμε τις εκβολές ενός επίσης σημαντικού ποταμού, του Τίνα Μενόρ (Tina Menor). Τον χρησιμοποιούν για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Το αυτοκίνητο στρίβει αριστερά και τρέχει παράλληλα με τον ποταμό Deva, που χωρίζει την Καντανβρία από το πριγκιπάτο των Αστουριών. Για είκοσι χιλιόμετρα βρισκόμαστε μέσα σε ένα φαράγγι, το φαράγγι της Ερμίδας (εικ. 8). Τα βουνά από πάνω μας προκαλούν δέος, έχουν ύψος 2.500 μέτρα. Η βλάστηση οργιάζει, παρόλο που είναι προχωρημένο φθινόπωρο. Το τοπίο μοναδικό και μοναχικό. Το ποτάμι τρέχει. Κι αυτό μόνο του. Κάποτε μετέφερε υλικά, ήταν ο μόνος τρόπος μεταφοράς. Τώρα υπάρχει ο δρόμος, άνετος σχετικά. Στη μέση περίπου του φαραγγιού συναντάμε το ομώνυμο χωριό Ερμίδα. Από τον Οκτώβριο ώς το Μάρτιο το χωριό δεν το βλέπει καθόλου ήλιος.

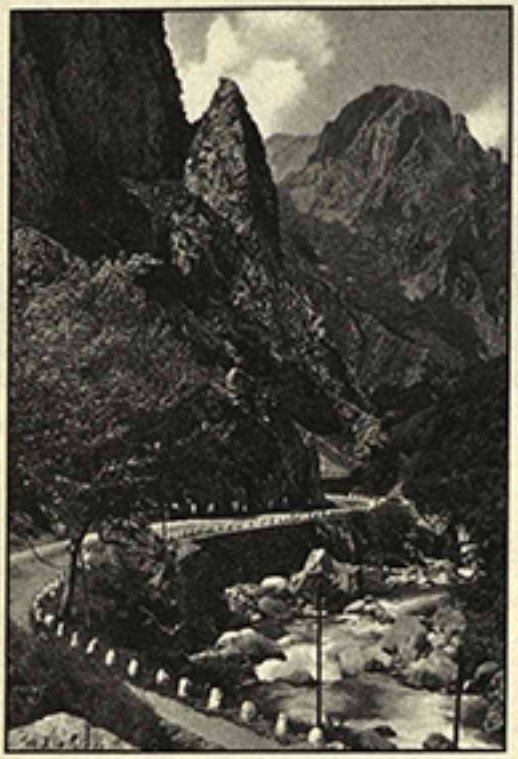

Εικ. 8. Το φαράγγι της Ερμίδας.

Εικ. 9. Το Πότες. Στο βάθος τα χιονισμένα βουνά Picos de Europa.

Αντικρίσαμε μετά από δύο ώρες το Potes. Είναι το κεφαλοχώρι της κοιλάδας της Liébana, που βρίσκεται σε υψόμετρο 300 μέτρων. Είναι κυκλωμένο από βουνά ψηλά (2.000-2.600μ.), συχνά χιονισμένα (εικ. 9). Το διασχίζουν δύο ποτάμια, γι' αυτό και έχει πολλές γέφυρες (εικ.10). Έτσι δικαιολογείται και το όνομά του[16].

Η ίδρυσή του ανάγεται στο μεσαίωνα, όταν εξαιτίας του μοναστηριού του Αγίου Τοριβίου, που βρίσκεται λίγα

16. Pontes στα λατινικά σημαίνει γέφυρες.

Εικ. 10. Μία από τις γέφυρες του Πότες.

χιλιόμετρα πιο δυτικά του, η ανάπτυξή του ευνοήθηκε από την παρουσία αγορών και τη διοργάνωση εορτών, πολλές από τις οποίες διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Στο Potes είναι συγκεντρωμένες όλες οι δημόσιες υπηρεσίες της Liébana, που έχει γύρω στους 6.000 κατοίκους. Ο πληθυσμός της διαρκώς φθίνει. Αλλά και το Potes, που είναι το μεγαλύτερο χωριό της περιοχής, σήμερα έχει δεν έχει 1.000 κατοίκους. Κάποτε είχε πολύ περισσότερους.

Στο χωριό μάς ξενάγησαν δυο κορίτσια, μαθήτριες του τμήματος αγροτικού τουρισμού του "Σχολικού Εργαστηρίου" του δήμου του Potes. Παρατηρήσαμε πως το χωριό είναι χωρισμένο σε πολλές συνοικίες και σχεδόν κάθε γωνιά του έχει τουριστικό ενδιαφέρον, γι' αυτό και υπάρχουν ξενοδοχεία και εστιατόρια.

Αξιόλογη είναι η λαϊκή αρχιτεκτονική. Τα σπίτια είναι πέτρινα με ξύλινους εξώστες, τα λιακωτά, και κόκκινη κεραμωτή σκεπή. Σήμερα χρησιμοποιούνται οι πάνω όροφοι ως κατοικίες και τα ισόγεια ως οικογενειακές επιχειρήσεις, μαγαζιά ή ταβέρνες. Χαρακτηριστικό είναι το κτήριο όπου στεγάζεται το δημαρχείο. Είναι ένας καλά διατηρημένος μεσαιωνικός πύργος του πριγκιπάτου του 14ου -15ου αιώνα (εικ. 11). Εδώ ο δήμαρχος μας υποδέχθηκε εγκάρδια και μας πρόσφερε το τοπικό ποτό, το ορούχο (orujo), κάτι ανάλογο με τη δική μας τσικουδιά.

Εικ. 11. Ο μεσαιωνικός πύργος του Πότες που στεγάζει το δημαρχείο.

Όπως είδαμε το χωριό αυτό διασώζει πολλά από τα μεσαιωνικά χαρακτηριστικά του. Οι κάτοικοι δε θέλουν να αλλοιώσουν το χαρακτήρα τού χωριού τους, διατηρούν την πέτρα και το ξύλο, τους λιθόστρωτους δρόμους και τις μικρές πλατείες, έχει άλλωστε κηρυχθεί διατηρητέο (εικ. 12).

Το καμάρι τους όμως είναι οι εκκλησίες του 10ου αιώνα και, λίγο έξω από το χωριό,

Εικ. 12. Χαρακτηριστική γωνιά του Πότες. Το Μουσείο.

το μοναστήρι του Αγίου Τοριβίου, κυριολεκτικά πνιγμένο στο πράσινο (εικ. 13). Η ίδρυσή του χάνεται ανάμεσα στο μύθο και στην ιστορία. Πάντως βεβαιώνουν πως είναι το πιο παλιό τής περιοχής, αν και τα παλιότερα διασωθέντα κτίσματά του ανήκουν στον 13ο αιώνα. Η παράδοση λέει ότι σ' αυτό το μοναστήρι το 776 ο άγιος Μπεάτο της Liébana έγραψε τα "Σχόλια στην Αποκάλυψη". Σήμερα είναι για τους Ισπανούς ένα μεγάλο ιερό προσκύνημα, διότι διαφυλάσσεται στην κοιλότητα ενός μεταλλικού σταυρού τμήμα από Τίμιο Ξύλο. Σύμφωνα με την παράδοση, όταν βρήκε το Σταυρό ο Μ. Κωνσταντίνος, η Αγία Ελένη τον έκοψε σε κομμάτια και έστειλε ένα στην Κωνσταντινούπολη, ένα στη Ρώμη, ένα στην Ιερουσαλήμ και άλλα άγνωστο πού. Αυτό που έστειλε στην Ιερουσαλήμ προερχόταν από το αριστερό σκέλος του Σταυρού και ήταν το μεγαλύτερο. Μετά από περιπέτειες (έπεσε στα χέρια των Σύριων και των Περσών) κατέληξε πάλι στην Ιερουσαλήμ. Όμως, επειδή οι Άραβες ήταν πάντα κίνδυνος για την περιοχή, οι χριστιανοί το έστειλαν τελικά στην απομονωμένη Liébana. Η διαφύλαξή του ήταν σίγουρη στο μοναστήρι του Αγίου Τοριβίου, που κτίστηκε τότε για το σκοπό αυτό.

Εικ. 13. Το μοναστήρι του Αγίου Τοριβίου στη Λιέμπανα.

Δεν είναι μόνο η κοιλάδα της Liébana αγροτική με αγροτικό τουρισμό. Αν και έχει κάποια βιομηχανία, κυρίως χημική, στην Τορρελαβέγκα όλη η Καντάβρια χαρακτηρίζεται ως αγροτική. Παράγει orujo, κρέας, γάλα, τυριά. Ο υποχρεωτικός όμως από την Ευρωπαϊκή Ένωση περιορισμός στην παραγωγή κρέατος και γάλακτος συχνά φέρνει σε απόγνωση τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

Οι κάτοικοι λοιπόν αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα, όπως τουλάχιστον μας τα εξέθεσε ο δήμαρχος του Σανταντέρ και οι συνάδελφοι Ισπανοί. Το ποσοστό της ανεργίας είναι μεγάλο, επίσημα λέγεται ότι φθάνει στο 20-22%, αλλά όλοι γνωρίζουν την πραγ-

ματικότητα του 43%. Στον κλάδο π.χ. των εκπαιδευτικών τα πράγματα δεν είναι καλύτερα. Η Κανταβρία έχει 6.000 μόνιμους εκπαιδευτικούς και πολλούς άλλους αδιόριστους. Μια σημαντική αιτία της μεγάλης ανεργίας είναι η υπογεννητικότητα. Το κράτος αναγκάζεται να περιορίσει ή και να κλείσει σχολεία ελλείψει μαθητών. Ο αναλφαβητισμός, αν και λέγεται πως στην Κανταβρία, σε σχέση με την υπόλοιπη Ισπανία, το ποσοστό είναι μικρότερο, αποτελεί ένα σοβαρό κοινωνικό πλήγμα κυρίως για τις μεγάλες ηλικίες[17].

Η φύση στην Κανταβρία είναι πράγματι πανέμορφη και τα τοπία ειδυλλιακά, η ζωή όμως κυρίως στα ορεινά δεν είναι ούτε ειδυλλιακή ούτε εύκολη.

Εικ. 14. Georg Braun. Το Σανταντέρ, 1575, χαλκογραφία.

17. Στις ηλικίες 55-60 υπολογίζουν ότι αναλφάβητοι είναι το 77%.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ -
ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΟΘΟΥΛΑΚΗ

ΝΑΥΑΓΟΣΩΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ
Μια πρώτη προσέγγιση στα Χανιά της Κρήτης

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που διαθέτει παραλίες συνολικού μήκους 17.000 χιλιομέτρων και χαρακτηρίζεται ως χώρα με ιδιαίτερα ενεργή παράκτια τουριστική ανάπτυξη, γεγονός που παρατηρείται και στην Κρήτη[1]. Ο τουρισμός αποτελεί τη μεγαλύτερη πηγή συναλλάγματος και κατέχει εξέχουσα θέση ανάμεσα στις οικονομικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στο νησί. Τα μεγέθη των τιμών αποδεικνύονται ιδιαίτερα θετικά, αφού από οικονομικές δραστηριότητες που αφορούν αποκλειστικά τον τουρισμό της Κρήτης έχουν εισρεύσει και εισρέουν καθημερινά αρκετά δισεκατομμύρια δολάρια στα ταμεία της χώρας μας. Το συνάλλαγμα που αποκτά προσεγγίζει τα 9 δις δολαρίων ετησίως και έχει αποδειχθεί ότι είναι 2,5 φορές υψηλότερο από το συνάλλαγμα που προκύπτει από τις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, ενώ ταυτόχρονα είναι 1,8 φορές υψηλότερο από αυτό που προκύπτει από το σύνολο των εξαγωγών[2]. Εξετάζοντας λοιπόν την καταπληκτική αυτή συμβολή τού τουριστικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, θα πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα και τη σπουδαία συμβολή του και στην περιφερειακή ανάπτυξη, όπως αυτή παρατηρείται στην Κρήτη[3]. Προκύπτει λοιπόν ότι η περιφέρεια Κρήτης, με 5,4% του συνολικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, με 8,3% της αγροτικής παραγωγής, με 3,6% της βιομηχανικής παραγωγής και 5,7% των υπηρεσιών, κατέχει σήμερα την τρίτη θέση μετά το νότιο Αιγαίο και την Αττική στην κατάταξη απόδοσης των περιφερειών σε εθνικό επίπεδο.

Τουρισμός, ο βασικός αναπτυξιακός μηχανισμός της Κρήτης

Αναμφισβήτητα, ο τουρισμός αποτελεί στις μέρες μας έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς παράγοντες της Ε.Ε., ενώ σε εθνικό επίπεδο αναδεικνύεται ιεραρχικά ως ο σπουδαιότερος, και πιο συγκεκριμένα αποτελεί τον κύριο οικονομικό μηχανισμό της Κρήτης. Τα στατιστικά στοιχεία αποκαλύπτουν ότι το εισόδημα από τους 2.000.000 επισκέπτες που ήλθαν στην Κρήτη το 1996 πλησίασε τα 400 δις, και ξεπέρασε το 30% του

---

1 Ειδική Εκπομπή (12-7-2000) της ΕΡΤ 1, στις 21.00, αναφορικά με τη Ναυαγοσωστική.

2 Ν. Σ. Αγγελόπουλος, «Ο Τουρισμός βοηθά την περιφέρεια», εφημ. *Επενδυτής*, Ετήσια Ειδική Έκδοση, 14-5-1995, σ. 8/52.

3 Ετήσια ειδική έκδοση (1999) με τίτλο "Κρήτη" από την εφημ. *Κέρδος*.

τοπικού ακαθάριστου προϊόντος, ενώ το παραδοσιακό για το νησί εισόδημα από τον γεωργικό τομέα μαζί με τις επιδοτήσεις από την Κοινότητα είναι σήμερα δεύτερο κατά σειρά και φθάνει τα 160 περίπου δις. Η Κρήτη πρωτοστατεί πανελλαδικά στον τουριστικό τομέα, αφού υποδέχεται το 25% των επισκεπτών, ενώ από οικονομική άποψη εισπράττει το 30% του τουριστικού συναλλάγματος. Η ξεχωριστή σημασία που έχει ο τουρισμός αναδεικνύεται και από την απλή αναφορά στο γεγονός ότι κατά το 1992 ο τουρισμός αντιπροσώπευε το 5,5% του ΑΕΠ, δηλαδή περίπου το 5% των εσόδων από τις εξαγωγές και το 6% της συνολικής απασχόλησης, το οποίο μεταφράζεται σε περισσότερες από 7 εκατομμύρια θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης (*Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αριθμ.C 138/38). Το 1994, ενώ το εισόδημα από τον τουρισμό συμμετείχε κατά 7,2% στο ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατά 7,4% στο ΑΕΠ της Ελλάδας, στην Κρήτη η συμμετοχή αυτή ανήλθε στο 30% (τα ποσοστά προέρχονται από πηγές της Eurostat).

Το ξενοδοχειακό δυναμικό της Κρήτης και οι πολλαπλασιαστικές τάσεις τού τουρισμού στο νησί

Τα ξενοδοχεία της Κρήτης σήμερα αριθμούνται σε 2.790 και διαθέτουν 449.917 κλίνες. Οι πληρότητα στο σύνολό της το 1996 ήταν 64,7%, το 1997 71,8% και το 1998 ανήλθε στο 76,8% (τα στοιχεία προέρχονται από τον Ε.Ο.Τ. Ηρακλείου). Τα μέσα μαζικής μεταφοράς τουλάχιστον για την Κρήτη έπαιξαν και παίζουν καταλυτικό ρόλο στη μεταφορά τουριστών - επιβατών. Τα ακτοπλοϊκά μέσω των λιμανιών του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ρεθύμνου μετέφεραν από το εσωτερικό 212.332 άτομα και 137.260 από το εξωτερικό, ενώ το 1998 από το εσωτερικό 494.782 και 188.000 από το εξωτερικό, και τέλος το 1999 από το εσωτερικό 464.918 και 113.783 από το εξωτερικό. Αεροπορικώς πραγματοποιούνται ναυλωμένες πτήσεις τσάρτερς από το αεροδρόμιο Καζαντζάκης του Ηρακλείου καθώς και από το αεροδρόμιο Δασκαλογιάννης των Χανίων. Με τις πτήσεις τσάρτερς στα αεροδρόμια Ηρακλείου και Χανίων το 1997 αφίχθησαν 1.970.684, το 1998 2.114.447 και το 1999 2.449.985 επισκέπτες, φίλοι της Κρήτης (μη συμπεριλαμβανομένων των πτήσεων του εσωτερικού).

Απ' ό,τι φαίνεται, ειδικότερα για την Κρήτη ο τουρισμός έχει εξελιχθεί τα τελευταία χρόνια σε μια από τις σημαντικότερες δραστηριότητες της τοπικής οικονομίας, με ουσιαστική συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού. Παράλληλα, στις περιοχές που αναπτύσσονται τουριστικά παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Τούτο είναι αποτέλεσμα των πολλαπλασιαστικών επιδράσεων που έχει η δαπάνη την οποία πραγματοποιεί ο τουρίστας για την αγορά τουριστικών υπηρεσιών στον τόπο των διακοπών του. Ο αγρότης της Κρήτης, ο βιοτέχνης, ο έμπορος βρίσκουν μια διευρυμένη αγορά, για να διαθέσουν τα προϊόντα τους. Συγχρόνως έχει σημειωθεί οικοδομικός οργασμός με άμεσες θετικές (αλλά και αρνητικές) συνέπειες για το περιβάλλον, καθώς και

ανάπτυξη μιας σειράς επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων, όπως οι μεταφορές (αερομεταφορές, θαλάσσιες μεταφορές) και λοιπές υπηρεσίες, που δημιουργήθηκαν εξ αιτίας μιας αυξημένης ροής μεταβιβαστικών πληρωμών από πλευράς πολιτείας προς τη συγκεκριμένη περιοχή[4]. Όταν, όμως, η τουριστική ανάπτυξη διαγράφει αυξητικές τάσεις, είναι απαραίτητο η πολιτεία και η ιδιωτική πρωτοβουλία να πάρουν μέτρα ειδικής ασφάλειας και να συμμορφωθούν με τις επιταγές της Ε.Ε αναφορικά με την καθιέρωση της Ναυαγοσωστικής.

Η Ναυαγοσωστική στην Ελλάδα από το 2000

Από το έτος 2000 η Ελλάδα υποχρεούται να έχει ναυαγοσώστες σε κάθε παραλία (όπου υπάρχουν λουόμενοι), σύμφωνα με τα κριτήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την τελευταία τριετία καταγράφηκαν 3571 πνιγμοί! Το πρώτο εξάμηνο του 2000 είχαμε 129 πνιγμούς, από τους οποίους 5 θύματα ήταν παιδιά καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη καθιέρωσης της Ναυαγοσωστικής[5]. Πρόκειται για μια υπηρεσία που προέκυψε από την ανάγκη του ανθρώπου να εξασφαλίσει την προστασία του από το υγρό περιβάλλον. Σκοπός των δραστηριοτήτων της είναι η αντιμετώπιση περιστατικών όπως ατυχημάτων ή πνιγμών και κυρίως η πρόληψή τους.

Οι υδάτινες ψυχαγωγικές δραστηριότητες

Η ανάγκη για ψυχαγωγία αποτελεί την κύρια αιτία ενός ταξιδιού. Στον ελληνικό χώρο οι δραστηριότητες που καλύπτουν την ανάγκη αυτή είναι κατά πλειοψηφία άμεσα συνδεμένες με το υγρό στοιχείο. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι ο τουρισμός στρέφεται ολοένα και πιο δυναμικά γύρω από τις υδάτινες δραστηριότητες, αναζητάει και ανακαλύπτει νέα σπορ και δημιουργεί νέα αντικείμενα ενασχόλησης στο υγρό περιβάλλον. Οι υδάτινοι χώροι που βρίσκονται στη διάθεση του κοινού για ψυχαγωγία είναι οι κολυμβητικές δεξαμενές (πισίνες), οι ενδοχώριες υδάτινες (λίμνες, ποτάμια) και οι παραλίες με την ανοιχτή θάλασσα. Ο σχεδιασμός, η οργάνωση και η ανάπτυξη των τουριστικών επιχειρήσεων έχουν άμεση σχέση και με το θέμα των δραστηριοτήτων με τις οποίες επιθυμεί να ασχοληθεί ο τουρίστας, επιλέγοντας έναν προορισμό. Στη χώρα μας οι επιχειρήσεις που έχουν δημιουργηθεί για να καλύπτουν τις υδάτινες ψυχαγωγικές δραστηριότητες είναι μεταξύ άλλων :

α) Τα παραθαλάσσια ξενοδοχεία, τα οποία διαθέτουν την κατάλληλη υποδομή και εξειδικευμένο προσωπικό για την οργάνωση τμήματος θαλάσσιων σπορ.

---

4 Στ.Παπαδάκη-Τζεδάκη, *Ενδογενής Τουριστική Ανάπτυξη-Διαρθρωμένη ή Αποδιαρθρωμένη Τοπική Ανάπτυξη, Ενδογενής Τουριστική Ανάπτυξη*, 1999, 267.

5 Ειδική Εκπομπή (12-7-2000) της ΕΡΤ 1, στις 21.00, αναφορικά με τους πνιγμούς και τη Ναυαγοσωστική στην Ελλάδα.

β) Τα Clubs για *extreme sports.*
γ) Τα *Υδροψυχαγωγικά πάρκα και*
δ) Οι Ιδιωτικές επιχειρήσεις για *θαλάσσια σπορ.*

α.Θαλάσσια σπορ

Με τον όρο θαλάσσια σπορ εννοούμε εκείνα που διεξάγονται μέσα στο νερό με τη βοήθεια κάποιου μέσου, το οποίο μπορεί να είναι μηχανοκίνητο, π. χ ταχύπλοο σκάφος, jet-ski, ή μη μηχανοκίνητο, π. χ wind surf. Σκοπός των θαλάσσιων σπορ είναι η δημιουργία καλής φυσικής κατάστασης, που επιτυγχάνεται με την εκγύμναση του σώματος, η ψυχαγωγία και η βίωση εμπειριών. Τα σπορ αυτά λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένα σημεία των λουτρικών εγκαταστάσεων και λειτουργούν ως ανεξάρτητες επιχειρήσεις, και όταν υπάγονται σε παραθαλάσσια ξενοδοχεία με τη μορφή του "animation". Μια επιχείρηση θαλάσσιων σπορ διαθέτει: α) Μηχανοκίνητα μέσα για θαλάσσια σπορ (ταχύπλοα σκάφη, jet-ski κ.λπ.). β) Μη μηχανοκίνητα μέσα (wind surf, catamaran, κανό κ.λπ.). Οι δραστηριότητες τις οποίες αναλαμβάνει να πραγματοποιεί η επιχείρηση είναι:

α) Ενοικιάσεις (water-ski, κανό, θαλάσσιο ποδήλατο κ.λπ.).
β) Σχολές εκμάθησης (water-ski, scuba diving κ.λπ.).

Στον ελληνικό χώρο τα θαλάσσια σπορ που μπορεί κανείς να συναντήσει στις παραλίες είναι το θαλάσσιο σκι, το θαλάσσιο αλεξίπτωτο, το θαλάσσιο ποδήλατο, η ιστιοπλοϊκή λέμβος, τα ταχύπλοα σκάφη, η αυτόνομη κατάδυση, το κανό, η banana,το seabuggy, το wind surf, το catamaran, το aqua scooter, το mini cruiser[6].

6.Τα Extreme Sports

Με τον όρο "extreme sports" εννοούμε ορισμένες αθλητικές δραστηριότητες, οι οποίες δεν είναι ευρέως διαδεδομένες και δεν ανήκουν στα συνηθισμένα αθλήματα. Οι δραστηριότητες αυτές είναι ήδη καθιερωμένες σε πολλές άλλες χώρες, ενώ στην Ελλάδα έχουν κάνει την εμφάνισή τους μόλις τα τελευταία χρόνια. Για την άσκησή τους απαιτούνται εξειδικευμένες γνώσεις και ειδικός εξοπλισμός, ενώ το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η έντονη δράση. Τα extreme sports που έχουν σχέση με το νερό είναι :

1.Banjie jumping: άλμα από μεγάλο ύψος σε νερό, δεμένος από τα πόδια με ελαστικό σχοινί.
2. Rafting: Διάσχιση ποταμού, κωπηλατώντας, με σχεδία.
3. kayak (θάλασσας και ποταμού).
4. Jet-ski.
5. Water ski.

---

6 Αντρέας Ασλάνης, προσωπική συνέντευξη (26/10/1997). Υπεύθυνος θαλάσσιων σπορ στο "Capsis Beach Hotel" για το 1997.

6. Κατάδυση με σκοπό τη φωτογράφιση.
7. Ναυαγιοκατάδυση: κατάδυση με σκοπό την επίσκεψη σε ναυάγια.
8. Σπηλαιοκατάδυση: κατάδυση σε υποθαλάσσια σπήλαια.
9. Ιστιοπλοΐα ανοιχτής θαλάσσης.
10. Ναυαγοσωστική, και μέχρι σήμερα σίγουρα έχουν δημιουργηθεί και άλλα.

Επίσης, συμπληρωματικά αναφέρονται και τα extreme sports που γίνονται στην ξηρά και στον αέρα, όπως: mountain bike, jeep, paint ball, ski, snowboard, αναρρίχηση, ορειβασία, ανεμόπτερο, ελεύθερη πτώση, αλεξίπτωτο πλαγιάς, αιωροπτερισμός και σχολή πιλότων[7].

γ. Τα Υδροψυχαγωγικά πάρκα

Ο θεσμός αυτός ξεκίνησε από την Αμερική και κατόπιν καθιερώθηκε στην Ευρώπη. Τα water parks είναι μία πρόσφατα ανεπτυγμένη, για την Ελλάδα, επιχείρηση, που συνδυάζει το νερό με τη διασκέδαση. Οι δραστηριότητες που μπορεί να αναπτύξει κάποιος καλύπτουν αφενός το υγρό στοιχείο, και αφετέρου την ξηρά. Στα υδροψυχαγωγικά πάρκα χρησιμοποιούνται τσουλήθρες ψηλές, μακριές, στριφογυριστές, πανοραμικές, παιδικές, τροχαλία για βουτιές, υδρομασάζ, πισίνες για μεγάλους και ρηχές για παιδιά, aqua aerobic, πίστα αναρρίχησης, παιδική χαρά, πάρκο κυκλοφορικής αγωγής, τραινάκι, μίνι γήπεδα για σπορ, μπαρ και εστιατόριο κ.λπ. Οι επιπλέον υπηρεσίες που παρέχονται είναι το mini market, το φωτογραφείο, οι θυρίδες φύλαξης, τα αποδυτήρια, τα WC, οι χώροι στάθμευσης αυτοκινήτων και βέβαια ένα ιατρείο Α΄ Βοηθειών. Δίνεται ιδιαίτερη προσοχή σε θέματα ασφάλειας, αφού τα τουριστικά πρακτορεία δίνουν μεγάλη βαρύτητα στην ασφάλεια των πελατών τους που επισκέπτονται ένα υδροψυχαγωγικό πάρκο[8]. Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι στο υδροψυχαγωγικό πάρκο των Χανίων "LIMNOUPOLIS" εργάζονται 18-21 ναυαγοσώστες, ανάλογα με τις ανάγκες που υπάρχουν. Η εργασία τού ναυαγοσώστη σε ένα υδροψυχαγωγικό πάρκο είναι να κατευθύνει σωστά τους πελάτες, ώστε να αποφευχθούν τυχόν ατυχήματα, να φροντίζει για την τήρηση όλων των κανόνων ασφάλειας μέσα και έξω από το νερό (π. χ. να μην τρέχουν), καθώς και να μπαίνουν στα παιχνίδια έχοντας τη σωστή στάση σώματος και σωσίβιο φυσικά όπου χρειάζεται.

Κίνδυνοι - Ατυχήματα που έχουν συμβεί στη χώρα μας

Η επαφή με το υγρό στοιχείο είτε για λόγους αναψυχής είτε για άθληση είναι από τις πιο δημοφιλείς δραστηριότητες εκμετάλλευσης του ελεύθερου χρόνου. Η δημοτικότητά του

---

7 Νίκος Γυδανίδης (8/4/1997), Ιδιοκτήτης της ναυαγοσωστικής σχολής "S.L.S. HELLAS" και μέλος club για extreme sports.

8 Προσωπική συνέντευξη Παναγιώτη Καββαθά, υπεύθυνου για τη διοικητική λειτουργία του water park "LIMNOUPOLIS", που βρίσκεται στο Βαρύπετρο, μερικά χιλιόμετρα έξω από τα Χανιά.

μάλιστα υπερβαίνει άλλες γνωστές δραστηριότητες, όπως είναι η ποδηλασία, το τένις, και το γκολφ[9]. Πέρα όμως από την ευχαρίστηση, το νερό κρύβει και πολλούς κινδύνους. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι μαγευτικές ελληνικές παραλίες έχουν μετατραπεί σε θανατηφόρες παγίδες. Ο απολογισμός των πνιγμών στη χώρα μας είναι ιδιαίτερα ανησυχητικός, όπως παρατηρούμε και στους πίνακες (1), (2) και (3).

Αύξηση των πνιγμών και των ατυχημάτων με θαλάσσια μέσα αναψυχής και ταχύπλοα[10].

Σε μια κατεξοχήν ναυτική χώρα όπως είναι η Ελλάδα με τα χιλιάδες νησιά και κυρίαρχο το θαλάσσιο στοιχείο, η αυξητική τάση των πνιγμών και των θαλάσσιων ατυχημάτων τα τελευταία χρόνια είναι ένα ιδιαίτερα ανησυχητικό φαινόμενο. Αδιάψευστος μάρτυρας αυτής της διαπίστωσης είναι τα τελευταία στοιχεία τού Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας, από τα οποία προκύπτει ότι φέτος πνίγηκαν 205 άτομα από τα οποία 181 ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι 24 αλλοδαποί.

ΠΙΝΑΚΑΣ (1) ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΝΙΓΜΩΝ

ΕΤΗ	ΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ
1993	193	62	255
1995	180	21	201
1996	212	54	266
1997	221	45	266
1998	274	78	352
1999	236	80	316
ΣΥΝΟΛΟ	1316	340	1656

ΠΙΝΑΚΑΣ (2) ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΝΙΓΜΩΝ ΚΑΤΑ ΗΛΙΚΙΑ

ΗΛΙΚΙΕΣ	1996	1997	1998	1999	ΣΥΝΟΛΟ
0 - 10	3	5	1	1	10
11-20	1	7	5	11	24
21-30	14	29	27	34	104
31-40	17	15	29	20	81
41-50	23	19	36	41	119

9 Ian Wilson (2/6/2000) συνέντευξη. Water park σημαίνει διασκέδαση με ασφάλεια, "fun with safety". Αν η διασκέδαση στιγματιστεί από ένα ατύχημα, υπάρχει περίπτωση, τότε, να μην είναι διασκέδαση.

10 Ελένη Σιάτρα, «Τουρισμός», εφ. *Η Καθημερινή*, 30.11.1995, 16.

51-60	25	31	43	41	140
61-70	42	53	78	60	233
71-80	66	54	86	81	287
81-90	53	20	33	27	133
91 & άνω	3	1	0	1	5
ΣΥΝΟΛΟ	247	234	338	317	1136

ΠΙΝΑΚΑΣ (3) ΠΝΙΓΜΟΙ ΕΛΛΗΝΩΝ - ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ
Στις ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΘΑΛΑΣΣΕΣ 1987 - 1995

ΕΤΟΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΛΛΗΝΕΣ	ΞΕΝΟΙ
1987	187	63	250	197	53
1988	198	53	251	199	52
1989	185	67	252	195	97
1990	213	65	278	219	59
1991	221	60	281	121	70
1992	184	50	234	184	50
1993	203	52	255	193	62
1994	198	61	259	208	51
1995*	152	53	205	181	24

(*) Από 1/1/1995 έως 4/9/1995 ΠΗΓΗ: ΥΕΝ/ΔΝΑ

Οι πίνακες δείχνουν ότι κάθε χρόνο οι πνιγμοί ολοένα και αυξάνονται. Αρκετοί είναι οι αλλοδαποί που ήρθαν στη χώρα μας για διακοπές, αλλά βρήκαν τραγικό θάνατο. Τα περισσότερα περιστατικά εμφανίζονται σε άτομα μεγάλων ηλικιών[11]. Για την ελαχιστοποίηση των περιστατικών απαιτήθηκε η ύπαρξη και πρόληψη κάποιου ειδικευμένου ατόμου που θα οργανώνει και θα κατευθύνει όλες τις προσπάθειες, ώστε να εξασφαλιστεί άμεσα η πρόληψη και η αντιμετώπιση των ατυχημάτων. Τον δύσκολο αυτό ρόλο αναλαμβάνει να καλύψει η Ναυαγοσωστική.

Το έργο της Ναυαγοσωστικής

Η δημοτικότητα και η μαζική ζήτηση της υδροψυχαγωγίας, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες, δημιούργησαν την ανάγκη να υπάρξουν και οι ασφαλείς συνθήκες διεξαγωγής της. Το αντικείμενο της ναυαγοσωστικής καλύπτει εξ ολοκλήρου την ανάγκη αυτή, αφού ανα-

11 Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας. Επικοινωνία με τον κ. Παπαδρόσο και αποστολή φαξ στις 1/3/2000. Όπως μας ενημέρωσαν από το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, οι παρουσιαζόμενες διαφορές στα σύνολα του πίνακα (1) και του πίνακα (2) οφείλονται στο γεγονός ότι μικρός αριθμός πνιγέντων ατόμων ήταν άγνωστης ηλικίας.

λαμβάνει την εποπτεία των λουομένων και προσφέρει κατάλληλη βοήθεια, όταν αυτοί τη χρειαστούν, μέσα και έξω από το νερό. Θέτει κανόνες οι οποίοι αφορούν την ασφάλεια και την υγιεινή και φροντίζει για την τήρησή τους σε υδροψυχαγωγικές περιοχές. Προσφέρει ειδικές γνώσεις και αναπτύσσει την ικανότητα να έχουν τα άτομα πολύ καλή επαφή με το υγρό στοιχείο, ακόμα και κάτω από δύσκολες συνθήκες. Τέλος, αναλαμβάνει να ενημερώσει το κοινό για τις πιθανότητες ατυχημάτων και για τις συνέπειες μιας ριψοκίνδυνης συμπεριφοράς. Οι δραστηριότητες της ναυαγοσωστικής χωρίζονται σε δύο ενότητες: α)στην αντιμετώπιση ατυχημάτων και β)στην πρόληψή τους.

Ιστορική αναδρομή

«Η κολύμβηση είναι μια πανάρχαια δραστηριότητα. Η αρχή της ανάγεται σε βιοποριστικές ανάγκες των ανθρώπων, ενώ στη συνέχεια έγινε μέσο διασκέδασης καθώς και αντικείμενο αθλητικού ανταγωνισμού και στρατιωτικής εξάσκησης. Στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου σώζεται η αρχαιότερη ιστορική μαρτυρία. Πρόκειται για ένα ανάγλυφο της Νινευή του 1000 π. Χ., στο οποίο απεικονίζονται τρεις πολεμιστές να κολυμπούν προσπαθώντας να ξεφύγουν από την απειλή τοξοτών»[12]. «Η ναυσιπλοΐα έχει επίσης πανάρχαιες ρίζες. Αντίθετα, τα πρόσωπα και τα αγαθά που διασώζονταν από ναυάγια κατά την αρχαιότητα, και ιδιαίτερα έξω από την Μεσόγειο, καθώς επίσης και κατά το Μεσαίωνα σε διάφορες παραθαλάσσιες περιοχές της Βόρειας Ευρώπης, δεν είχαν ιδιαίτερη προστασία. Οι Ρωμαίοι εξέδιδαν διατάξεις για τη διάσωση των ναυαγών και των περιουσιακών τους στοιχείων, ενώ μετά το 18ο αιώνα τα θέματα αυτά ρυθμίσθηκαν με κατάλληλες διατάξεις και με διεθνείς συμφωνίες»[13]. Στην Αμερική το 1785 ιδρύθηκε η Υπηρεσία Διάσωσης κάνοντας το πρώτο βήμα στη διαμόρφωση ενός πλαισίου αναφορικά με τις διασώσεις στο νερό, ενώ η σημερινή μορφή της ναυαγοσωστικής οφείλεται στον Commodore Wilbert E. Longfellow, ο οποίος στις αρχές του αιώνα συνειδητοποίησε ότι ο συνεχώς αυξανόμενος ρυθμός θανάτων με αιτία τον πνιγμό, εάν δεν περιοριζόταν, θα έφτανε τα όρια μιας εθνικής τραγωδίας.

Έτσι, λοιπόν, επεσήμανε την ανάγκη δημιουργίας ενός παγκόσμιου προγράμματος κολύμβησης και ναυαγοσωστικής και το 1914 ίδρυσε την "Εθελοντική Ομάδα Διασώσεων" του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Μέσα στα σχέδιά του Longfellow ήταν και η ίδρυση τοπικών εθελοντικών σωμάτων που «θα διδάσκουν κολύμβηση, θα επιβλέπουν τις παραλίες και θα αφυπνίσουν τον κόσμο για την καθιέρωση της ναυαγοσωστικής»[14]. «Στη Γερμανία οι πρώτες οργανωμένες διασώσεις στο νερό αναφέρονται στο 1883, όταν για τη με-

12 Εγκυκλοπαίδεια *ΔΟΜΗ*, τόμ. 8, λήμμα "Κολύμβηση".
13 Εγκυκλοπαίδεια *ΔΟΜΗ*, τόμ. 11, λήμμα "Ναυάγια".
14 Εγχειρίδιο *Lifeguarding today*, (c) 1995 by The American National Red Cross.

ταφορά τραυματιών άρχισαν να χρησιμοποιούνται πλωτά μέσα από τον Ερυθρό Σταυρό. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ο Γερμανικός Ερυθρός Σταυρός σταμάτησε τις δραστηριότητές του έως το 1954. Σήμερα ο Βαυαρικός Ερυθρός Σταυρός βασίζει τη λειτουργία του στα εξής τμήματα: Τμήμα διάσωσης στο νερό, τμήμα διάσωσης στην ξηρά, τμήμα διαχείρισης μεταφορικών και σωστικών μέσων (ασθενοφόρα, ελικόπτερα κ.λπ.) και ομάδα νέων στην οποία η μετάδοση των γνώσεων γίνεται μέσα από ψυχαγωγικές δραστηριότητες, ενώ τα πολλά μέλη της είναι παιδιά και έφηβοι»[15].

Πρωτοπόρος της ναυαγοσωστικής στην Ελλάδα είναι ο Λουκάς Μπισταράκης, που γεννήθηκε στα Βάγια Βοιωτίας το 1940. Σε ηλικία 10 ετών ακούγοντας από το ραδιόφωνο την είδηση ότι ναυαγοσώστες στην Αυστραλία έσωσαν ένα παιδί από το στόμα ενός καρχαρία εμπνεύστηκε τη δημιουργία μιας παρόμοιας ομάδας και στην Ελλάδα. Στην περιοχή που κατοικούσε δεν υπήρχε θάλασσα και έτσι για να μάθει κολύμβηση την αντικατέστησε με τα πηγάδια, με τις αγροτικές δεξαμενές και τα ποταμάκια. Αγαπημένο του παιχνίδι ήταν να δένεται από ένα δέντρο με μακρύ σχοινί και να βουτάει σε πηγάδια. Σήμερα συνεχίζει να εκπαιδεύει ναυαγοσώστες και αυτοδύτες και είναι ικανοποιημένος που το όνειρό του έγινε πραγματικότητα[16].

Κανόνες ασφάλειας σε υδροψυχαγωγικούς χώρους[17]

Οι κανονισμοί ασφαλείας σε υδροψυχαγωγικές περιφέρειες και η οργάνωση στον τομέα της ναυαγοσωστικής στη χώρα μας ισχύουν: Α)Για τις κολυμβητικές δεξαμενές που εποπτεύονται από το Υγειονομικό. Β)Για τις παραλίες που προστατεύονται από τη Λιμενική Αρχή και από την Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, η οποία είναι αρμόδια για τον Ευρωπαϊκό θεσμό "γαλάζιες σημαίες".

Κολυμβητικές δεξαμενές και κανόνες ασφάλειας: Αρχικά οι κολυμβητικές δεξαμενές χωρίζονται σε: α) *Εσωτερικές*, οι οποίες βρίσκονται σε κλειστό στεγασμένο χώρο, β) *Υπαίθριες*, οι οποίες βρίσκονται σε ανοιχτό περιφραγμένο χώρο, γ) *Δημόσιες*, οι οποίες χρησιμοποιούνται γενικά από το κοινό ή από ομάδες πληθυσμού, από μέλη συλλόγων ή εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ξενοδοχείων, ενοίκων πολυκατοικιών κ.λπ., ανεξαρτήτως ιδιοκτησίας, δ) *Ιδιωτικές*, οι οποίες χρησιμοποιούνται αποκλειστικά από μέλη μιας οικογένειας και συγγενών ή φιλικών προσώπων, ε) *Αθλητικές*, οι οποίες χρησιμοποιούνται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο για αθλητικά αγωνίσματα, προπόνηση ή εκπαίδευση αθλητών. Όλοι

15 Προσωπική συνέντευξη (16/3/1999) με τον Claus Hieke, προϊστάμενο Ναυαγοσωστών του Βαυαρικού Ερυθρού Σταυρού, στο Pilsensee στην Βαυαρία.

16 Προσωπική συνέντευξη (10/4/97) με τον Λουκά Μπισταράκη, εκπαιδευτή Ναυαγοσωστών.

17 Υγειονομική διάταξη για Κολυμβητικές δεξαμενές Γ1/443/73 ΦΕΚ 87. Τεύχος Β 24.1.73, που τροποποιήθηκε ως Γ4/1150/78/ΦΕΚ 937/Τα.6.78

οι εργαζόμενοι στους χώρους αυτούς πρέπει να είναι υγιείς, καθαροί και ευγενικοί. Οι εκπαιδευμένοι ναυαγοσώστες θα πρέπει να εποπτεύουν τους λουόμενους καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας της κολυμβητικής δεξαμενής. Ο αριθμός τους καθορίζεται ανάλογα με το μέγεθος της κολυμβητικής δεξαμενής καθώς και του προβλεπόμενου μέγιστου αριθμού λουομένων. Ένας ναυαγοσώστης, ως υπεύθυνος επόπτης ασφάλειας, απασχολείται με τους λουόμενους έχοντας την αρμοδιότητα να επιβάλλει σε όλους τους κανονισμούς ασφάλειας, υγιεινής και καλής συμπεριφοράς. Για μικρές κολυμβητικές δεξαμενές απαιτείται ένας τουλάχιστον επόπτης ασφάλειας, ενώ για μεγάλες και μεσαίες δεξαμενές επιβάλλεται να υπάρχει ένας επόπτης ανά τριακόσιους λουόμενους. Ένας ναυαγοσώστης επιβάλλεται να βρίσκεται στο χώρο των ντους και των εισόδων τής κολυμβητικής δεξαμενής, ώστε να διαπιστώνει αν οι λουόμενοι εμφανίζουν δερματικές παθήσεις ή έχουν ανοιχτά τραύματα κ.λπ., και αν έχουν κάνει ντους. Στις μικρές δεξαμενές η ευθύνη αυτή ανήκει στον επόπτη ασφάλειας.

Σε κάθε κολυμβητική δεξαμενή πρέπει να υπάρχει οργανωμένο φαρμακείο, για το οποίο θα ευθύνεται ένας ναυαγοσώστης. Όλοι οι παραπάνω πρέπει να είναι εκπαιδευμένοι ναυαγοσώστες με επαγγελματικό πτυχίο και πεπειραμένοι σε διασώσεις κολυμβητών, στην παροχή Α΄ Βοηθειών και στην Καρδιοπνευμονική Αναζωογόνηση (ΚΑΡΠΑ).

Υποχρεώσεις λουομένων

Οι λουόμενοι (σύμφωνα με τον κανονισμό τής υγειονομικής διάταξης για κολυμβητικές δεξαμενές) είναι υποχρεωμένοι από την πλευρά τους να συμμορφώνονται στις οδηγίες λούσεως, στους κανόνες ορθής χρήσης της κολυμβητικής δεξαμενής και στους κανονισμούς ασφάλειας. Όλοι οι λουόμενοι πρέπει να είναι υγιείς, καθαροί, να έχουν σωστή συμπεριφορά και να χρησιμοποιούν τις εγκαταστάσεις σύμφωνα με τους κανονισμούς. Άτομα που πάσχουν από δερματικές παθήσεις δεν γίνονται δεκτά, όπως και όσοι έχουν εκτεταμένες εκδορές, ανοιχτά τραύματα κ.λπ., ενώ θα πρέπει να ενημερώνονται για τους κινδύνους που διατρέχουν από μολύνσεις, ώστε να αποφεύγουν την κολύμβηση. Κάθε λουόμενος πριν εισέλθει στο χώρο της κολυμβητικής δεξαμενής οφείλει να περάσει από τα αποχωρητήρια και στη συνέχεια να κάνει ντους, γυμνός, χρησιμοποιώντας ζεστό νερό και σαπούνι. Εάν ο λουόμενος αφήσει το χώρο της δεξαμενής και κάνει χρήση των αποχωρητηρίων, πρέπει να κάνει ξανά ντους πριν μπει στην κολυμβητική δεξαμενή. Η πτύση ή η εκτόξευση νερού από το στόμα, το φύσημα της μύτης απαγορεύονται. Τα όποια αυλάκια υπερχείλισης μπορούν να χρησιμοποιηθούν γι' αυτήν την περίπτωση. Τα χρησιμοποιούμενα ενδύματα λούσης πρέπει να είναι καθαρά και ανεξίτηλου χρωματισμού. Απαγορεύονται τα ζωηρά παιχνίδια μέσα στους χώρους των διάφορων εγκαταστάσεων. Κανείς λουόμενος δεν θα εισέρχεται στο χώρο της κολυμβητικής δεξαμενής χωρίς την παρουσία του ναυαγοσώστη. Τέλος, πρόσωπα που δεν συμμορφώνονται με τους κανονισμούς δεν θα γίνονται δεκτά στις κολυμβητικές δεξαμενές ή θα αποβάλλονται από αυτές.

Μέτρα ασφάλειας

Σε κάθε κολυμβητική δεξαμενή θα τοποθετούνται, σε εμφανή σημεία, πινακίδες με οδηγίες λούσης και κανόνες για την ορθή χρήση τής κολυμβητικής δεξαμενής καθώς και κανόνες ασφάλειας. Γενικά οι διάφορες εγκαταστάσεις και η λειτουργία των κολυμβητικών δεξαμενών πρέπει να είναι κατάλληλα οργανωμένες, ώστε να ελαχιστοποιούνται οι κίνδυνοι πνιγμού ή τραυματισμού των λουομένων. Στις κολυμβητικές δεξαμενές θα λαμβάνονται μέτρα ασφάλειας και θα υπάρχουν τα παρακάτω μέτρα διάσωσης ανάλογα με το μέγεθός τους: Α)Εγκατάσταση μιας ή περισσότερων ελαφριών ράβδων αντοχής, με μήκος μεγαλύτερο από το μισό του πλάτους της δεξαμενής. Αυτές θα φέρουν στην άκρη μη αιχμηρό άγκιστρο, με άνοιγμα τουλάχιστον 0,50 μ. ή βρόγχο διαμέτρου 0,15 μ. τουλάχιστον. Β) Ύπαρξη δύο ή περισσότερων κυκλικών σωσίβιων εσωτερικής διαμέτρου έως 0,40 μ. με προσδεμένο γερό σχοινί, μήκους τουλάχιστον ίσου προς το μέγιστο πλάτος της κολυμβητικής δεξαμενής. Τα σωσίβια αυτά πρέπει να είναι τοποθετημένα σε εμφανή και εύκολης πρόσβασης σημεία. Γ)Κατασκευή έδρας κατάλληλου ύψους για τους ναυαγοσώστες, κοντά στο βαθύτερο τμήμα τής κολυμβητικής δεξαμενής από την οποία θα υπάρχει πλήρης και ανεμπόδιστη θέα της δεξαμενής. Δ) Ύπαρξη ενός τουλάχιστον πλοιαρίου με τετραγωνισμένη πλώρη για τις μεγάλες κολυμβητικές δεξαμενές έτοιμο προς χρήση και εφοδιασμένο με κουπιά, κυκλικό σωσίβιο και ράβδο με αγκίστρι. Αυτά τα πλοιάρια δεν επιτρέπεται να βρίσκονται μέσα στην περιοχή κολύμβησης παρά μόνο σε περιπτώσεις επείγουσας ανάγκης και θα χρησιμοποιούνται μόνο σε περιπτώσεις ανάγκης ή άσκησης. Ε)Σε μεγάλες κολυμβητικές δεξαμενές συνιστάται να βρίσκονται έτοιμοι προς χρήση ένας ή περισσότεροι πλωτήρες διάσωσης εφοδιασμένοι με 30 μ. έως 60 μ. σχοινιού. Στ) Επίσης, θα πρέπει να υπάρχουν κουτί Α΄ Βοηθειών εφοδιασμένο και σωστά διατηρημένο, το οποίο θα περιέχει βάμμα ιωδίου, γάζες, βαμβάκι, λευκοπλάστη, επιδέσμους διαφόρων μεγεθών, αμμωνία, αποστειρωμένες λαβίδες, ιατρικά γάντια, αιμοστατικούς επιδέσμους, οινόπνευμα, αναλγητικά φάρμακα, κορτιζόνη, αντηλιακό, ψαλίδι, μικρό φακό, τριγωνικούς επιδέσμους, αερονάρθηκες,, θερμόμετρο, νάρθηκες αυχένα, πλαστικό άγκιστρο για ΚΑΡΠΑ, χάπια ναυτίας, ενεργό άνθρακα, και μία αίθουσα. Ζ) Ύπαρξη κάποιου χώρου κοντά στην κολυμβητική δεξαμενή που θα προορίζεται για περίθαλψη ατυχημάτων, με κατάλληλο εξοπλισμό, δηλ. θα έχει κρεβάτι εξέτασης, συσκευή παροχής οξυγόνου, φορείο, δύο κλινοσκεπάσματα κ.λπ.

Παραλίες

Το Προεδρικό Διάταγμα 23/2000 του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας, καθορίζει τους κανόνες που πρέπει να τηρούνται σε οργανωμένες ή μη παραλίες, για την ασφάλεια των λουομένων.

Λουτρική Εγκατάσταση

Ως λουτρική εγκατάσταση νοείται ο χώρος του αιγιαλού ή και της παραλίας ή ζώνη

λιμένα, ο οποίος παραχωρείται ή εκμισθώνεται από το Δημόσιο ή τους Οργανισμούς Λιμένα σε διάφορους φορείς ή επιχειρήσεις, για χρήση εκμισθούμενων θαλάσσιων μέσων αναψυχής, τοποθέτηση καθισμάτων ή ανακλίντρων των λουομένων, ανεξάρτητα αν τα άτομα που εισέρχονται καταβάλλουν ή όχι εισιτήριο και είναι πολυσύχναστος.

Για τον χαρακτηρισμό των χώρων ως "πολυσύχναστων" συγκροτείται επιτροπή από τον Προϊστάμενο της Λιμενικής Αρχής, η οποία αποφαίνεται σχετικά λαμβάνοντας ενδεικτικά υπόψη τη μέση ημερήσια προσέλευση πεντακοσίων (500) λουομένων κατά την περίοδο αιχμής, για μήκος ακτογραμμής ενός (1) χιλιομέτρου καθώς και τυχόν επισυμβάντα κατά το παρελθόν ατυχήματα.

Οι επιτροπές αυτές αποφασίζουν κατά πλειοψηφία εντός του μήνα Φεβρουαρίου, κάθε χρόνου.

Υποχρεώσεις εκμεταλλευομένων λουτρικές εγκαταστάσεις

Οι εκμεταλλευόμενοι τις λουτρικές εγκαταστάσεις υποχρεούνται:

α) Κατά τους θερινούς μήνες Ιούνιο Ιούλιο και Αύγουστο και τις ώρες 10:30 έως 17:30 να προσλαμβάνουν ικανό αριθμό ναυαγοσωστών. Κάθε ναυαγοσώστης ελέγχει έκταση σε ακτίνα τριακοσίων (300) μέτρων εκατέρωθεν του βάθρου.

β) Να διατηρούν βάθρο ναυαγοσώστη σε εμφανές σημείο με πλήρη και ανεμπόδιστη θέα.

γ) Να εφοδιάζουν κάθε ναυαγοσώστη με τα κατάλληλα σωστικά μέσα..

δ) Να τοποθετούν σε εμφανή σημεία πρόσβασης στο χώρο των λουτρικών εγκαταστάσεων ειδικές καλαίσθητες πινακίδες διπλής όψης, στις οποίες θα αναγράφονται στην ελληνική και αγγλική γλώσσα η σημασία των σημαιών και ενδείξεων, το ωράριο υπηρεσίας του ναυαγοσώστη, τυχόν περιορισμοί και απαγορεύσεις, αριθμοί τηλεφώνων έκτακτης ανάγκης, Α' Βοηθειών και της Λιμενικής Αρχής.

Προϋποθέσεις πρόσληψης ναυαγοσώστη

Για να προσληφθεί κανείς ως ναυαγοσώστης λουτρικών εγκαταστάσεων πρέπει να είναι ηλικίας από 18 έως 45 ετών και να έχει "άδεια ναυαγοσώστη" από την Λιμενική Αρχή.

Την άδεια μπορεί να αποκτήσει αφού υποβάλει το πιστοποιητικό σπουδών του από αναγνωρισμένη σχολή ναυαγοσωστικής του Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και επιτύχει στις γραπτές και πρακτικές εξετάσεις που διενεργούνται από επιτροπή της Λιμενικής Αρχής. Οι άδειες ισχύουν για τέσσερα χρόνια.

Υποχρεώσεις ναυαγοσώστη

α) Ο ναυαγοσώστης οφείλει να βρίσκεται σε ετοιμότητα με ένδυμα κολύμβησης καθ' όλη την διάρκεια της εργασίας του, έχοντας τα απαραίτητα σωστικά μέσα., και δεν εκτελεί άλλη παράλληλη εργασία.

β) Κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας του πρέπει να κάνει περιπολίες στην παραλία κοντά στους λουόμενους ή να κάθεται στο βάθρο του ή να περιπολεί με σωστική λέμβο, κωπηλατώντας κοντά στον χώρο των λουομένων.

Βάθρο ναυαγοσώστη

α) Η κατασκευή του βάθρου δεν είναι μόνιμη. Γίνεται από κατάλληλα υλικά κατά τρόπο ώστε να αντέχει σε οποιεσδήποτε καιρικές συνθήκες και φέρει κλίμακα ανόδου, σκέπαστρο προφύλαξης από τον ήλιο και ιστό σημαίας. Το ύψος του από την επιφάνεια της θάλασσας πρέπει να είναι το λιγότερο 3 μέτρα.

β) Η θέση του βάθρου πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να επιτρέπει στον ναυαγοσώστη να επιτηρεί και να ελέγχει καθαρά όλο το χώρο ευθύνης του, με στόχο να διασφαλίζει απόλυτα την άμεση παροχή βοήθειας στα άτομα που κινδυνεύουν,

γ) Στο βάθρο θα πρέπει να υπάρχουν σημαίες (40 εκ. Χ 80 εκ.), που θα αναρτούνται σε ιστό ανάλογα με την περίσταση ως εξής:

- σημαία πορτοκαλί χρώματος, με την ένδειξη "ΝΑΥΑΓΟΣΩΣΤΗΣ" και κάτωθεν αυτής "LIFEGUARD", μπλε χρώματος.
- σημαία κόκκινη με την ένδειξη "ΧΩΡΙΣ ΝΑΥΑΓΟΣΩΣΤΗ" και "NO LIFEGUARD", λευκού χρώματος.

Εφόσον για οποιοδήποτε λόγο απουσιάζει ο ναυαγοσώστης από την λουτρική εγκατάσταση, επαίρεται στον ιστό η σημαία που δείχνει την απουσία του.

δ) Σε εμφανή θέση του βάθρου πρέπει να αναρτηθεί πινακίδα πορτοκαλί χρώματος με την ένδειξη "Πρώτες Βοήθειες" και "First aid" μπλε απόχρωσης.

Οι γαλάζιες σημαίες

Το πρόγραμμα "Γαλάζιες σημαίες" της Ευρώπης είναι μια διαφημιστική εκστρατεία για την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση του κοινού. Έχει ως στόχο την ενδάρρυνση των δήμων και γενικά του κοινού, προκειμένου να συνειδητοποιήσουν καλύτερα την αξία των ακτών και των θαλασσών μας, ώστε να καταβάλλουν μεγαλύτερες προσπάθειες για την προστασία τους. Το πρόγραμμα συντονίζεται από τον ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό οργανισμό "Foundation for environmental education in Europe" (FEEE), που εδρεύει στην Κοπεγχάγη. Η κάθε χώρα έχει τον δικό της εθνικό διαχειριστή, που έχει την ευθύνη να δώσει πληροφορίες και συμβουλές στους αιτούντες και να μαζέψει στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι υποψήφιοι διαχειριστές συμμορφώνονται με τα κριτήρια του προγράμματος. Τα αποτελέσματα εξετάζονται από μια διεθνή επιτροπή που αποφασίζει για την απονομή ή όχι της "Γαλάζιας Σημαίας", που είναι το σύμβολο της καθαρής και καλά οργανωμένης ακτής. Ο κάθε ενδιαφερόμενος που θέλει να πάρει μέρος στο πρόγραμμα και να αποκτήσει το βραβείο για μια συγκεκριμένη ακτή πρέπει να κατανοήσει τα κριτήρια που απαιτούνται από το πρόγραμμα και να τα εφαρμόσει κατά γράμμα. Τα κριτήρια χωρίζονται σε δύο κατηγορίες α)Υποχρεωτικά και β)Προαιρετικά.

Παρόλο που τα προαιρετικά κριτήρια δεν είναι απόλυτα αναγκαία, έχει προγραμματιστεί να ισχύσουν από εφέτος, και έτσι η υποψηφιότητα ενός ενδιαφερομένου που θα συμμορφώνεται σε όλα τα κριτήρια θα κρίνεται πολύ ευνοϊκότερα. Για την Ελλάδα διαχειριστής του προγράμματος είναι η Ελληνική Εταιρία προστασία της Φύσης.

Ασφάλεια λουομένων

Τα κριτήρια του προγράμματος "Γαλάζιες Σημαίες" χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες για τις ακτές:

Α)Ποιότητα των νερών κολύμβησης.

Β)Οργάνωση και σωστή διαχείριση της ακτής.

Γ)Πληροφόρηση του κοινού και ασφάλεια των λουομένων.

Δ)Περιβαλλοντικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Το κριτήριο Γ, που αφορά την ασφάλεια λουομένων, είναι υποχρεωτικό και περιλαμβάνει τα εξής: Ύπαρξη ναυαγοσώστη, παρατηρητηρίου, εφοδίων (σωσίβια, σφυρίχτρα, κιάλια, VHF κ.λπ.) και ταχύπλοου σκάφους, στη μεγάλου μήκους και πολυσύχναστη ακτή κατά την κολυμβητική περίοδο, με το ωράριο λειτουργίας σε εμφανές σημείο. Είναι απαραίτητος ο ναυαγοσωστικός εξοπλισμός για τους κολυμβητές, σε μικρού μήκους ακτή. Πρέπει ακόμα να υπάρχει υπεύθυνο άτομο για τη φύλαξη των εφοδίων. Οι κανονισμοί του Λιμεναρχείου αναφέρονται επισταμένως στην ασφάλεια των λουομένων. Εάν υπάρχουν θαλάσσια σπορ και καλύπτουν τα ναυαγοσωστικά κριτήρια, θα πρέπει ο υπεύθυνος να έχει άδεια λειτουργίας και πτυχίο ναυαγοσώστη. Στο χώρο που στεγάζονται θα πρέπει να υπάρχει πίνακας ανακοινώσεων με όλη την πληροφόρηση του προγράμματος, όπως αφίσες, αυτοκόλλητα, τα κριτήρια κ.λπ. Μέσα στη θάλασσα πρέπει να υπάρχουν διαχωριστικές σημαδούρες, οι οποίες θα δηλώνουν α)το βάθος (βυθομετρικές) και β)περιορισμό (περιοριστικές). Ο δίαυλος για την είσοδο και έξοδο σκαφών, ποδηλάτων κ.λπ., καθώς και η περιοχή για την ασφαλή κολύμβηση, πρέπει να σημειώνονται οπωσδήποτε με σημαδούρες. Επίσης πρέπει να υπάρχει ιστός στον οποίο θα τοποθετείται σημαία ανάλογα με την περίσταση και τις καιρικές συνθήκες.

Τα Newfoundland (Νέας Γης) - Σκυλιά Ναυαγοσώστες

Στοιχεία για τα Newfoundland.

Τα Newfoundland (Νέας Γης) είναι γνωστά για τα προστατευτικά τους ένστικτα και την ευγένειά τους.

Έχουν διατυπωθεί δύο θεωρίες για την προέλευσή τους. Η πρώτη υποστηρίζει ότι προέρχονται από τα ποιμενικά των Πυρηναίων. Άλλο ένα σκυλί μαλλιαρό που μπορούσε να συνοδεύει βοσκούς και ψαράδες στα νησιά Newfoundland περίπου το 1500. Οι λέξεις Newfoundland και νερό συχνά σημαίνουν το ίδιο. Δεν είναι μόνο ότι τα περισσότερα Newfoundland αγαπούν και παίζουν με το νερό, αλλά κυρίως ότι στο χώρο αυτό επιδίδονται στην πιο σημαντική εργασία τους. Υπάρχουν πολλές ιστορίες όπου Newfoundland σώζουν ανθρώπους - πολλές φορές και ζώα - από υδάτινους τάφους. Πολλά Newfoundland

που έχουν σώσει ζωές το έχουν κάνει από ένστικτο, ρισκάροντας πραγματικά πολλές φορές ακόμα και την ίδια τους τη ζωή. Βέβαια, ένα μεγάλο μέρος των ιδιοκτητών τους με πολλή φροντίδα εκπαιδεύουν τα σκυλιά τους από κουτάβια, σε τεχνικές διάσωσης. Η εκπαίδευση των σκυλιών Newfoundland ξεκινάει όταν ακόμη το κουτάβι είναι μικρό, περίπου 8 μηνών, και περιλαμβάνει: Φροντίδα τραυματισμένου ανθρώπου. Πώς να πιάνει κάποιον με το στόμα χωρίς να τον τραυματίζει. Πώς να ισορροπεί πάνω σε σανίδα σερφ. Διάσωση και μεταφορά ατόμων. Βέβαια, θα ήταν λάθος να σκεφτεί κανείς ότι ένα σκυλί υποκαθιστά απόλυτα ένα ναυαγοσώστη. Ένα Newfoundland μπορεί να γίνει δυνατός και έμπιστος σύμμαχος, διαθέτει εκπληκτική δύναμη, αλλά δεν μπορεί να δουλέψει μόνο στη θάλασσα. Με κατάλληλη εκπαίδευση μαθαίνει να ακούει και να εμπιστεύεται τη φωνή του αφεντικού του και πρέπει πάντα να επιβραβεύεται με αγκαλιές και απαλά χτυπήματα στην πλάτη. Τότε το Newfoundland είναι έτοιμο να αντιμετωπίσει δύσκολες καταστάσεις και να σώσει ανθρώπους. Τα Newfoundland έχουν στο σώμα τους κάτω από το τρίχωμα ένα λιπαρό στρώμα, που λειτουργεί σαν φόρμα κατάδυσης στο νερό. Επίσης έχουν τη δυνατότητα να κολυμπάνε γρήγορα, χωρίς να επηρεάζονται από τη θερμοκρασία του νερού. Όταν βρίσκονται στη θάλασσα, η ελκτική τους δύναμη φτάνει στους τρεις τόνους, εξαιτίας μιας μεμβράνης που έχουν κάτω από τα πόδια τους και η οποία είναι πολύ περισσότερη από αυτή που χρειάζεται για να σώσει κάποιον.

(NABA) Η πρώτη ναυαγοσώστης- σκυλίτσα στην Ελλάδα και μάλιστα στα Χανιά[18].

Το νεότερο μέλος της Εθελοντικής Ναυαγοσωστικής Μονάδας Χανίων έχει τέσσερα πόδια και ανεπτυγμένη τριχοφυΐα! Βέβαια δεν είναι άλλο από τη NABA, τον πρώτο σκύλο Νέας Γης που εκπαιδεύεται στην Ελλάδα για διάσωση στο νερό (εικ. 1). Μέχρι στιγμής έχει αποδειχτεί περί-

Εικ. 1. NABA, η πρώτη στην Ελλάδα σκυλίτσα - ναυαγοσώστρια.

18 Η Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ. απαρτίζεται από τα στελέχη: Αναστάσιο Στράτο, Γεωργία Ποδουλάκη (υπεύθυνος Διοικητικής Μέριμνας), Ξενάκη Στέλιο (Αρχηγός ΕΝΑΜΟΧ) και Ζαγουράκη Αρτέμη (Υπαρχηγός ΕΝΑΜΟΧ).

Εικ. 2. Όταν το δύμα είναι αναίσθητο, η NABA πιάνει τον καρπό του και το μεταφέρει στην ακτή.

φημη μαθήτρια, ως γνήσια εκπρόσωπος μιας φυλής που έχει αγαπηθεί για τη δύναμη και την καλοσύνη της. Η πανέμορφη θηλυκιά Νέας Γης είναι το πρώτο σκυλί που εκπαιδεύεται για να χρησιμοποιηθεί για ναυαγοσωστικούς σκοπούς στα Κρητικά νερά (Για το δύσκολο, αλλά ευχάριστο, έργο έχουν συμπράξει, ο καθένας με τον τρόπο του, ο Στέλιος Ξενάκης, εκπαιδευτής ναυαγοσωστών και αρχηγός της Εθελοντικής Ναυαγοσωστικής Μονάδας Χανίων, και ο Θοδωρής Τριάντης, εκπαιδευτής του Ελληνικού Κέντρου Εκπαίδευσης Σκύλων). Η κλασική εικόνα ενός σκύλου Νέας Γης που πέφτει από τα βράχια μέσα στο νερό με μια εμφανή λαχτάρα είναι μόνο μία από τις όψεις του ταλέντου του. Τα σκυλιά αυτά πέφτουν ακόμα και από ελικόπτερα για να κάνουν διάσωση στο νερό. Σήμερα η NABA δεν μπαίνει ποτέ στο νερό για παιχνίδι, αλλά μόνο για δουλειά, αφού αυτό είναι το παιχνίδι της. Είναι σχεδόν δύο ετών και η εκπαίδευσή της έχει προχωρήσει σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό. Ξέρει πώς θα σώσει ένα άτομο που πνίγεται, είτε με σωσίβιο είτε τραβώντας το δύμα έξω από τον καρπό (εικ. 2). Αν το δύμα έχει τις αισθήσεις του, εκείνη σταματάει σε απόσταση ενός μέτρου και κάνει κύκλους γύρω του, ώστε το δύμα ενστικτωδώς να πιαστεί από πάνω της κι εκείνη να το τραβήξει προς τα έξω. Η NABA κάνει πτώσεις από μεγάλα ύψη, από σκάφος εν στάσει και εν κινήσει, αλλά οι φιλόδοξοι εκπαιδευτές της θα την εκπαιδεύσουν σύντομα να πέφτει από ελικόπτερο. Στην πτώση από βράχια έχει ένα φυσικό ταλέντο που της επιτρέπει καλές επιδόσεις. Επιλέγει το κατάλληλο μέρος, ώστε να μην κινδυνεύει από τραυματισμό ούτε η ίδια αλλά ούτε και το δύμα.

Στην παραλία που η θάλασσα είναι ήρεμη και οι λουόμενοι ενδέχεται να πνιγούν, γιατί έχουν γευματίσει προηγουμένως, ο ναυαγοσώστης θα πάει πιο γρήγορα και θα προσφέρει καλύτερες υπηρεσίες. Τα δικά μας νερά είναι συνήθως πιο γλυκά, πιο μαλακά, και το κύμα ακόμα στις δικές μας θάλασσες δεν έχει καμία σχέση με τα κύματα των ωκεανών. Όταν πνίγεται κάποιος, θα κατέβει ο ναυαγοσώστης από τον πύργο πιο γρήγορα για να κάνει την διάσωση, αφού αυτή είναι η φυσική του κατασκευή. Ο σκύλος θα λειτουργήσει σε πολύ ειδικές περιπτώσεις, δηλαδή σε λίμνες, σε ποτάμια όπου δεν είναι εύκολη η πρόσβαση σκάφους, σε μεγάλα βράχια, σε απόκρημνες περιοχές και γενικά σε μέρη που η διάσω-

ση από άνθρωπο θα ήταν επικίνδυνη. Ο σκύλος θα πέσει στη θάλασσα από τα βράχια και θα μεταφέρει τον άνθρωπο που κινδυνεύει στο σκάφος που θα βρίσκεται ανοιχτά. Το μεράκι ως κινητήριος δύναμη δε λείπει, ενώ το ίδιο ισχύει και με τα προβλήματα, μικρά ή μεγάλα, που χρειάζεται κανείς να αντιμετωπίσει. Ένα από αυτά είναι η δυσπιστία του κόσμου, που δεν έχει γνώση για τη λειτουργία αυτών των σκύλων, γεγονός που καθιστά απαραίτητη τη διευκρίνιση ότι ο σκύλος δεν τραυματίζει το θύμα. Πολλοί ρωτούν αν ο σκύλος θα τους φάει το χέρι! Ενώ μια μικρή μελανιά είναι ασήμαντη συγκριτικά με τη ζωή τους. Μέσα από το έργο τους, τα παιδιά από τα Χανιά έχουν αποδείξει ότι έχουν αρκετή όρεξη, υπομονή και μεράκι, ώστε οι σκύλοι αυτοί να σώζουν μόνο ζωές.

Η ταυτότητα της εθελοντικής ναυαγοσωστικής μονάδας Χανίων (Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ.)

Η Εθελοντική Ναυαγοσωστική Μονάδα Χανίων του Ναυτικού Ομίλου ιδρύθηκε το 1995 με σκοπό να συμβάλλει στη διάσωση ανθρώπων (πρβ. εικ. 3, 4) και στη δημιουργία συνθηκών ασφάλειας σε υδροψυχαγωγικούς χώρους (παραλίες, πισίνες, λίμνες κ.λπ.). Βασική της επιδίωξη είναι η αφύπνιση του κοινού σε θέματα ναυαγοσωστικής, δηλαδή ασφάλειας μέσα κι έξω από το νερό, και στην πρόληψη των ατυχημάτων. Για το σκοπό αυτό συνεργάζεται με δήμους και άλλους φορείς για την εδραίωση της ναυαγοσωστικής στη χώρα μας, εκπαιδεύει σωστά ναυαγοσώστες, συμβάλλει στην κατασκευή ναυαγοσωστικών πύργων και στην εποπτεία όσο το δυνατόν περισ-

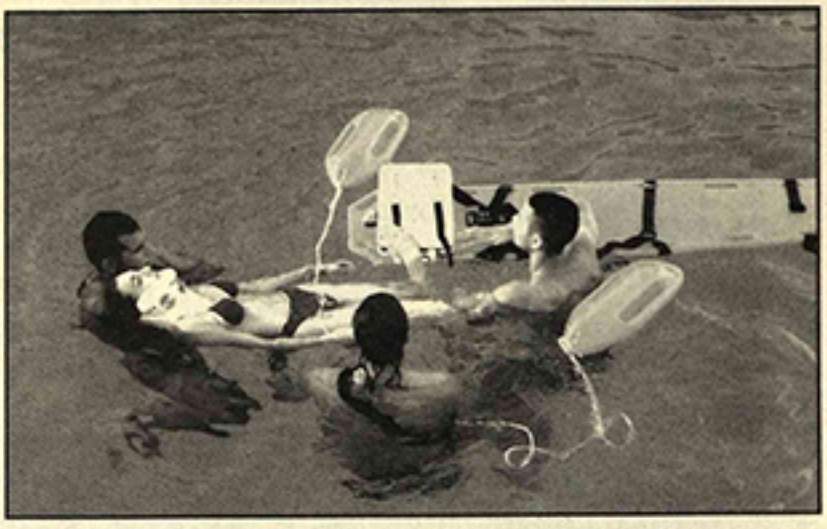

Εικ. 3. Διάσωση θύματος, με κάταγμα στον αυχένα.

Εικ. 4. Λαβή μεταφοράς θύματος.

σότερων δραστηριοτήτων που σχετίζονται με το υγρό στοιχείο. Η Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ. αποτελείται από 4 τμήματα : α)Ναυαγοσωστών, β)Ιατρών, γ)Μηχανικών και δ)Διοικητικής Μέριμνας, και έχει αναπτύξει εθελοντικά τις παρακάτω δραστηριότητες: Βρίσκεται σε ετοιμότητα για διάσωση και έρευνα με ναυαγοσωστικό σκάφος όλο το 24ωρο, καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Κατά τους θερινούς μήνες πραγματοποιεί περιπολίες εντός του κόλπου των Χανίων, στις παραλίες με εθελοντές ναυαγοσώστες και στη θάλασσα με ναυαγοσωστικό σκάφος. Πραγματοποιεί δωρεάν σεμινάρια ναυαγοσωστικής, καρδιοπνευμονικής αναζωογόνησης και Α΄ Βοηθειών, σε συλλόγους, σχολεία, σε λουόμενους στην παραλία και γενικά σε ομάδες ατόμων που το επιθυμούν. Αναλαμβάνει την τήρηση των κανόνων ασφάλειας και την εποπτεία σε αγώνες κολυμβητικούς, ιστιοπλοϊκούς, ταχύπλοων σκαφών, σε εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται σε υδροψυχαγωγικούς χώρους έπειτα από σχετική πρόσκληση. Σε συνεργασία με το Κεντρικό Λιμεναρχείο Χανίων και τους επαγγελματίες ναυαγοσώστες, συλλέγει, αναλύει και παρουσιάζει κάθε χρόνο στοιχεία που αφορούν διασώσεις, έρευνες, ατυχήματα και πνιγμούς, προτείνοντας και μέτρα αντιμετώπισής τους. Επιδιώκει συνεργασίες με ναυαγοσωστικές ομάδες, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, πραγματοποιώντας ανταλλαγές πληρωμάτων, κοινές εκπαιδεύσεις, ναυαγοσωστικούς αγώνες, εκδηλώσεις (πρβ. εικ. 5, 6). Τέλος, μεριμνά για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος.

Οι κύριες δραστηριότητες της περιόδου 1995 - 1999 από την Εθελοντική Ναυαγοσωστική Μονάδα Χανίων

Εικ. 5. Εκπαιδευτική εκδρομή της ΕΝΑΜΟΧ στο Μόναχο Γερμανίας.

Ιδρύθηκε στις 23 Σεπτεμβρίου του 1995 ως Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ. και θεμελιώθηκε η συνεργασία της με τον Βαυαρικό Ερυθρό Σταυρό, η οποία συνεχίζεται μέχρι και σήμερα.

Το 1996 συνεργάστηκε με τον Δήμο Νέας Κυδωνίας για την επάνδρωση των παραλιών με ναυαγοσωστικούς πύργους και ναυαγοσώστες. Επίσης συνεργάστηκε με την Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, με σκοπό τη σωστή εφαρμογή του κριτηρίου 3, του Ευρωπαϊκού Προγράμματος "Γαλάζιες Σημαίες" που αφορά την ασφάλεια των λουομένων και την υποχρέωση όσων τις έχουν να διαθέτουν ναυαγοσωστικό εξοπλισμό και ναυαγο-

σώστη. Το 1997 κατασκεύασε πρότυπο ναυαγοσωστικό πύργο, ο οποίος στελεχώνεται κατά τους θερινούς μήνες με εθελοντές ναυαγοσώστες. Η Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ. επιλέγεται από τους διοργανωτές του Παγκόσμιου Πρωταθλήματος jet-ski, που έλαβε χώρα στο Ηράκλειο Κρήτης (2-5/10/97) ασκώντας την εποπτεία των αγώνων και την τήρηση των κανόνων ασφάλειας.

Το 1998 δημιουργήθηκε στον Ναυτικό Όμιλο Χανίων τμήμα ναυαγοσωστικής εκμάθησης, για άτομα ηλικίας από 5 ετών και άνω. Επειτα από προσπάθειες, η Ε.ΝΑ.ΜΟ.Χ. κατάφερε να αποκτήσει τον πρώτο στην Ελλάδα σκύλο-ναυαγοσώστη, την NAVA, με τη συνεργασία του Θεόδωρου Τριάντη από το Ελληνικό Κέντρο Εκπαίδευσης Σκύλων.

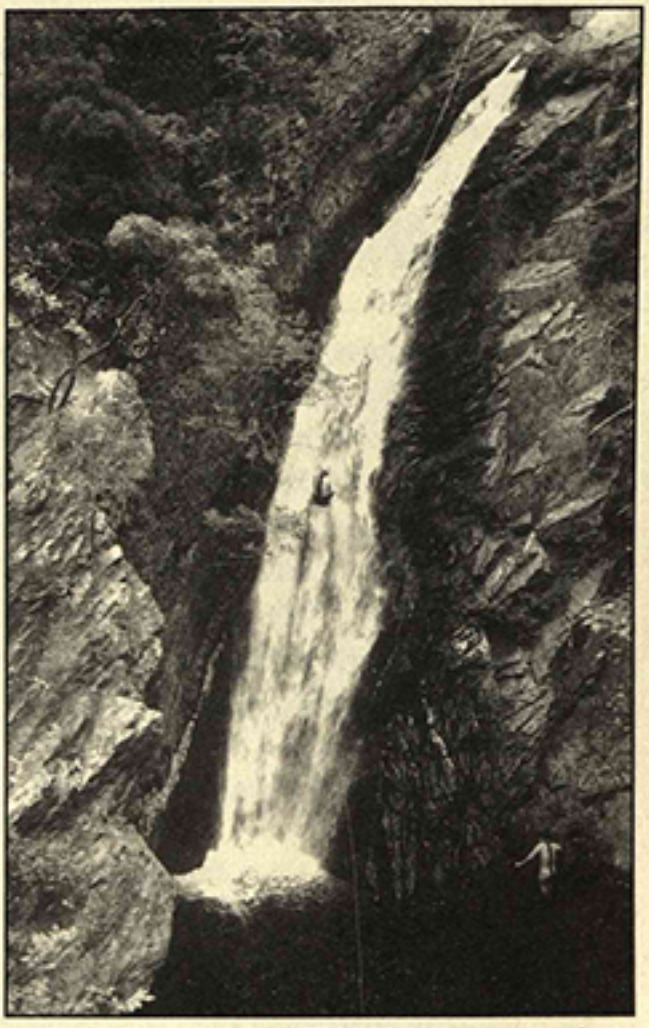

Εικ. 6. Εκπαίδευση της ΕΝΑΜΟΧ στους καταράκτες της Σαμοθράκης.

Συχνά καλείται στη Σαμοθράκη για την πραγματοποίηση σεμιναρίων και τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις της Ναυτικής Εβδομάδας. Ανέλαβε την διοργάνωση αγώνων Ναυαγοσωστικής στους οποίους έλαβαν μέρος περισσότεροι από 100 ναυαγοσώστες από όλη τη χώρα και πραγματοποιήθηκαν στα Χανιά 1 & 2/8/98, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας και της Νομαρχίας Χανίων. Βραβεύτηκε από το Υφυπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και την ΕΡΑ για την εθελοντική δράση της κατά το έτος 1998 στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας, κατόπιν επιλογής της μεταξύ και άλλων εθελοντικών οργανώσεων και φορέων της Ελλάδας. Πραγματοποίησε εκπαιδευτικό ενημερωτικό ταξίδι στη Γερμανία, στις 12 - 19 Μαίου, κατόπιν πρόσκλησης για φιλοξενία, από την ναυαγοσωστική ομάδα του Pilsensee στη Βαυαρία. Επιλέχθηκε, επίσης, από τους διοργανωτές του 1ου Πανελλήνιου Πρωταθλήματος kayak-slalom, που πραγματοποιήθηκε στις 4 & 5 Δεκεμβρίου στον ποταμό Εύηνο στη Ναύπακτο, για να αναλάβει την εποπτεία των αγώνων και την τήρηση των κανόνων ασφάλειας. Για το έτος 2000 το τμήμα Ναυαγοσωστικής του Ναυτικού Ομίλου Χανίων ξεκίνησε συνεργασία, όσον αφορά τη ναυαγοσωστική οργάνωση, με το δήμο Χα-

νίων, το δήμο Γεωργιούπολης, το δήμο Ακρωτηρίου, το δήμο Πλατανιά, το δήμο Ακρωτηρίου, τις παιδικές κατασκηνώσεις "Τσικιμπούμ" και "REA 'S FUN CLUB" και το υδραψυχαγωγικό πάρκο "Limnoupolis", με στόχο την άμεση ελαχιστοποίηση των πνιγμών στο νομό Χανίων και κυρίως την πρόληψη των ατυχημάτων στο υγρό στοιχείο μέσω μιας σωστής πληροφόρησης και ναυαγοσωστικής εκπαίδευσης.

Επίλογος

Ο εντοπισμός των δυνατοτήτων της τουριστικής ανάπτυξης με ποιοτικό τουριστικό προϊόν ιδιαίτερα στην Κρήτη αποτελεί το κυριότερο κίνητρο αυτής της πρώτης διερεύνησης. Αυτός ο χώρος λοιπόν, με όλες τις ιδιαιτερότητες που έχει, θα επιβιώσει τουριστικά, αφού και οι κανόνες ασφαλείας τηρηθούν με ευλάβεια. Αυτό δεν είναι απαίτηση προαιρετική αλλά υποχρέωση απέναντι στους κανόνες ασφάλειας της πολιτείας αλλά και απέναντι στους κανόνες της Ε.Ε. Δεν είναι μόνο η τεχνική τής προώθησης του ποιοτικού τουριστικού προϊόντος της Κρήτης αλλά κυρίως η συμβολή που θα περνάει και μέσα από τη ναυαγοσωστική, και αυτό πρέπει να γίνει αντιληπτό και από τους εκπροσώπους της πολιτείας αλλά και από μερίδα επιχειρηματιών.

ΛΙΤΣΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΑΛΛΩ: ΕΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΥ ΘΑΛΛΕΙ*

Κυρίες και κύριοι,

Αν το τυπωμένο βιβλίο είναι ένα σχετικώς πρόσφατο επίτευγμα στην ιστορία της ανθρωπότητας -κατάκτηση του 15ου αι.-, το περιοδικό είναι ακόμη νεότερο, αφού εμφανίζεται γύρω στα μέσα του 18ου αι. και παίρνει μια μορφή πλησιέστερη στη σημερινή κατά τον 19ο αι. Αυτή η χρονολογική απόσταση δεν πρέπει να αποδοθεί τόσο σε τεχνικούς παράγοντες, όσο σε συνθήκες και παραμέτρους που αναφέρονται στα ένδοξα και τις αντιλήψεις που συνδέονται με την ίδια την ανάγνωση. Ήδη το τυπωμένο βιβλίο ήταν επικίνδυνο, στο βαθμό που, θεωρητικά τουλάχιστον, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις μετάβασης από τη συλλογική στην ατομική ανάγνωση: υπενθυμίζω ότι ένα από τα αντικείμενα των μεγάλων θρησκευτικών διαμαχών που συνετάραξαν την Ευρώπη του 16ου αι. αναφερόταν ακριβώς στο δικαίωμα των πιστών να διαβάζουν τη Βίβλο μόνοι τους, δηλαδή να πάψουν να είναι ακροατές και να μετατραπούν σε αναγνώστες.

Βεβαίως, αυτές οι ελευθερίες που δυνάμει παρείχε το τυπωμένο βιβλίο στην πράξη ακυρώνονταν από δύο ειδικότερες παραμέτρους, την υψηλή του τιμή και τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού· έτσι, το βιβλίο αρχικώς περιορίστηκε σε έναν ελάχιστο συγκριτικά αριθμό ανθρώπων. Θα έπρεπε να περάσει αρκετός καιρός, προτού το δυνάμει γίνει ενεργεία· αρκετός καιρός και αρκετές αλλαγές στον οικονομικό, τον πνευματικό, τον κοινωνικό και τον ιδεολογικό ορίζοντα. Πάντως, από τη στιγμή που επιτελείται αυτή η μετάβαση, ανοίγει ο δρόμος για την εμφάνιση και την άνθηση του περιοδικού τύπου.

Δεν θα ήταν υπερβολή να περιγράψουμε αυτήν την εξέλιξη με τους όρους μιας αλυσιδωτής αντίδρασης. Η άνοδος των αστικών στρωμάτων στις αρχές του 18ου αι. αφενός αλλάζει τα οικονομικά δεδομένα και αφετέρου δημιουργεί νέες ανάγκες. Η νέα κοινωνική τάξη έχει πλέον την οικονομική δυνατότητα να μορφωθεί, παράλληλα όμως χρειάζεται να προσδιορίσει την ταυτότητά της σε σχέση με την αριστοκρατία αλλά και με τον αγροτικό κόσμο. Στην προσπάθειά της αυτή, επινοεί νέους τρόπους και τόπους κοινωνικότητας· οι λέσχες ανάγνωσης και οι ιδιωτικές δανειστικές βιβλιοθήκες, που δημιουργούνται στην Αγγλία και τη Γερμανία ήδη από τις αρχές του 18ου αι., συνδέονται ακριβώς μ' αυτήν την

---

*Εισήγηση κατά την παρουσίαση του Περιοδικού, που έγινε στο Δημαρχείο Χανίων στις 27.6.2000.

προσπάθεια. Το αποτέλεσμα είναι ότι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το βιβλίο κυκλοφορεί ευρύτερα και έτσι δημιουργείται ένα πολυπληθέστερο αναγνωστικό κοινό, το οποίο θα μπορέσει αργότερα να εγγυηθεί την κυκλοφορία και την επιβίωση των περιοδικών, αλλά και να διαμορφώσει σ' ένα βαθμό το χαρακτήρα τους[1].

Παράλληλα με την αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων, η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού υπήρξε ασφαλώς καθοριστική, καθώς προωθείται η αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί μόνος του να βρει τις απαντήσεις στα ερωτήματα που τον βασανίζουν, χωρίς να χρειάζεται να προσφεύγει σε οποιαδήποτε αυθεντία, αρκεί να μάθει να σκέφτεται σύμφωνα με τον ορθό λόγο. Έτσι, καλλιεργείται ένα πνεύμα κριτικό, το οποίο στρέφεται εναντίον της τρέχουσας διαφθοράς και της ανοησίας είτε αυτή απαντά στο χώρο της πολιτικής και της Εκκλησίας είτε εντοπίζεται μέσα στα βιβλία λογοτεχνών, φιλοσόφων, θεολόγων και ηθικολόγων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από αυτήν την άποψη είναι η καθημερινή εφημερίδα *The Spectator*, του Joseph Addison και του Richard Steele, η οποία έβγαινε στο Λονδίνο από το 1711 ως το 1712· στις σελίδες της δημοσιεύονταν λογοτεχνικά και θεατρικά δοκίμια και κριτικά άρθρα.

Μίλησα προηγουμένως για "αλυσιδωτή αντίδραση" και θα εξηγήσω τι εννοώ με το ακόλουθο παράδειγμα. Ένα αγόρι, γεννημένο το 1706, αγαπούσε πολύ το διάβασμα. Ευτυχώς, μεγάλωνε σε μια εποχή που το βιβλίο κυκλοφορούσε: η τιμή του είχε μειωθεί αρκετά ώστε να επιτρέπει σ' ένα νεαρό φιλαναγνώστη να ξοδεύει τα λιγοστά του χρήματα για να συγκροτήσει μια μικρή "βιβλιοθήκη", εκμεταλλευόμενος παράλληλα τη δυνατότητα να πουλήσει ένα μέρος των βιβλίων του για να αγοράσει άλλα βιβλία, ελαφρώς μεταχειρισμένα, ή ακόμη και να δανείζεται βιβλία από γνωστούς του. Μ' αυτόν τον τρόπο ο νεαρός κατάφερε να αποκτήσει και να διαβάσει έργα του Bunyan, του Burton, του Defoe και του Πλουτάρχου. Λίγο καιρό αργότερα, και ενώ εργαζόταν ως μαθητευόμενος στο τυπογραφείο του αδελφού του, αποφάσισε να δοκιμάσει τις συγγραφικές του ικανότητες. Τα πρώτα του ποιήματα δεν ήταν παρά μέτρια και φαίνεται πως εγκατέλειψε τις όποιες στιχουργικές απόπειρες μετά από τις κοροϊδευτικές παρατηρήσεις του αδελφού του. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τον πεζό λόγο, καθώς ο νεαρός βρήκε έναν απροσδόκητο δάσκαλο: επρόκειτο για ένα τόμο του Spectator, ο οποίος χρησίμευσε στον μαθητευόμενο τυπογράφο ως πρότυπο ύφους. Έτσι, όταν το 1720 ή 1721, ο αδελφός του άρχισε να τυπώνει την εφημερίδα *New England Courant*, τη δεύτερη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Αμερική, ο νεαρός άρχισε να δημοσιεύει εκεί μικρά ανώνυμα δοκίμια. Μετά από μία δεκαετία, ο ίδιος τύ-

1 Βλ. ενδεικτικά την Εισαγωγή της Μ. Λεοντσίνη, στον τόμο *Όψεις της Ανάγνωσης*, εισαγωγή, επιλογή κειμένων, επιμέλεια Μ. Λεοντσίνη, μετάφραση Κ. Αθανασίου - Φ. Σιατίτσας, Αθήνα: Νήσος 2000, σ. 9-23.

πωνε το δικό του περιοδικό, με τίτλο *Poor Richard's Almanac*. Έτσι, με τη βοήθεια του περιοδικού τύπου, ο νεαρός αναγνώστης βιβλίων μετεξελίχθηκε σιγά-σιγά σε συγγραφέα.

Μπορεί όλα αυτά να μοιάζουν με παραμύθι, αλλά είναι απλώς ένα μέρος από τη βιογραφία του αμερικανού συγγραφέα και πολιτικού Βενιαμίν Φραγκλίνου[2]. Δυστυχώς, στην ιστορία δεν υπάρχουν πάντα τόσο ξεκάθαρες και σαφείς περιπτώσεις, που συγκεντρώνουν περισσότερες από μία ειδικότερες λειτουργίες ή όψεις ενός γεγονότος. Πάντως, δύο από τα στοιχεία που απαντούν στην ιστορία του Φραγκλίνου συνιστούν ουσιώδη χαρακτηριστικά του περιοδικού τύπου εν γένει: το πρώτο είναι η πρόσβαση του αναγνώστη σε "ειδικές" γνώσεις (ο Φραγκλίνος, λ.χ., έμαθε τη σωστή χρήση της αγγλικής γλώσσας διαβάζοντας τις οξύτατες κριτικές παρατηρήσεις του Addison στο *Spectator*) και το δεύτερο είναι η δυνατότητα του συγγραφέα να γνωστοποιήσει τις ποικίλες δοκιμές του στους αναγνώστες γρηγορότερα και ευκολότερα από ό,τι μέσω του βιβλίου.

Στη διάρκεια του 19ου αι. τα περιοδικά έχουν ήδη κερδίσει τη θέση τους στη συνείδηση και τις προτιμήσεις των αναγνωστών. Βεβαίως, τα πρώτα περιοδικά είχαν σχεδόν αποκλειστικά παιδευτικό χαρακτήρα. Λ.χ., το *Poor Richard's Almanac* του Φραγκλίνου, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά ως *Επιστήμη του Καλού Ριχάρδου* στις αρχές του 19ου αι., στόχευε στην παροχή ωφέλιμων γνώσεων και ηθικών συμβουλών στους αναγνώστες του· ανάλογου χαρακτήρα ήταν η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* που τυπωνόταν στη Σμύρνη από το 1837 μέχρι το 1844. Σταδιακά, και για να καλύψουν τις απαιτήσεις ενός ετερογενούς και διαρκώς διευρυνόμενου αναγνωστικού κοινού, τα περιοδικά επιχειρούν να συνδυάσουν "το τερπνό με το ωφέλιμο"· έτσι, γεννιέται το περιοδικό ποικίλης ύλης ή το οικογενειακό περιοδικό, το οποίο φιλοξενεί στις σελίδες του λογοτεχνικά κείμενα, παρουσιάσεις νέων βιβλίων, χρονογραφήματα, άρθρα περί βοτανικής, ζωολογίας, ιστορίας και γεωγραφίας, περιηγητικά κείμενα και ποικίλα ηθικά αναγνώσματα.

Αξίζει να σταθούμε λίγο σ' αυτού του είδους τα περιοδικά, επειδή μέσα από αυτά δόθηκε η δυνατότητα σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό να έρθει σε επαφή με τη λογοτεχνία. Κατά μία έννοια, η εισαγωγή λογοτεχνικών κειμένων στον περιοδικό τύπο υπαγορεύτηκε από τις απαιτήσεις των ίδιων των αναγνωστών, κυρίως των αναγνωστριών, που ήταν εξοικειωμένες με τα γοτθικά και ρομαντικά μυθιστορήματα του συρμού· ωστόσο, κοντά σε διάφορα γλυκανάλατα και κακής ποιότητας μυθιστορήματα, οι Άγγλοι αναγνώστες διάβαζαν σε συνέχειες και τα έργα του Sir Walter Scott. Στην Ελλάδα τα πράγματα είναι πολύ πιο ενδιαφέροντα· τα δύο σημαντικότερα περιοδικά ποικίλης ύλης που κυκλοφορούν τον 19ο αιώνα, η *Ευτέρπη* και η *Πανδώρα*, συμβάλλουν αποφασιστικά στην καλλιέργεια του

2 Βλ. Βενιαμίν Φραγκλίνος, «Πώς άρχισα να γράφω», μετάφραση Δ. Ι. Χατζόπουλος, *Το Δέντρο*, τχ. 101 (Δεκ. 1997-Φεβρ. 1998), 17-21.

ελληνικού διηγήματος και μυθιστορήματος, και παράλληλα φιλοξενούν στις στήλες τους κριτικά άρθρα, ιστορικές μελέτες του Παπαρρηγόπουλου, του Ζαμπέλιου, του Δραγούμη κ.λπ.[3] Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η παρουσία του κριτικού λόγου στα περιοδικά ποικίλης ύλης είναι σε μεγάλο βαθμό ελληνική ιδιαιτερότητα· στην Αγγλία, λ.χ., υπήρχαν εξειδικευμένα έντυπα για τέτοιου είδους δημοσιεύματα (αναφέρω ενδεικτικά το *Edinburgh Review*), κι έτσι τα οικογενειακά περιοδικά είχαν πολύ πιο ανάλαφρη ύλη.

Όπως αποδείχτηκε τα επόμενα χρόνια, η σύνδεση της λογοτεχνίας με τον περιοδικό τύπο ήταν εξαιρετικά επιτυχής. Έτσι, στην ιστορία της λογοτεχνίας δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο ένα νέο λογοτεχνικό κίνημα να παρουσιάζεται μέσα από ένα συγκεκριμένο περιοδικό. Τα παραδείγματα στον ελληνικό χώρο αφθονούν: η *Εστία*, μολονότι δεν είχε αποβάλλει τον χαρακτήρα του οικογενειακού εντύπου, υπήρξε το όργανο της λογοτεχνικής γενιάς του 1880, η *Τέχνη* και ο *Διόνυσος*, αμιγώς λογοτεχνικά έντυπα, εξέφραζαν τις αναζητήσεις λογοτεχνών όπως ο Κων. Χατζόπουλος που είχαν δεχτεί σοσιαλιστικές και νιτσεϊκές επιδράσεις, τα *Νέα Γράμματα* ήταν το περιοδικό που συνδέθηκε άμεσα με τη γενιά του 1930.

Μπορεί τα περιοδικά να εμφανίστηκαν αργά στον εκδοτικό χώρο συγκριτικά με τα βιβλία, ωστόσο μέσα σε δύο αιώνες εξελίχθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς. Στις μέρες μας, αντί για τα παλαιά περιοδικά ποικίλης ύλης, υπάρχουν περιοδικά για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και είναι τόσα πολλά ώστε να μας φέρνουν στο νου την παρατήρηση του Umberto Eco ότι η πληθώρα πληροφοριών ισοδυναμεί εν τέλει με την απουσία της πληροφορίας. Ανάλογη "εξειδίκευση" παρατηρήθηκε και στα περιοδικά του λογοτεχνικού χώρου: έτσι, έγινε ο διαχωρισμός ανάμεσα σε φιλολογικά περιοδικά, που δημοσίευαν μόνο μελέτες και άρθρα περί λογοτεχνίας (χαρακτηριστικό παράδειγμα το *Διαβάζω*) και σε λογοτεχνικά περιοδικά που δημοσίευαν μόνο λογοτεχνικά κείμενα (αναφέρω τη *Λέξη* και το *Δέντρο*, σημειώνοντας όμως ότι σε διάφορες περιόδους της κυκλοφορίας τους τα δύο αυτά περιοδικά έχουν και λογοτεχνικό και φιλολογικό χαρακτήρα)· πάντως, και μετά από αυτόν το διαχωρισμό εξακολούθησαν να υπάρχουν "μικτά" περιοδικά, όπως η *Νέα Εστία*. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα τελευταία χρόνια ορισμένες εφημερίδες μετέτρεψαν τις παλαιές τους στήλες βιβλιοκριτικής σε αυτοτελή ένθετα, εμπλουτίζοντας έτσι τον εκδοτικό ορίζοντα.

---

3 Βλ. ειδικότερα Απ. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της "Πανδώρας" και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα: Εστία 1964, και Κ. Δανόπουλος - Λ. Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1857-1855)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1997. Για την ιστορία των παλαιών ελληνικών περιοδικών γενικότερα, βλ. Διον. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους*, Αθήνα 1954, και Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991.

Το περιοδικό που πρόκειται να παρουσιαστεί απόψε αποτελεί κατά τη γνώμη μου ένα από τα καλύτερα δείγματα του είδους στο χώρο του φιλολογικού-λογοτεχνικού εντύπου. Η *Θαλλώ*, που έφτασε κιόλας το 12ο τεύχος της, είναι περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων. Όποιος είναι συνηθισμένος να αντιμετωπίζει και να κρίνει τα γεγονότα από μια αθηναιοκεντρική προοπτική θα θεωρήσει ενδεχομένως ότι αυτά τα δύο στοιχεία ταυτότητας του περιοδικού, η τοπική του προέλευση και το γεγονός ότι εκδίδεται από έναν επαγγελματικό σύνδεσμο, περιορίζουν σημαντικά το αναγνωστικό του κοινό. Βεβαίως, τα πράγματα δεν είναι διόλου έτσι, όχι μόνο διότι η *Θαλλώ* πολύ εύκολα διαψεύδει τέτοιες επιφυλάξεις, αλλά και επειδή η ίδια αυτή αντίληψη είναι στην ουσία της εσφαλμένη. Θα ήθελα εξαρχής να διευκρινίσω ότι κατά την άποψή μου στο αθηναϊκό κέντρο σήμερα παράγεται το μικρότερο ποσοστό πολιτισμού· εννοώ, πολιτισμού ουσίας και υψηλής ποιότητας. Δεύτερον, όποιος έχει μελετήσει λίγο την ιστορία του τοπικού περιοδικού τύπου μπορεί πολύ εύκολα να αποδείξει την αποφασιστική συμβολή του τελευταίου στην αυτογνωσία κάθε περιοχής και στην ανάδειξη των αξιόλογων πολιτισμικών της μονάδων· αν χρειάζεται παράδειγμα, θα αναφέρω τα περιοδικά *Ηπειρωτική Εστία* και *Ηπειρωτικά Χρονικά*, στα οποία οφείλεται η συστηματική μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της Ηπείρου.

Η *Θαλλώ* αποτελεί μία από τις πολλές δραστηριότητες του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, συνεπώς αντανακλά σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα, το πρόγραμμα και τις προθέσεις του. Έτσι, δεν είναι ένα περιοδικό που περιορίζεται από την τοπική του προέλευση, ούτε εγκλείεται στα στενά επαγγελματικά ενδιαφέροντα των εκδοτών της. Ήδη, μια ματιά στα περιεχόμενα του 12ου τόμου αποδεικνύει την επαφή της με τα τεκταινόμενα όχι μόνον εκτός Κρήτης αλλά και εκτός Ελλάδας, μια που οι σελίδες της φιλοξενούν ένα μελέτημα του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Oliver P. Taplin και έναν τελευταίο αποχαιρετισμό στον Καταλανό ελληνιστή Alexis Sola.

Ομοίως, τα μελετήματα που δημοσιεύονται στη *Θαλλώ* τής προσδίδουν τον χαρακτήρα ενός εμπεριστατωμένου, σύγχρονου και επιστημονικού σύμμεικτου τόμου, ο οποίος ασφαλώς θα διευκολύνει σημαντικά τον σημερινό φιλόλογο στην άσκηση του διδακτικού του έργου. Αυτό, εν τούτοις, δεν σημαίνει ότι αποτελεί απλώς ένα διδακτικό βοήθημα. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο γεγονός ότι καταφέρνει να συνδυάζει, και μάλιστα υποδειγματικά, την κάλυψη των διδακτικών αναγκών με την επιστημονική παρουσίαση και προβολή των νέων ερμηνευτικών τάσεων και προσεγγίσεων σε κείμενα της αρχαίας και της νεότερης ελληνικής γραμματείας. Έτσι, τα δημοσιεύματά της είναι εξίσου χρήσιμα και ενδιαφέροντα για έναν φιλόλογο που θα ήθελε να διδάξει λ.χ. τους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη, αλλά και για έναν μελετητή που εργάζεται πάνω στο ίδιο κείμενο. Η προοπτική αυτή του περιοδικού νομίζω ότι απεικονίζεται σαφέστερα στο μελέτημα του Σ. Ν. Φιλιππίδη για το ποίημα του Σεφέρη "Πάνω σ' έναν ξένο στίχο", το οποίο περιέχει την κριτική του συγ-

γραφέα για τα βοηθητικά βιβλία που εκδίδει το Υπουργείο για τους φιλολόγους αλλά και για τα διδακτικά βοηθήματα που κυκλοφορούν στο εμπόριο, και στη συνέχεια διατυπώνει τη δική του ερμηνευτική / διδακτική πρόταση, αναλύοντας το ποίημα με τη μέθοδο του "close reading", η οποία έχει επικρατήσει να μεταφράζεται ως "εκ του σύνεγγυς ή πλησία ανάγνωση", αν και έχει προταθεί και ο ορθότερος, κατά τη γνώμη μου, όρος "προσεκτική ανάγνωση".

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του περιοδικού, το οποίο ανευρίσκεται και στον τόμο που παρουσιάζουμε σήμερα, είναι ότι αρκετά από τα δημοσιεύματά του αποτελούν επιστημονικές εισηγήσεις σε διεθνή συνέδρια, συμπόσια και ημερίδες. Έτσι, το μελέτημα του Oliver P. Taplin είναι η περίληψη στα νεοελληνικά της εισήγησης του καθηγητή στο σεμινάριο που διοργάνωσε τον περασμένο Οκτώβριο το Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης με θέμα «Ο χώρος στο Αρχαίο Δράμα», το μελέτημα του Αν. Στέφου είναι η εισήγησή του στο ΙΕ΄ Συνέδριο Ομηρικής και Οδυσσειακής Φιλολογίας τον Σεπτέμβριο του 2000 στην Ιθάκη, και τα μελετήματα της Αθ. Καβουλάκη, του Γ. Τζιφόπουλου, του Χρ. Τσαγγάλη και του Μ. Πασχάλη είναι οι εισηγήσεις τους στην ημερίδα για τα νέα βιβλία των Αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο, που διοργάνωσε ο Σύνδεσμος Φιλολόγων εδώ στα Χανιά τον Ιανουάριο του 2001. Νομίζω, θα συμφωνήσετε όλοι ότι αυτή η συνεργασία του Συνδέσμου Φιλολόγων και του περιοδικού με τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης είναι επωφελής και για τις δύο πλευρές και, όπως έχω διαπιστώσει, δεν πρόκειται για κάτι ευκαιριακό και περιστασιακό, αλλά για σταθερή επιδίωξη του Κώστα Μουτζούρη, γενικότερα του Συνδέσμου. Θα ήθελα να τονίσω ότι ο Κώστας Μουτζούρης είναι ο μόνος που αξιοποιεί συστηματικά τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιχειρώντας, και καταφέρνοντας, να συνδέσει αφενός τη Μέση Εκπαίδευση με την Ανώτατη και αφετέρου το ίδιο Πανεπιστήμιο με την τοπική κοινωνία. Αυτή του η πρωτοβουλία πρέπει να γνωστοποιηθεί περαιτέρω, και ίσως κατόπιν τούτου το Υπουργείο Παιδείας κατανοήσει ότι υπάρχουν τρόποι να συνδεθούν μεταξύ τους ουσιαστικά οι διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης, και μάλιστα τρόποι πολλοί πιο αποτελεσματικοί από ό,τι τα νομοσχέδια που κατά καιρούς επεξεργάζεται.

Πέρα από τα μελετήματα που σχετίζονται με τη διδασκαλία των Αρχαίων ή των Νέων Ελληνικών[4], στη Θαλλώ μπορεί να βρει κανείς και ορισμένα άρθρα γενικότερου ενδιαφέροντος. Το κείμενο του Εμμ. Κριαρά περί Ψυχάρη περιέχει πολύτιμα στοιχεία για τη φιλολογική ζωή των Χανίων στα χρόνια 1924-1929, καθώς και για τα χανιώτικα περιοδι-

4 Στα μελετήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω πρέπει να προστεθούν και αυτά της Μαρίας Πατρελάκη για τη διδασκαλία της 4ης ενότητας του *Πρωταγόρα*, και της Ανθούλας Δανιήλ για τον "Καισαρίωνα" του Καβάφη.

κά της ίδιας εποχής, τα οποία θα μπορούσαν, συν τοις άλλοις, να χρησιμεύσουν ως ενισχυτικό παράδειγμα για τις παρατηρήσεις μου σχετικά με τη σημασία του τοπικού τύπου. Το δημοσίευμα του Χρίστου Τσολάκη νομίζω ότι θίγει ένα εξαιρετικά σημαντικό όσο και επίκαιρο ζήτημα που αφορά την διατήρηση της ευρωπαϊκής πολυ-πολιτισμικής ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Τέλος, το σύντομο κείμενο του Δημ. Χατζόπουλου αναφέρεται στο παλαιό, πλην διαρκώς επανερχόμενο πρόβλημα της σχέσης λογοτεχνίας και πραγματικότητας, επαναφέροντας στο θεωρητικό προσκήνιο το *Περί Ποιητικής* σύγγραμμα του Αριστοτέλη.

Η ύλη του περιοδικού συμπληρώνεται με τις παρουσιάσεις βιβλίων και τη συνοπτική περιγραφή των δραστηριοτήτων του Συνδέσμου Φιλολόγων. Παρουσιάζονται τρία νέα βιβλία του Εμμ. Κριαρά, ο τόμος του Συντονιστικού Κέντρου Ελληνισμού με τίτλο *Ο Κυπριακός Ελληνισμός και η Γλώσσα του*, η συλλογή μελετημάτων και ποιημάτων του Θαν. Παπαθανασόπουλου με τίτλο *Γύρω στον Καζαντζάκη*, η βιβλιογραφία και η ανθολογία έργων του Νάνου Βαλαωρίτη από τον Δημ. Σκλαβενίτη, μια συλλογή μελετημάτων της Ανθούλας Δανιήλ για κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που περιλαμβάνονται στο διδακτικό εγχειρίδιο της Γ΄ Λυκείου, και τα μυθιστορήματα *Εμείς οι άλλοι* του Γ. Κιουρτσάκη και *Το στρατόπεδο του πρύτανη* του Πολυτεχνείου Κρήτης Γιάννη Φίλη.

Ξεφυλλίζοντας κανείς τις σελίδες που αναφέρονται στα πεπραγμένα του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, διαπιστώνει για μία ακόμη φορά πώς ο απεγκλωβισμός από τα στενά επαγγελματικά ή επιστημονικά ενδιαφέροντα μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας πολιτισμού. Θεωρώ ότι ο Σύνδεσμος είναι ίσως ο πλέον δραστήριος από τις ανάλογες ενώσεις και συνδέσμους ανά την Ελλάδα και εν τέλει αποτελεί έναν αυτοδύναμο όσο και αξιόλογο πολιτισμικό φορέα. Δεν χρειάζεται βέβαια ιδιαίτερες συστάσεις, μια που απευθύνομαι σε ανθρώπους οι οποίοι έχουν την τύχη να ζουν εδώ στα Χανιά, ούτε θα απαριθμήσω τις ημερίδες, τις ομιλίες και τα συνέδρια που έχει κατά καιρούς οργανώσει. Θα ήθελα ωστόσο να υπογραμμίσω ότι η πρωτοβουλία της συνεργασίας των συνδέσμων και των ενώσεων Φιλολόγων των τεσσάρων νομών του νησιού μας οφείλεται στον Κώστα Μουτζούρη. Καρπός αυτής της πρωτοβουλίας τη χρονιά που πέρασε ήταν το συνέδριο για τα φιλολογικά μαθήματα στη Μέση Εκπαίδευση, που έγινε τον Οκτώβριο στην Ιεράπετρα, αλλά και οι επιστολές και τα υπομνήματα προς το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με την κατάργηση του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από τις εξετάσεις της Β΄ και Γ΄ Λυκείου· όσο γνωρίζω επρόκειτο για τη μοναδική αντίδραση που σημειώθηκε από τους συνδέσμους Φιλολόγων όλης της Ελλάδας στην εν λόγω απόφαση του Υπουργείου. Θεωρώ ότι, πέρα από τα ειδικότερα αποτελέσματά της, η πρωτοβουλία συμβάλλει όχι μόνο στη δημιουργία προϋποθέσεων για πολιτισμική παρέμβαση, αλλά κυρίως για την ανάδειξη της γεωπολιτισμικής σημασίας της Κρήτης. Δεν θα πρωτοτυπήσω μιλώντας για την καίρια γεωστρατηγική θέση του νησιού στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου·

θα σημειώσω όμως ότι, για λόγους που δεν είναι της ώρας να αναλύσω, τα τελευταία χρόνια προωθείται η υποβάθμιση της σημασίας του στο συγκεκριμένο γεωπολιτικό χώρο. Βεβαίως, ο χειρισμός του θέματος από την άποψη της στρατηγικής είναι υπόθεση του ελληνικού κράτους, αλλά το δικό μας όπλο, ο δικός μας τρόπος να αντιδράσουμε στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, στη νέα παγκόσμια τάξη εντοπίζεται στο πολιτισμικό επίπεδο. Είναι πλέον σαφές ότι, εκτός από την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ, ένας ακόμη πυλώνας γεωπολιτικής ισχύος είναι ο πολιτισμός· θα είναι αποτελεσματικότερο να προβάλλουμε τη γεωπολιτισμική σημασία της περιοχής μας συλλογικά, μέσα από τη συνεργασία φορέων όπως οι Σύνδεσμοι Φιλολόγων και το Πανεπιστήμιο.

Κυρίες και κύριοι,

Όταν δέχτηκα να παρουσιάσω τον 12ο τόμο του περιοδικού *Θαλλώ*, είπα στον αγαπητό φίλο Κώστα Μουτζούρη ότι θα μιλούσα για λίγα λεπτά, θεωρώντας ότι δεν χρειάζεται να λέει κανείς πολλά για ένα ζήτημα που είναι αυτονόητο ή αυταπόδεικτο. Τελικά μίλησα περισσότερο απ' ό,τι σχεδίαζα, κι ωστόσο μου φαίνεται πως και πάλι τα λόγια μου ήταν ανεπαρκή. Θα τελειώσω με την παρατήρηση ότι ένα περιοδικό δεν είναι εύκολη υπόθεση και πως η ποιότητά του δεν κρίνεται μόνο από τα δημοσιεύματα που φιλοξενεί αλλά και από την τυπογραφική του εμφάνιση· αλλά και σ' αυτό το σημείο, η *Θαλλώ* αποσπά αβίαστα τον έπαινο. Ελπίζω πως θα την έχουμε κοντά μας αρκετά χρόνια ακόμη - και εύχομαι πράγματι να μπει σε όλες της βιβλιοθήκες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΜΠΡΙΝΤΑΚΗΣ

ΔΕ ΘΑ ΞΑΝΑΠΕΡΝΟΥΣΕ ΠΙΑ...*

Ο «πεταλάς» ήταν στημένος έξω από της Βέναινας, Αθηνών και Ηπείρου γωνία. Πότε είχε έρθει; αξημέρωτα; δεν κουμήθηκε ούτε αυτός σαν κι εμάς;

Όλη τη νύχτα ακούγαμε περίεργους θορύβους και υλακές· ποιος να ξεμυτίσει να δει, τολμούσε; «Όλα τα 'σκιαζ' η φοβέρα». Και πρωί πρωί ο «πεταλάς» είδαμε να 'χει πάρει τη θέση του: εκεί στο σταυροδρόμι, κοντά κι απέναντι στα φαρδιά σκαλάκια, να 'χει εποπτεία και στο μεγάλο κεντρικό δρόμο· εκεί στο πέρασμα των ανθρώπων από την κάτω γειτονιά και το γιαλό.

– Μπαμπά, μπαμπά! τι έχει μπροστά στο στόμα του και στην πλάτη του; Κι ο πατέρας μου εξήγησε πρόθυμα για τον ασύρματο με το μικρόφωνο που κουβαλούσε ο «πεταλάς» - αστυνομικός.

– Και το πολυβολάκι, τι το θέλει, μπαμπά; για να μας σκοτώνει; συνέχισα εγώ περίτρομος.

Πάλι ο πατέρας προσπάθησε να με καθησυχάσει: «Θα δούμε, παιδί μου!».

Και είδαμε· όταν σε λίγο ο κοντός ανθρωπάκος –κουστουμαρισμένος όπως πάντα– ξεμύτισε από το στενό να πάει στο μαγαζί του κάτω «στα Χανιά», όπως λέγαμε το κέντρο της πόλης μας εμείς οι Κατωκουμκαπιανοί, οι κάτοικοι της γειτονιάς των χαμόσπιτων και της φτωχολογιάς.

Καθόταν κάτω προς τη θάλασσα, κάπου κει στο σύμπλεγμα των δρόμων με τα ονόματα πόλεων και περιοχών της Ελλάδας (Θράκης, Σπάρτης, Αγίας Λαύρας, Μεσολογγίου, Μακεδονίας...), που οι Γερμανοί δεν άλλαξαν αφού δεν τους ενοχλούσαν. Ή, ίσως, σε κανένα παράδρομο, απ' αυτούς που δεν οδηγούσαν πουθενά και τερμάτιζαν σε αδιέξοδα ή στη θάλασσα.

Κάπου κει, τέλος πάντων· ποτέ δεν το μάθαμε!

Ασφαλώς, θα 'χε κι οικογένεια· κι όλοι μαζί θα μένανε σε κανένα σπιτάκι, από τα φτωχικά της περιοχής. Αλλά ούτε αυτό το μάθαμε ποτέ!

Εμείς το μόνο που ξέραμε ήταν η καταγωγή του: Εβραίος. Και πως, κάθε πρωί, έκανε την ίδια διαστική κι απόμερη διαδρομή για τη δουλειά του. Την προτιμούσε, αυτήν τη διαδρομή, από την άλλη που περνούσε από τον κεντρικό δρόμο. Ευνόητος ο λόγος: στο φαρδύ

---

* Πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό διηγήματος που προκηρύχθηκε το Μάιο του 1999 από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

δρόμο πιο εύκολα έχεις ανεπιθύμητα και επικίνδυνα συναπαντήματα. Κι αυτός ήταν Εβραίος... «Καλύτερα να γυρεύεις τη δουλειά σου πηγαίνοντας από τα παράστρατα».

Κι έτσι, περνούσε μπροστά από το σπίτι μας!

«Να χαθεί ο 'Βραίος που περνά», ήταν το «αγαπημένο» ξέσπασμα της Κατίνας, της «υπηρεσίας» μας, όταν την πειράζαμε, εγώ κι ο μικρότερος αδελφός μου. Κάτι σαν βρισιά, κάτι σαν άκακη κατάρα, κάτι σαν ευχή που δε θα 'θελε να πραγματοποιηθεί ποτέ· έτσι, για να πει κάτι και να εκπληρώσει την αγανάκτησή της. Αγράμματη τελείως, είχε έρθει από το χωριό της, πριν από τον πόλεμο, σαν υπηρέτρια στο σπίτι, να φάει γλυκόπικρο ψωμί σε ξένα χέρια, να μας προσέχει σαν ήταν οι γονείς μας στις δουλειές τους και να μας υπηρετεί όλους μαζί. Μας αγάπησε και την αγαπήσαμε κι από Αικατερίνη, που ήταν τ' όνομά της, έγινε «η Κατίνα μας» και ισότιμο μέλος της οικογένειας. Αλλά, ζιζάνια εμείς, όλο και την πειράζαμε: πότε της λύναμε ξαφνικά την μπροσποδιά της εκεί που περπατούσε αμέριμνα να σωριαστεί χάμω, πότε της ρίχναμε καμιά κλωτσιά στο καλάμι να πονέσει· κι όταν θέλαμε πολύ να την πειράξουμε, να την κάνουμε να κλαίει, να της αγγίξουμε τα κατάβαθα της ψυχής της, το «είναι» και τα «πιστεύω» της, να πονέσει περισσότερο ψυχικά παρά σωματικά, είχαμε έτοιμα τα «μεγάλα μέσα»· μια σκληρή, απάνθρωπη, ανελέητη βλαστημιά: «Διάλε τσ' αποθαμένους σου»!

Καλά λένε για τη γλώσσα που σπάει κόκκαλα: η δική μας γλώσσα την έκανε κουρέλι, την εξουθένωνε, την έκανε να αποσύρεται σε μια γωνιά και να κλαίει σιωπηλά, αξιολύπητα· κι η μόνη της αντίδραση, στη φοβερή βρισιά που εκτοξευόταν, ήταν: «Γιάντα, μωρέ, ατιμώνεις τσ' αποθαμένους μου;». Κι εμείς, βέβαια, δεν καταλαβαίναμε καλά καλά τι σημαίνει αυτή η βρισιά, πόση βαρύτητα έχει· ξέραμε μόνο πως την πονούσε τρομερά, αφόρητα, γιατί είχε και τους δυο γονείς της πεθαμένους, και τον πατέρα της τον υπεραγαπούσε μάλιστα.

Υπομονετική και μεγαλόκαρδη η Κατίνα, ποτέ δεν μας μαρτύρησε για τα «μαρτύρια» που της κάναμε. Μόνο κάπου κάπου ξεσπούσε: «Να χαθεί ο 'Βραίος που περνά».

Την πρώτη φορά που το 'πε δε δώσαμε σημασία. Και όταν το ξανάπε τη ρωτήσαμε τι σημαίνει, τι εννοούσε, τι σόι κουβέντα ήταν αυτή.

– Να! τον βλέπετε; Αυτός είναι Οβραίος! Γι' αυτόν λέω! και μας έδειξε τον κουστουμαρισμένο άνθρωπο που περνούσε κείνη την ώρα έξω από το σπίτι μας ανεβαίνοντας την ανηφόρα.

– Τι σου 'κανε ο κακομοίρης ο άνθρωπος και τον βρίζεις; εκπλαγήκαμε εμείς.

Κι ήρθε η αναπάντεχη απάντηση που (χρόνια αργότερα –μεγάλοι πια– καταλάβαμε πως) απηχούσε την αγραμματοσύνη, την αντιεβραϊκή διάθεση, τον αντισημιτισμό, τον φανατισμό, τον ρατσισμό... απέναντι σ' ένα λαό που δεν ζητούσε παρά μόνο μια θέση κάτω από τον ήλιο:

– Τίποτα, ούτε τον ξέρω! Αυτοί σταυρώσανε το Χριστό! Να χαθούνε όλοι κι αυτός μα-

ζί...

Και, πραγματικά, η «ευχή» της έπιασε.

Ήταν τη μέρα που ο «πεταλάς» την είχε στήσει στης Βέναινας το σπίτι απ' έξω.

Ο Μάης είχε μπει στο τελευταίο δεκαήμερό του, οι ζέστες είχαν αρχίσει και τα μηνύματα, για όλους που ζούσαν κάτω από τη ναζιστική μπότα, ήταν αισιόδοξα: όπου να 'ναι ο πόλεμος τελείωνε, το ναζιστικό τέρας ξεψυχούσε! Μόνο οι Γερμανοί δεν το 'χαν πάρει χαμπάρι, σ' αντίθεση με τους διάφορους συνεργάτες τους που είχαν αρχίσει να το σκάνε από το νησί...

«Κανένα καΐκι να μην πάρει χαφιέ», προειδοποιούσε και προέτρεπε με μεγάλα κεφαλαία γράμματα, σε μπλε λουλακί χρώμα, το σύνθημα που 'χαν νύχτα γράψει στον τοίχο απέναντι από τον «πεταλά» οι πατριώτες της γειτονιάς. Κι ένας από τους ατίθασους μικρότερους αδελφούς της μητέρας –δύσκολα θα 'λεγες πως δεν το 'χε γράψει αυτός– το 'χε παραφράσει με επιτυχία, κυριολεκτώντας «επί το ποιητικότερον»: «Κανένα καΐκι να μην πάρει καθίκι»!

Σε κάποιο από τα περνοδιαβάσματά του ο συμπολίτης μας Εβραίος κοντοστάθηκε, να το χαζέψει, κι αμέσως απομακρύνθηκε δρομαίως. Κι όμως, δεν ήταν αυτή η αμαρτία του, για να του την έχει στήσει «ο πεταλάς» και να τον αρπάξει μόλις φάνηκε· από τότε δεν τον ξαναείδαμε στη γειτονιά...

Στο Πεδίον του Άρεως, όμως, τον ξανάδα την ίδια μέρα, ντάλα μεσημέρι, εγώ και μερικά γειτονάκια. Εκεί, στο περιμαντρωμένο κι ελαφρώς επικλινές γήπεδο-στάδιο της πόλης, είχαν μαζέψει τους Εβραίους απ' όλην την πόλη, μέχρι να τους ξαποστείλουν. Εύκολη δουλειά, γιατί οι περισσότεροι ζούσαν συγκεντρωμένοι στη συνοικία τους –την Εβραϊκή– κι ήταν αδύνατη η οποιαδήποτε (έστω και σαν προσπάθεια) διαφυγή τους. Να σκάει ο ήλιος την πέτρα κι αυτοί ούτε νερό να μην έχουν να πιούνε!

– Όχι! νερό, τουλάχιστον, να τους στείλουμε, σκέφτηκε φωναχτά ο πατέρας. Θα πας εσύ με τους φίλους σου, γύρισε και μου 'πε.

– Πώς θα μπω μέσα; αντέδρασα.

– Όπως την άλλη φορά, μου θύμισε.

Κατάλαβα...

Το γήπεδο, όταν έβρεχε, πλημμύριζε. Γι' αυτό, στο χαμηλότερο σημείο του είχαν ανοίξει στην πετρόκτιστη μάντρα μεγάλες τρύπες, για να φεύγουν τα νερά. Απ' αυτές μπαινοβγαίναμε εμείς οι πιτσιρικάδες, «περιπτώσεως τυχούσης». Και η τελευταία φορά που μπήκαμε, ομαδικά, ήταν στα γενέθλια του Χίτλερ, στο τέλος Απριλίου. Τότε, οι Γερμανοί –μ' αγγαρείες– είχαν κατακρεουργήσει τα κυπαρίσσια όλης της περιοχής κι είχαν κάνει, πλέκοντας τα κομμένα κλαδιά μεταξύ τους, ένα χαλί, κάτι σαν πάπλωμα, τεράστιο σε επιφάνεια· το κρέμασαν σαν ντεκόρ από τις κερκίδες του σταδίου μέχρι κάτω· στη μέση είχαν βάλει τη σβάστικά τους. Εμείς, οι πιτσιρικάδες της γειτονιάς, είχαμε τρυπώσει μέσα το βρά-

δυ στη γιορτή που κάνανε· και χαζεύαμε...

Κείνη τη μέρα, όμως, δε θα χαζεύαμε: είχαμε τη συγκεκριμένη αποστολή να μπάσουμε μέσα στο γήπεδο γκαζοντενεκέδες με νερό, για να ξεδιψάσουν οι συμπολίτες μας Εβραίοι. Έτσι, ξανάδα τον κοντογείτονά μου. Αλλά ούτε τότε έμαθα το όνομά του...

Μέρες μετά ήρθαν, ταυτόχρονα, δυο ειδήσεις που μας γέννησαν αντιφατικά αισθήματα: έγινε απόβαση στη Νορμανδία μα, πάει, χάθηκαν οι Εβραίοι. Η «ευχή» της Κατίνας...

Μια Παρασκευή βραδάκι «έπιασα» την Κατίνα να θυμιάζει, με περίσσια προσοχή και ευλάβεια. Απόρησα, γιατί θύμιαζε, βέβαια, τακτικά, αλλά μόνο Σάββατο σπερνό και τις παραμονές μεγάλων εορτών. Έριξα μια κλεφτή ματιά στο ημερολόγιο: δεν ήταν για γιορτή...

– Είντά 'παθες, Κατίνα, και θυμιάζεις απόψε; αποτόλμησα.

– Να μη σε νοιάζει, κι έβαλε τα κλάματα. Για κεινονά που περνούσε θυμιάζω...

Δεν πολυκατάλαβα· μα σαν την έβλεπα από τότε να θυμιάζει κάθε Παρασκευή απόγευμα δακρυσμένη, ο νους μου φωτίστηκε: είχε συμπεριλάβει οριστικά «στσ' αποθαμένους της» και κείνον που χάθηκε και δε θα ξαναπερνούσε πια! Κι ας μην είχε μάθει ποτέ τ' όνομά του!

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΡΙΑΝΑΚΗ-ΚΟΥΤΖΟΓΛΟΥ

Η ΒΕΡΑΝΤΑ, ΤΟ ΓΙΑΣΕΜΙ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΛΟΓΙΣΜΟΙ ΤΗΣ

Το καλοκαιριάτικο εκείνο απόβραδο το λεπτό άρωμα του γιασεμιού αναδευόταν στον αέρα της βεράντας.

Τα τζιτζίκια συνεπαρμένα από τη θεϊκή ομορφιά συνέχιζαν το γλέντι και το τραγούδι. Ένα τραπεζάκι μικρό με όλα τα χρειώδη για δείπνο. Δύο καρέκλες, η δική του και η δική της...

Η φωλιά είχε αδειάσει από χρόνια. Οι γόνοι της πέταξαν πολύ νωρίς. Τι κρίμα! Το παράπονο βουνό. Δεν πρόλαβαν να τους γνωρίσουν καλά καλά, να τους καμαρώσουν, να χαμοπετούν χορεύοντας, δεν τους άκουσαν να τραγουδούν και δεν τους απόλαυσαν στο έμπα και στο έβγα τους με τους φίλους τους, και έφυγαν...

Κι αυτή η πόρτα του πόσο θλιμμένη!

Τώρα πιεστικός ο χρόνος έθεσε όρια και σύνορα ανάμεσά τους με τις υποχρεώσεις των. Μια στάση ανάπαυλας δρόμου, ένα ποτήρι δροσερό νερό, ένα φωτεινό βλέμμα υπόσχεσης, ένα τρυφερό χάδι, στ' άσπρα της μαλλιά, το πέρασμά τους τα Σαββατοκύριακα.

Ένα σούρσιμο παντόφλας, λες κι ήταν κλάμα, λες κι ήταν λυγμός, έφτασε στ' αφτιά της από τα βάθη του σπιτιού, καθώς εκείνος ερχόταν ασθμαίνοντας και ακουμπώντας στο μπαστούνι του, για να καθίσει πλάι της στο τραπέζι, να φάνε για χάρη της ζωής, να μιλήσουν τα χιλιομιλημένα, να θυμηθούν, να πάρουν ανάσα και δύναμη ακουμπώντας τ' ακροδάκτυλά τους και χαϊδεύοντας απαλά ο ένας την πλάτη του άλλου.

Κάθισε στην καρέκλα του, άφησε το μπαστούνι του στο πλάι, την γλυκοκοίταξε κι αχνά τής χαμογέλασε.

Και να πάλι μπροστά στα μάτια της η τηλεόραση της μνήμης της κι η ανάμνησή της να παίζει το ίδιο έργο, με το ίδιο σενάριο και τα ίδια πρόσωπα.

Και να πάλι οι δύμησες απ' τα παλιά φορτωμένες από χαρές και λύπες ν' αγγίζουν την καρδιά της για να πονέσει, για να βουρκώσει από παράπονο, ν' αρχίσει μοιρολόγι για τη νιότη που χάθηκε, για ό,τι μπορούσε να γίνει και δεν έγινε, για το χθες, το σήμερα, μα πιότερο για τ' αύριό τους το θαμπό και απροσδιόριστο με τις εκπλήξεις του, για το ΤΕΛΟΣ...

Από τα μάτια της γλιστρούν σταγόνες δάκρυα στο πιάτο του, καθώς τον σερβίρει. Τις βλέπει κι αναστατώνεται. Τις βλέπει και συνέρχεται.

Όχι, όχι προς Θεού! Τον λυπάται!

Δεν πρέπει αυτός να νιώσει τον σπαραγμό της, δεν πρέπει ν' αναγκασθεί να του δώσει

εξηγήσεις, να μάθει...

Φτάνει και περισσεύει ό,τι του προσδίδει στην ψυχή η ανημποριά τού σώματος. Και όχι μόνο αυτός σκέπτεται, αλλά και ο περίγυρός της.

Δεν πρέπει να λιποψυχά, αλλά θυμόσοφα να δέχεται στητή και αγέρωχη, μ' ανεκτικότητα και καρτερία τη μοίρα της, το παρόν της, όποιο κι αν είναι τούτο. Πρέπει στα «πρέπει» της ζωής να υποκλίνεται ο άνθρωπος, μ' αξιοπρέπεια! Της θλίψης του το μαυροπούλι μες στης καρδιάς τα φύλλα να κοιμάται, να μην ξυπνά, να μην πετά κι ούτε ποτέ να κελαηδάει!

Μα τόσο είναι δύσκολο σ' αυτή την ηλικία!

Τη δύναμη ν' αποζητά να βρει, να παίζει θέατρο από σκηνής, μα δεν τη βρίσκει, ύστερα από τα όσα βλέπουν τα μάτια της, ύστερα από τα όσα φέρνει ο άνεμος στ' αφτιά της για την αντιμετώπιση των ηλικιωμένων από τη σημερινή νεότητα.

Σαστίζει ο γέροντας, τα χάνει! Και δεν γνωρίζει τι να ζητήσει, τι να ευχηθεί, τι να προσευχηθεί... Να ζήσει κι άλλο; Ή το συντομότερο να φύγει για να μην προβληματίσει με την παρουσία του και οδηγηθεί ξαφνικά και αναπάντεχα στην απομόνωση σ' ένα κρεβάτι Οίκου Ευγηρίας, Ανιάτων, Γηροκομείου. Ξεχασμένος και υστερημένος απ' ό,τι αγάπησε, απ' ό,τι λάτρεψε...

Αλίμονο, οι νέοι άνθρωποι ηδονισμένες βδέλλες ρουφούν το σήμερα, τη νομοτέλεια περιφρονώντας και δε λογιάζουν τ' αύριο, που δεν αργεί...

Δε σκέπτονται πως με τη σειρά τους θα καταλάβουν και αυτοί την ίδια θέση των γονιών τους στο θέατρο της ζήσης, τραγικά δράματα της μίμησης...

Αυτά εκείνη, αυτός ευτυχώς αμέτοχος στους θλιβερούς διαλογισμούς της ετίμησε το δείπνο με το παραπάνω, ανακλαδίστηκε για να ξεμουδιάσει κι ύστερα παίρνοντας μια βαθιά ανάσα τής ψιθύρισε:

- Τι όμορφη βραδιά! Πόσο θα 'θελα να μείνω κι άλλο κοντά σου, κι όμως πρέπει να πάω να ξαπλώσω, γιατί κουράστηκα, καλή μου!

Κι άρχισε το σούρσιμο της παντόφλας και πάλι κι άρχισε ο λυγμός, το κλάμα, καθώς αποσυρόταν στο βάθος του σπιτιού.

Και κείνη μένοντας μόνη στη βεράντα μες στη νυχτιά, της φάνηκε πως έφευγε, μια για πάντα, ο σύντροφός της και αγαπημένος της, μοναχικός και απόμακρος μες στα γαμψά τα νύχια του χροναετού που άλλαξε και κακοποίησε την ύπαρξή του, κάνοντάς τον αγνώριστο, αυτόν τον αψεγάδιαστο, κλέβοντας τα ψιμύθια του, σπάζοντας τις χορδές και κλείνοντας τους πόρους του. Κουρνιάζοντας τ' αναπεταρίσματά του, για να μη νιώθει τη ζωή, για να υφίσταται...

Και κείνη μένοντας μόνη, ολόμονη μες στη νύχτα, ψηλά σηκώνοντας το βλέμμα ανάμεσα στα κανδηλάκια τ' ουρανού είδε το πρόσωπο ΕΚΕΙΝΟΥ, γλυκό, γαλήνιο, να της χαμογελά και να την ενθαρρύνει!

Με δάκρυα γονάτισε η ψυχή της εμπρός στο μεγαλείο Του και παίρνοντας θυμίαμα μοσχοβολιάς από το γιασεμί θυμιάτισε και προσευχήθηκε...

«Κύριε, Κύριε ελέησόν με! Δώσε μου δύναμη, δώσε μας δύναμη να κάνουμε το χρέος μας ως τη στερνή μας την πνοή».

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ-ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗ

ΑΥΤΟ ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΜΟΙΑΖΕΙ ΜΕ ΚΑΡΑΒΙ

Ήταν αυτό που λέμε δίφυλλη ντουλάπα, όχι κοροϊδευτικά για χοντρή γυναίκα, όχι, μια ξύλινη δίφυλλη ντουλάπα ήταν και βρισκόταν στην ίδια θέση, απ' όταν για πρώτη φορά μπήκα σ' αυτό το σπίτι, με τις δυο πλευρές της ακουμπισμένες στη γωνιά του δωματίου.

- Την άφησαν πίσω τους οι καταραμένοι, μαζί με το στημάδι στο σερβίτσιο, συνήθιζε να λέει η πεθερά μου.

«Οι καταραμένοι» ήταν οι Γερμανοί, «το στημάδι στο σερβίτσιο» ήταν από βλήμα.

* * *

Το σπίτι, μακριά από την πόλη, στεκόταν μοναχό του πάνω στο ύψωμα, «καράβι» το ονόμαζαν στην πόλη, και πράγματι, χτισμένο στην άκρη μιας πέτρινης κορυφής, καράβι μοιάζει, έτοιμο ν' αποπλεύσει στα γαλανά του ουρανού και το αλεξικέραυνο στη στέγη του, ιστίο που ανέλπιδα περιμένει τ' άρμενα.

Ιδανικό παρατηρητήριο για ρομαντικούς, με τη στρογγυλή τζαμαρία «και η στρογγυλάδα», μου τόνιζε ένα ολόκληρο απόγευμα η πεθερά μου, τότε που η γεροντική άνοια ήταν ακόμα αδιευκρίνιστη, «να μοιάζει όχι με τη στρογγυλάδα του κύκλου αλλά με τη στρογγυλάδα του αυγού».

«Καράβι» το ονόμαζαν στην πόλη, και πράγματι, κάτι ανοιξιάτικα πρωινά, που η πάχνη την πόλη σύννεφο σκεπάζει κι απλώνεται μέχρι τα πρώτα υψώματα του Ακρωτηριού, καράβι γινόταν και τα όνειρα όλων πραγματοποιούσε, τα δικά του πρώτα απ' όλα, που δε νοιώθει καράβι όπως το θέλουν, μα πουλί, κι είναι έτοιμο από καιρό για να πετάξει, κι ύστερα τα όνειρα των άλλων, «καράβι» το 'θελαν, καράβι ν' αποπλεύσει για θάλασσες ανεξερεύνητες και κιβωτός που ελπίδες στην καρδιά του κουβαλούσε και γινόταν η πετροκορυφή, ένα κρητικό Αραράτ.

Όσο για τις νύχτες που η πολιτεία τα φώτα της ντύνεται, καράβι διαστημικό μεταλλάσσει, που στην κορυφή εξόκειλε κι αυτό βλέπει τ' αστέρια της πιο κάτω και μπερδεύεται.

* * *

Το σπίτι μοναχικό πάνω στο ύψωμα, έξω, μακριά από την πόλη τελείωσε το '39, άνοιξη του '41 μπήκαν στην πόλη «οι καταραμένοι», οι Γερμανοί.

Λιγόλογα έστειλαν το μεταφραστή στον ιδιοκτήτη.

- Επίταξη.

- Τι θα πει επίταξη;

- Θα πει πως το σπίτι, λόγω της θέσης του, είναι ιδανικό για κατοικία και αρχηγείο του διοικητή των αλεξιπτωτιστών.

- Όχι το δικό μου το σπίτι.

- Ναι, το δικό σου το σπίτι.

- Τα όνειρα, τα πράγματα...

- Να μεταφέρεις ό,τι προλάβεις, και, άκου, γρήγορα...

Έστειλε το «μικρό» της αποθήκης και ειδοποίησε τη γυναίκα του.

- Πάρε την Άννα για να σε βοηθήσει και μαζέψτε ό,τι μπορείτε, μόνο δυο μέρες έχουμε καιρό.

Η κυρία Άννα, γυναίκα για όλες τις δουλειές, φρύαξε, μπήκαν οι δυο γυναίκες μέσα στο σπίτι και τις πήραν τα δάκρυα, ούτε χρόνος δεν είχε περάσει απ' όταν στόλιζαν και τώρα έπρεπε, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ν' αρχίσουν να μαζεύουν.

Να μαζέψεις, τι να μαζέψεις απ' ολόκληρο νοικοκυριό, κι όλο μουρμούριζαν, πότε η μια, πότε η άλλη.

- Καταραμένοι, να είστε καταραμένοι.

Έπιπλα, λευκά είδη, αντικείμενα, ένα ένα με φροντίδα κι όνειρο αγορασμένα.

Να, οι ολοκαίνουριες εμαγιέ κατσαρόλες που τα μπακίρια της αντάλλαξε, να της αδελφής της, της Άννας, τα δαντελωτά π' ανθρώπου χέρι θαρρείς και δεν άγγιξε, της θείας μαμμής τα υφαντά, να της προμάμμης τα κοφτά, να της μητέρας οι ατραντέδες.

Να μπαίνουν και να βγαίνουν στα δωμάτια και να μην ξέρουν από πού ν' αρχίσουν, να 'χουν και τα μικρά στα πόδια τους, ένα της κάθε μιας, σχεδόν συνομήλικα, μήνες η διαφορά τους, και να μην έχουν ιδέα από πόλεμο, τίποτα από στεναχώρια και μόνο τις διαβολιές να 'χουν στο νου τους. Να 'χεις και την άνοιξη απ' έξω από τα παράθυρα, τα στραβά μάτια να κάνει κι άλλα να σου ψιθυρίζει, τόσο πολύ, που λίγο λίγο να σε κάνει να ξεχνιέσαι.

Άρχισαν να μαζεύουν, να διπλώνουν, να τυλίγουν, να φυλάγουν, ήρθαν και τα ξύλινα κιβώτια κι άρχισαν να τοποθετούν με προσοχή, έτσι όπως νεκρό, αγαπημένο σαβανώνεις.

Χριστουγεννιάτικο δέντρο έμοιαζε, που αφού πέρασαν οι χρονιάρες μέρες το ξεστολίζουν - ο προορισμός του εκπληρώθηκε - κι ετοιμάζονται να το πετάξουν στα σκουπίδια, μα τούτου του σπιτιού ο προορισμός δεν είχε εκπληρωθεί, γιατί λοιπόν; Κάθ' ένα κιβώτιο που γέμιζε το έβγαζαν έξω από το σπίτι.

- Από 'κεί κι ύστερα θα αναλάβει ο Κωστής, μουρμούριζε η Γιώτα, και να γεμίζουν τα μάτια της δάκρυα, μα πεισματάρα και σκληρή όπως ήταν, δεν άφηνε να φανεί, κατάπινε δάκρυα και βρισιές μαζί με σάλιο.

Έτσι, να τον είχε μπροστά της τον υπεύθυνο, να τον φτύσει για τούτη την πίκρα. Στο

πιο γερό κιβώτιο έβαλε το «καλό» της ολοκαίνουριο σερβίτσιο, ειδικό ταξίδι στην Αθήνα πήγε για να το βρει του γούστου της, πανάκριβο, λευκή πορσελάνη Βαυαρίας, μ' ένα λεπτό γαλάζιο λουλουδάκι στην άκρη και δυο χρυσές σειρές να το υπογραμμίζουν.

Έβαλαν τα μεγάλα πιάτα, τα ανάβαθα, πιο πάνω τα βαθιά, ύστερα τα μικρά του φρούτου, πιατέλες, σουπιέρα, ραβιέρες κι ανάμεσα μπόλικο χόρτο, για να τα προστατέψουν, κι ύστερα το έβγαλαν κι αυτό μαζί με τ' άλλα κιβώτια, μα κάπως παράμερα για να το ξεχωρίζουν.

Εκεί, πάνω στων κουρτινών την αποκαθήλωση, άκουσαν στο χωματόδρομο το θόρυβο από το τζιπ, μέχρι να κοιταχτούν, να καταλάβουν, τις έπιασε η σκόνη, δυο αγριεμένοι γερμανοί πετάχτηκαν από μέσα.

- Ράους, φώναξαν.

Δεν κατάλαβαν, μα κατάλαβαν.

Με τις ψιλές φωνές τους άρχισανν να τους λένε, αναστατωμένες, πως έχουν δουλειά ακόμα, δεν πρόφτασαν, τα πράγματα στο σπίτι, τα κιβώτια απ' έξω...

- Ράους, ξαναφώναξαν οι άνδρες που δεν κατάλαβαν, μα κατάλαβαν, με μια φωνή, και το τεντωμένο τους δάχτυλο δεν είχε ανάγκη μεταφραστή.

Στην άγρια φωνή τα δυο μικρά, που είχαν πιαστεί από τα φουστάνια τους, έβαλαν τα κλάματα.

Πάλι τα δάκρυα του ανίσχυρου, πάλι οι βρισιές του καταπιεσμένου, μαζί με σάλιο, όμως δεν είχε τίποτα να κερδίσει, τα κατάπιε, έκανε νόημα στην Άννα - για όλες τις δουλειές - τους γύρισαν τις πλάτες, έπιασαν η κάθε μια το γιο της από το χεράκι και με βιαστικό βήμα πήραν την κατηφόρα. Εκεί, πάνω στη στροφή, σαν το ρυάκι που το μικρό του εμπόδιο ξεπερνά και το μαζεμένο νερό με φόρα ξεχύνεται, ξέσπασαν κι οι δυο σε δάκρυα.

Πιο κάτω χρέμψαν, περπατούσαν και μιλούσαν. Περίπατος έμοιαζε μιας άστεγης μέρας, όχι ξεχωριστής, περίπατος σαν προορισμένος να ξεχαστεί, σαν άλλους πολλούς που είχαν κάνει οι δυο τους.

* * *

Περασμένο μεστημέρι, κι ήταν τότε που η άνοιξη φώναζε τα χρώματα.

- Πράσινο, και το πράσινο πέφτει τ' ανάσκελα.

Η άνοιξη δε χρειάζεται να κοιτάξει, το πράσινο ήταν από πριν εκεί.

- Κίτρινο, φωνάζει.

- Παρόν, απαντά το κίτρινο.

- Μοβ, φωνάζει πιο δυνατά, γιατί καθώς το χρώμα είναι πνιγμένο ανάμεσα στα δυο του σύμφωνα, δυσκολεύεται να το ξεδιακρίνει.

- Κόκκινο, λέει χαμηλόφωνα, γιατί το κόκκινο-παπαρούνα από μόνο του ξελαρυγγιάζεται και διαλαλεί την παρουσία του.

Ναι, η άνοιξη τα γιορτινά της είχε φορέσει, μήπως και τα καταφέρει να κάμει τον κόσμο να ξεχαστεί.

* * *

Κάπου πιο κάτω άρχισαν πάλι να σκέφτονται, να λογαριάζουν, τι μάζεψαν, τι είχε μείνει αφύλακτο.

- Άννα, τα πιάτα έμειναν έξω.

- Γιώτα, το χαλί.

Το χαλί... Το πολύτιμο μεταξωτό χαλί, από τη Σμύρνη αγορασμένο, που με χίλιες δυσκολίες το κουβάλησε η μάνα της, σ' εκείνες τις πιο δύσκολες μέρες του '22, είχε ξεχαστεί, στρωμένο τα γιορτινά του, στο πάτωμα του σαλονιού.

* * *

Ο πόλεμος τελείωσε, οι Γερμανοί αποκαθήλωσαν την περηφάνια τους και υπέστειλαν τη σημαία, που στο στρογγυλό κάγκελο της βεράντας - όχι το στρογγυλό του κύκλου αλλά το στρογγυλό του αυγού - κυμάτιζε στα γερμανικά η κόκκινη του αγκυλωτού, απέναντι το άγαλμα της Ελευθερίας με τα μάτια στραμμένα αρνιόταν να δει και ποιος ξέρει, ίσως και βουρκωμένα, ατένιζε τη θάλασσα.

Οι δυο γυναίκες πάλι μαζί μπήκαν μέσα κι άνοιγαν τα μάτια για να δουν τις αλλαγές, να θυμηθούν τα ξεχασμένα και να πέσουν με τα μούτρα στη δουλειά να ξεβρομίσουν. Έξω από το σπίτι, όλα τα παλιά προσεγμένα είχαν πετάξει αγριάδες, τα αναψικά μικρά, ανήλικα πευκάκια που είχαν αφήσει, δέντρα τα βρήκαν κι εκεί κάτω από το μεγαλύτερο το ξύλινο κιβώτιο με το σερβίτσιο στην ίδια θέση αφημένο. Έβγαλαν το σκέπασμα, τα πιατικά στη θέση τους, είχαν κάμει καλή δουλειά, χάρηκαν, μα όταν τράβηξαν το χόρτο, είδαν πως στους βομβαρδισμούς ένα βλήμα είχε χτυπήσει το κιβώτιο και είχε σημαδέψει τη στοίβα των πιάτων από πάνω μέχρι κάτω.

Έμπαιναν κι έβγαιναν στα δωμάτια και κάθε τόσο φώναζε η μια την άλλη, για να δει κι αυτή τα παράξενα, όλα τους φαίνονταν μιαρά και βρόμικα, αγγιγμένα από το χέρι του εχθρού.

Η μια πόρτα που έμπαινες από το χωλ στο σαλόνι ήταν τώρα χτισμένη κι από την πλευρά του «στρογγυλού» δωματίου υπήρχε ένα τζάκι κι επάνω, εκεί που η καμινάδα άρχιζε να σχηματίζεται, ο γερμανικός αετός άνοιγε τα φτερά του τσουρουφλισμένα, όχι από την κάψα του τζακιού μα από την πανωλεθρία της ήττας. Μίστρσαν τα καινούρια, μα ήταν ψηλά για να φτάσει το σάλιο τους.

Βρήκαν το πάτωμα του σαλονιού σε μαύρο χάλι, έφερε η Άννα κουβάδες, βούρτσες και νερά, έπεσε στα τέσσερα κι άρχισε να τρίβει, να τρίβει και να καταριέται. Όλες οι γερμανικές μπότες είχαν αφήσει ίχνη από κοκκινόχωμα και μπόχα κατακτητή, έτριβε κι έτριβε κι άργησε να καταλάβει πως το σμυρναίικο μεταξωτό χαλί, εκείνο το πολύτιμο βάρος των πιο

δύσκολων ημερών, ποτέ δεν είχε στηκωθεί από το πάτωμα κι είχε γίνει ένα μ' αυτό!

Στη μια κρεβατοκάμαρα μια ξύλινη ντουλάπα, από ξύλο ακριβό που ρόδιζε, με σκαλιστά τα δυο της φύλλα και αφημένα κάποια πράγματα στο εσωτερικό, ίσως από τη γρήγορη αναχώρηση, ένα πηλήκιο με το σήμα των ιπτάμενων, ένα περιβραχιόνιο με το ίδιο σήμα, μια δεσμίδα από αυτόματο όπλο, κάτι χαρτιά με σφραγίδες και υπογραφές, μια φωτογραφία του Ταγματάρχη να φέρει τα διάστημα και να καμαρώνει μέσα στη στολή του, δίπλα από τη σημαία της περηφάνιας του, κι από κάτω ευκρινέστατα τα φινιστρίνια του καραβιού, που για τα δικά τους ταξίδια ναυλωμένο, τελικά, δε σάλπαρε.

Όλα τα έβγαλαν έξω στον κήπο και τα έκαψαν κι έμεινε η ντουλάπα, γιατί αυτή ήταν χρήσιμη κι ας χωρούσε μέσα της όλα τα περασμένα δυσάρεστα.

* * *

Στην ντουλάπα μέσα κρεμούσε η πεθερά μου τα δικά της τα ρούχα, κάθε αλλαγή σεζόν έβαζε την Άννα, μα δε χρειαζόταν να της το πει, η Άννα - γυναίκα για όλες τις δουλειές - ήξερε, άνθρωπος του σπιτιού πια, φιλενάδες πιο πολύ, τόσα πολλά είχαν περάσει μαζί.

Με την αλλαγή του καιρού γινόταν ολόκληρη ιεροτελεστία, άνοιγε διάπλατα τα φύλλα της ντουλάπας, έβγαζε τα ρούχα, τα κρεμούσε στο σκοινί της απλώστρας, ξεσκόνιζε, καθάριζε, έπλενε, έστελνε στο καθαριστήριο και φύλαγε, άνοιγε τις καπελιέρες κι αέριζε τα παλιομοδίτικα καπέλα των χρόνων της κομψότητας.

Πετούσε τα χαρτιά που ήταν στρωμένα στο ράφι και στα συρτάρια της, αγόραζε καινούριο ρολό, περνούσε μ' ένα βρεγμένο πανί το εσωτερικό της, που όλο ήταν «ντυμένο» μ' ένα ξεθωριασμένο χαρτί ταπετσαρίας κι έστρωνε το καινούριο.

Άφηνε ανοιχτά τα φύλλα όλη μέρα, για να φύγει κάθε ίχνος υγρασίας, περνούσε τα εξωτερικά της ντουλάπας μ' ένα πανί βρεγμένο σε πετρέλαιο κι ύστερα τακτοποιούσε τα ρούχα της νέας σεζόν κι ανάμεσα σακουλάκια, με λεβάντα και κομμάτια κέδρου.

Η Γιώτα καθισμένη σε μια καρέκλα απέναντι, με πλήρη ορατότητα, έδινε οδηγίες που η Άννα δε χρειαζόταν, αφού τα ίδια πράγματα ήξεραν κι οι δυο, αφού τα ίδια χρόνια τα μάθαιναν.

* * *

Τα χρόνια περνούν, οι ανείπωτες ιστορίες χάνονται, αν δε σ' αφήσουν, αν δεν αφήσεις, κι οι άνθρωποι χάνονται, σαν ποτέ να μην υπήρξαν, σαν ποτέ να μην πέρασαν, ένα κουτί μένει σε κάποιο τάφο, ή σ' ένα κενοτάφιο, οστά.

Η πεθερά μου θα πέθαινε «πλήρης ημερών» και η Άννα, εκείνη η γυναίκα για όλες τις δουλειές, δεν ήταν πια για τίποτα, μια λιγνή φιγούρα πίκρας που τις δύσκολες μέρες των νεανικών της χρόνων αναχάραζε κάνοντάς της παρέα, δυο γυναίκες που είχαν περάσει τα πάντα μαζί, αλλά δεν είχαν πια τίποτα να πουν.

Η πεθερά μου πέθανε πρώτη και δεν ξέρω αν η Άννα το έμαθε ποτέ.

* * *

Το θέμα ήταν η ντουλάπα, το σπίτι θα ανακαινιζόταν, τοίχοι θα έπεφταν, πατώματα θα άλλαζαν, σύγχρονα είδη υγιεινής θα έπαιρναν τη θέση των παλιών, την ντουλάπα τι θα την κάναμε;

Η πρώτη σκέψη ήταν ο παλιατζής, η εύκολη λύση, μα ποιος έχει καρδιά να χωρίσει το σπίτι από την ντουλάπα, σα να υπήρξε «μέσα του» από κατασκευής, θα ήταν σα να ξεχώριζε για δεύτερη φορά τις δύο φιλενάδες.

Την είχα αδειάσει, την είχαμε μετακινήσει, τόσα χρόνια είχε μείνει στην ίδια θέση, που μετακινώντας την, ένα σκουρότερο κομμάτι τοίχου έμενε να μαρτυρά.

Είχα τραβήξει τα συρτάρια και τα φύλλα της, μένοντας ανοιχτά, λίγο έγερναν προς τα εμπρός, εξήντα τόσο χρόνων κουρασμένος ενήλικας κι έτσι όπως έχασκε το παλιοκαιρίτικο έπιπλο έμοιαζε με κουφάρι.

Σε κάποια σημεία η παλιά ξεθωριασμένη ταπετσαρία που το εσωτερικό της κάλυπτε ήταν σκισμένη κι είχα αγοράσει αυτοκόλλητο για να κάνω μια φιλότιμη προσπάθεια να τη φρεσκάρω, άλλωστε το είχαμε αποφασίσει, η ντουλάπα θα πήγαινε στην αποθήκη, δεν μπορείς εύκολα ν' απαλλαγείς απ' αυτά που τη ζωή σου συνθέτουν, κι όσο μεγαλώνεις τόσο πιο δύσκολο είναι ν' αλλάξεις τα πράγματα.

Θα την κρατούσαμε την ντουλάπα, έτσι μεγάλη όπως ήταν θα χωρούσε όλα εκείνα τα άχρηστα - χρήσιμα, που υπάρχουν σε κάθε σπίτι κι όλο λες «θα πετάξω» κι όλο κρατάς.

Άρχισα να τραβώ το φθαρμένο χαρτί που εύκολα ξεκολλούσε πάνω από το ξύλο, ήταν εύκολη δουλειά, περισσότερο η συνήθεια το κρατούσε παρά η κόλλα.

Έβαλα λίγο πετρέλαιο και πέρασα την εξωτερική της επιφάνεια, το σπίτι μύρισε κι είχα την εντύπωση πως η κυρία Άννα ήταν στο διπλανό δωμάτιο και τη δουλειά της συνέχιζε. Το ξύλο φρεσκαρίστηκε, την περιποίηση αναγνώρισε, το σκάλισμα φάνηκε περίτεχνο, τα έκτυπα λουλούδια της μπουμπούκιασαν ανοιξιάτικα. Ξεσκόνισα την πλάτη και με το ίδιο πανί στη σωστή δόση πετρελαίου πέρασα το κομμάτι που, χρόνια πολλά, ακουμπούσε στον τοίχο.

Εκεί στ' αριστερά είδα χαραγμένο στο ξύλο ένα όνομα και μια χρονολογία: Franz Woltz, Wien, 1942.

Στάθηκα και κοίταζα το όνομα, μόνο ένα γερμανικό όνομα ήταν, μα ποιος; μα τι;

Ανθρώπινες ιστορίες, που είναι και ανθρώπινες και ιστορίες, που όταν περάσει η έξαψη του σύγχρονου μοιάζουν παραμύθια. Ποιος να ήταν άραγε αυτός ο Φραντς από τη Βιέννη;

Από πού ξεκίνησε, πού έφτασε, τι συναισθήματα, τι σκέψεις, πώς κατέληξε;

Μια ορντινάτσα, ένας νεαρός στρατιώτης ήταν που «την έβγαλε καθαρή» ασφαλής στη θέση του, μακριά από τα μέτωπα, που στων κενών ωρών τη νοσταλγία έπινε την μπύρα του ρεμβάζοντας και τραγουδώντας το «Λιλή Μαρλέν»; ή ένας αεροπόρος που το ονομά του χάραξε στο πρώτο ξύλο που βρέθηκε μπροστά του και λίγες μέρες αργότερα τον κατέρριψαν τα συμμαχικά αεροπλάνα και σκοτώθηκε;

Μπορούσα να σκέφτομαι και να κάνω και δουλειά, άλλωστε είχα μόνο ένα όνομα, χωρίς κανένα άλλο στοιχείο για να συμπληρώσω την ιστορία μου.

Έβγαλα το χαρτί από το πρώτο συρτάρι, μέτρησα, έκοψα, κόλλησα, έβγαλα το χαρτί και από το δεύτερο και το τσαλάκωσα στα χέρια μου, ένα διπλωμένο χαρτί ξέφυγε, κιτρινισμένο, με λευκό παρελθόν, ίσως κάτι συναισθηματικά πολύτιμο; Ήξερα πως η πεθερά μου σ' αυτά τα συρτάρια έβαζε τα εσώρουχά της, συνήθως ανάμεσά τους κρύβουμε πράγματα, ένα μυστηριώδες γράμμα, ίσως από τον καιρό των ερώτων με τον άνδρα της;

Το άνοιξα, στην επάνω αριστερή γωνία τυπωμένο το σήμα των γερμανών ιπτάμενων κι από κάτω με μαύρο μελάνι, κάπου μουτζουρωμένο, κάπου μισοσβησμένο, με δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα, ένα γράμμα, με ημερομηνία 21-10-43.

Mutter, διάβασα, αυτό ήταν εύκολο. Πιο κάτω τα γράμματα μπερδεύονταν μεταξύ τους, οι λέξεις ανάμεσά τους άφηναν ένα μικρό κενό που πάλι κι αυτό ενωνόταν με μια ουρά ξεχασμένη από την προηγούμενη λέξη, οι γνώσεις μου στη γερμανική γλώσσα λίγες κι αυτός που είχε γράψει το γράμμα, ίσως από βιασύνη, ίσως από συναισθηματική φόρτιση, δεν είχε φροντίσει για τα καλλιγραφικά του.

Παράτησα τα φύλλα της ντουλάπας ανοιχτά και τα συρτάρια τραβηγμένα και κρατώντας το γράμμα βγήκα έξω και κάθησα, μήπως με περισσότερο φως, μήπως πιο ήρεμη καταλάβω και ξεχωρίσω λέξεις από το σωρό των γερμανικών-ιερογλυφικών γραμμάτων.

«Μητέρα» ξαναδιάβασα.

«Αυτός ο πόλεμος δεν λέει να τελειώσει... χρόνια που λείπω κι έχουν συμβεί άγνωστες λεπτομέρειες στις ζωές σας και στη δική μου κι όμως είμαστε μια οικογένεια και κάποτε συνηθίζαμε να τα συζητούμε όλα. Άραγε, όταν και αν γυρίσω με τόσα κενά ανάμεσά μας, θα νοιώθουμε ξένοι; ή τις ζωές μας ... από το σημείο που μας τις αποσύνδεσαν».

Δυσκολευόμουν, γράμμα γράμμα, λέξη λέξη συνέθετα μια εποχή, στην ψυχολογία ενός «εχθρού» εισερχόμουν, τα ερωτηματικά του συμμεριζόμουν και συνέπασχα μαζί του, προβληματισμένη ετεροχρονισμένα.

«[...Σβησμένο...] όμως ποτέ δε μου είπες ποιος είναι ο εχθρός, αυτός που σε διατάζει, κι όμως η συνείδησή σου σου λέει πως κάνει λάθος ή ο άλλος που σιωπηλά προσπαθεί να καλύψει το μίσος ανάμεσα στα κρυμμένα φώτα της καρδιάς του, όμως κάποια πράγματα λέγονται με λόγια κι άλλα με μια εύγλωττη σιωπή.

»Τι γυρεύουμε τόσο μακριά από την πατρίδα ..... αλλά τι είναι πατρίδα, η γη που γεννηθήκαμε και εγκαταλείψαμε που τα χέρια και το μυαλό μας έχει ανάγκη, η γη

που μας θέλει δολοφόνους ή τούτη η χώρα που στα πάτρια θέλουμε να προσπορίσουμε;

»..... τι κάνουμε, μάνα μου, στην ξένη γη; Ο πόλεμος, έστω κι αν είμαστε από την πλευρά των δυνατών - και δυνατός μπορείς να είσαι με πολλούς τρόπους - αλλάζει τη ζωή προς το χειρότερο και ξέρεις κάτι ..... όσα δεν πρόλαβα να ζήσω..... σχολειό, μαθήματα, στρατός, όμως και κάτι άλλο πρέπει να είναι η ζωή.....».

.....

.....

.....

Πάνω στην τσάκιση το διπλωμένο για εξήντα σχεδόν χρόνια χαρτί αρνιόταν να μαρτυρήσει και αβίαστα στο μοναδικό βασανιστή είχε παραδώσει τα εφτασφράγιστα, στο χρόνο. Τα γράμματα μπερδεύονταν, τα συναισθήματα αλληλοσυγκρούονταν και τα δικά του και τα δικά μου, σίγουρα η μητέρα του, ξέροντας το γιο της, ξέροντας το χαρακτήρα που έχτισε, θα μετέφραζε ακόμα και τα συνδετικά των λέξεων κάνοντας τους δικούς της συνειρμούς, όσο για μένα, με βοηθούσε πιο πολύ η θέληση στα δυσανάγνωστα.

Πιο κάτω, καθώς ο νεαρός στρατιώτης έβγαινε από τους προβληματισμούς του και αναφερόταν στην οικογένεια, τα πράγματα γίνονταν πιο απλά.

«..... Μου γράφεις πως η Άννα-Λώρε και το μικρό είναι καλά, άραγε, πώς νοιώθει ένας πατέρας που δεν έχει γνωρίσει το παιδί του όπως κι εγώ; Όμως είμαι βέβαιος πως, αν το δω ανάμεσα σε χίλια μικρά, θα το αναγνωρίσω, βλέπεις η καρδιά μιλάει, κι αν ποτέ τούτος ο πόλεμος τελειώσει, κι αν ποτέ ..... συναντηθούμε θα του πω πως ο κόσμος είναι πολύ πιο όμορφος απ' ό,τι μας τον δείχνουν.

»Μητέρα, μου λείπετε, μου λείπει η ζωή, έτσι όπως την ήξερα, άραγε θα την ξαναβρώ; Ο γιος σου, Φραντς».

* * *

Ναι, τούτο το σπίτι, αλήθεια, μοιάζει με καράβι κι αν τύχει την ώρα που θα καθίσεις στη βεράντα και η πάχνη έχει σκεπάσει την πόλη κι αν η ψυχή σου είναι έτοιμη για ν' αρμενίσει, σε πάει όπου του πεις.

Ύστερόγραφο: Στο Ναυτικό Μουσείο Χανίων υπάρχει η φωτογραφία του σπιτιού, με τη σημείωση:

«Οχυρό του Ταγματάρχη Χάινριχ ανατολικά των Χανίων».

Το σπίτι οχυρό δεν υπήρξε ποτέ, εκτός, ίσως, από οχυρό καρδιάς.

ΠΑΥΛΟΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ

Η ΣΥΜΦΟΡΑ ΤΟΥ ΟΝΟΥ ΚΑΙ Η ΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ*

Σ' όποιον το Μέγα Δάσκαλο, την πείρα, δεν προσέχει
και τι θα πει «η συμφορά του όνου» δεν κατέχει,
θα του θυμίσω σήμερα του Αίσωπου το μύθο
και ας ελπίσω, φίλοι μου, πως δεν μιλώ σε .... πίθο...

Ήτανε, λέει, κάποτε Λέων, Αλώπηξ κι Όνος,
που για κυνήγι πήγανε, κι ο Λέων, σαν ο μόνος
που τα κυνήγια σκότωνε (οι άλλοι τα μαζεύαν),
σκέφτηκε, σαν τελειώσανε, να μην τα μαγερεύαν
κι ωμά να τα μοιράσουνε, να πάρει τα δικά του
καθένας τους και ύστερα να πάει στη σπηλιά του...
Γι' αυτό κι είπε στο Γάιδαρο να πιάσει να μοιράσει
εκείνα που σκοτώσανε, χωρίς καιρό να χάσει...
Κι ο Γάιδαρος ο δίκαιος τα μοίρασε στα τρία,
σύμφωνα μ' Αριθμητική και με Γεωμετρία...
Μα μόλις τ' απομοίρασε, ο Λέων τον φονεύει
και στρέφεται στην Αλεπού και της υπαγορεύει
εκείνη, και στα γρήγορα, τη λεία να μοιράσει...
Κι η τετραπέρατη, χωρίς καθόλου να διστάσει,
στο μερτικό του λιονταριού χίλιες μερίδες βάνει
και στο δικό της... μια μπουκιά... ξέρει καλά τι κάνει...

Κι ο Λέων, αφού χάρηκε, ρωτά με απορία·
- Για πες μου τώρα, φίλη μου κι ωραία μου κυρία,
ποιος να μοιράζεις σ' έμαθε; το προϊόν του πόνου;...
Κι εκείνη αποκρίθηκε· «Η συμφορά του Όνου»...
Κι αφού, βρε άνθρωπε χαζέ, η συμφορά εκείνη
π' έμελλε ως παράδειγμα στον κόσμο ν' απομείνει
και να διδάσκει πάντοτε ακόμα και θηρία,
εσένα δεν σε δίδαξε; Μάθε πως είν' «μωρία»
να τρέχεις, να διεκδικείς, να ψάχνεις, να πασχίζεις
για «τη μερίδα Λέοντος», εάν δεν την αξίζεις...

* Ελεύθερη απόδοση από τον Αίσωπο.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ Ι. ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ

ΕΦΗΜΕΡΙΑ

Πάντα πλανιόταν κείνη η μυρωδιά.
Πότιζε ρούχα και δέρμα
αιωρούνταν στο βάθος του διαδρόμου
έβαφε τοίχους σεντόνια
- θά 'λεγες μια πνοή
από 'να πληγιασμένο, προθανάτιο στόμα.
Καφές με τη γεύση πλαστικού
οι ώρες αργοκίνητες το μεσημέρι
κι ο ήλιος να δίνει τη χαριστική βολή
στο λεκιασμένο πάτωμα
τα γεμάτα σταχτοδοχεία
τις ματωμένες γάζες στον ανοιχτό κάδο.
Τ' απόγευμα όλα ήταν πιο σίγουρα
βαφτισμένα στη δροσιά του σούρουπου.
Η αύρα έφερνε φιλότιμα
την πνοή της θάλασσας
- ακόμα κι η βεβαιότητα των φορείων
γινόταν περισσότερο υποφερτή.
Ώσπου η νύχτα χαμήλωνε
με κλειστά παράθυρα στους θαλάμους
κι άρχιζε πάλι ο θρίαμβος
της γνωστής οσμής
παρέα με την αχλύ των τσιγάρων
που ξεψυχούσαν
στις μαδημένες γλάστρες του διαδρόμου.
Δάκρυα, δύσπνοια, βήχας,

κρεβάτια στηριγμένα σε τούβλα:
"Το οξυγόνο γρήγορα εδώ!"
Οι ώρες τότε
δεν ήταν ποτέ αρκετές
κι ο ύπνος ίσα πού 'ρχονταν
λίγο πριν το χάραμα
σβήνοντας αίματα, φωνές, σειρήνες.

ΓΙΩΓΙΑ ΚΟΜΑΤΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΙΩΚΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΡΙΠΑΚΗ

Στεφανωμένη με φως του φεγγαριού,
εύθραυστα όνειρα, πανανθρώπινα ιδανικά,
μεγάλους αχάτες μεγαλείου,
μυρωμένη με το θεϊκό χάρισμα
της δύναμης του γραπτού λόγου,
διασχίζεις μεγαλόπρεπα το χρόνο.

Οι ουλές της γης απ' την απουσία σου
θα καλύπτονται τώρα με αμπελώνες.
Τα ηφαίστεια με διάφανα μετάξια.

Στη γενέθλια γη το αγιάζει των λειμώνων σιγεί.
Κάτω απ' τη δυτική τάφρο κλαίνε
παλιοί τεχνίτες του φίλντισι.

Σε αποχαιρετούν απέραντοι ελαιώνες θροΐζοντας
τα Λευκά Όρη, ο Ψηλορείτης,
καθώς ο άνεμος φυσά ανάμεσα
στα φαράγγια της μνήμης.
Μας δίδαξες τη δύναμη του λόγου,
τη γαλήνη ενός μίσχου ανθισμένου
δαμάζοντας το ατσάλι.

Τώρα πια μας διδάσκεις
το δικαίωμα της σιωπής.

Κι είσαι πάντα εδώ, πλάι στη θάλασσα,
μ' ένα διάδημα από φωτεινές προσδοκίες,
με την απλότητα που αποπνέει το μεγαλείο σου.

Σαν αρχαία Καρυάτιδα,
δίπλα στα μεγάλα μνημεία,
με το βλέμμα στραμμένο στο πέλαγος
και τη σκέψη σε γαλαξίες Ελευθερίας.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΡΧΑΛΑΚΗΣ

ΧΑΝΙΑ ΑΓΑΠΗ ΜΟΥ

Α΄

Αφροκοπά το πέλαγος έξω από το φανάρι
και με τραβά κάπου μακριά το ρεύμα να με πάρει.
Μα σε παμπάλαιο καρφί του μόλου σας δεμένος
κρατιέμαι κι απομένω εκεί, οριστικά αραγμένος!
Κι όπως θρηνεί παθιάρικα η ξελογιάστρα λύρα
στήνει η ζωή μου το χορό με τη δική σας μοίρα.
Στην προκυμαία στέκουνε οι κεραστές αράδα
και με μεθά προτού να πιω της τσικουδιάς η αψάδα.
Μεζέδες είναι οι χαρές κι οι πίκρες της γενιάς μου,
κι εγώ φωνάζω πίνοντας: χαλάλι σας, Χανιά μου!

Β΄

Πρώτη φορά σ' αγνάντεψα - μικρός - απ' τη «Νεράιδα»
και κάλλη σαν τα κάλλη σου, πόλη μου, δεν ξανάειδα!
Κι όπως εγώ μεγάλωνα, μεγάλωνες μαζί μου
και κύλαγε σαν το νερό στους δρόμους σου η ζωή μου.
Άσπρισα και κουράστηκα (επάλαιψα γενναία)
και σύ 'σαι πάντα αγέραστη και γελαστή κι ωραία.
Κάποιον καιρό που σ' άφησα έμεινε εδώ η καρδιά μου
κι είχα το Φάρο κι έφεγγε καντήλι στα όνειρά μου!
Και σε λιμάνια βουερά σαν έβγαινα σεργιάνι
στέναζε κάτι μέσα μου: Αχ Βενέτικο λιμάνι!
Σε αγορές πολύβουες ετραγουδούσα πάλι:
Σαν τω Χανιώ την Αγορά, στον κόσμο δεν είν' άλλη!
Και στον ανθό της νιότης μου σκέψη έφτασα να κάνω
πως αν με βρει κακιά στιγμή δεν θέλω να πεθάνω
και να θαφτώ σε ξένη γης. Και σκέφτομουν ακόμα
πως θα 'βρω την ανάπαψη στο ιερό σου χώμα!

Γ'

Το πλοίο που με γύρισε, θαρρούσα, δεν κουνούσε
κι ας μου 'πανε με αρκετά μίλια πως προχωρούσε.
Εθάμπωσε και νότισε τα μάτια μου η θωριά σου
κι είπα: Δε φεύγω, Αγάπη μου, άλλη φορά μακριά σου!
Γνώριμα πράματα. Ζεστές και γκαρδιακές κουβέντες,
γυναίκες με ματιές φωτιά, κι άντρες αδροί, λεβέντες!
Και να γυρίζω στα στενά γεμάτος ευτυχία
- κάθε παλιό σοκάκι σου να ξεχειλά ιστορία -
και ν' αντηχούν παμπάλαια κι αθάνατα τραγούδια
και γύρω να μοσκοβολούν του τόπου τα λουλούδια
και μέσα μου να μουρμουρώ: Ω Πόλη αγαπημένη,
απ' του πελάγου τους αφρούς κι από αίμα μουσκεμένη!

ΧΡ. ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ

ΦΩΝΕΣ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ

Στά μύχια τῆς ψυχῆς μου
σοδειάζονται τοῦ σύμπαντος οἱ ἦχοι,
θύσανοι τῶν ἀνέμων τῆς ἁρμονίας ρυθμοί
σιωπῆς μεταλλεύματα.
Ὁ ἥλιος ριζώνει στή γῆ
ὁ θάνατος στόν οὐρανό
οἱ λέξεις στή συνείδηση.
Τό φῶς δείχνει πελώριο τό παράθυρο
ὅπου εἰσχωροῦν οἱ φωνές τῆς πέτρας.
Τίς δικές μου ἔσβησε τό σκοτάδι.

Φωνές τῆς πέτρας
στῆς μέρας τή γυμνότητα
πυκνότητα ἀπορροφημένη
μιᾶς ἔντασης δυναμικῆς
πηγμένος ρυθμός τῆς ὕλης.
Φωνές τῆς πέτρας
στή σιωπή τοῦ δρόμου
στούς γκρεμούς, στίς χαράδρες,
στή σιγή τῆς φύσης
στίς ρωγμές τῆς ὕπαρξης
βαθειά εἰσχωρεῖτε.

ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΟΪΣΤΕΑΝΟΥ[1]

[ΤΡΙΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ]

ΞΑΦΝΙΚΑ ΧΑΟΣ

του David Rattray

Πρόσφατα έλαβα μια κάρτα σου
Είχε το σχήμα πυραμίδας
Οι λέξεις ήταν οι πέτρες αυτής της πυραμίδας
Οι λέξεις ήταν ένα ποίημα του Κωνσταντίν Μπρανκούζι
Και η Σφίγγα είχε το πρόσωπο του Αρτώ
Ξαφνικά αφήνω το βασίλειο των ονείρων
Ξαφνικά τα κοντινά γυαλιά μου πέφτουν από το πρόσωπό μου
Ξαφνικά σφυρίζω κόντρα στον άνεμο
Ξαφνικά κάνω έφοδο στο σπίτι των εφιαλτών
Πέφτω σε ένα πηγάδι μελαγχολίας
Κάνοντας σερφ στην άκρη της Παράνοιας
Οριοθετώντας το σκοτάδι
Οδηγούμαι από τον ήχο της ποίησής σου
Θα χαιρόμουν να δω το πρόσωπό σου στο Ορλίν Καφέ
Θα ευχαριστιόμουν να σε έπαιρνα τηλέφωνο
Και να σ' άκουγα να βρυχάσαι
"Τι στο διάολο κάνω εδώ πέρα;"
Θα πάρει χίλια χρόνια να εξηγήσει κανείς
Το ανθρώπινο πρόσωπο, την ανθρώπινη φήμη, την ανθρώπινη μοίρα.

ΡΕΠΟΡΤΑΖ ΑΠΟ ΤΟ ΑΜΠΣΟΥΡΝΤΙΣΤΑΝ[2]

13 σουρρεαλιστικές μέρες και νύχτες

---

1 Ο Βαλέριος Οϊστεάνου είναι σύγχρονος Αμερικανός ποιητής, ρουμανικής καταγωγής. Ζει στη Νέα Υόρκη.

2 Χώρα του Παραλόγου (absurd =παράλογο)

Στο διαμέρισμα νούμερο 13
Ζώντας με δυο γυναίκες (χωρίς σεξ)
Στο δρόμο με το δυσκολοπρόφερτο όνομα ενός αεροπόρου
Κοιτώντας από ψηλά μια τεχνητή λίμνη
Παλιότερα ήταν χωματερή
Και οι τσιγγάνοι καλλιεργούσαν λουλούδια εδώ
"Η τρύπα του κοριτσιού των λουλουδιών"
Ήρθαμε με την "Air Absurdistania"
Πτήση 1313, έξι ώρες καθυστέρηση και όλες οι αποσκευές χάθηκαν αμέσως
Ανταλλάσσουμε τα πενιχρά μας λεφτά με εκατομμύρια από τα δικά τους
Φοράμε τα ίδια ρούχα για τρεις μέρες στη σειρά
Οι τεχνικοί μεθούν και η τηλεοπτική συνέντευξη ακυρώνεται
Η Μυστική Αστυνομία τραβά την πρίζα ενόσω ο ποιητής διαβάζει τη διαμαρτυρία του
Βρίσκεται σε αποστολή αυτοκτονίας
Προσπαθεί να γιατρέψει τον αντι-Σημιτισμό
Η μικρή μηχανή ποπ κορν από την Αμερική χρειάζεται ένα μετασχηματιστή
βιομηχανικού μεγέθους
Οι συσκευές Φαξ είναι παγιδευμένες απ' το Υπουργείο Πληροφοριών με κοριούς
Οι περισσότερες δεν λειτουργούν καν
Ο Ευγένιος Ιονέσκο, ο πατέρας του Παράλογου,
Έχει εκδοθεί σε μια λαϊκή φυλλάδα που είναι σχεδόν αδύνατο να διαβαστεί
"Τριστάν Τζαρά" είναι το όνομα ενός δρόμου στο Μοϊνέστι της Ρουμανίας
Ο Τζελλού Νασούμ, ο γιος του Παράλογου, κερδίζει το βραβείο Εμινέσκου
στο Βουκουρέστι και ένα στη Σενεγάλη
Οι τουαλέτες σπασμένες, το νερό λιγοστό
Οι γείτονες είναι στρατολογημένα μέλη της μυστικής αστυνομίας (Securitate)
Η Κόκα-Κόλα έχει διαφορετική γεύση
Το περιοδικό Οικολογία έχει μια γυμνή γυναίκα στο εξώφυλλο
Μοναρχία σε "στυλ Αμπσουρντιστάν"
Ο βασιλιάς είναι σε εξορία
Τα ψάρια άψητα
Το αρνί άψητο
Τα ταξί με μετρητή που δεν λειτουργεί
Οι εκτυπωτές χωρίς χαρτί
Τα αυτοκίνητα χωρίς βενζίνη
Ο δημοσιογράφος δεν έχει μπαταρία για το μαγνητόφωνό του

Καλώς ήλθατε στη Χώρα της Απάθειας, τον τόπο του "lasa 'ma sa 'te las"[3]
Άσε με ήσυχο και θα σ' αφήσω ήσυχο
Κενή ελευθερία εγωισμού ενάντια στον παλιό κοινοτικό Κομμουνισμό
Οπότε να' σαι ευτυχής με τη δυστυχία
Δεν κάνω πλάκα, έτσι απλά!

(Από τη συλλογή «Temporary immartality», Pass Press, New York, 1995)

Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ[4]

Αυτό είναι μονάχα ένα σχόλιο στο περιθώριο
Το αληθινό βιβλίο βρίσκεται στα χέρια του Θεού
Αυτή είναι μονάχα μια σημείωση ψυχικής πραγματικότητας
Ένας ίλιγγος συναισθήματος ερμηνευμένος Φροϋδικά
Ο νυχτερινός ουρανός πάνω από την έρημο είναι γεμάτος μάτια και κοριούς φωτιάς
Ίχνη ιπτάμενων βρικολάκων σα γιγάντια λαμπυρίζοντα σκουλήκια
Το να πεθαίνεις είναι εύκολο, όταν έρχεται από ψηλά
Άνθρωποι φλέγονται σα μοιραία σιντριβάνια
Κερί στάζει από τους πυρσούς πάνω σε αρχαιολογικούς χώρους
Αλυσίδες κροταλίζουν: οι φονταμενταλιστές προσεύχονται βαθιά χωμένοι στα αμπριά τους
Παραλυτικός θάνατος από ασταθή έρωτα
Δάκρυα μολύβδου-βροχή πάνω στο κρεβάτι
Οι κραυγές της ερωμένης μου ακούγονται μίλια μακριά
Θα γράψω ένα μήνυμα γκράφιτι
Όρκο πίστης δεν δίνω σε κανένα βασιλιά
Μόνο ψόφια ψάρια παρασέρνει η ρεματιά
Μετά θα διπλώσω τον τοίχο και θα τον ταχυδρομήσω
Δεν έχω τίποτα καλύτερο να κάνω πριν να πεθάνω
Σ' αυτό το άστατο Έτος του Κριαριού
Τεχνο-βάρβαροι ενάντια σε χάι-τεκ σταυροφόρους

---

3. Άφησέ με και θα σ' αφήσω. Ρουμανικά στο πρωτότυπο.
4. Ο τίτλος του ποιήματος θυμίζει το έργο «Θιβετιανή Βίβλος των Ζωντανών και των Νεκρών» της θιβετιανής φιλοσοφίας.

Η πειρατοσύνη τής αστυνομικής νοοτροπίας ενάντια στην πειρατοσύνη τού μουσουλμανικού φανατισμού

Ο Αλλάχ έχει πολλές νεκρές ψυχές στη δούλεψή του
Κι ένα τσουβάλι πένθιμα στολίδια
Πολύχρωμες σακούλες για πτώματα
Σάβανα παραλλαγής
Το *Πώς να Πεθάνεις* και *Πώς να Σκοτώσεις* είναι χωριστά κεφάλαια
Πυρηνικός Αρμαγεδδών, χημική και βιολογική αποτελείωση
Πρόκειται λοιπόν περί ανωτέρου είδους κολάσεως;
Ή απλώς ταχυτέρου;

(Από τη συλλογή «Moons of Venus», Pass Press, New York, 1992)

Μετάφραση Στέλιος Μανουσάκης

Ο ΕΝΑΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΛΛΩΤΙΑΣ*,
ΕΤΗΣΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2001
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΙΧ. Γ. ΓΕΩΡΒΑΣΑΚΗ
ΟΔΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ 5
ΠΑΣΑΚΑΚΙ, ΧΑΝΙΑ, ΤΗΛ. 08210 92482

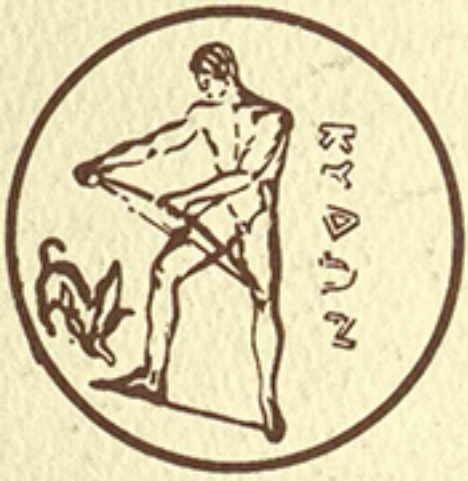

ISSN 1106-0395